

Μακεδονικός Όλυμπος

Μύθος - Ιστορία - Αρχαιολογία

✎

Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Θεσσαλονίκη 2013

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Μακεδονικός Όλυμπος

Μύθος - Ιστορία - Αρχαιολογία

Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή

Θεσσαλονίκη 2013

{οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας,
καὶ ἐπὶ τὰ ἔτοῖμα μᾶλλον τρέπονται...»

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 1.20.3.5

Μακεδονικός Όλυμπος: Μύθος - Ιστορία - Αρχαιολογία

ISBN: 978-960-386-110-2

©Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή, 2013

Έκδοση ΚΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟΑ

Γενική Επιμέλεια -Συντονισμός Έκδοσης: Ευαγγελία Τσαγκαράκη

Επιστημονική επιμέλεια: Ευαγγελία Τσαγκαράκη, Αντιγόνη Αδαμίδου

Φιλολογική επιμέλεια: Πολυξένη Αδάμ-Βελένη

Σχεδιασμός βιβλίου: Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή

Παραγωγή-Εκτύπωση:

Συνεργάτες στην επεξεργασία της έκδοσης: IooroSTUDIΟ

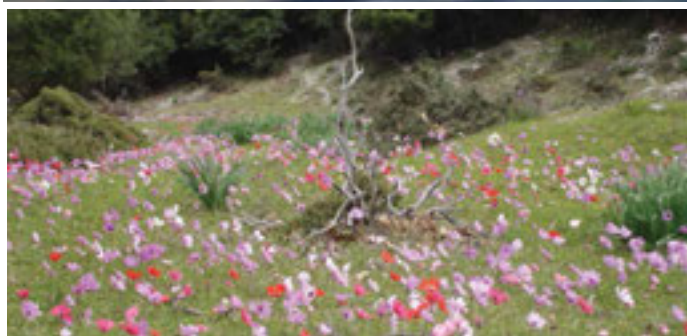
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Στη μνήμη των πρωτοπόρων ερευνητών/εραστών του Ολύμπου
Leon Heuzey, Frederic Boissonnas, Daniel Baud-Bovy και Marcel Kurz

Ε.Π.Π.
Πλαταμών, 2013

Πάνω: Ο Όλυμπος από το Αιγαίο.
Κάτω: Αγριολούλουδα στους πρόποδες (αριστερά) και στον ορεινό όγκο (δεξιά).

«Ο θρόνος του Διός»

Εισαγωγικά και Αντί Προλόγου...

Το βιβλίο χρηματοδοτήθηκε από το έργο «Αρχαιολογικό Πάρκο Λειβήθρων Ν. Πιερίας» του προγράμματος ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, την οποία και ευχαριστούμε για τη βοήθεια και τη συνεργασία.

Τα Λειβήθρα είναι ένας αρχαιολογικός χώρος που βρίσκεται στη σύγκλιση με αλληπάλληλες ορεινές πτυχές του Ανω με τον Κάτω Όλυμπο, εκείνες τις πτυχές χάρη στις οποίες απέκτησαν το όνομά τους (ελληνικά «λειβήθρα» = λατινικά «κανάλια»).

Τα θέματα του βιβλίου, όπως και των υπόλοιπων δύο του έργου (*Μούσες Ολυμπιάδες-Πιερίδες και Οίκος-Οικία-Οικονομία/Πόλις-Πολιτική-Πολιτισμός*), αποτελούν μέρος της υποδομής που θα στηρίξει τα εκπαιδευτικά προγράμματα κατά τη λειτουργία του αρχαιολογικού πάρκου. Τα εκπαιδευτικά αυτά προγράμματα αποτελούν κυρίαρχο στόχο του έργου των Λειβήθρων και επισημαίνουν εν τοις πράγμασι την αέναη, αμφίδρομη και διαλεκτική σχέση πολιτισμού και παιδείας.

A. *Ἡὼς μὲν κροκόπεπλος ἐκίδνατο πᾶσαν ἐπ' αἶαν,
Ζεὺς δὲ θεῶν ἀγορὴν ποιήσατο τερπικέραυνος ἀκροτάτῃ κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμπιοι
αὐτὸς δὲ σφ' ἀγόρευε, θεοὶ δ' ὑπὸ πάντες ἄκουον..*

Ὅμηρος, *Ιλιάς* 8.1 (± 800 π.Χ.)

B. *ἢ δ' ὑποκυσαμένη Δίί γείνατο τερπικεραύνῳ υἱὲ δῦα,
Μάγνητα Μακηδόνα θ' ἵπποχάρμην, οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλυμπον δώματ' ἔναιον.*

Ἡσίοδος, *Fragmenta (Hoíai)* 7.1 (± 700 π.Χ.)

Γ. *Πιερία μούσειος ἔδρα, σεμνὰ κλιτὺς >Ολύμπου,
ἐκεῖσ' ἄγε με, Βρόμιε Βρόμιε, πρόβακχ' εὔιε δαίμων.
ἐκεῖ Χάριτες, ἐκεῖ δὲ Πόθος· ἐκεῖ δὲ βάκχαις θέμις ὀργιάζειν.
ὁ δαίμων ὁ Διὸς παῖς χαίρει μὲν θαλίαισιν*

Ευριπίδης, *Βάκχαι* 410 (5ος αἰ. π.Χ.)

Δ. *Ὅτι μὲν οὖν ἡ παλαιὰ φυσιολογία καὶ παρ' Ἑλλῆσι καὶ βαρβάρους
λόγος ἦν φυσικὸς ἐγκεκαλυμμένος μύθοις, τὰ πολλὰ δι' αἰνιγμάτων καὶ ὑπονοιῶν ἐπικρυφός,
καὶ μυστηριώδης θεολογία. τὰ τε λαλούμενα τῶν σιγωμένων ἀσαφέστερα τοῖς πολλοῖς
ἔχουσα καὶ τὰ σιγώμενα τῶν λαλουμένων ὑποπτότερα, κατάδηλόν ἐστιν τοῖς Ὀρφικοῖς
ἔπεσι...*

Πλούταρχος, *Fragmenta* 157.16 (1ος αἰ. μ.Χ.)

E. *Από τον Ολυμπον τον κόρυμβον
Τα τρία ἄκρα του Ουρανοῦ,
Ὅπου αἱ Μοῖρα των Μοιρῶν,
Καὶ ἡ ἐδική μου Μοῖρα
Ἀς ἀκούσῃ καὶ ἄς ἐλθῇ!*

Δημοτικὸ τραγούδι στο: L. Heuzey, *Le Mont Olymp*, Paris 1860, 139.

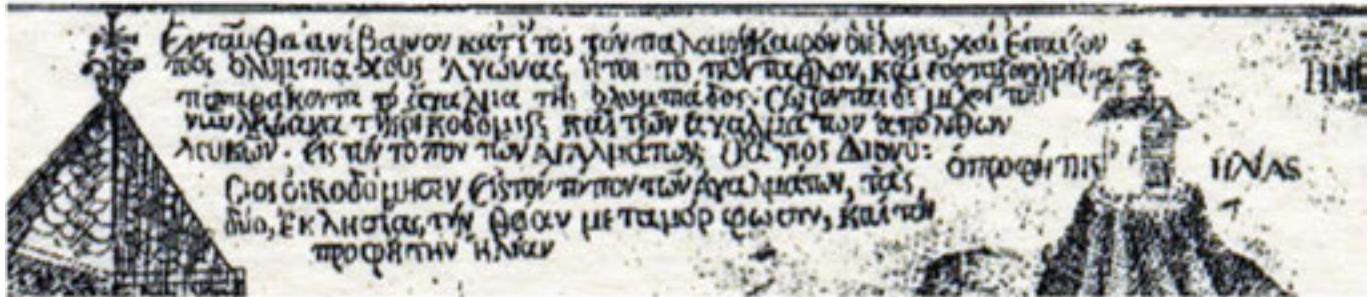
Στ. *Ὁ πρωτάκουστη, παράξενη, ἐντονη συγκίνηση!
Εἶναι λοιπὸν το μυθικὸ αὐτὸ ὄνειρο ἀλήθεια!
Ἡ μοναδικὴ αὐτὴ στιγμή, ἡ νίκη αὐτὴ που δεν τολμούσαμε ν' ἀναλογιστοῦμε, ἡ τρέλλα αὐτὴ που την ἀναφέ-
ραμε στ' ἀστεία, μα που δέκα χρόνια τώρα σκεφτόμαστε μ' ἐπιμονή, ὁ Οὐλυμπος δαμασμένος, να τον πατάμε,
ἐγινε, φτάσαμε!*

Fred. Boissonnas, *Το Βουνό* (περιοδικό του Ἑλληνικοῦ Ὀρειβατικοῦ Συνδέσμου), τ. 27, 1936.

(Μετάφραση I. Σαντοριναίου)

Z. *Επιστολή-ἐκκλήση προς κάθε ἀρμόδιο, ἀλλὰ καὶ κάθε Ἕλληνα:
Κύριοι ἀρμόδιοι τῆς κρατικῆς καὶ τοπικῆς ἐξουσίας, ὁ σκοπὸς τῆς Πολιτείας
δεν πρέπει να εἶναι το πόσο πιο εὐκόλα θα ανεβάζει τον κάθε ἀσχετο
περιστασιακὸ ἐπισκέπτη, τουρίστα ἢ χιονοδρόμο πάνω στον Οὐλυμπο ...
Μη θυσιάσετε 4000 χρόνια Μύθου, Θρησκείας, Ἱστορίας καὶ ἱερῶν ἀγῶνων στο βωμὸ τῆς εφήμερης
ευχαρίστησης μερικῶν ἀνθρώπων ἢ του συμφέροντος κάποιων ἄλλων ...
Εἶναι το χρέος μας ὡς Ἕλληνες ... να τον παραδόσουμε ... Ἀμόλυντο ..*

Νίκος Νέζης, *Ὀλυμπος*, Αθήνα 2003, 71.

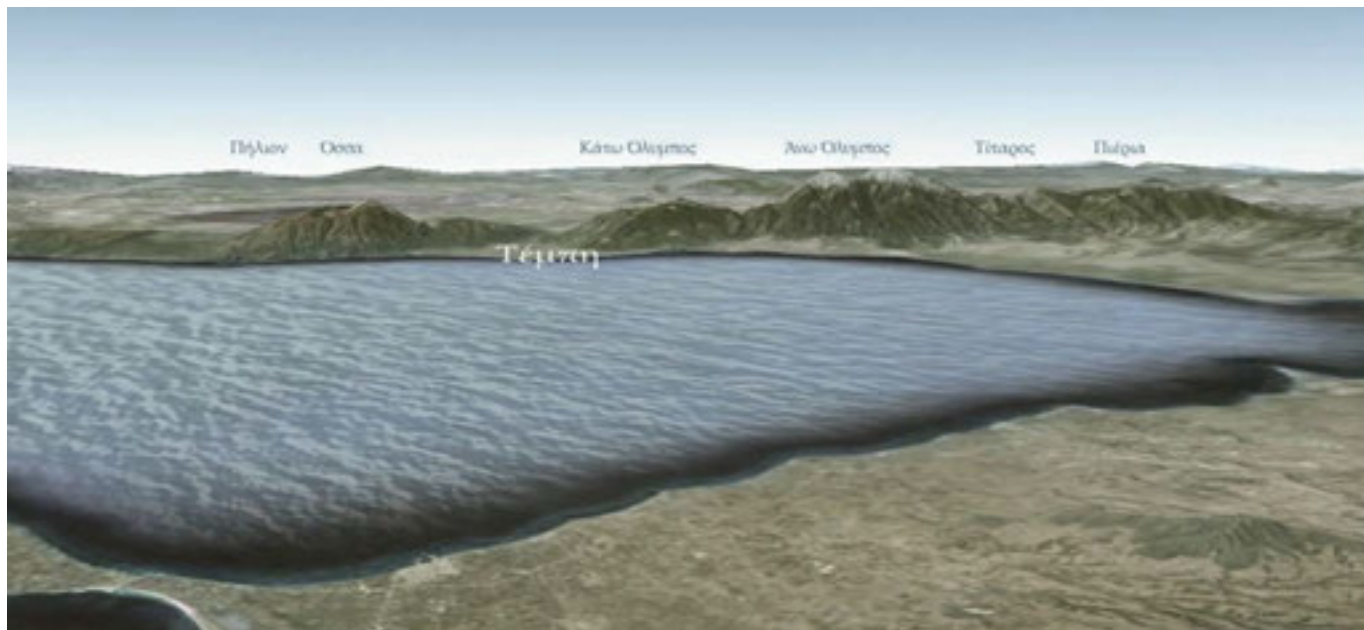
Λεπτομέρεια χαλκογραφίας (πηγή: Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου), στην οποία αναφέρεται μεταξύ άλλων πως τα εκκλησάκια στις κορυφές Προφήτη Ηλία και Μεταμόρφωσης κτίστηκαν σε θέσεις με προϋπάρχουσες αρχαιότητες:

«Ενταύθα ανέβαινον κατ' έτος τον παλαιόν καιρόν οι Έλληνες, και έπαιζον τας Ολυμπιακούς Αγώνας ήτοι το πένταθλον και εόρταζον ημέρας τεσσαράκοντα το άγαλμα της Ολυμπιάδος. Σώζονται δε μέχρι του νυν λείψανα της οικοδομής και των αγαλμάτων από λίθων λευκών. Εις τον τόπον των αγαλμάτων ο Άγιος Διονύσιος οικοδόμησεν εις τον (το)πον των αγαλμάτων τας δύο εκκλησίας, την θεϊαν μεταμόρφωσιν (στην κορυφή Μεταμόρφωση) και τον προφήτην Ηλίαν (στην κορυφή Προφήτη Ηλίας)».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο Α. Όλυμπος. Μακεδονικόν ὄρος, μετεωρότατον	10
Κεφάλαιο Β. θεῶν δ' ἔδος ἀγνὸς Ὕλυμπος (το ὄρος σύμβολο)	18
Κεφάλαιο Γ. οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὕλυμπον δώματ' ἔναιον...	21
Οἱ Ανασκαφές	23
Γ1. <i>Σύν-τροφος ἀπὸ ἀγρίμι ...</i> Νεολιθική Εποχή	28
Πηγή Αθηνάς, περιοχῆς Ηρακλείου/Φίλας	28
Γ2. Πρώιμη Εποχή Χαλκού	31
Κρανιά, περιοχῆς Ηρακλείου	31
Γ3. Μέση Εποχή Χαλκού & Αρχή Ὑστερης Εποχῆς Χαλκού	33
Ηράκλειον – Κρανιά	33
Πηγή Αθηνάς, περιοχῆς Ηρακλείου/Φίλας	35
Βάλτος Τοπόλιανης, περιοχῆς Μουσείου (;)	39
Γ4. Η «Μυκηναϊκή» Εποχή	45
Πηγή Αρτέμιδος, περιοχῆς Ηρακλείου	46
Platamon Stop, περιοχῆς Ηρακλείου	48
Βουλκάνη, περιοχῆς Λειβήθρων	50
Βακούφικα (Παλιομέτοχο), περιοχῆς Λειβήθρων	51
Σπάθες - Ξερολάκι περιοχῆς Αγίου Δημητρίου, Στενά της Πέτρας	53
Γ5. Πρώιμη Εποχή Σιδήρου	63
Το νεκροταφείον στις Τρεις Ελιές της ἀρχαίας Πέτρας	64
Τα νεκροταφεία των τύμβων της Πρώιμης Εποχῆς Σιδήρου	67
• Τύμβοι	69
• Τάφοι - Νεκροί	71
• Τροχήλατη κεραμική	74
• Χειροποίητη κεραμική	79
Ηράκλειον / Πλαταμῶν-Κρανιά	84
Σημειώσεις κεφαλαίων Α-Γ	88
Κεφάλαιο Δ. Τα Ιστορικά και Νεότερα Χρόνια	103
Δ1. Από την Αρχαϊκή Εποχή ως την Ὑστερη Αρχαιότητα	104
Δίον	108
Πίμπλεια	115
Τοπόλιανη (Μούσειον;)	116
Ηράκλειον / Πλαταμῶν-Κρανιά	117
Παλιόκαστρο (Ζάβατον;)	124
Λειβήθρα	125
Ορεινός δρόμος Λειβήθρων στα Κανάλια	134
Δ2. Μεσαιωνικά και Νεότερα Χρόνια	135
"Pic de la Victoire". «Εἶναι λοιπόν το μυθικό... ὄνειρο ἀλήθεια!»	161

Κεφάλαιο Ε. Αντί Επιλόγου...	167
Παράρτημα:	
Αποσπάσματα Αρχαίων Γραμματειακών Πηγών	172
1. Ιστορημένη & Μυθολογημένη Γεωγραφία, Μετεωρολογία κ.λπ.	172
• Γενικά	172
• Όλυμπος Μακεδονικός	177
• αναβῆναι δυνατόν Ὀλυμπον	179
• Ρεύματα ριπιδίων και ορύγματα του Αιμιλίου	179
• Περί φυτών και ζώων ιστορίας	180
• εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι Ὀλυμποι	181
• Φίλα	182
• Πλαταμών	182
• Ηράκλειον	184
• Λεῖβηθρα	184
• Μούσειον	188
• Πίμπλεια. Πόλις, ὄρος, κρήνη	188
• Δίον	188
• Πέτρα	190
• Πιερία. Ὄρος, χώρα, πόλις	190
• Κάτω/Παρά θάλασσαν Μακεδονία - Μακεδονίς Γη	192
• Ἀργη «πεδινά» - Ἄργος Πελασγικόν	193
• Πρωτοδωριεῖς & Ηρακλείδες	194
2. Θεῶν ἔδος. Ὄρος/Ουρανός	196
• Θεῶν Οικητήριον	196
• Επική μετεωρολογία	199
• Μέγας, αγνός, αιπύς, μακρός, θυώδης, αιγλήεις	200
• Νιφόεις και αγάννιφος	201
• Πολυδειράς και πολύπτυχος, πτυχές και πύλες	202
• Κορυφή – κορυφαί	203
• Ἄλλες θεότητες	204
Σημειώσεις κεφαλαίων Δ-Ε & παραρτήματος	206
Βιβλιογραφία	211

Κεφάλαιο Α. Όλυμπος¹

Μακεδονικὸν ὄρος, μετεωρότατον

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.14.13

Το ορεώνυμο «Όλυμπος» συναντάται σε μία ευρύτατη περιφέρεια εντός και εκτός του ελλαδικού χώρου, σε βουνά εντυπωσιακά και σε υψώματα χαμηλότερα. Δευτερεύουσα είναι η χρήση του σε τοπωνύμια όπως της Ολυμπίας,² τόπο λατρείας του Ολυμπίου Διός, θεού των καιρικών φαινομένων και κατεξοχήν θεού του Ολύμπου, εκείνου του Ολύμπου που βρίσκεται στα σύνορα Μακεδονίας - Θεσσαλίας.³

Η καταγωγή και η ερμηνεία του ορεώνυμου είναι ασαφείς, παρόλες τις προσπάθειες που έγιναν ήδη από την αρχαιότητα, η οποία συνήθως το ετυμολογούσε από τη λέξη «ολολαμπής».⁴ Στη φιλοσοφική γραμματεία απέκτησε τη σημασία «ουρανός», «ἀντιθέτως ἔχων πρὸς τὸν Τάρταρον».⁵

{Ὅτι Ὀλυμπος παρὰ τῷ ποιητῇ ὄρος Μακεδονίας
ἢ καθ' Ἡρόδοτον Θεσσαλίας ὑψηλότατον}

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου *Ιλιάδα* 1.44.25

Από όλους τους οπτικούς άξονες και σε μεγάλη ακτίνα, ο Όλυμπος σφραγίζει τη μακεδονική Πιερία και τη θεσσαλική Περραιβία, κυρίαρχος μέχρι σήμερα του φυσικού και του ιστορικού-πολιτιστικού περιβάλλοντος στις δύο πανάρχαιες επικράτειες. Γεωγραφικά λοιπόν, τόσο ο μακεδονικός όσο και ο θεσσαλικός του χαρακτήρας είναι σημαντικοί εξίσου.⁶ Όμως το όρος-σύμβολο, ο Όλυμπος δηλαδή του έπους, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι κυρίως αναφέρεται στον κατεξοχήν μνημειακό, τον Μακεδονικό Όλυμπο (στο εξής και ΜΟ). Δεν θα ήταν άλλωστε πρωτότυπη αυτή η σκέψη, αφού αυτή παραδίδουν και οι σχολιαστές των ομηρικών κειμένων.

Ο Μακεδονικός Όλυμπος έχει άμεση επαφή με τον επικοινωνιακότερο των αρχαίων δρόμων, τη θάλασσα, και με την κύρια διάβαση της ελληνικής χερσονήσου, που πορεύονται και οι δύο δίπλα στα πόδια του. Αξιοσημείωτες διαφορές από τον Θεσσαλικό είναι το ωκεανικότερο κλίμα, οι απότομες κλίσεις και η οργιαστική βλάστηση.⁷ Εξακολουθεί να είναι αρχαιολογικά ανεξερεύνητος στο μέγιστο τμήμα του. Αιτία είναι οι έντονες κλίσεις, η έλλειψη δρόμων για τροχοφόρα και η πυκνή βλάστηση, σιωπηλό βασίλειο μεγάλης ποικιλίας φιδιών, σκορπιών και άλλων στοιχείων αφιλόξενων για την έρευνα.

Η ανάβαση-κατάβαση προς την άλλη πλευρά δεν αποτελούσε ιδιαίτερο πρόβλημα στην αρχαιότητα.⁸ Μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες εξάλλου, κάτοικοι του Δίου χρησιμοποιούσαν για συντομία και για τις προσωπικές τους ανάγκες τη διάβαση δίπλα από τις κορυφές, αρχαία πιθανότατα διαδρομή προς το ιερό της κορυφής Άγιος Αντώνιος,⁹ ίσως όχι μόνο. Σήμερα, άπειρα είναι τα ορεινά μονοπάτια που συνδέουν τις δύο περιοχές, γνωστά κυρίως στους παλιούς κτηνοτρόφους, τους ξυλοκόπους, τους κυρατζήδες¹⁰ και τους κυνηγούς.

Τα μεγαλύτερα περάσματα είναι των Τεμπών ανάμεσα στον Κάτω Όλυμπο και την Όσσα, των Λειβήθρων/Ηρακλείου ανάμεσα στον Άνω και τον Κάτω Όλυμπο (Λεπτοκαρυά/Καρυά, Πλαταμών/Καλλιπεύκη) και τα δύο της Πέτρας, το πρώτο στον Άνω Όλυμπο (Πέτρα-Κοκκινοπλός), το δεύτερο στα ομώνυμα Στενά ανάμεσα στον Άνω Όλυμπο και τον Τίταρο (Πέτρα-Άγιος Δημήτριος). Το επιφανέςτερο, «οφθαλμών πανήγυρις» κατά τον Αιλιανό, είναι το βαθύσκιο πέραςμα των Τεμπών, ανάμεσα στον Κάτω Όλυμπο και την Όσσα, από όπου ο «αργυροδίνης» Πηνειός εκβάλλει στο φωτεινό Αιγαίο. Διάσημα σχεδόν όσο και ο ίδιος ο Όλυμπος, τα Τέμπη αναφέρονταν ως ρήγμα σεισμού του Ποσειδώνα, που έδωσε διέξοδο στα νερά που λίμναζαν στη Θεσσαλία. Πρόκειται για ένα αποστραγγιστικό έργο που αποδιδόταν και στον Ηρακλή. Η προαιώνια αυτή συλλογική μνήμη ήταν μία από τις κύριες αιτίες του τρόμου των Θεσσαλών, όταν οι Πέρσες απείλησαν πως θα έφραζαν τα Στενά, να πνίξουν την πεδιάδα.¹¹

Η χάραξη των ορεινών συνόρων πιθανόν να μη διέφερε από τη λογική των παλιών κτηνοτρόφων που ακολουθούσαν την πορεία των νερών του Ολύμπου. Σημαντική ωστόσο για τα σύνορα, τουλάχιστον στη Ρωμαϊκή Εποχή (Νέρβα Τραϊανού Γερμανικού), είναι η επιγραφή που δημοσίευσε ο L. Heuzey και που αναφέρει το σύνορο Ελασσόνας και της αποικίας του Δίου (= Περραιβίας-Πιερίας= Μακεδονίας-Θεσσαλίας). Βρέθηκε αρκετά πιο δυτικά της Καρυάς (σήμερα Ν. Λαρίσης), "*au milieu de la prairie de Konospoli, dans l'Olympe, sur un tertre appelé Simo*"¹²:

...mp. Aug. (fi)nes dere(xit) (in)ter Dien(ses) (et Olo)ssoni(os) (ex c)onvention(e)ipsorum.
Imp(eratore) Nerva Tra(ia)(n)o Ca(es)ar(e)Aug(usto) German(ico)(Quartum) co(n)s(sule)

{Μέγα καὶ κατηρεφές δένδρεσιν ὄρος τὸν Ὀλυμπον}
Πλούταρχος, Αἰμίλιος Παῦλος 14.1.3

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ιστορικῶν χρόνων, ὁ Ὀλυμπος ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὰ μετεωρολογικὰ τοῦ φαινόμενα ἐρευνήθησαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν μῦθο, μερικὰ μάλιστα ἀποσπάσματα διασώθησαν ὡς τὶς μέρες μας.

{Γίνεται δὲ καὶ ἀνάκλασις τὶς τῶν ἀνέμων ὥστ' ἀντιπνεῖν αὐτοῖς, ὅταν ὑψηλοτέροις τόποις προσπνεύσαντες ὑπερᾶραι μὴ δύνωνται. Διὸ ἐνιαχοῦ τὰ νέφη τοῖς πνεύμασιν ὑπεναντία φέρεται καθάπερ περὶ Αἰγείας τῆς Μακεδονίας βορέου πνέοντος πρὸς τὸν βορέαν. Αἴτιον δ' ὅτι τῶν ὄρων ὄντων ὑψηλῶν τῶν τε περὶ τὸν Ὀλυμπον καὶ τὴν Ὀσσαν τὰ πνεύματα προσπίπτοντα καὶ οὐχ ὑπεραίροντα τούτων ἀνακλᾶται πρὸς τοῦναντίον, ὥστε καὶ τὰ νέφη κατώτερα ὄντα φέρουσιν ἐναντίως. Συμβαίνει δὲ καὶ αὐτὸ τοῦτο καίρ' ἄλλοις.}

Θεόφραστος, *Fragmenta* 5.27.1

Γεωγραφικὴ μέτρηση γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς θέσης τοῦ ἐγίνε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο [III 12, 16 (13, 19)]. Ὁ Ὀλυμπος, ἡ Ὀσσα καὶ τὸ Πήλιο δίνονται στὸ γεωγραφικὸ πλάτος 39. 20'. Ἡ παλιότερη γνωστὴ υψομέτρηση ἐγίνε ἀπὸ τὸν Ξεναγόρα, τὸν γιο τοῦ Εὐμήλου. Χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 168 π.Χ., χρονιά που κατέγραψε σὲ ἐπιστολή του τὴν πληροφορία ὁ Scipio Nasica κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τοῦ Αἰμίλιου Παύλου στὴ Μακεδονία. Ἡ μέτρηση, γιὰ τὴν ὁποία ἓνα ἐπίγραμμα βεβαίωνε πὼς ἐγίνε {οὐ παρέργως, ἀλλὰ μεθόδῳ καὶ δι' ὀργάνων}, ἀπέδωσε τὸ σχετικὸ ὕψος πάνω ἀπὸ τὸ Πύθιο, ἀπὸ ὅπου ὁμως δὲν εἶναι ορατὸ τὸ κορυφαῖο τοῦ τμήμα. Δὲν εἶναι γνωστὸ ποιά ἦταν ἡ κορυφή που μετρήθηκε. Ὁ Μ. Kurz πάντως θεωρεῖ πὼς ἡ μέτρηση ἐγίνε με βάση μία κορυφή τῶν 2.618μ. Ὁ Μ. Lewis θεωρεῖ πιθανὸ τὸν Κακάβρακο (2.618μ.) ἢ –πιθανότερο– τὸ Φλάμπουρο, κορυφή τοῦ Ὀλύμπου που βρίσκεται πιο κοντὰ στὸ Πύθιο (2.473μ.).¹³ Προφανῶς, ἡ μέτρηση τοῦ Ξεναγόρα ἐγίνε με διόπτρα χωρὶς νὰ ἀνεβεί ψηλότερα, ἀλλιῶς θὰ ἐβλεπε ὅτι υπήρχαν καὶ κορυφές υψηλότερες. Τὸ ἀποτέλεσμα πάντως εἶναι ἀξιοσημείωτο, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν νεότερων (πρὶν ἀπὸ τὸν Μ. Kurz) μετρήσεων. Ἡ ἐπόμενη υψομέτρηση ἦταν τοῦ Copeland τὸ 1831 (2.973μ.).

{Ἐπεὶ δ' ἐδείπνησαν οἱ στρατιῶται καὶ σκότος ἐγένετο, τοῖς ἡγεμόσι φράσας τὸ ἀληθὲς ἦγε διὰ νυκτὸς τὴν ἐναντίαν ἀπὸ θαλάσσης, καὶ καταλύσας ἀνέπαινε τὴν στρατιάν ὑπὸ τὸ Πύθιον. ἐνταῦθα τοῦ Ὀλύμπου τὸ ὕψος ἀνατείνει πλέον ἢ δέκα σταδίους· σημαίνεται δ' ἐπιγράμματι τοῦ μετρήσαντος οὕτως.

Ὁλύμπου κορυφῆς ἐπὶ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἱεροῦ ὕψος ἔχει (πρὸς τὴν κάθετον δ' ἐμετρήθη) πλήρη μὲν δεκάδα σταδίων μίαν, αὐτὰρ ἐπ' αὐτῇ πλέθρον τετραπέδῳ λειπόμενον μεγέθει. Εὐμήλου δὲ μιν υἱὸς ἐθήκατο μέτρα κελεύθου Ξεναγόρης· σὺ δ' ἄναξ χαίρε καὶ ἐσθλὰ δίδου. καίτοι λέγουσιν οἱ γεωμετρικοὶ μὴτ' ὄρους ὕψος μῆτε βάθος θαλάσσης ὑπερβάλλειν δέκα σταδίους, ὁ μέντοι Ξεναγόρας οὐ παρέργως, ἀλλὰ μεθόδῳ καὶ δι' ὀργάνων εἰληφέναι δοκεῖ τὴν μέτρησιν.}

Πλούταρχος, Αἰμίλιος Παῦλος 15.8

Το ορεινό συγκρότημα του Ολύμπου αποτελείται από τον τραχύ, τον υπεροπτικό Άνω Όλυμπο βορειότερα και από τον Κάτω Όλυμπο στα νότια, ένα χαμηλό ὄρος με βελούδινα σκοτεινά δάση και ήπιες κλίσεις. «Συμφυής» στον Άνω Όλυμπο βορειοδυτικά είναι ο Τίταρος (Στράβων, *Γεωγραφικά* 7α.1), ενώ ακόμη βορειότερα εκτείνονται τα ὄρη με το νεότερο ὄνομα Πιέρια.

Κατεξοχήν Όλυμπος, ωστόσο, είναι ο Άνω Όλυμπος. Ξεπροβάλλει διά του τεκτονικού του παράθρου¹⁴ από την Πελαγονική ζώνη και περιβάλλεται από τα παλιά της πετρώματα. Πρόκειται για ένα νεαρό ὄρος που ψηλώνει ακόμη, με κλίσεις που αυξάνονται και ποταμοχειμάρρους που επιταχύνονται, λόγω της ενεργῆς ανύψωσης-βύθισης του ορεινού ὄγκου στη λεκάνη του Θερμαϊκού. Υψώνεται απότομα σε πεταλόσχημο πολύκορφο σχηματισμό¹⁵ δίπλα στους ομαλούς του πρόποδες, απόκρημνος και κατατεμαχισμένος, με εκτεταμένες κορυφογραμμές, πύργους, ρωγμές και συντρίμμια. Σχεδόν μόνιμα παγιδεύει τα σύννεφα στις κορυφές, συχνά ταπεινωμένα ακόμη και στα πόδια του. Πολυσχιδής, αλλά συνοπτικά συμπαγής, αποτελείται από ασβεστόλιθους διαφόρων γεωλογικών εποχών, πετρώματα που αποσαθρώνονται σε απότομες σάρες και δημιουργούν το τραχύ, υπεροπτικό και μεγαλόπρεπο τοπίο του. Είναι αποτέλεσμα της διάβρωσης και των γαιοκατακρημνίσεων που δημιούργησαν στο μητρικό πέτρωμα ο γεωλογικός του χαρακτήρας και τα έντονα μετεωρολογικά του φαινόμενα. Η κύρια αποσάθρωση φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από την τήξη των παγετώνων.

Οι δολομίτες απορροφούν τα νερά, που είναι λιγοστά πάνω από τα 1.000μ., και η ορεινή πτυχή της Μονῆς του Αγίου Διονυσίου δέχεται το μεγαλύτερο ποσοστό καταιγίδων στον ελληνικό χώρο.

Η άμεση επαφή με τη θάλασσα, ο ποικίλος προσανατολισμός, ο πολύπτυχος - πολύκορφος χαρακτήρας των αλλεπάλληλων ορεινών όγκων αλλά και τα ίδια του τα πετρώματα δημιουργούν την αέναη εκείνη ποικιλία μικροκλιμάτων και την αναρχία των ζωνών της βλάστησης με τα μεικτά δάση που χαρακτηρίζουν τον Ολυμπο.

Οι πρόποδες είναι ομαλά αλλουβιακά ριπίδια.¹⁶ Πρόκειται για ένα γήινο περιλαίμιο με μορφή βεντάγιας, που ανηφορίζει ομαλά, κατάσκαπτο από βαθείς χειμάρρους, ως τη ρίζα του κύριου ορεινού όγκου, ο οποίος υψώνεται απότομος και σχεδόν κατακόρυφος ελάχιστα χιλιόμετρα από τη θάλασσα. Τα ριπίδια διασχίζονται από πλούσιους, αλλά υπόγειους υδάτινους δρόμους, φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί και στην αρχαιότητα.

{*Ενοχλουμένων δὲ τῶν ἀνθρώπων μάλιστα περὶ τὴν τοῦ ποτοῦ χρεῖαν καὶ γὰρ ὀλίγον καὶ πονηρὸν ἐπίδουε καὶ συνελεῖβετο παρ' αὐτὴν τὴν θάλατταν, ὄρων ὁ Αἰμίλιος μέγα καὶ κατηρεφὲς δένδρεσιν ὄρος τὸν Ὀλυμπον ἐπικείμενον, καὶ τεκμαιρόμενος τῇ χλωρότητι τῆς ὕλης ναμάτων ἔχειν ἀρχὰς διὰ βάθους ὑποφερομένων, ἀναπνοὰς αὐτοῖς καὶ φρέατα πολλὰ παρὰ τὴν ὑπώρειαν ἄρυττε. τὰ δ' εὐθὺς ἐπίμπλατο ῥευμάτων καθαρῶν, ἐπισυνδιδόντος ὀκλῆ καὶ φορᾶ τοῦ θλιβομένου πρὸς τὸ κενούμενον.*}

Πλούταρχος, Αἰμίλιος Παῦλος 14.1.1

{*Διαμησάμενος· διορύξας. διαμησάμενος γὰρ πᾶσαν τὴν ὑπὸ τὰ κράσπεδα τοῦ Ὀλύμπου ἄμμον ὕδωρ πολὺ καὶ πότιμον εὔρεν. καὶ αὐθις· διαμησάμενος τὴν χιόνα τὴν ἐπ' αὐτῇ ἐξφοκόμεναι τὸν κρημνόν.*}

Σουίδα, Λεξικόν δέλτα. 654

Οι υδάτινοι αυτοί δρόμοι δημιουργούνται από τη διήθηση των μετεωρολογικών κατακρημνισμάτων στους ασβεστόλιθους. Αναβρύζουν χαριτωμένα στις πύλες των ορεινών πτυχών, πολύ πιο πλούσια στην πεδιάδα του Δίου, και κατά κύριο λόγο στο Αιγαίο, όπου ολοκληρώνουν τον υδρολογικό τους κύκλο με την εξάτμιση και τα νέα μετεωρολογικά φαινόμενα.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί στην επιφάνεια των ριπιδίων ήταν παλιότερα οι ολισθόλιθοι, ελεύθεροι μνημειακοί βράχοι, που κύλισαν από τον Ολυμπο στα τέλη των παγετώνων. Η τοπική ερμηνεία ήταν ανάλογη με εκείνη της αρχαιότητας: εδείκνυντο {*γὰρ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν οἱ μύδροι*¹⁷ των Ουρανίων (προς τους Τιτάνες...)}. Τα νεότερα χρόνια καταστράφηκαν από τις εκχερσώσεις που γύμνωσαν τα ριπίδια, μερικές φορές και τις αρχαιότητες.

Κορυφές

(πηγή: νέα Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Εθνικού Δρυμού Ολύμπου)

Από ΒΑ προς Μύτικα Σταυρός (943μ.)	Από ΝΔ προς Μύτικα Πριόνια (1.100μ.)
Μπάρομπα (1.450μ.)	Καταφύγιο Α (2.100μ.)
Ιθακίσσιος (1.850μ.)	Λιβαδάκι (2.701μ.)
Στρανός (2.150μ.)	
Πετρόστρουγκα (2.225μ.)	Σκολιό (2.911μ.)
Σκούρτα (2.485μ.)	Σκάλα (2.866μ.)
Λαιμός (2.500μ.)	Μαγούλες (1.847μ.)
Προφήτης Ηλίας (Αγ. Ηλίας, 2.786μ.) – Καταφύγιο Σ.Ε.Ο.	Πύργος Γρίβα (2.089μ.)
Τούμπα (2.801μ.)	Φλάμπουρο (Ολύμπου, 2.673μ.)
Στεφάνι (Θρόνος του Δία, 2.907μ.)	Άγιος Αντώνιος (Παλιμανάστρι, Καλόγερος, 2.817μ.)
ΜΥΤΙΚΑΣ (Πάνθεον, Ελ. Βενιζέλος, 2.917/18μ.)	Μαρτίνι (943μ.)
Μάνδρες (2.254μ.)	Τερψιθέα (2.592μ.)
Κώνωπες (1.128μ.)	Καραγκούνη (1.468μ.)
Ράχη (926μ.)	Τουρτοφωλιά (1.241μ.)
Από ΒΔ προς Μύτικα Κίτρος (2.422μ.)	Από ΝΑ προς Μύτικα Δούριανη (890μ.)
Νανά (2.290μ.)	Φράγκου Αλώνι (2.684μ.)
Ράχη Σαλατούρα (1.438μ.)	Σαμάρι ή Δραγασιά (2.253μ.)
Μπαρμπάλας (1.847μ.)	Πάγος (2.682μ.)
Τρόχαλο (1.088μ.)	Μεταμόρφωση (2.699μ.)
Βουλγάρα (1.689μ.)	Κακόβρακας (2.618μ.)
Πυξάρι (1.803μ.)	Άνω Τσουκνίδα (1.498μ.)
Ανθιμος (2.005μ.)	Εννέα Πύργοι (2.450μ.)
Ρήγας (2.089μ.)	Ταμπούρια (1.417μ.)
Παπά Ράχη (1.871μ.)	Σηματοφόρος (2.366μ.)
Κονιαρόπουλο (1.240μ.)	Καρδάρα (916μ.)
Μύτικας (768μ.)	Στήθωμα (1.135μ.)
Κροβόρση (503μ.)	

Η πυραμίδα του Προφήτη Ηλία, μία από τις υψηλές κορυφές που στα νεότερα χρόνια θεωρούσαν ως «ρίον» του Ολύμπου. Στην κορυφαία απόληξη, το ομώνυμο εκκλησάκι της Ιεράς Μονής Αγίου Διονυσίου. Χαλκογραφία του 1808 αναφέρει πως (όπως και το εκκλησάκι στην κορυφή της Μεταμόρφωσης) κτίσθηκε σε θέση με προϋπάρχουσες αρχαιότητες.

Οι αρχαίες πληροφορίες για το φυσικό περιβάλλον είναι ελάχιστες και αφορούν κυρίως στα δέντρα. Ενδιαφέρουσες είναι εκείνες για τα λιοντάρια και τους τεύθους του Δίου.¹⁸ Ακόμη λιγότερα είναι γνωστά για τις καλλιέργειες. Οι πληροφορίες όμως πληθαίνουν ραγδαία χάρη στα αρχαιοβοτανικά ευρήματα των ανασκαφών. Στο αρχαίο *Ηράκλειο* για παράδειγμα του τέλους του 8ου αι. π.Χ.,¹⁹ βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες μονόκοκκου, δίκοκκου, σκληρού και μαλακού σιταριού, κριθάρι δίστιχο και εξάστιχο, μπιζέλι, ρόβι, φακή, φουντούκι, τμήμα και σπόροι σύκου, ένας ελαιοπυρήνας και ένα γίγαρτο. Απροσδόκητοι ήταν οι σπόροι ροδιού, μεμονωμένοι ή κολλημένοι στη φλούδα, και καρπουζιού,²⁰ γνωστό στη Μεσόγειο από την εποχή του Τουταγχαμών, τουλάχιστον. Βρέθηκαν, επίσης, πολλά δείγματα της θαλασσινής ζωής.

Σήμερα, τα χαμηλά υψόμετρα του Ολύμπου καλύπτονται με μεσογειακή βλάστηση από αείφυλλα πλατύφυλλα: αριά, φάξο, πουρνάρι, ήμερη κουμαριά, φυλίκι, κέδρο, γλιστροκουμαριά κ.ά. Συνήθη φυλλοβόλα είναι το τρίλοβο σφενδάμι, η κουτσουπιά, η κοκορεβιθιά, το χρυσόξυλο κ.λπ. Στις περιοχές των ρεμάτων κυριαρχούν οι πλατανέωνες και τα υδρόφιλα. Ψηλότερα, εμφανίζεται η ζώνη οξιάς-ελάτης και των ορεινών παραμεσόγειων κωνοφόρων.²¹ Πάνω από τα 1.400-1.500μ. είναι η ζώνη των ψυχρόβιων κωνοφόρων, όπου κυριαρχεί το ρόμπολο/Λευκόδερμη Πεύκη ("*Pinus heldreichii*"). Πρόκειται για ένα μνημειακό δέντρο που μεμονωμένα μπορεί να εμφανίζεται χαμηλότερα, δημιουργεί όμως ένα σχεδόν αμιγές, μνημειακό δάσος από τα 1.400μ. ως τα 2.000μ. Ψηλότερα αραιώνει, για να πλησιάσει με μεμονωμένα παραδείγματα τα 2.750μ., το υψηλότερο δασοόριο της Ευρώπης. Μετά τη ζώνη του ρόμπολου, πάνω από τα 2.200μ., αρχίζουν τα υπαλπικά λιβάδια όπου συναντώνται περισσότερα από 150 είδη, τα μισά ενδημικά στα Βαλκάνια και δώδεκα ενδημικά του Ολύμπου. Είναι λιβάδια με χιονοστρώσεις, χλωώδεις βάλτοι με εδαφογένεση, υπαλπικοί λιθώνες και σχισμές βράχων.²²

Η πανίδα περιλαμβάνει δεκάδες είδη θηλαστικών (μεταξύ των οποίων διάσημα είναι τα αγριοκάτσικα των κορυφών) και πτηνών, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και πολλά σπάνια, κυρίως αρπακτικά: αετοί, σταυραετοί, χρυσαετοί, σπιζαετοί, αετοβαρβακίνες, όρνια, σαΐνια, γυπαετοί, μαυρόγυπες, γεράκια, πέρδικες, λευκοπελαργοί, ορτύκια, κίσσες, τσίχλες, μπούφοι, κουκουβάγιες, καρακάξες, σπουργίτια, τσαλαπετεινοί, δρυοκολάπτες κ.λπ.²³ Μέχρι πρόσφατα φαίνεται ότι υπήρχαν ελάφια, ενώ για παλιότερα αναφέρεται πως υπήρχαν αρκούδες. Πολύ πρόσφατα (2003), ύστερα από πολλά χρόνια, οι αρκούδες επανεμφανίστηκαν, αλλά κυνηγήθηκαν.

Τα νεότερα χρόνια, στην παραολύμπια χώρα καλλιεργούνται στάρια, καλαμπόκια, καπνά, ζαχαρότευτλα, βαμβάκια, φράουλες, ακτινίδια, πιπεριές και πολλά άλλα οπωροκηπευτικά. Η ελιά μπορεί να είναι αυτοφυής στα χαμηλά υψώματα, ενώ η αμπελουργία βρίσκει άριστες συνθήκες ανάπτυξης. Καστανιές, καρυδιές, φουντουκιές, μηλιές, ροδιές, γκορτσιές, συκιές, κερασιές, ροδακινιές, αμπέλια, ακτινίδια, αμυγδαλιές είναι μερικά από τα δέντρα που συναντάει κανείς συχνά στην περιοχή.

Παρόλη την αλλοίωση της παραδοσιακής οικονομίας, εξακολουθεί να υπάρχει κτηνοτροφία, κυρίως αιγοπροβάτων και χοίρων. Πρόσφατα δημιουργήθηκαν φάρμες στρουθοκαμήλων, αγριόχοιρων, ελαφιών κ.ά., ενώ συχνά είναι και τα μελίσινα. Με τη θάλασσα απασχολούνται ακόμη αρκετοί στα παραθαλάσσια χωριά, όπου κυριάρχησε ο τουρισμός κλασικού τύπου και η μετατροπή της αγροτικής-χορτολειαδικής γης σε ζώνες θερινής κατοικίας και βιοτεχνίας. Αυτές οι επιλογές αλλοίωσαν την παραλία και τα χαμηλά υψόμετρα, εκεί όπου γοητευμένη περπάτησε η αρχαιότητα, αλλά και οι περιηγητές των περασμένων αιώνων.

Κεφάλαιο Β.

θεῶν δ' ἔδος ἄγνός Ὀλυμπος²⁴

(το ὄρος σύμβολο)

Πάνω από όλα, ο Όλυμπος είναι μνημείο της φύσης, γνωστό στους ειδικούς χάρη στις πολλές του ιδιαιτερότητες. Σε ένα ευαίσθητο άτομο, αντιληπτή γίνεται απλά η αίσθηση μίας ασυγκράτητης, πανίσχυρης δύναμης (σπάνια ωστόσο σκληρής) και μίας απέραντης αισθητικής τελειότητας. Στο πλαίσιο θεοποίησης της φύσης, ύψιστος θεός του έγινε ο Ζευς. Είναι ο εκφραστής των υπερφυσικών δυνάμεων του ουρανού, ένας άρχων που διοικεί από την ακρότατη κορυφή, αλλά ηρεμεί με τις πτυχές του Ολύμπου. Δεν έγινε τυχαία σπίτι του ο Όλυμπος, ὄρος αγέρωχο και πυρίπνοο στην παραφορά του, αλλά αμέσως μετά μελίχιο, ακόμη και χαριτωμένο. Αν άνθρωποι που πίστεψαν σε έναν τέτοιο θεό, έζησαν κοντά σε ένα τέτοιο βουνό, ήταν μοιραίο να το θεωρούν κατοικία του. Έτσι ο Όλυμπος, και μάλιστα ο Μακεδονικός, μεταμορφώθηκε σε σύμβολο που η ακτινοβολία του διαδόθηκε με τον πολιτισμό της αρχαιότητας. Καταρχήν με τον Όμηρο, κορυφαία αρχή των ελλήνων ποιητών, που επηρέασε τον ελληνικό, αλλά εξίσου και τον ευρωπαϊκό κόσμο. Έχει μάλιστα υποτεθεί ότι το ομηρικό Δωδεκάθεο (πέντε παιδιά του Κρόνου και επτά του Δία, όλοι απόγονοι του Ουρανού) αντιγράφει δεδομένα της μυκηναϊκής αριστοκρατίας. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, που οι ρίζες του τρέφονται από τον ελληνισμό, παρέλαβε τον Όλυμπο στα σύμβολά του. Έγινε, λοιπόν, μνημείο φύσης και πολιτισμού ταυτόχρονα.

«Ούτε η γλυπτική, ούτε η ζωγραφική μπορούν να αποδώσουν αυτό το ὄραμα, που μέσα κει βρέθηκα μόνος σαν μαύρο στίγμα, μέσα στο μυστήριο αυτό που η φύση σπανίως αποκαλύπτει στους εραστές της»

B. Ιθακήσιος, Ο «ζωγράφος του Ολύμπου»²⁵

Ο Άνω Όλυμπος, και προπάντων ο Μακεδονικός, που υψώνεται απότομα με δεκάδες βουνών και κορυφών άνω των 2.000μ. δίπλα στη θάλασσα και σε σαφώς ταπεινότερους ὄγκους,²⁶ είναι ο μέγας και απόκρημνος Όλυμπος, το ὄρος με τα βαθύτατα χάσματα και τις πολλές αλπικές κορυφές, ο «πολυδειράς» και «πολύπτυχος» του έπους.²⁷ «Νιφόεις» ή «αγάννιφος»,²⁸ που παγιδεύει τα σύννεφα στις «πύλες» των ορεινών του χασμάτων, απαστράπτοντας ως λευκός πολύτιμος λίθος τις φωτεινές χειμωνιάτικες μέρες, αλλά σχεδόν αόρατος πίσω από το λεπτό γκριζο φόρεμα της θερινής του υγρασίας, είναι ο κύριος και κατεξοχήν Όλυμπος. Οι βοριάδες και οι νοτιάδες του Αιγαίου ανοιγοκλείνουν με βαριά αλλά και με αιθέρια σύννεφα τις «πύλες» των ορεινών του χασμάτων, των αλλεπάλληλων δηλαδή «πτυχών» που περιβάλλουν τα θεϊκά μέγαρα του Ομήρου.²⁹

{Ἦρη δὲ μάστιγι θοῶς ἐπεμαίετ' ἄρ' ἵππους· αὐτόμαται δὲ πύλαι μύκον οὐρανοῦ ἅς ἔχον Ἵραι, τῆς ἐπιτέτραπται μέγας οὐρανὸς Οὐλύμπος τε ἡμὲν ἀνακλῖναι πυκινὸν νέφος ἠδ' ἐπιθεῖναι.}

Ὅμηρος, *Ιλιάς* 5.748 και 8.392

{οἱ δ' ἄλλοι οὐ σφιν παρέσαν θεοί, ἀλλὰ ἔκηλοι σφοῖσιν ἐνὶ μεγάροισι καθήατο, ἦχι ἐκάστω δώματα καλὰ τέτυκτο κατὰ πτύχας Οὐλύμπιοι.}

Ὅμηρος, *Ιλιάς* 11.75

Το γεωγραφικό του πλάτος και η άμεση επαφή των αλπικών κορυφών με το Αιγαίο τού χαρίζουν τη μεσογειακή εκείνη ηπιότητα που τον διαφοροποιεί από πολλά αλπικά τοπία. Όταν μάλιστα είναι χιονισμένος, τα ηλιόλουστα πρωινά μέσα στο καταχείμωνο τον κάνουν «αιγλήεντα»,³⁰ κυριολεκτικά δηλαδή απαστράπτοντα. Όμως, οι αλληπάλληλες σκοτεινές χαραδρώσεις, οι ορθοπλαγιές και ο πολύκορφος αλπικός πυρήνας δίπλα στο πάντα ανήσυχο Αιγαίο δημιουργούν τα μετεωρολογικά εκείνα φαινόμενα που συνθλίβουν την ανθρώπινη υπεροψία και προκαλούν τρόμο, δέος και φαντασία, εκείνα δηλαδή τα βιώματα που θα συνέβαλαν στη δημιουργία του μύθου του.

{<Ως δ' ὅτ' ἀπ' Οὐλύμπου νέφος ἔρχεται οὐρανὸν εἴσω αἰθέρος ἐκ δίης, ὅτε τε Ζεὺς λαίλαπα τείνη, ὡς τῶν ἐκ νηῶν γένητο ἰαχὴ τε φόβος τε, οὐδὲ κατὰ μοῖραν πέραον πάλιν.}

Ὅμηρος, *Ιλιάς* 16.364

«Ἡ και κυανέησιν ἐπ' ὄφρῦσι νεύσε Κρονίων· ἀμβρόσια δ' ἄρα χαίται ἐπερρώσαντο ἄνακτος κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο· μέγαν δ' ἐλέλιξεν ᾿Ολύμπων.}

Ὅμηρος, *Ιλιάς* 1.528

{γῆ δὲ μέγ' ἐσμαράγησεν, ἐπέστενε δ' οὐρανὸς εὐρύς σειόμενος, πεδόθεν δὲ τινάσσετο μακρὸς ᾿Ολύμπος.}

Ἡσίοδος, *Θεογονία* 679

{αὐτίκα δ' ἐβρόντησεν ἀπ' αἰγλήεντος ᾿Ολύμπου, ὑπόθεν ἐκ νεφέων· γήθησε δὲ δῖος ᾿Οδυσσεύς... {Ζεῦ πάτερ, ὅς τε θεοῖσι και ἀνθρώποισιν ἀνάσσεις...}, ἦ μεγάλ' ἐβρόντησας ἀπ' οὐρανοῦ ἀστερόεντος, οὐδέ ποθι νέφος ἐστί· τέρας νῦ τεφ τόδε φαίνεις...}

Ὅμηρος, *Οδύσεια* 20.103 και 112

{εἰ μὴ ἄρ' ὄξῦ νόησε πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε· σκληρὸν δ' ἐβρόντησε και ὄβριμον, ἀμφὶ δὲ γαῖα σμερδαλέον κονάβησε και οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθε πόντος τ' ᾿Ωκεανοῦ τε ῥοαὶ και τάρταρα γαίης. ποσσὶ δ' ὑπ' ἀθανάτοισι μέγας πελεμίζετ' ᾿Ολύμπος ὀρνυμένοιο ἄνακτος... Ζεὺς δ' ἐπεὶ οὖν κόρθυεν ἐὸν μένος, εἴλετο δ' ὄπλα, βροντὴν τε στεροπὴν τε και αἰθαλόεντα κεραυνόν, πλήξεν ἀπ' Οὐλύμπιοι ἐπάλμενος...}

Ἡσίοδος, *Θεογονία* 838

Η λεπτή διαφορά ανάμεσα στην κατοικία των Ουρανίων, του Ουρανού και των ψυχών δεν διέφυγε από την προσοχή της αρχαιότητας. Προσπάθειες για την ερμηνεία του συμβολικού του χαρακτήρα υπήρξαν πολλές, από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια.³¹ Σημαντικοί είναι και οι μύθοι του για τις Μούσες και για τον γιο της επιφανέστερης των Μουσών, τον Ορφέα. «Ολυμπιάδες» και

«Ολύμπια δώματα έχουσαι» στον Όμηρο, οι Μούσες γεννήθηκαν από τον Δία και τη Μνημοσύνη στην Πιερία, για να μη λησμονούν οι άνθρωποι τη θεία δημιουργία και το αθάνατο μεγαλείο της. Ο χαρισματικός γιος της Καλλιόπης γεννήθηκε και τάφηκε στα Λειβήθρα, αλλά τα οστά του μεταφέρθηκαν αργότερα στο Δίον, περιοχή όπου είχε δολοφονηθεί από γυναίκες της Πιερίας.

Δεν είναι γνωστό ποιο ήταν το ομηρικό «ρίον», ποια δηλαδή θεωρούσαν «ακροτάτη» κορυφή, «Θρόνο του Διός» στην αρχαιότητα. Πρέπει να αποκλεισθούν οι νότιες κορυφές που ήταν ευκολότερα προσπελάσιμες (όπως υποδεικνύει και το ιερό Διός στον Άγιο Αντώνιο, 2.818μ.)³² και να αναζητηθεί στη δυσπρόσιτη, την τριπλή κορυφαία του στέψη, «τα τρία άκρα του Ουρανού όπου αι Μοίραι των Μοιρών» των νεότερων χρόνων (Μύτικας: 2.918μ., Σκολειό: 2.911μ., Στεφάνι: 2.907μ.) Εκτός του «ρίου», παλιότερη αναφορά άλλης κορυφής είναι η ακρώρεια «Πιερία», από τον Όμηρο.

Οι κάτοικοι στα νεότερα χρόνια θεωρούσαν ως ακροτάτη κορυφή την επιβλητική πυραμίδα του Προφήτη Ηλία³³ (2.788μ. ή 2.803μ. κατά τον Νίκο Νέζη).

Στον ορεινό όγκο, και μάλιστα στο μεγάλο υψόμετρο των 2.817μ., στην κορυφή Άγιος Αντώνιος (Καλόγηρος και Παλιμανάστρι, σε παλιότερες αναφορές), ήταν γνωστό ιερό του Διός.³⁴ Εκεί, το 1961, κατά τις εργασίες θεμελίωσης μετεωρολογικού σταθμού από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Μέρος από τα ευρήματα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου.³⁵ Θρησκευτικές λειτουργίες σε κορυφή του Μακεδονικού Ολύμπου αναφέρονται από την αρχαιότητα.

{Διὰ τί μὴ συνίσταται νέφη ἐν τῷ πολὺ τῆς γῆς ὑπερανεστηκότι τόπῳ; ὅτι γὰρ οὐ συνίσταται, ἐκ τῆς μακρᾶς ἱστορίας ἐστὶ δῆλον· τὰ γὰρ ὑψηλότατα τῶν ὄρων ὑπερνεφῆ τ' ἐστὶ καὶ ὑπερήνεμα... τέφραν γὰρ ἐν τισὶ τούτων ἀποθέμενοί τινες ἢ καὶ ἐκ θυσιῶν τῶν ἐν ἐκείνοις γενομένων ἀπολελοιπότες, μετὰ πλείστους ἐνιαυτοὺς περιεργασάμενοι, κειμένην εὐδρον αὐτὴν οὕτως ὡς ἔθεσαν... ἱστορεῖ δὲ Πλούταρχος καὶ γράμματα μείναι εἰς ἑτέραν τῶν ἱερῶν ἀνάβασιν ἐκ τῆς προτέρας ἐν τῷ Ὀλύμπῳ τῷ Μακεδονικῷ.}

Ιωάννης Γραμματικός Αλεξανδρινός (Φιλόπονος), Σχόλια στα Μετεωρολογικά του Αριστοτέλη 14,1.26.30

Πληροφορίες ορειβατών αναφέρουν διάσπαρτες αρχαιότητες και σε άλλες κορυφές του Ολύμπου. «...εκατοντάδες μεγάλες συμμετρικές κεραμικές πλάκες διαστάσεων περίπου 30 x 40 x 3εκ., ... στρωμένες σε μερικές κορυφές με την μορφή κυκλικών δαπέδων (σχεδόν ίδιες ... στον αρχαιολογικό χώρο του Δίου). Υπολείμματα ... στις κορυφές Πάγος, Καλόγηρος, Φράγκου Αλώνι, Μεταμόρφωση, Κακόβρακος, Πύργος και Διακόπτης ... Θραύσματα κεραμιδιών, ... διαφορετικού είδους ... και στις κορυφές Σκολιό και Άγιος Αντώνιος, μαζί με λίγα υπολείμματα αρχαίων κτισμάτων (κυρίως στο Σκολιό)...»

(βλ. Νέζη 1986, 43-44)

Κεφάλαιο Γ.

οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλυμπον δώματ' ἔναιον...

Ἡσίοδος, *Fragmenta* (Ἠοίαι) 7.1

Για τα προϊστορικά χρόνια, η μακεδονική παρουσία στην περιοχή του Ολύμπου ανάγεται με ένα πανάρχαιο χωρίο του Ἡσίοδου (*Fragmenta*, Ἠοίαι 7.1) σε χρόνους που ανήκουν στη σφαίρα του ιστορικού μύθου, όπως εξάλλου και με το χωρίο του πατέρα της Ιστορίας Ἡρόδοτου που αναφέρεται στα δωρικά-μακεδνά φύλα (*Ἱστορίαι* 1. 56), παράδοση από την οποία πιθανόν αντλεί και ο Διόδωρος, καθώς εξιστορεῖ τα σχετικά με την Κρήτη (*Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.80.2). Στην περιγραφή του Στράβωνα και με αφορμή την αναστάτωση που είχαν προκαλέσει τα πρώιμα χρόνια οι Λαπίθες στη βόρεια Θεσσαλία, μεταφέρεται ένας σχετικός ιστορικός μύθος που θέλει τους Μακεδόνες τα πρώιμα χρόνια κοντά στον Όλυμπο (*Γεωγραφικά* 9.5.22). Εκεί εξάλλου παραπέμπει και η παράδοση του Πausανία για τις διαμάχες του Κάρανου, αρχηγέτη της μακεδονικής δυναστείας, και του γειτονικού Κισσέα (*Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.40.7.5). Ο Θουκυδίδης, τέλος, ενισχύει την υπόθεση για την πρώιμη εγκατάσταση της γενιάς του Αλέξανδρου (Τημενίδες/Ἡρακλείδες) στην Πιερία, από όπου απομάκρυναν τους «Πίερες», οι οποίοι μετακόμισαν στη συνέχεια στον Στρυμωνικό-Παγγαῖο (*Ἱστορίαι* 2.99.2).

Τα ιστορικά χρόνια, η περιοχή εντασσόταν στο βασίλειο της «Κάτω» (κατά τον Ἡρόδοτο) και «παρά θάλασσαν» (κατά τον Θουκυδίδη) Μακεδονίας, όπου κατοικούσε ο λαός των «Αργεαδών» Μακεδόνων.³⁶ «Κάτω» και «παρά θάλασσαν» Μακεδονία είναι το επιφανές βασίλειο που όλοι γνωρίζουμε εξαιτίας του Αλέξανδρου και της δυναστείας του, των Ἡρακλειδών/Τημενιδών της Μακεδονίας. Η αναφερομένη ως «Μακεδονίς Γη» από τον Ἡρόδοτο, η περιοχή δηλαδή νότια της παλιάς κοινής κοίτης των ποταμῶν Λουδία-Αλιάκμονα³⁷ είναι το αρχικό βασίλειο των Ἡρακλειδών στην «Κάτω» και «παρά θάλασσαν» Μακεδονία. Η Πιερία και η Ημαθία, που βρίσκονται νότια της κοινής αυτής κοίτης, αναφέρονται πρώτη φορά μαζί στην ομηρική, τη μετέωρη διαδρομή της Ἡρας από τον Όλυμπο προς την προϊστορική Θράκη (*Ἰλιάς* 14.225).

Η δυναστεία των Τημενιδών/Ἡρακλειδών της Κάτω Μακεδονίας εδραιώθηκε αρχικά στους Αργεάδες, «αιολίσαντες»³⁸ ίσως και με προϊστορικούς πληθυσμούς στα βόρεια όρια του πελασγικού Ἄργους,³⁹ χώρας των Πελασγῶν, του Δευκαλίωνος και πολλῶν ἀκόμη, όπου κατά τον Στράβωνα «διὰ τὰς συνεχεῖς μεταστάσεις καὶ ἐξαλλάξεις τῶν πολιτειῶν καὶ ἐπιμίξεις συγγεῖν καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἔθνη, ὥστε τοῖς νῦν ἔσθ' ὅτε ἀπορίαν παρέχειν».⁴⁰ Η δυναστεία επέκτεινε την εξουσία της σταδιακά στα ορεινά δυτικά βασίλεια της «Ἄνω» Μακεδονίας, στους λαούς που κατοικούσαν την κεντρική και ανατολική Μακεδονία, στους αποίκους των παραλίων, σε ὅλη την Ελλάδα, και εντέλει πέρα από αυτήν.

Σύμφωνα με την εγκυρότερη των παραδόσεων, αυτή που διασώζουν ο Θουκυδίδης (*Ἱστορίαι* 2.99.2) και ο Ἡρόδοτος (*Ἱστορίαι* 5.22, 8.137, 8.138), η δυναστεία των Ἡρακλειδών/Τημενιδών της «Κάτω» και «παρά θάλασσαν» Μακεδονίας είχε καταγωγή από το Ἄργος της Πελοποννήσου.⁴¹ Το γένος των Ἡρακλειδῶν (κύκλου Περισιδῶν), από όπου φερόταν να κατάγεται η μακεδονική δυναστεία, ήταν περίφημο στην αρχαιότητα επειδή το εξόρισε η νέα μυκηναϊκή εξουσία (Πελοπιδῶν) από τη βόρεια Πελοπόννησο. Πολυπλόνητο ἔκτοτε, αναφέρεται ὅτι βρήκε τελικά καταφύγιο στο 1/3 της χώρας των πολυπλόνητων επίσης Δωριέων βορειότερα στην Ελλάδα, επειδή ο γενάρχης τους Ἡρακλῆς είχε βοηθήσει τους Δωριεῖς σε πόλεμο με τους Λαπίθες (φύλο της βόρειας Θεσσαλίας). Ηγήθηκε, στη

συνέχεια, της «καθόδου» των Δωριέων κατά τη δική του «επιστροφή» στην Πελοπόννησο. Η «κάθοδος των Δωριέων» και η «επιστροφή των Ηρακλειδών» ήταν ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο, επεισόδιο της πρώιμης ελληνικής ιστορίας. Σήμερα, αποτελεί ένα μυστήριο-πρόκληση, για όσους τουλάχιστον δεν είναι εύκολο να αρνηθούν την καθολική πίστη της ίδιας της αρχαιότητας στην ιστορία της.

Σε αδρές γραμμές, η παράδοση δεν αποκλείεται ίσως να περιγράφει την ενδημική ελληνική ασθένεια των ακραίων εσωτερικών συγκρούσεων και το διαχρονικό ελληνικό ιδίωμα των μεταναστεύσεων, εντός και εκτός ελληνικού χώρου. Αν είχαν υπάρξει τέτοιες εγκαταστάσεις και στον χώρο της Μακεδονίας, θα παρείχαν μία ερμηνεία για την αναγωγή της μακεδονικής δυναστείας στην παράδοση της Εποχής Χαλκού, για την καταγωγή της από τη βόρεια Πελοπόννησο και για την απουσία της (όπως και άλλων, άλλωστε) από τα στρατόπεδα της Ιλιάδος. Μία μακρόχρονη συμβίωση ενός «μακεδνού» λαού κοντά σε τέτοιες εγκαταστάσεις, θα ήταν δυνατόν να ερμηνεύσει τα «μυκηναϊκά» στοιχεία στη μακεδονική διάλεκτο. Αν είχαν υπάρξει τέτοιες εγκαταστάσεις, δεν θα ήταν εύκολο εκ προοιμίου να αποκλεισθεί η παραθαλάσσια «Μακεδονίς Γη» δίπλα στον κατάφυτο με ναυπηγική ξυλεία Όλυμπο. Θα μπορούσε ίσως να αναζητηθεί μελλοντικά στην περιοχή του κάστρου του Πλαταμώνα, το νοτιότερο τμήμα του Μακεδονικού Ολύμπου, κοντά στα σύνορα με τη Θεσσαλία και περιοχή που τα ιστορικά χρόνια είχε το όνομα «Ηράκλειον».

Αρχαιότητες που σχετίζονται με τα φρούρια στον Κάτω Όλυμπο εντοπίστηκαν στο πέρασμα μεταξύ Άνω και Κάτω Ολύμπου και στην περιοχή της Καλλιπεύκης.⁴² Ανάμεσα στα τελευταία, σημαντική ένδειξη και αισιόδοξο μήνυμα ήταν το ασημένιο ειδώλιο Ύστερης Εποχής Χαλκού στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης. Είχε εισαχθεί πιθανόν από την Ανατολή (ίσως μάλιστα από θαλάσσιο δρόμο⁴³) και ανακαλύφθηκε στα τέλη του περασμένου αιώνα στον Νεζερό (Καλλιπεύκη),⁴⁴ αποκτώντας έτσι ιδιαίτερη σημασία χάρη στην προέλευσή του από τον Όλυμπο. Ο τύπος είναι γνωστός από μακρά σειρά ειδωλίων της Ανατολής. Αρκετά έχουν βρεθεί και στην Ελλάδα.

Ο Δίας των ιστορικών χρόνων ήταν Ολύμπιος, Ακραίος, Επάκριος, Κορυφαίος, ενώ τα βροχοφόρα σύννεφα που συγκεντρώνουν οι κορυφές γονιμοποιούν ως σήμερα τη γη.

Οι ανασκαφές

«Ο Κυριάκος Πιπτάκης (1798-1863), πρώτος Έλληνας έφορος αρχαιοτήτων, πριν λάβει το αξίωμα, στον Αγώνα του '21 έδωσε μολύβι στους Τούρκους πολιορκημένους της Ακρόπολης, για να μην γκρεμίζουν τα μνημεία και παίρνουν το μολύβι για φυσέκια. Πήραν το μολύβι οι Τούρκοι, δεν γκρέμισαν τα μνημεία και σκότωναν Έλληνες.

Γνωστή και θρυλική ιστορία, μέσω του Μακρυγιάννη, αλλά έτσι ξεκίνησε η «ηρωϊκή εποχή της ελληνικής αρχαιολογίας». Δηλαδή, στην παρθενική της εξόρμηση, έχει ως πρώτο μέλημα, πληρωμένο με αίμα, την προστασία των αρχαιοτήτων και όχι την ανασκαφή ή το ξεφύλλισμα καρτέλων αρχείου.»

Κ. Λιοντής, εφ. Καθημερινή, 18/5/1997.

Πριν από τριάντα χρόνια περίπου, και προκειμένου να σωθούν από την εφαρμοζόμενη «ανάπτυξη» τυχόν αρχαιότητες που δεν είχαν ακόμη εντοπιστεί, ξεκίνησε μία μοναχική επιφανειακή έρευνα στα μεγάλα περάσματα του μακεδονικού όρους, σε μικρά, παραδοσιακά μονοπάτια και στα σύνθετα αλλουβιακά ριπίδια, κατάφυτα τότε με πυκνά, χαμηλά δάση. Αποδείχτηκε, στη συνέχεια, ότι οι αλληπάλληλες δροσερές πηγές, τα πλούσια χώματα της «πίειρας» γης και το απόλυτο καταφύγιο του πολύπτυχου ορεινού όγκου συντηρούσαν αλυσιδωτές ανθρώπινες εγκαταστάσεις ήδη από την προϊστορική εποχή, σε μικρή μεταξύ τους απόσταση και με πιθανά όρια τους αλληπάλληλους ποταμοχειμάρρους του Ολύμπου. Είχαν κοντά τρεχούμενο νερό, γεωργικές, υλοτομικές, κτηνοτροφικές, κυνηγετικές δυνατότητες και ποικίλη αφθονία οικοδομικών υλικών. Βρίσκονταν σε φυσικά περάσματα και σε παραδοσιακούς δρόμους, μπορούσαν να είναι σε μεγάλο υψόμετρο, σε θέσεις με πανοραμική θέα και με στρατηγική σημασία. Αν προσθέσουμε τη θάλασσα και τη θέση κλειδί στον άξονα βορρά-νότου, τότε καταλαβαίνει κανείς πόσο άριστα εξυπηρετούσε η περιοχή τους πρώτους εκείνους κατοίκους. Λίγοι χώροι ανασκάφηκαν, για σωστικούς λόγους και αποσπασματικά.

Σε μία περιοχή ιστορικά συνδεδεμένη με τον πυρήνα του βασιλείου του Αλέξανδρου, η αρχαιολογική εικόνα που προέκυψε άριστα εφάρμοσε στη συναρπαστική εικόνα της Ελλάδος γενικότερα. Αναμενόμενο άλλωστε, αφού η παράδοση συνδέει την περιοχή με γνωστές ομάδες της ελληνικής πρωτο-οικογένειας. Ο θεσσαλο-εβυοϊκός κύκλος είναι ο πλησιέστερος. Όσον αφορά στους εσωτερικούς δεσμούς και τη γραμμή συνέχειας/συνέπειας, παρατηρούνται οι διαχρονίες, μεταβάσεις, διαφορές και τομές στις εναλλαγές των εποχών που είναι αντίστοιχες, συνεπείς και παράλληλες με εκείνες στη νοτιότερη Ελλάδα.

Αν υπήρξαν οι παλιότεροι πληθυσμοί που αναφέρεται ότι εκτοπίστηκαν από τους Κάτω Μακεδόνες, δηλαδή οι προϊστορικοί «Θράκες» Πίερες, για τους οποίους παραδίδονται αξιοπερίεργα κοινά με τη Βοιωτία, καθόλου δεν προκύπτει από τα ευρήματα ότι ανήκουν σε «ξένο» πολιτιστικό κύκλο. Ίσως, μάλιστα, και να έζησαν μεταξύ τους ειρηνικά, μέχρι τουλάχιστον που δρομολογήθηκε η επεκτατική πορεία των Τημενιδών προς κάθε σημείο του ορίζοντα. Άγνωστο πότε, ίσως όμως με την κινητικότητα των ελληνικών λαών μετά τα τρωϊκά, στα τέλη 2ης-αρχές 1ης χιλιετίας π.Χ.

«Μετά τα Τρωϊκά, στην Ελλάδα εξακολουθούσαν οι μεταναστεύσεις και οι μετοικήσεις και ο τόπος δεν μπορούσε να ησυχάσει και να προοδεύσει. Η μακροχρόνια απουσία των Ελλήνων στην Τροία προκάλεσε πολλές αναστατώσεις και επαναστάσεις και οι εκπίπτοντες από τις στάσεις έκτιζαν τις πόλεις. Εξήντα χρόνια μετά την άλωση της Τροίας, οι Βοιωτοί της Αρνης διώχτηκαν από τους Θεσσαλούς και εγκαταστάθηκαν στη γη που σήμερα λέγεται Βοιωτία και τότε ονομαζόταν Καδμηίδα ... Ογδόντα χρόνια μετά την άλωση, οι Δωριείς μαζί με τους Ηρακλείδες κατέκτησαν την Πελοπόννησο. Πολύς καιρός έπρεπε να περάσει για να ησυχάσει η Ελλάδα από τις μετακινήσεις και να στείλει αποικίες, όπως έκανε η Αθήνα στην Ιωνία και τα νησιά και οι Πελοποννήσιοι στην Ιταλία και την Σικελία...»

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 1.12.1-4

Ο αναφερόμενος διωγμός των Πιέρων και η εγκατάστασή τους στην περιοχή του Παγγαίου ερμηνεύει εν μέρει την παράλληλη λατρεία του Ορφέα στις δύο περιοχές. Ο προϊστορικά «θρακικός» χαρακτήρας της Πιερίας θα ενίσχυσε στα ιστορικά χρόνια την παράδοση για τη «θρακική» καταγωγή του Ορφέα, μία καταγωγή εντελώς ασυμβίβαστη με την περιώνυμη απαιδευσία των Θρακών της ιστορικής περιόδου, αφού ο Ορφεύς αναφέρεται πάντοτε ανάμεσα στις μέγιστες πολιτιστικές μορφές της προϊστορικής Ελλάδος:

{ένθεν τοι καὶ τολμῶσι λέγειν μηδὲ τὸν Ὀρφέα σοφὸν γεγονέναι, Θρᾶκα ὄντα, ἀλλ' ἄλλως τοὺς μύθους αὐτοῦ καταψεύσασθαι. ταῦτα Ἄνδροτιῶν λέγει, εἴ τῳ πιστὸς ὑπὲρ τῆς ἀγραμματίας καὶ ἀπαιδευσίας Θρακῶν τεκμηριῶσαι...}

Κλαύδιος Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* 8.6.5

Όταν η αρχαιότητα αναφέρεται στη «Θράκη» της προϊστορίας, αναφέρεται στη γη που εποπτεύει το Αιγαίο από τον Βορρά και την οικεία νότια παραλία της, από τον Ελλήσποντο μέχρι τον Όλυμπο. Η Θράκη είναι, επίσης, το δυσχείμερο ορητήριο των βοριάδων που σαρώνουν το Αιγαίο, με τους οποίους θα ήταν ενδιαφέρον αν μπορούσε να σχετισθεί το όνομα της.⁴⁵ Ο όρος «Μακεδονία» για το δυτικό τμήμα αυτής της περιοχής ξεκίνησε αρχικά ως όρος πολιτικός, για να ορίσει την επικράτεια όπου ασκούσαν εξουσία οι ηγεμόνες της Κάτω Μακεδονίας. Η επέκταση των Μακεδόνων στην προϊστορική Θράκη κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων και η εξέλιξη της ιστορίας έδωσε μοιραία στον όρο Μακεδονία το γεωγραφικό νόημα που έχει σήμερα. Ο γεωγραφικός όρος «Θράκη», ωστόσο, συνέχισε να χρησιμοποιείται για την κεντρική-ανατολική Μακεδονία πολλούς αιώνες αργότερα, συνήθεια και κατάλοιπο μακράς περιόδου πριν από τη δημιουργία του Μακεδονικού Βασιλείου στην περιοχή.⁴⁶ Παλιοί και νέοι πληθυσμοί που βρέθηκαν ανατολικά της Μακεδονίας και βόρεια των αποικιών στα ιστορικά χρόνια, έδωσαν σταδιακά στους όρους «Θράκη» και «θρακικός» το εθνικό νόημα που περιγράφεται στον Ηρόδοτο. Όσοι έμειναν στη Μακεδονία θα συνέβαλαν σταδιακά στο νέο «όμαιμον» των λαών, όπως εξάλλου και οι Πελασγοί νοτιότερα.

Είναι γνωστό ότι προϊστορικοί Θράκες αναφέρονται συχνά και στη νότια Ελλάδα, όπως π.χ. οι Θράκες της Αττικής, της Βοιωτίας, οι Αβαντες της Εύβοιας κ.ά. Οι τελευταίοι, μάλιστα, είχαν την τύχη να αναφέρονται από τον Όμηρο ως σύμμαχοι των Μυκηνών και σύντροφοι των παιδιών του Θησέα. Ίσως, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι οι προϊστορικοί «Θράκες» Πίερες είναι προελληνικός λαός του θεσσαλο-ευβοϊκού κύκλου, με την έννοια όμως ότι όλα τα γένη που συνενυρέθησαν και δημιούργησαν το «όμαιμον» των «ελληνικών» χρόνων μπορούν να θεωρούνται προελληνικά. Έτσι, όπως ο Πέλοψ στην Πελοπόννησο είναι «Λυδός» επειδή κατάγεται από τη Μ. Ασία, το ίδιο και ο Ορφεύς είναι «Θραξ» επειδή κατάγεται από την προϊστορική Θράκη. Δεν είναι καθόλου εύκολο να επενδυθεί το εθνικό περιεχόμενο των νεότερων χρόνων στους «Θράκες» της προϊστορίας, εποχή κατά την οποία βεβαίως και οι όροι «Ελλην» και «Ελλάς» δεν είχαν ακόμη αποκτήσει το εθνικό περιεχόμενο της πρώτης χιλιετίας και αργότερα.

«Μου φαίνεται πως ούτε το σημερινό της όνομα είχε ακόμη η Ελλάδα. Πριν από τον Έλληνα μάλιστα (τον γιο του Δευκαλίωνα) νομίζω ότι δεν υπήρχε καν ως όνομα. Κάθε τόπος ονομάζονταν από τους κατοίκους του, κυρίως από Πελασγούς. Από τότε όμως που απέκτησαν ισχυρή εξουσία στη Φθιώτιδα ο Έλληνα και τα παιδιά του άρχισαν να συμμαχούν και με τις άλλες πόλεις. Έτσι σιγά-σιγά ονομάζονταν και οι άλλοι Έλληνες, χωρίς όμως και πάλι να επικρατήσει για όλους. Η καλύτερη απόδειξη είναι βέβαια ο Όμηρος. Μολονότι έζησε πολύ αργότερα ακόμη και από τα Τρωικά, ονομάζει Έλληνες μόνο τους πρώτους «Έλληνες», δηλαδή εκείνους που είχαν έλθει (στην Τροία) από τη Φθία με τον Αχιλλέα. Κανέναν άλλον. Όλους μαζί τους αποκαλεί Δαναούς, Αργείους και Αχαιούς. Εξάλλου, δεν αναφέρει καν ούτε τη λέξη βάρβαρος, γιατί δεν υπήρχε η ανάγκη για ένα αντίπαλο όνομα».

Θουκυδίδης, *Ἱστορία* 1.3.2

Ένας μεγάλος έλληνας αρχαιολόγος, ο Χρ. Τσουντας, προβληματίστηκε νωρίς για τη σχέση των προϊστορικών με τους ιστορικούς Θράκες.⁴⁷

«Δεν δυνάμεθα να ορίσωμεν» έλεγε «μετά τινος ασφαλείας την εθνολογικήν σχέσιν αυτών προς τους κατοίκους των βορειοτέρων χωρών, εις τας οποίας απαντά, ως είδομεν ανωτέρω, πολιτισμός όμοιος κατά πολλά προς τον θεσσαλικόν και βοιωτικόν. Ο Η. Schmidt και άλλοι είκασαν περί εκείνων ότι ήσαν Θράκες. Εννοούσιν όμως τους προγόνους του ινδογερμανικού λαού των ιστορικών Θρακών, προς τους οποίους άγνωστον είναι εάν είχαν συγγένειάν τινα οι προϊστορικοί Θράκες της Ελλάδος.»

Χρ. Τσουντας, *Αι προϊστορικάί ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, 398

Παραθέτουμε, κλείνοντας, το πολύ γνωστό χωρίο του Ηροδότου (*Ιστορίαι* 1.56.6), που περιγράφει τις μετακινήσεις των πρωτοδωρικών-μακεδονικών φύλων στην κεντρική Ελλάδα και την περιοχή μεταξύ Όσσας και Ολύμπου. Αυτό το χωρίο -για έναν ακόμη λόγο- είναι δύσκολο να το περάσει κανείς αβασάνιστα.

{*Ιστορέων δέ εύρισκε Λακεδαιμονίους τε και Άθηναίους προέχοντας, τούς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τούς δὲ τοῦ Ἴωνικοῦ. Ταῦτα γάρ ἦν τὰ προκεκριμένα, έόντα τὸ άρχαίον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικόν έθνος. Καί τὸ μὲν οὐδαμῆ κω έξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα.*

Επί μὲν γάρ Δευκαλίωνος βασιλέος οἴκεε γῆν τὴν φθιώτιν, ἐπί δὲ Δώρου τοῦ Ἑλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε και τὸν Ὀλυμπον χάρην, καλεομένην δὲ (τότε) Ἰστιαιώτιν·

έκ δὲ τῆς Ἰστιαιώτιδος ἄς έξανεστη ὑπὸ Καδμείων,

οἴκεε ἐν Πίνδῳ, Μακεδνὸν καλεόμενον· ένθεῦτεν δὲ αὐτις ές τὴν Δρυοπίδα μετέβη, και ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτως ές Πελοπόννησον έλθὸν Δωρικὸν έκλήθη.

Καδμείοι είναι τα παιδιά του Κάδμου, οι κάτοικοι δηλαδή της Θήβας πριν τη θρυλική της καταστροφή. «*Να μία πόλη που τη θυμόμαστε κυρίως χάρη στην πτώση της*», θα γράψει αργότερα η ιστορία⁴⁸ για την πτώση της ανταγωνίστριας των Μυκηνών πόλης. Σημειώνουμε την αντιπαλότητα Καδμείων και Ηρακλειδών με τη νέα εξουσία των Μυκηνών, τη γνωστή κοινή ονοματολογία Βοιωτίας και παραολύμπιας Πιερίας (*Λεΐβηθρα, Πίμπλεια, Ελικών*) και άλλα αξιοπερίεργα κοινά όπως την πρώιμη λατρεία των Μουσών, τόσο χαρακτηριστική και σημαντική και στις δύο περιοχές.

Τάφος Μυκηναϊκής Εποχής, από πρόσφατη ανασκαφή στον Πλαταμώνα (*Platamon Stop*), περιοχή αρχαίου Ηρακλείου.⁴⁹

Εύκολα, ωστόσο, μπορούμε να πούμε συνοψίζοντας, ότι τα προϊστορικά και πρωτοϊστορικά ευρήματα που εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στον Μακεδονικό Όλυμπο έρχονται απλώς να υπομνηματίσουν τα πανάρχαια ελληνικά ονόματα της περιοχής: ονόματα με πρώιμη αύρα, χάρη στον ομηρικό χαρακτήρα τους και τον μύθο που τα συνοδεύει. Όλα περιγράφουν τη φύση των θέσεων που κατέχουν: έφαλος βράχος είναι πράγματι ο Πλαταμών, κανάλια τα Λείβηθρα, πλούσια σε νερά η Πίμπλεια, βράχος η Πέτρα, ιερός χώρος το Δίον, εύφορη γη η Πιερία κ.ο.κ.

Γ1. Σύν-τροφος από αγρίμι...

Νεολιθική Εποχή

Την 7η προχριστιανική χιλιετία, μία ειρηνική επανάσταση έφτασε στην Ελλάδα σιωπηλά και μεταμόρφωσε γοργά το φυσικό τοπίο. Ήταν η νεολιθική επανάσταση. Ίσως ήλθε από την Ανατολή με θαλασσινούς ταξιδιώτες, ίσως με κάποιους αποίκους, ίσως πάλι και να γεννήθηκε αυτόνομα και στην Ελλάδα. Γεγονός, πάντως, είναι ότι τότε εγκαταστάθηκε στον τόπο μας μία ανεκτίμητη περιουσία: η τεχνογνωσία που ήταν απαραίτητη για τη γεωργική καλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Χάρη στη νέα γνώση, οι κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες του ανήμερου τοπίου μεταμορφώθηκαν γοργά σε καλλιεργητές της μάνας γης, αγρότες. Οι νέες κατακτήσεις εξαπλώθηκαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο και από τη βόρεια Ελλάδα προχώρησαν στα Βαλκάνια. Από εκεί ξεδιπλώθηκαν μέχρι τις βόρειες θάλασσες και την ανατολική Ευρώπη. Ένας δεύτερος κλάδος προχώρησε από το Ιόνιο Πέλαγος προς την Ιταλία και τη δυτική Ευρώπη. Η διαδικασία αυτή δεν φαίνεται να είχε σχέση με βίαιες μετακινήσεις λαών και καταστροφικές συγκρούσεις. Η σταθερή διαμονή και η τακτική διατροφή θα προκάλεσαν τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και το αλληπάλληλο άπλωμα των περιοχών που κάλυπταν οι νέες αγροτικές δραστηριότητες. Έτσι, οι επαναστατικές κατακτήσεις που ξεκίνησαν από τη νοτιότατη Ευρώπη στα τέλη της έβδομης χιλιετίας, έφτασαν στο βόρειο άκρο της πολλούς αιώνες αργότερα, δημιουργώντας μία πυκνοκατοικημένη Ευρώπη που οι μακρινές της καταβολές οδηγούν στην Ελλάδα και τη Μ. Ασία. Αν, λοιπόν, μπορούσαμε να πάρουμε «το στάρι που είχε σπαρεί στο νεολιθικό Orkney γύρω στο 3.000 π.Χ. και αναζητούσαμε το μέρος από όπου κατάγονταν ο σπόρος της κάθε χρονιάς, θα ανιχνεύαμε στο χάρτη της Ευρώπης μία γραμμή που αναπόφευκτα θα κατέληγε στην πρώιμη νεολιθική εποχή της Ελλάδος, και από εκεί στη δυτική Μ. Ασία.»⁵⁰

Η επιβίωση, που έγινε ευκολότερη, και ο ακατάλυτος δεσμός του ανθρώπου με τη γη άλλαξαν έκτοτε τους ρυθμούς της ιστορίας...

«Επειδή δεν ήταν αρκετή η τροφή που έβρισκαν οι πρώτοι άνθρωποι, ορμούσε η μία ομάδα πάνω στην άλλη και την άρπαζε με αταξία και φόνους. Από τότε όμως που η Δήμητρα την πρόσφερε με αφθονία, άρχισαν να τη μοιράζονται εξίσου. Επικράτησε λοιπόν τάξις στα γεύματα».⁵¹

Και ο άνθρωπος έγινε σύν-τροφος, από αγρίμι...

Πηγή Αθηνάς, περιοχής Ηρακλείου/Φίλας

Από τη νεολιθική «επανάσταση», δύο είναι οι γνωστοί οικισμοί στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου: η Πηγή Αθηνάς και μία ανεξερεύνητη τούμπα στους πρόποδες του Άνω Ολύμπου, περίπου 35χλμ. βόρεια, στην Κουντουριώτισσα.

Η Πηγή Αθηνάς απλώνεται σε χαμηλά υψώματα του Κάτω Ολύμπου γύρω από μία μικρούλα μισγάγκεια, 3χλμ. βόρεια των συνόρων με τη Θεσσαλία και του λόφου Καραλή, όπου βρίσκεται ίσως η Φίλα. Νεολιθική Εποχή (5980-5790 π.Χ.) έδειξε η ραδιοχρονολόγηση για την πρωϊμότερη φάση του Βάλτου (βλ. παρακάτω), χωρίς ωστόσο επαρκή αρχαιολογική τεκμηρίωση (λιθοστρώσεις, λάκκος, τάφος, χωρίς κινητά ευρήματα), ενώ στο λόφο του κάστρου Πλαταμώνα (Ηράκλειο) ίσως υπήρξε νεολιθική φάση (επιχώσεις κάτω από την Πρωϊμη Εποχή Χαλκού), αλλά δεν ανασκάφηκε.

Πάνω: Πηγή Αθηνάς: Ο περίβολος της αρχαιότερης φάσης, υπερκείμενες φάσεις και στρωματογραφία.

A-104

Αριστερά: Κλειστό αγγείο από τον νεολιθικό οικισμό της Πηγής Αθηνάς. Στα ευρήματα κυριαρχούν τα ανοιχτά αγγεία, όπως πιθοειδή, χυτροειδή, φιάλες, κύπελλα, λεκανόσχημα και άλλα, με πολλά παραδείγματα καρινωτών, ιδιαίτερα στα βαθύτερα στρώματα. Βρέθηκαν αρκετά τμήματα ειδωλίων, ένα ανάγλυφο πλακίδιο, πιθανόν όστρακο μεγάλου αγγείου, πολλοί οστέيني οπείς, σφοντύλια, βαρίδια, πηνία, λίθινοι πελέκες, λεπίδες πυριτόλιθου και αρκετές από χαλαζία, μία από τις οποίες με ασυνήθιστα μεγάλη διάσταση, ένα βραχιόλι "spondylus" και αρκετά διάτρητα βότσαλα, ένα μαρμάρινο αγγείο και μερικά πήλινα ορθογώνια αντικείμενα, ίσως από ομοιώματα, μία πήλινη σφραγίδα με δίδυμους ρόδακες και πολλά ακόμη.⁵²

Κάτω: α) κεραμική διμηνιακών φάσεων, β) γυναικείο ειδώλιο, γ) στυλπηνή μαύρη φιάλη προδιμηνιακών φάσεων.

Βρίσκεται δίπλα στην ομώνυμη πηγή της Εθνικής Οδού κοντά στον Πλαταμώνα, 1χλμ. νοτιοδυτικά της μεγάλης αγροικίας στα *Τρία Πλατάνια*, που διαλύθηκε λόγω μεγάλων έργων.⁵³ Περίπου 65χλμ. βόρεια βρίσκονται τα *Παλιάμπελα* Κολινδρού, ενώ το *Ραχμάνι* (Μακρυχώρι) βρίσκεται 18χλμ. νότια. Η θέση εποπτεύει τη νοτιότερη παραθαλάσσια πεδιάδα της Μακεδονίας πάνω από τις εκβολές του Πηνειού. Επειδή θεωρείται ότι η κλιματική αλλαγή του τέλους των παγετώνων είχε ήδη δημιουργήσει μία μεγάλη απόθεση και ότι κατά τη Μέση προς Νεότερη Νεολιθική σημειώθηκαν νέες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχε αρκετή γη για εκμετάλλευση,⁵⁴ κύριο λόγο της εγκατάστασης, σε συνδυασμό με το φυσικό πέραςμα και τις πηγές που δροσιίζουν τους ταξιδιώτες μέχρι σήμερα.⁵⁵

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εργασιών της ΠΑΘΕ, σε στενή λουρίδα γης που όφειλε να ταπεινωθεί περίπου 4μ., στο επίπεδο του τεχνικού έργου, με επιχώσεις που δεν εξαντλήθηκαν. Ο παλιότερος (ανασκαμμένος) ορίζοντας σφραγιζόταν από ένα εκτεταμένο ανθρωπογενές αλλά ακεραμικό μαύρο στρώμα, πάνω σε κατεστραμμένο περίβολο που εκτεινόταν στο φρύδι του λόφου και επί του μητρικού μαλακού βράχου. Περιείχε λίγα οστά, όστρεα, φολίδες, πυρήνες πυριτόλιθου και πυρήνες χαλαζία. Στη βαθύτερη μισγάγκεια, το μαύρο αυτό στρώμα -κάτω από το οποίο δεν προχώρησε η έρευνα- καλυπτόταν από αλληπάλληλες στρώσεις στείρου χαλικιού, προϊόν πανάρχαιας χειμαρρορροής, αξιοσημείωτα εκτεταμένης για μία τόσο μικρή λεκάνη απορροής, η οποία εντέλει μπαζώθηκε -όπως θα πρέπει να μπαζώθηκαν και ευρύτερες εκτάσεις γύρω από τον Όλυμπο- με χαλίκια και λούνη από τις πλημμύρες. Πάνω στις αποθέσεις του χαλικιού εγκαταστάθηκε τελικά μία νεολιθική κοινότητα. Αγνώστης έκτασης και βάθους, δημιούργησε αλληπάλληλες επιχώσεις των διμηνιακών και προδιμηνιακών φάσεων «*Αράπη*» και «*Λάρισα*», στρώματα καταστροφής και οικοδομικές φάσεις εξαιρετικά αποσπασματικές, τόσο λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής όσο και της κακής διατήρησης. Ο οικισμός δεν φαίνεται να συνέχισε τη ζωή του στην 4η χιλιετία. Από τη στρωματογραφία προκύπτει ότι αργότερα εγκαταστάθηκε εκεί μία νέα εποχή, με έναν νέο «πολιτισμό», εκείνον της Εποχής Χαλκού και της 3ης χιλιετίας.

Πολύ πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα υποδεικνύουν ενδεχόμενη εγκατάσταση και στη Μέση Νεολιθική, που ενισχύθηκαν από δείγμα άνθρακα 14 (5600/5470 π.Χ.).

Στην ανατολική Θεσσαλία, το ποσοστό θέσεων που πρωτο-κατοικήθηκε στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής, φτάνει το 51%.⁵⁶ Η εποχή είναι περίοδος ανακατατάξεων και εισόδου νέων στοιχείων στη Θεσσαλία, χαρακτηριστικότερο από τα οποία θεωρείται η εισηγμένη μαύρη και κάποτε καστανή στιλπνή κεραμική των φάσεων «*Λάρισα*» και «*Αράπη*», κάτω από τα στρώματα των διμηνιακών φάσεων.

Τα νέα στοιχεία έφτασαν ακόμη νοτιότερα, στην κεντρική ανατολική Ελλάδα, χαρακτηρισθέντα μάλιστα ως βόρεια, «*βαλκανικά*» και «*θρακικά*» ή, καλύτερα, «*πρωτο-θρακικά*».⁵⁷

Η στρωματογραφία
στο επίπεδο της Πρώιμης Εποχής Χαλκού

Γ2. Πρώιμη Εποχή Χαλκού

Η τρίτη χιλιετία π.Χ. βρήκε τον ελληνικό χώρο ήδη πιο πολύπλοκο και εξειδικευμένο. Επαναστατικό χαρακτηριστικό της νέας εποχής ήταν η μεταλλουργία και η αυξημένη δραστηριότητα του εμπορίου που προκάλεσε η ανάγκη απόκτησης των μετάλλων. Ο πλούτος που έφερε το εμπόριο και η μαζική παραγωγή των αποτελεσματικότερων μέχρι τότε όπλων της ιστορίας, των μεταλλικών, οδήγησαν σε νέα κοινωνική διαστρωμάτωση και σε οχυρωμένους οικισμούς για την προστασία των κέντρων εξουσίας και των συσσωρευμένων θησαυρών των νέων καιρών. Οι θαλασσινοί δρόμοι του Αιγαίου, που συνέδεαν τα πρώτα κέντρα ανάπτυξης Ευρώπης και Ανατολής, γνώρισαν τότε την πρώτη κορύφωση της πρωτοκοσμικής τους δράσης και ανάπτυξης.

Κρανιά, περιοχής Ηρακλείου

Η εποχή εντοπίστηκε στρωματογραφικά στην Πηγή Αθηνάς και με οικοδομικά κατάλοιπα, σφραγισμένα από φωτιά, στην κομβική θέση του Πλαταμώνα, στα παραθαλάσσια χαμηλά υψώματα του Κάτω Ολύμπου. Πρόκειται μάλλον για τη θέση του Ηρακλείου των ιστορικών χρόνων, της νοτιότερης πόλης της Κάτω Μακεδονίας ως την ίδρυση της Φίλας, οικισμό που σήμερα βρίσκεται στο νομό Λαρίσης. Οι προϊστορικές επιχώσεις, όπου ανασκάφηκαν, ξεπέρασαν τα 3,50μ. και έφθασαν τις πρώιμες φάσεις Εποχής Χαλκού. Η αρχή τους, που ανάγεται παλιότερα, καλύπτεται από τον υδροφόρο ορίζοντα και δεν ανασκάφηκε, επειδή βρισκόταν κάτω από το πεδίο θεμελίωσης του Έργου της ΕΡΓΟΣΕ.

Κρασιά, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής Χαλκού: περίβολος με λιθόστρωτο (αριστερά), πασσαλότρυπες (δεξιά). Στη μεγάλη ποσότητα της κεραμικής που περιουνελέγη, χαρακτηριστικές είναι οι ανάγλυφες ταινίες με εμπίστετες «δαχτυλιές» και σχοινοειδείς διαμορφώσεις, οι αποφύσεις, οι νυχιές και τα τρήματα, τα ερυθροκάστανα σαρωμένα και τα σπιλβωμένα αγγεία, η εγχάρακτη διακόσμηση. Αισθητή είναι η παρουσία σκούρων καστανών φιαλών με εσωστρεφή χείλη και αποφύσεις, τα αποθηκευτικά αγγεία με οριζόντιες πεπλατυσμένες λαβές κ.ά. Αρκετά ήταν και τα λίθινα εργαλεία, όπως ένας χειροπέλεκυς από πράσινο λίθο, λεπίδες από πυριτόλιθο και χαλαζία κ.ά., τα υφαντικά βάρη και τα πηνία, ενώ μοναδικό είναι ένα χάλκινο εγχειρίδιο πρώιμου τύπου με οπές στερέωσης. Βρέθηκε, επίσης, ένα ζώομορφο ειδώλιο και σπόροι, μεταξύ των οποίων και γίγαρτα, καθώς και ένας χάλκινος οπέας που τα άκρα του καταλήγουν σε αιχμή και σπάτουλα αντιστοίχως.⁵⁸

Την Πρώιμη Εποχή Χαλκού σηματοδοτούν εργαστηριακές εγκαταστάσεις και περίβολοι γύρω από τη βάση των λόφων. Ο πυρήνας του οικισμού θα βρισκόταν σε άλλο σημείο, προφανώς όχι μακριά από την ανασκαφική τομή.

Καλύτερα σωζόμενος ήταν ο περίβολος στο λόφο του κάστρου. Τον συνόδευε επιμελημένο λιθόστρωτο (πλάτους 1,5 - 2μ.) ανάμεσα στον περίβολο και τον λόφο.⁵⁹ Είχε θεμελιωθεί σε πλούσιο στρώμα καταστροφής της Πρώιμης Εποχής Χαλκού και σφραγιζόταν από στρώμα που χρονολογήθηκε στα τέλη της εποχής. Στον βορειότερο λόφο ανασκάφηκαν δύο εργαστηριακοί λάκκοι σφραγισμένοι με υπερβολικά μαύρα χρώματα, όπου αναπτύχθηκαν μεγάλες θερμοκρασίες που χρωμάτισαν τους μητρικούς βράχους. Στον ένα λάκκο σωζόταν αποσπασματικά πήλινη εσωτερική επένδυση, ενώ από το εσωτερικό τους αφαιρέθηκε καμένο πηλόχωμα, οξειδωμένοι λίθοι και χώμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε οξείδια του ασβεστίου. Χρήση ασβέστη φαίνεται να υπάρχει από τα πρώιμα χρόνια σε χαλκουργικά εργαστήρια, σκουριές χαλκού ωστόσο δεν ανιχνεύτηκαν μακροσκοπικά στους λάκκους της Κρασιάς. Πασσαλότρυπες δίπλα στους λάκκους ίσως δηλώνουν κατασκευές που εξυπηρετούσαν τη διαδικασία. Η ανασκαφή ήταν εκτός χρονοδιαγράμματος, δεν ολοκληρώθηκε και δεν έλυσε το πρόβλημα.

Τέλος, με την παρέμβαση του προϊστορικού ανθρώπου, ίσως αρχαιότερου της Πρώιμης Εποχής Χαλκού, το βόρειο άκρο του βορειότερου λόφου της Κρασιάς είχε βαθμιδωτή διαμόρφωση για άγνωστη χρήση, ενδεικτικά στοιχεία της οποίας δεν διασώθηκαν.

Γ3. Μέση Εποχή Χαλκού και Αρχή Ύστερης Εποχής Χαλκού

Μία καταστροφή και τομή προς τα τέλη της Πρώιμης Εποχής Χαλκού έπληξε τη δεύτερη πόλη της Τροίας και άλλες θέσεις στο Αιγαίο και την Ανατολή.⁶⁰ Η περίοδος συσχετίστηκε με την κάθοδο των ινδοευρωπαϊών, αλλά αμφισβητήθηκε εξίσου, με σημαντικότερη θεωρία εκείνη του C. Renfrew ότι, δηλαδή, η ινδοευρωπαϊκή γλώσσα (και όχι κάποια φυλετική -και δη «καθαρόαιμη»- ομάδα) διαδόθηκε με την εξάπλωση της καλλιέργειας της γης στους Νεολιθικούς Χρόνους.⁶¹ Ο ελληνικός κλάδος της γλώσσας, σύμφωνα με τη θεωρία του C. Renfrew, θα μπορούσε να έχει δημιουργηθεί στην Ελλάδα με τη νεολιθική διασπορά, και η θεωρία είναι συνεπής με την ελληνική παράδοση, όπως μαρτυρείται στις πηγές, που ήθελε τους προγόνους της αυτόχθονες ή καταγόμενους από την Ανατολή.

Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο ελληνικός κλάδος της γλώσσας να επανεισήχθη με κάποια από τις μεταγενέστερες διεισδύσεις στη Θεσσαλία, εκεί όπου συνενυρέθησαν κατά την παράδοση τα παιδιά του Δευκαλίωνα με τους Πελασγούς.

Στην κρίσιμη, πάντως, για την ιστορία νέα Εποχή του Χαλκού, τη Μέση, η ελληνική γλώσσα θεωρείται πως είχε ήδη εγκατασταθεί στον τόπο της.

Αυτή η εποχή και η μετάβαση προς την Ύστερη έκαναν έντονη την παρουσία τους τα τελευταία χρόνια στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου και, μάλιστα, στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το αρχαίο *Ηράκλειο*. Η πολιτιστική σχέση της Πιερίας, αρχικού πυρήνα του κράτους της Κάτω Μακεδονίας, με τη Θεσσαλία στις σκοτεινές πρώιμες φάσεις του, και ιδιαίτερα στη Μέση Εποχή Χαλκού, είναι σημαντική για το πολυσυζητημένο θέμα των κατοίκων της.

Ηράκλειον - Κρασιά

Αυτή την εποχή υψώθηκαν στην Κρασιά τρεις νέοι περίβολοι, επί των σφραγισμένων από φωτιά στρωμάτων της Πρώιμης Εποχής Χαλκού. Στους βόρειους λόφους, οι περίβολοι δεν σώζονταν σε καλή κατάσταση, ο περίβολος όμως που υψώθηκε στο λόφο του κάστρου ήταν ένα μνημειακό τεχνικό

β.

α.

α) Πρόχους και καθαρόσημη φιάλη, από το λιθόστρωτο του περιβόλου.
β) Η κορυφή του περιβόλου.

έργο, του οποίου η διερεύνηση έγινε δυνατή όταν αποδομήθηκε, για να κατασκευαστεί η έξοδος της σήραγγας του τραίνου. Το μνημείο ακολουθούσε τα ριζά του λόφου, ίσως για την προστασία των πρανών από τις σπάνιες αλλά επικίνδυνες φορές που πλημμύριζε ο οικείος χείμαρρος, ίσως όμως και για την προστασία τοπικών πηγών που κυλούσαν προς τη θάλασσα.

Το μέγιστο ανασκαμμένο μήκος ήταν 35μ., το μέγιστο πλάτος τού κορυφαίου τμήματος έφθανε τα 2μ., της έδρασης σχεδόν τα 6μ., και το σωζόμενο ύψος από την έδραση τα 2μ. Προηγήθηκαν της κατασκευής αλληπάλληλες, πυκνότατες και επιμελημένες λιθοστρώσεις που εναλλάσσονταν με τεράστια φορτία από χώματα στη βάση του λόφου. Το σύνολο λειτουργούσε ως φορέας ανύψωσης και διαμόρφωσης των κλίσεων, στήριξης των πρανών και κατασκευής ανδρήρων. Η κορυφή του στεφανώθηκε από έναν πλατύ περίβολο με μεγάλους αργούς λίθους στα μέτωπα και λιθορριπή στο κέντρο. Κατά μήκος του μετώπου προς τον λόφο, εντοπίστηκε λιθόστρωτο που κάλυπτε την τεχνητή επίχωση ανάμεσα στον περίβολο και τον λόφο, παράλληλο ίσως εσωτερικό δρομάκι, ανάλογο με εκείνο της Πρώιμης Εποχής Χαλκού που βρισκόταν στην ίδια θέση αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο.

Οι καθημερινές δραστηριότητες φαίνεται ότι γίνονταν σε άλλο σημείο της περιοχής, γιατί παρά τους τρεις περιβόλους που κατασκευάστηκαν (οι δύο τουλάχιστον πάνω σε εκείνους της Πρώιμης Εποχής Χαλκού), τα κινητά ευρήματα ήταν περιορισμένα. Σημαντικότερα είναι τμήμα γραπτού κυάθου και στυλβωμένου κανθάρου, διχαλωτές ("wish bone") λαβές και τρεις περόνες με σπειροειδή απόληξη ("rolltop").

Ο περίβολος της Μέσης - αρχών Ύστερης Εποχής Χαλκού. Οι άνθρωποι της Εποχής Χαλκού άφησαν ελεύθερη την κούπη και κατασκεύασαν ένα μεγάλο τεχνικό και χωματουργικό έργο με περίβολο και λιθοστρώσεις. Στους Κλασικούς-Ελληνιστικούς Χρόνους δεν έδειξαν την ανάλογη φροντίδα, έκτισαν μάλιστα κεραμικά εργαστήρια μέσα στην κούπη του μικροχειμάρρου, ίσως για να εκμεταλλεύονται με πηγάδια το υπόγειο ποτάμι για τις εργαστηριακές τους ανάγκες. Οι συνέπειες ήταν καταστροφικές. Με κάθε μεγάλη πλημμύρα των ιστορικών χρόνων, οι εγκαταστάσεις διαλύονταν. Η προϊστορική κατασκευή, ωστόσο, διατηρήθηκε κάτω από τα ιστορικά ερείπια συμπαγής μέχρι σήμερα, οπότε και διαλύθηκε για να περάσει η νέα σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Στη θέση της κούπης κατασκευάστηκε ένας κιβωτοειδής οχετός (για δεύτερη φορά μετά από 3.500 χρόνια) που συγκεντρώνει και απομακρύνει τα νερά κάτω από τη σήραγγα του τραίνου.

Πηγή Αθηνάς, περιοχής Ηρακλείου/Φίλας

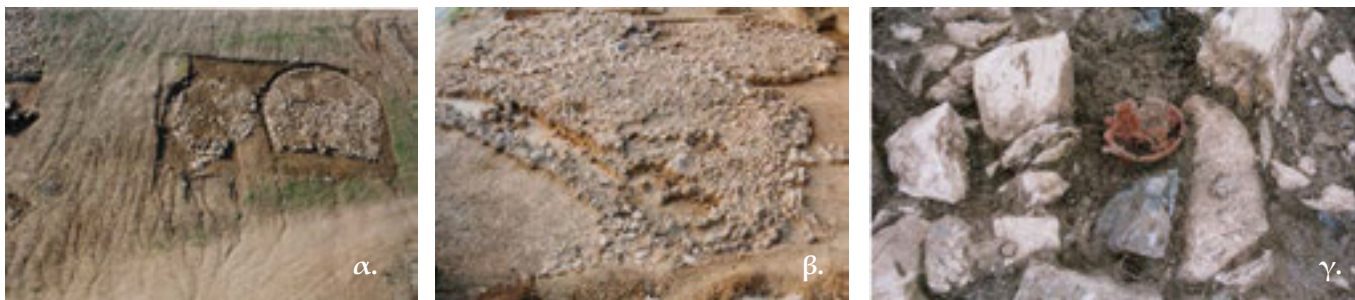
Στην Πηγή Αθηνάς κατασκευάστηκε αυτή την εποχή ένα νεκροταφείο τύμβων, μνημειακός τύπος νεκροταφείου, ίσως για επιφανείς οίκους μίας κοινότητας της περιοχής. Τα νεκροταφεία τύμβων εμφανίστηκαν σποραδικά στα τέλη της Πρωτοελλαδικής Εποχής, και τη Μεσοελλαδική Εποχή διάδόθηκαν ευρύτερα στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

Το νεκροταφείο εντοπίστηκε δυτικά και ανατολικά της Εθνικής Οδού, παράλληλα ίσως σε αρχαίο δρόμο. Η πλούσια επίχωση που σφράγιζε τύμβους και άλλες κατασκευές (κυκλικές και ορθογώνιες, λιθοσειρές, λιθοστρώσεις και αναλημματικούς ίσως περιβόλους) παραπέμπει στη Μέση-αρχές Υστερης Εποχής Χαλκού.⁶² Ο αντίστοιχος οικισμός πιθανόν να είναι κοντά, επιχωσμένος από τις ανώτερες φάσεις (νεότερη, ρωμαϊκή, ελληνιστική, κλασική, τουλάχιστον).

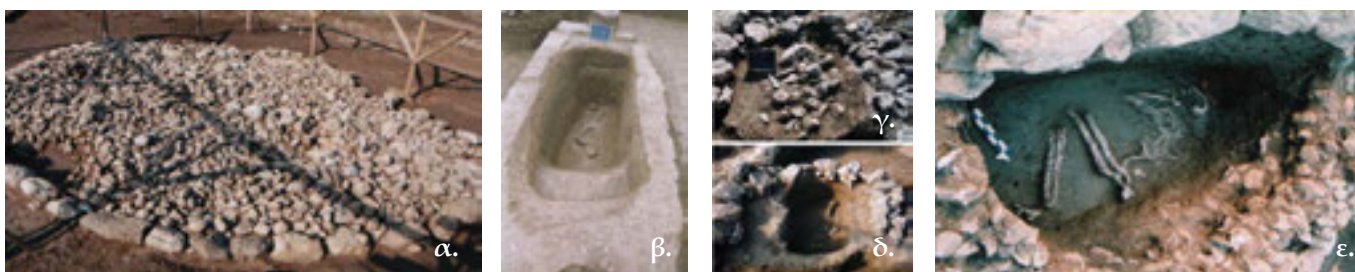
Ανασκάφηκαν πέντε τύμβοι (Τυ 1-5), διαμέτρου 9,5-11,5μ., οι τέσσερις ανά δύο σε ζεύγη: ένας με μία κεντρική ταφή, και ένας με περισσότερες, τη μία κεντρική, πιθανόν σημαίνοντος νεκρού του οίκου. Από τη στρωματογραφία προκύπτει ότι κάποιοι των κεντρικών τάφων είχαν προηγηθεί των ανδρών, των τύμβων και κάποιων περιφερειακών τάφων, τουλάχιστον.

Τύμβος 3 και λίθινο κτέρισμα από τον μοναδικό του τάφο, με ενήλικα συνεσταλμένο δεξιά, ίσως άνδρα. Καύσεις και λιωμένος πηλός κοντά στην ταφή, και αγγεία που είχαν ενσωματωθεί στη λιθορριπή του τύμβου, ίσως σχετίζονται με τα ταφικά τελετουργικά έθιμα.

α) Τυ1, 2. β) Τυ5, 4 με παραπληρωματικές κατασκευές. γ) Μικρή πεταλόσχημη λιθοσειρά στο κεντρικό τμήμα του Τυ2 με αγγείο. Ευρύτερα υπήρχαν συγκεντρώσεις οστράκων άλλων αγγείων με ίχνη καύσης και λίγα τμήματα πυριτόλιθου με ίχνη επεξεργασίας-χρήσης.

α) Τύμβος 1 (Τυ1), β) ο κεντρικός τάφος (Τ1) του τύμβου, με κλίμακα καθόδου και κάθετα τοιχώματα με αποστρογγυλεμένες γωνίες. Αδιάγνωστος ενήλιξ με τον κορμό ύπτιο και τα πόδια ελαφρά συνεσταλμένα δεξιά, ίσως άντρας λόγω της συστολής δεξιά. Στην έδραση, ο σκελετός οριοθετημένος με λεπτή «λιπαρή» ζώνη τεφρής απόχρωσης, με ορθογώνιο περίγραμμα (0,96μ-0,80μ. x 0,35μ και ύψους ± 0,02μ.). Ακτέριστος.

γ-δ) Περιφερειακός τάφος (Τ2) του Τυ1 με αδιάγνωστο ενήλικα, έντονα συνεσταλμένο δεξιά. Ακτέριστος.

ε) Τάφος (Τ3) του Τυ1, με αδιάγνωστο ενήλικα, συνεσταλμένο δεξιά, ίσως άνδρα, με τα χέρια στο πρόσωπο. Κτερισμένος με κάρναρο.

Τύμβος 4: α) αρχαιότερη και νεότερη λιθορριπή, β) κυκλικές κατασκευές.

Τύμβος 5: γ) κεντρική μόνη ταφή, άντρας 40-50 ετών με την αριστερή οφθαλμική του κόγχη καλυμμένη με όστρεο, δ) Κάρναρος-κτερίσμα του τάφου.⁶³

Οι τύμβοι κατασκευάστηκαν από τρόχαλα με λιγότερο χώμα, και περιβάλλονταν από έναν ή δύο δακτυλίους με μεγαλύτερα τρόχαλα. Εδράζονταν σε όχι τυχαία χαλικόστρωση, που εκτεινόταν και εκτός τύμβων, και σε φερτά χώματα που ισοπέδωσαν την κλίση με τη βοήθεια περιβόλων.

Στα άνδρα και τους τύμβους υπήρχαν κυκλικές και ορθογώνιες κατασκευές, με πολυπληθέστερες τις μικρές και δυσδιάκριτες κυκλικές (διαμέτρου 1,00-2,00μ.). Για κάποιες θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ταφές νηπίων, που δεν σώθηκαν, αν και τα παιδιά ήταν δυνατόν να θάβονται και εντός οικισμού.⁶⁴ Σε μερικές βρέθηκαν λίγα (όχι ανθρώπινα) οστά και αγγεία. Σε μία περίπτωση, φαίνεται ότι υπήρχε μικρό σήμα: δύο λίθοι που στήριζαν έναν τρίτο πλακόμορφο. Δυσσερμηνευτο είναι και το τμήμα αρκετά μεγάλου ορθογώνιου χώρου δίπλα στον Τυ4, καθώς και δύο μικρότεροι που διέκοπταν τον περίβολο του Τυ5. Σε μία τελική φάση, όλα καλύφθηκαν από μία ενιαία με τους τύμβους λιθορριπή και σφραγίστηκαν από τα ίδια στρώματα με τους τύμβους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Τυ4, με δύο περιόδους ταφών και δύο κατασκευές τύμβων: ο νεότερος, ελαφρά μετατοπισμένος ανατολικότερα, επί του αρχαιότερου και πάνω από πολύ μαύρες επιχώσεις που κάλυπταν την παλιότερη λιθορριπή. Οι νεότερες ταφές (4, αρχών Ύστερης Εποχής Χαλκού) ήταν σχεδόν επιφανειακές, τρεις από αυτές (Τ 1,2,3) στο κέντρο περίπου του τύμβου. Επρόκειτο για ρηχούς λάκκους που περιβάλλονταν από πυκνότερη ή αραιότερη λιθοσειρά/περίβολο ή για υποτυπώδες κιβώτιο, με ατομικές συνεσταλμένες ταφές και ένα αγγείο. Τρεις ταφές ήταν γυναικείες και στις δύο περιπτώσεις η νεκρή φορούσε κοσμήματα. Στην αρχαιότερη φάση, ο Τυ4 κάλυπτε έξι τάφους, έναν αντρικό στο κέντρο (Τ 10) με βαθμίδα στις δύο επιμήκεις πλευρές, προφανώς για την κάλυψη, ενώ δίπλα του υπήρχε περιοχή με έντονη καύση. Από τους πέντε περιφερειακούς, δύο ήταν μεμονωμένοι (Τ 6,9), τρεις σε συστάδα (Τ 5,7,8), ενώ ο Τ 5 (καύση) ήταν ο μόνος χωρίς τον συνήθη ιδιαίτερο λιθοσωρό κάτω από τον τύμβο. Οι τρεις μεμονωμένες ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ της συστάδος περιείχαν από ένα αγγείο.

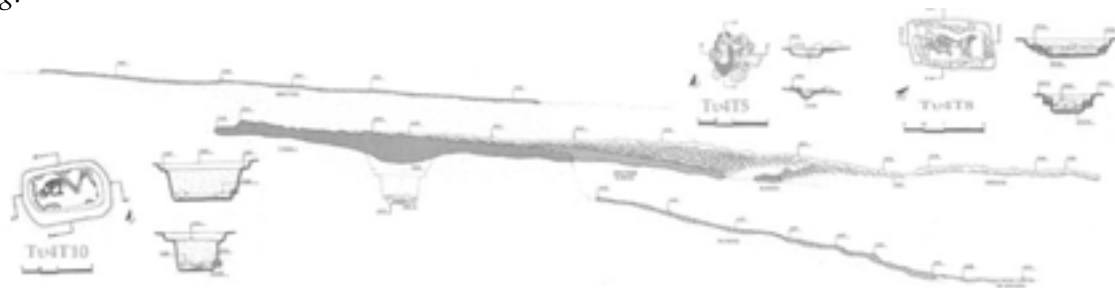
Οι ταφές των υπόλοιπων τύμβων αντιστοιχούν χρονολογικά στην παλιότερη φάση του Τυ4, με παρόμοια χαρακτηριστικά: βαθύτεροι λάκκοι, κάποτε ιδιαίτερα βαθείς με σκαλοπάτι(α) καθόδου, που συχνά περιβάλλονταν από λιθοσειρά στο βάθος ή και στο χείλος του λάκκου. Υπήρχε πάντα κεντρικός τάφος, κάποτε ο μοναδικός, κατά κανόνα ο μνημειακότερος. Όλοι οι τάφοι επισημαίνονταν εύκολα μετά την αφαίρεση του τύμβου, χάρη σε μία ιδιαίτερη λιθορριπή πάνω από κάθε τάφο, πρακτική όχι άγνωστη στη νότια Ελλάδα,⁶⁵ άλλοτε πάνω από επίχωση με χώμα που κάλυπτε τον νεκρό, άλλοτε όμως και βαθύτερα στον λάκκο, κάποτε σε επαφή με τον νεκρό (Τυ1-Τ2, Τυ3-Τ1, Τυ4-Τ6), ενδεικτικό ίσως κάποιας φθαρτής κάλυψης του τάφου. Μερικές φορές, οι τάφοι περιβάλλονταν από ιδιαίτερο δακτύλιο, κάποτε πεταλόσχημο.

Μέσα στους δακτυλίους των τύμβων και των τάφων, αλλά και μέσα στη λιθορριπή του τύμβου, ήταν δυνατόν να υπάρχουν αποθέσεις αγγείων, ζωικών οστών και καύσεων, συνήθως σε υποτυπώδεις θήκες, στον Τυ4 και στις δύο φάσεις.⁶⁶ Στον τελευταίο, υπάρχει η μοναδική μέχρι σήμερα περίπτωση καύσης των Εποχών Χαλκού και Σιδήρου στην περιοχή (Τ5, αρχαιότερη φάση). Μεγάλος αργόλιθος, τοποθετημένος σχεδόν κάθετα στην περιφέρεια της ανώτερης επιφάνειας του Τυ1-Τ3, ίσως ήταν σήμα.

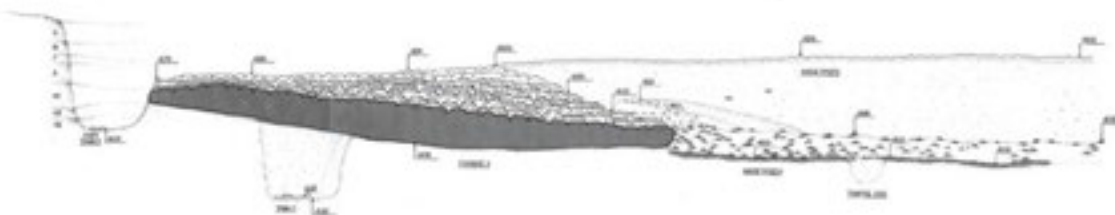
Στους πέντε τύμβους που ανασκάφηκαν, πέντε ταφές ήταν γυναικείες, τέσσερις ανδρικές, οχτώ αδιάγνωστες.⁶⁷ Όλες ατομικές, εκτός του Τυ4-Τ8 όπου διαπιστώθηκε από την Β. Τριτσαρόλη ένας επιπλέον νεκρός, χάρη σε λίγα οστά ενηλίκου.⁶⁸ Ήταν ακτέριστες ή κτερισμένες με ένα αγγείο (σπάνια περισσότερα). Σύννηθες κτέρισμα ήταν ο χειροποίητος, «θεσσαλικού» τύπου κάρθαρος, με πολύ υπερυψωμένες λαβές που φέρουν κεντρική αυλάκωση. Σε μία περίπτωση, το μάτι του νεκρού καλυπτόταν με θαλασσινό κοχύλι.

Τα χέρια ήταν λυγισμένα στο ύψος της μέσης ή προς το πάνω μέρος του σώματος, ή το ένα λυγισμένο στη μέση και το δεύτερο προς τα πάνω ή παράλληλο στον κορμό. Στον Τυ1-Τ3 τα χέρια ακουμπούσαν στο πρόσωπο και τον λαιμό. Η οστεολογική μελέτη έδειξε ότι οι γυναίκες ήταν, κατά κανόνα, συνεσταλμένες αριστερά και οι άνδρες δεξιά, όπως π.χ. στη Λέρνα Αργολίδας.⁶⁹ Κατ' εξαίρεση, ένας νεκρός ήταν τοποθετημένος σε θέση πρηνή (Τυ4-Τ7).⁷⁰

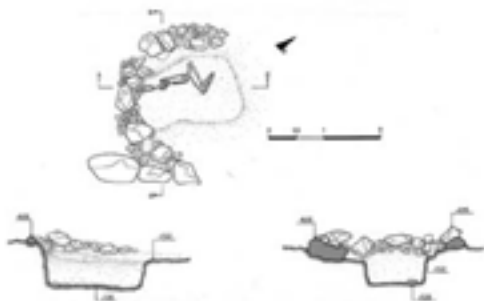
Κατά την Β. Τριτσαρόλη: "The archaeological evidence reveals typical tasks for the prehistoric community in which women would be engaged in activities such as food acquisition, processing and preparation, and craft production evidenced by degenerative changes predominant in the upper skeleton. On the contrary, men lived longer and they present traumatic lesions and higher prevalence of lower limb and hip degenerative lesions, an age-progressive pathological condition, suggesting stressful workload such as constructing, clearing fields, tillage, planting and harvesting."⁷¹

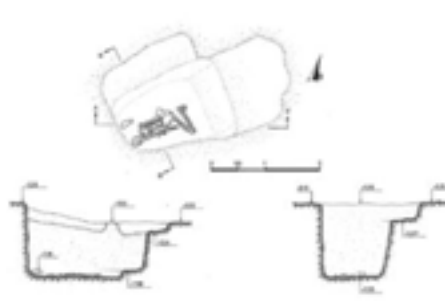
Σχέδιο 1. Τομή του αρχαιότερου Τυ4 και τριών από τους τάφους, που συνόδευαν την αγρέπαυλη των Ρωμαϊκών Χρόνων, στην ίδια θέση: Τ10 (κεντρικός), Τ5 (καύση), Τ8 (ένας των περιφερειακών). Δεξιά πάνω, χαλικόστρωτος δρόμος που κατασκευάστηκε μετά την αγρέπαυλη των Ρωμαϊκών Χρόνων.

Σχέδιο 2. Τομή Τυ3. Αριστερά: λάκκος τάφου που συνόδευε την αγρέπαυλη των Ρωμαϊκών Χρόνων στην ίδια θέση. Δεξιά πάνω: χαλικόστρωτος δρόμος που κατασκευάστηκε μετά την αγρέπαυλη των Ρωμαϊκών Χρόνων. Κάτω: το χαλικόστρωτο των διαμορφώσεων επί των οποίων εδράζονται οι τύμβοι.

Σχέδιο 3. Τύμβος 3-Τ1

Σχέδιο 4. Τύμβος 2-Τ1.

Βάλτος Τοπόλιανης, περιοχής Μουσείου (c)

Βρίσκεται κοντά στη θάλασσα, στο ριπίδιο της Τοπόλιανης που εκτείνεται ως και τον Όλυμπο, με διάσπαρτες αρχαιότητες από την Εποχή Χαλκού ως και τους Χριστιανικούς Χρόνους. Η ανασκαφή ξεκίνησε με αφορμή μία μεγάλη καταστροφή από την κατασκευή υπόγειας διάβασης κάτω από τη σιδηροδρομική γραμμή. Η σημασία του χώρου απαξιώθηκε από τρίτους, η ανασκαφή διακόπηκε, αλλά και η διάβαση σταμάτησε. Ακολούθησε ένα μικρό έργο της Νομαρχίας Πιερίας (αγωγός λυμάτων, δύο επιμήκεις στενές τομές), που επιβεβαίωσε τη σημασία του. Η ανασκαφή ξανάρχισε αργότερα, με τη συνέχιση της υπόγειας διάβασης. Διαπιστώθηκε η χρήση στα ιστορικά χρόνια (δάπεδο με κονίαμα πάνω σε βότσαλα και χαλίκια, και δύο λιθοστρώσεις), αλλά κύριες φάσεις ήταν της Εποχής Χαλκού: ο Βάλτος 1 στα τέλη της Ύστερης, και οι Βάλτος 2 και Βάλτος 3 της Μέσης-αρχών Ύστερης. Μία πιθανή νεολιθική φάση, Βάλτος 4, πιθανολογείται αλλά δεν βεβαιώθηκε.⁷²

Ο Βάλτος 3 είναι η βαθύτερη εγκατάσταση (επί του στρώματος με την πιθανή νεολιθική χρονολόγηση), με εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, πλούσιο σε κινητά ευρήματα σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου, αλλά με λίγα σωζόμενα αρχιτεκτονικά.⁷³ Διασώθηκε αποσπασματικά κτίριο («Α») χωρίς λάκκο θεμελίωσης, τουλάχιστον δίχωρο, που καλυπτόταν από παχύ στρώμα διαλυμένων πλιθιών με έντονη καύση, το οποίο λειτούργησε και στον Βάλτο 2. Στο δάπεδο βρέθηκαν σφονδύλια και 14 αγγεία (αποθήκευσης, μεταφοράς, επιτραπέζια), τα δύο δίπλα σε μεγάλη πλακαρή πέτρα.⁷⁴ Εξωτερικά και ψηλότερα από το εσωτερικό δάπεδο, βρέθηκε λιθόστρωση με τρία επιπλέον αγγεία. Λίγο δυτικότερα, εντοπίστηκε αστρωματογράφητος (λόγω καταστροφής) πίθος "in situ", που είναι δυνατόν να ανήκει στον Βάλτο 3 ή τον Βάλτο 2. Τα υπόλοιπα καταστράφηκαν από τα σκαπτικά μηχανήματα, εκτός από μερικά δάπεδα, λιθοστρώσεις, λιθοσειρές και πασσαλότρυπες. Η κεραμική οδήγησε τη χρονολόγηση στη Μέση Εποχή Χαλκού, στοιχείο που επιβεβαιώθηκε και με ραδιοχρονολόγηση του Δημόκριτου: 1930-1745 και 1890-1740 π.Χ.

Ο Βάλτος 2 εγκαταστάθηκε με μνημειακές κατασκευές πάνω στο στρώμα καταστροφής (φωτιά) του Βάλτου 3. Τη στρωματογραφική διαδοχή επιβεβαίωσαν οι αναλύσεις C14, που την τοποθέτησαν στα 1745-1620 π.Χ.⁷⁵ Μνημειακότερες κατασκευές είναι τρεις περίβολοι, από τον βορειότερο των οποίων (ανασκαμμένο μήκος 4μ., πλάτος 2,40μ.) σωζόταν μόνο η κατώτερη σειρά λίθων. Οι καμπύλοι και ομόκεντροι περίβολοι «2» και «3» (μέγιστο ύψος 1μ., πλάτος 2,30-3,00μ.),⁷⁶ εγκάρσια συνδεδεμένοι κατά διαστήματα, κτίστηκαν ως ενιαία κατασκευή από αργολιθοδομή με συνδετικό πηλόχωμα, ισχυρό θεμέλιο με ογκόλιθους, σωζόμενη ανωδομή από μεγάλους ακατέργαστους λίθους στα μέτωπα και εσωτερική λιθορριπή που κάλυπτε και το μεταξύ τους διάστημα. Προβληματική ήταν μία κατασκευή

σε σχήμα Π (7,50 x 3,50-4,00μ.) δίπλα στους περιβόλους «2» και «3», με τους οποίους πιθανόν αποτελούσε ενιαία κατασκευή. Το μεταξύ τους διάστημα καταστράφηκε από τον χείμαρρο (πλάτους 15μ., βάθους 3,5μ.), έτσι η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται. Μπορεί, όμως, και να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για μνημείο σήμανσης μίας παλιότερης ταφής του Βάλτου 3 (T9).

Επαναλειτούργησε με ανακατασκευές και το παλιό κτίριο του Βάλτου 3, με λίγα ευρήματα. Τα υπόλοιπα κτίσματα καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό ή ολοκληρωτικά από τα μηχανήματα.

Ο Βάλτος 1 είναι μία πρόχειρη, μάλλον, εγκατάσταση και σηματοδοτεί τα τέλη της Εποχής Χαλκού (1300-1100 π.Χ.), ύστερα από καταστροφή και επικάλυψη του Βάλτου 2 με διαβρώσεις από τους χείμαρρους. Στην τελική αυτή φάση, εντοπίστηκαν δύο αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι με διαφορετικό προσανατολισμό, καθώς και πασσαλότρυπες, λάκκοι, λιθοσειρές και λιθοστρώσεις.

α.

β.

α) Η θέση Βάλτος από νοτιοανατολικά. Κυριαρχεί το κατεστραμμένο από μηχανήματα μεγαλύτερο τμήμα του χώρου. β) Βάλτος 3, κτίριο Α.

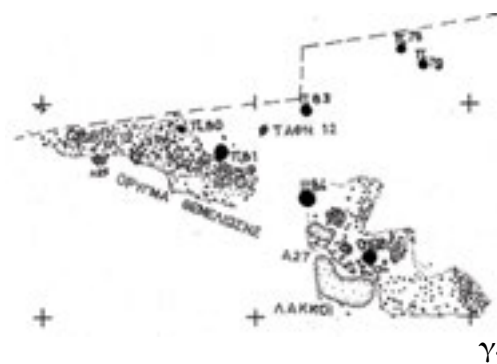
Βάλτος 3, λεπτομέρειες από το κτίριο Α.

α.

β.

γ.

Βάλτος 2: α-β) οι περίβολοι 2-3, γ) σχεδιαστική αποτύπωση του δαπέδου κατοικημένου χώρου, με πασσαλότρυπες και ταφή νηπίου.

Βάλτος 2: α) βόρειος περίβολος, β-γ) οι περίβολοι 2-3.

Βάλτος 1, πασσαλότρυνες.

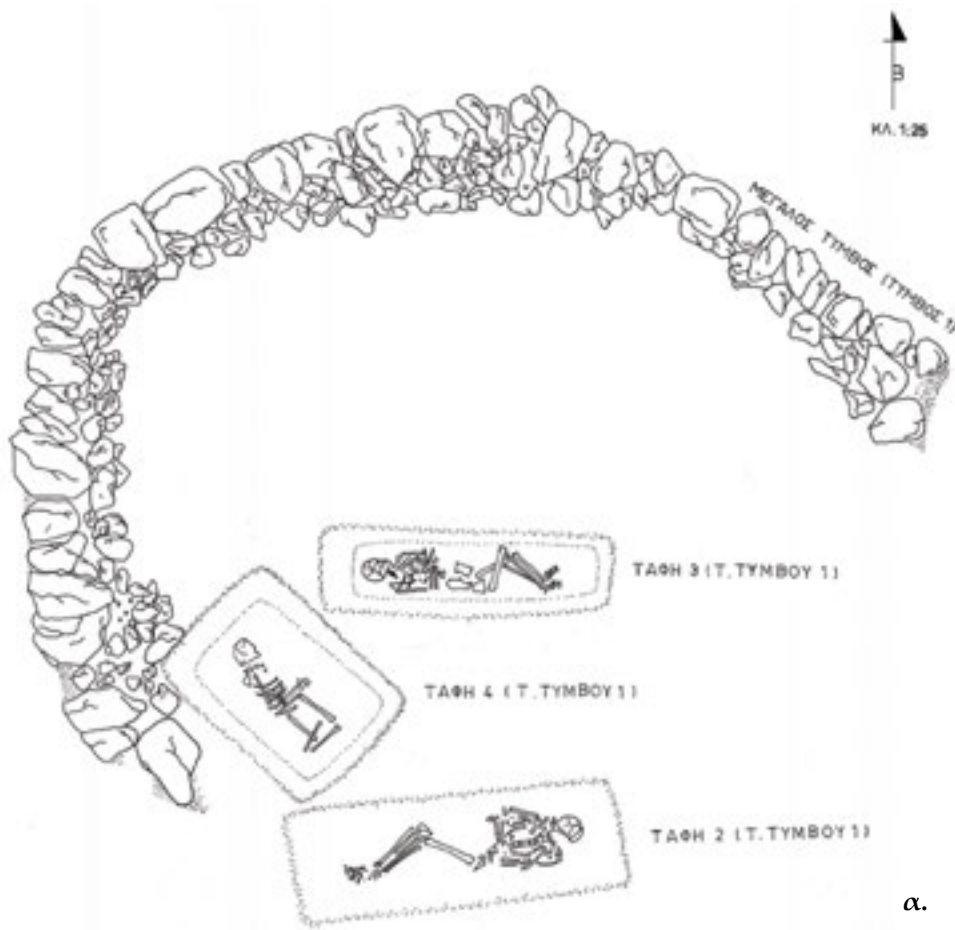

Ο όγκος της κεραμικής είναι μεγάλος, κυρίως από τον Βάλτο 3. Είναι χειροποίητη, με ελάχιστη τροχήλατη. Επαναλαμβανόμενα σχήματα είναι οι φιάλες, οι κάνθαροι, τα πιθοειδή, τα κύπελλα κ.ά. Τα περισσότερα είναι λειασμένα, σε επιφάνεια επιχρισμένη ή άβαφη. Έντονη στιλπνότητα παρατηρείται σε μικρό ποσοστό, κυρίως σε σχήματα μικρά ή μεσαία, με λεπτά τοιχώματα και καλά ψημένα. Λίγα φέρουν σχοινοειδείς ή εμπίεστες διακοσμήσεις, κυρίως πιθοειδή ή ανοιχτά σκεύη. Τα μικροευρήματα είναι λίθινα (πελέκεις, ξέστρα, λεπίδες, φολίδες κ.ά.), πήλινα (υφαντικά ή αλιευτικά βαρίδια, σφονδύλια κ.ά.), οστέινα (οπίεις, μαχαιριδία, αγκίστρι κ.ά.) και, σπανιότερα, χάλκινα (βελόνη, πέλεκυς και κτερίσματα: χάντρες, ενώτια, σπείρες κ.ά.).

Νεκροταφείο

Οι τάφοι είναι λακκοειδείς, οι δύο οριοθετημένοι με αργόλιθους. Είχαν κυμαινόμενο βάθος, σε δύο περιπτώσεις εσωτερικό αναβαθμό και κάποτε επιμελημένο δάπεδο με βότσαλο, μικρές λατύπες, πήλινες πλάκες ή πηλόχωμα. Σε αρκετές περιπτώσεις καλύπτονταν από τύμβο και πολύ συχνά με μικρό λιθοσωρό. Ο νεκρός σε όλες τις περιπτώσεις ήταν συνεσταλμένος. Σημαντικότερο μνημείο ήταν ο τύμβος 1 (διάμετρος 5,80μ., μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,90μ.), κατεστραμμένος στο μισό τμήμα του από τα μηχανήματα και τον χείμαρρο. Είχε ισχυρότατο δακτύλιο, θεμελιωμένο στο στρώμα καταστροφής του Βάλτου 3, στοιχείο που τον εντάσσει στα μνημεία του Βάλτου 2. Δύο τουλάχιστον ταφές, ωστόσο, καλύπτονταν από το ίδιο στρώμα, γεγονός που τις συσχετίζει με τον Βάλτο 3, όπως εξάλλου βεβαιώθηκε από δείγμα C14 της κεντρικής ταφής (1925-1750 π.Χ.). Επισημαίνεται αυτό το δεδομένο που επανέρχεται στα νεκροταφεία αυτής της περιοχής σε αυτή την εποχή, ότι δηλαδή οι ταφές είναι συχνά παλιότερες του επιτάφιου μνημείου. Ο δακτύλιος είχε διαμορφωμένο εξωτερικό μέτωπο που σωζόταν σε ύψος πέντε δόμων, και κεντρική λιθορριπή από μικρότερους λίθους με πηλόχωμα.

Η T10, λακκοειδής ακτέριστη, συνεσταλμένη δεξιά, είναι η μόνη που μαζί με τον μικρό της τύμβο 4, ανήκουν στρωματογραφικά στην ίδια φάση, τον Βάλτο 2. Αστρωματογράφητες είναι και οι T1 και T6, λακκοειδείς, ακτέριστες ταφές ενηλίκων, συνεσταλμένων αριστερά.

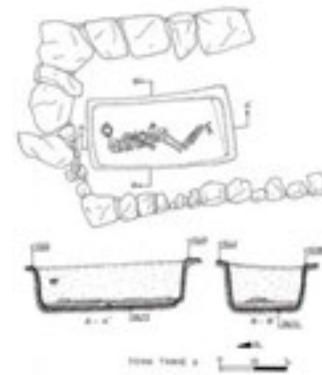
α) Σχεδιαστική αποτύπωση του μεγάλου τύμβου (Τυ1) και των ταφών του, β-γ) λεπτομέρειες του τύμβου 1, δ) Τ2, ο μικρός τοπικός λιθοσωρός πάνω από τον τάφο, που κύλισε στο λάκκο, ε) Τ3 (κεντρικός τάφος).

Ο τύμβος 1 κάλυπτε τρεις τουλάχιστον λακκοειδείς ταφές, την Τ3 κεντρική, ακτέριστη, με τοπικό λιθοσωρό/σήμα (Βάλτου 3) και αναβαθμό. Πάνω από την Τ2, ακτέριστη, είχε καταστραφεί ο τύμβος, αλλά διασώθηκαν μερικοί λίθοι του τοπικού λιθοσωρού, από τους οποίους αρκετοί είχαν κυλήσει στο λάκκο (βλ. και Πηγή Αθηνάς). Ο Τ4, με εσωτερικό αναβαθμό και βοτσαλωτό δάπεδο, ήταν η ταφή ενός κτερισμένου με χάλκινα κοσμήματα κοριτσιού (σφηκωτήρες, περιδέραιο, βραχιόλι), της οποίας ο λάκκος απέκοψε τη βορειοδυτική γωνία του Τ2. Κομμάτια πηλού με λεπτά επιμήκη αποτυπώματα, που βρέθηκαν στον τύμβο, ίσως δηλώνουν κάλυψη κατεστραμμένων τάφων (πηλός σε φθαρτό φυτικό υλικό).

α) Σχέδιο του μικρού τύμβου 2 (Tu2) με την ταφή T5, β) ο λιθόκτιστος δακτύλιος και ο τοπικός λιθοσωρός κάτω από τον τύμβο, γ) ο νεκρός της T5.

Ο τύμβος 2 (διαμέτρου 2,90μ.) περιείχε λάκκο με ακτέριστο ενήλικα νεκρό (T5) και αρχαιότερο τοπικό λιθοσωρό. Και σε αυτή την περίπτωση διαπιστώθηκε ότι ο τάφος βρισκόταν κάτω από το στρώμα καταστροφής του Βάλτου 3, ενώ ο τύμβος ψηλότερα.

Η κατασκευή Π (αριστερά) και η σχεδιαστική αποτύπωση της με την ταφή T9 στο εσωτερικό της (δεξιά). Κάτω από το στρώμα καταστροφής του Βάλτου 3, σε βαθύ λάκκο στρωμένο με αμμώδες χώμα, τον ενήλικα T9 συνόδευαν ένας κάρθαρος και ένα κωδωνόσχημο αντικείμενο κάτω από τη λεκάνη, παρόμοιο με ανάλογα στην Πηγή Αθηνάς. Στην επόμενη φάση (Βάλτος 2), πάνω από τον T9 κατασκευάστηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια το κτίσμα Π, που περιέβαλε την ταφή και δεν αποκλείεται να σχετίζεται με αυτήν. Ο αποσπασματικά σωζόμενος τύμβος 3 (Βάλτος 2), δίπλα στην κατασκευή Π, περιείχε τον λακκοειδή T11, με οριοθετημένο από αργούς λίθους δάπεδο, ένα κωδωνόσχημο αντικείμενο στον καρπό του νεκρού, και ένα όστρακο πίθου στο λάκκο. Ο λάκκος χρονολογήθηκε με C14 στα 1970 - 1770 π.Χ., λίγο προωμότερα από το στρώμα καταστροφής του Βάλτου 3, που τον κάλυπτε.

α) Κάρθαρος του T9,⁷⁷ β-γ) δύο κωδωνόσχημα αντικείμενα.

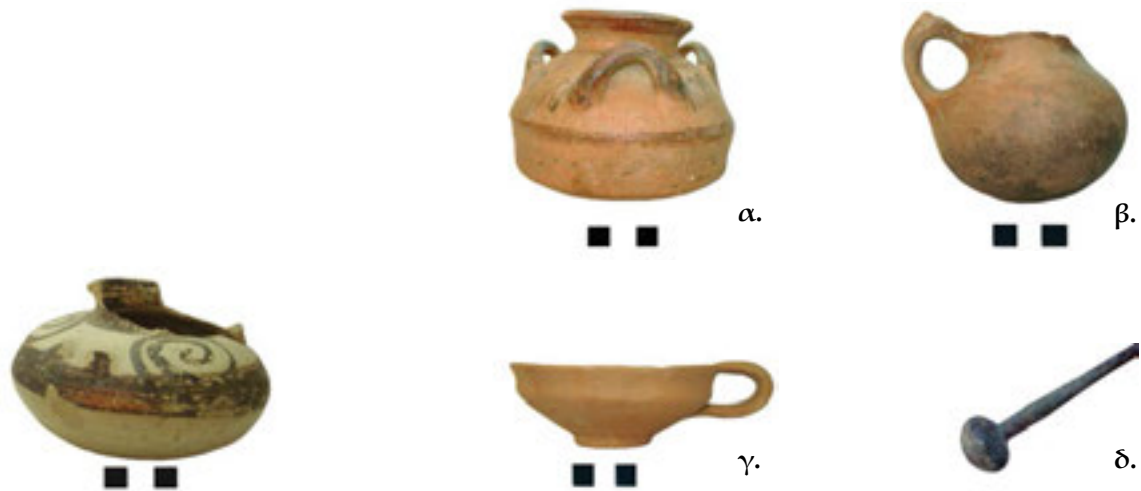
Οι νεκροί με τα κωδωνόσχημα (T9, T11) ήταν συνεσταλμένοι δεξιά (άντρες;). Τμήμα τρίτου παρόμοιου αντικείμενου βρέθηκε κοντά στην T12, ταφή νηπίου, κάτω από δάπεδο κατοικημένου μάλλον χώρου του Βάλτου 3.⁷⁸

Κτερίσματα του τάφου 8. Σημαντική αστρωματογράφητη λακκοειδής ταφή, δίπλα στο μικρό τύμβο 2, εντός του πλαισίου της μισοκατεστραμμένης ορθογώνιας κατασκευής της τελευταίας φάσης του Βάλτου 2 (ενδεχομένως και Βάλτου 1) με την οποία είναι άγνωστο αν σχετίζεται. Ήταν γυναικεία, με λιθοσωρό και κάθετο λίθο/σήμα(;) κτερισμένη με δύο ενώτια(;) από χρυσό ταινιωτό έλασμα που περικλείει χάλκινο σπειροειδές κόσμημα,⁷⁹ καθώς και περιδέραιο από χρυσές, χάλκινες, γυάλινες και λίθινες χάντρες. Στο δεξί χέρι, υπήρχε χάλκινο οκτώσημο δαχτυλίδι και στο ύψος του θώρακα πρόχους και κύπελλο με υπόλευκο επίχρυσμα. Στην περιοχή των ποδιών, τρεις οριζόντιες πήλινες πλάκες κάλυπταν το δάπεδο. Κοντά στον Τ8 βρέθηκε η ακτέριστη ταφή Τ7, παιδική, λακκοειδής, συννεσταλμένη δεξιά, σε δάπεδο με λατύπη.

Γ4. Η «Μυκηναϊκή» Εποχή

Κατά τη διάρκεια της ζωής των προηγούμενων χώρων, εξεργάγη η Σαντορίνη. Μετά την έκρηξη, τις φυσικές καταστροφές και άλλα ίσως γεγονότα, οι χώροι όπου χτυπούσε η καρδιά του Αιγαίου, τα μινωικά ανάκτορα, ενταφιάστηκαν κάτω από ερείπια. Η εξουσία μεταφέρθηκε στον ελλαδικό κορμό, που βγήκε από την αφάνεια και κυριάρχησε στον αιγαιακό χώρο. Νέα διοικητικά, θρησκευτικά και οικονομικά κέντρα έγιναν οι μυκηναϊκές ακροπόλεις. Πρώτος ανάμεσα σε ίσους, ήταν ο άρχοντας των Μυκηνών. Έτσι, οι τελευταίες περιόδους της Εποχής Χαλκού ονομάζονται συμβατικά και «Μυκηναϊκή Εποχή». Ο μυκηναϊκός πολιτισμός, στηριγμένος στην πλούσια παράδοση, αναπτύχθηκε και κυριάρχησε στο εγγύς και το ευρύτερο περιβάλλον του, όπως παλιότερα ο μινωικός.

Πήλινο αλάβαστρο από παράδοση-καταστροφή στην περιοχή Πλαταμώνα/Ηρακλείου. Ίσως από το *Platamon Stop*.⁸⁰

α-γ) Πήλινα αγγεία, δ) χάλκινη περόνη. Από παράδοσεις-καταστροφές στο Λιτόχωρο.⁸¹

Η τελευταία αυτή περίοδος της Ύστερης Εποχής Χαλκού εντοπίστηκε σε ακόμη περισσότερες θέσεις, από τις οποίες λίγες ανασκάφηκαν. Μεταξύ τους και η Πηγή Αρτέμιδος, η μόνη με συνεχόμενη ανθρώπινη παρουσία από τα τέλη Μέσης-αρχή Ύστερης Εποχής Χαλκού ως τα τέλη της εποχής. Εντοπίστηκε, επίσης, στα Στενά της Πέτρας (Σπάθες και Στον λάκκου το αμπέλι στον Άγιο Δημήτριο),⁸² στο Λιτόχωρο (α. πλατεία Δημαρχείου, β. Καμαρούλα),⁸³ στον Πλαταμώνα (α. Πηγή Αρτέμιδος, β. *Platamon Stop*, γ. Ξηρόλακκας) και στην περιοχή των Λειβήθρων (α. Βακούφικα, β. Παλιά Λεπτοκαρούα, γ. Βουλκάνη, δ. Σκοτίνα). Ανασκάφηκαν με σχετική επάρκεια μόνο οι Σπάθες, αποσπασματικά η Πηγή Αρτέμιδος και τα Βακούφικα, εντελώς πρόσφατα (2011/12) το *Platamon Stop* και ο Ξηρόλακκας δίπλα στην Εθνική Οδό κ.α.⁸⁴ Όπως και σε άλλες περιοχές της βόρειας Ελλάδος, κυριαρχούν οι κιβωτιόσημοι τάφοι, τύπος που στη νότια Ελλάδα χαρακτηρίζει κυρίως τη Μεσοελλαδική Εποχή.⁸⁵

Στην τροχήλατη κεραμική, κυριαρχεί η «κοινή» μυκηναϊκή, παραγωγή περιφερειακού εργαστηρίου, με ιδιομορφίες. Η χειροποίητη είναι παρούσα, αλλά όχι κυρίαρχη όπως στις αμέσως προηγούμενες εποχές.

Πηγή Αρτέμιδος, περιοχής Ηρακλείου

Η Πηγή Αρτέμιδος ανασκάφηκε πρόσφατα (2009) στο πλαίσιο έργων της ΠΑΘΕ, στα χαμηλά υψώματα του Κάτω Ολύμπου δίπλα στην ομώνυμη πηγή, στο μέσον της απόστασης κάστρου Πλαταμώνα-Πηγής Αθηνάς.⁸⁶ Στην αρχή της Ύστερης Εποχής Χαλκού (ΥΕ I/II A), ο χώρος ήταν ταφικός. Ανασκάφηκαν έντεκα λακκοειδείς ταφές και μία ανακομιδή, αρκετές κτερισμένες με αγγεία, εγχειρίδια και κοσμήματα. Ένας τάφος βρέθηκε σε απόσταση από τους υπόλοιπους. Οι τελευταίοι μάλλον καλύπτονταν από χωμάτινο τύμβο εντός κυκλικού περιβόλου, που κατασκευάστηκε (κατά τη συνήθεια περιοχής-εποχής) μετά τους τάφους και -ακόμη αργότερα- εντοιχίστηκε σε επιμήκη αναλημματικό(;) περίβολο. Το δάπεδο των τάφων περιβαλλόταν συχνότερα από ό,τι στις προηγούμενες ανασκαφές με λιθοσειρά, μερικές φορές αρκετά πυκνή, σχεδόν ως ψευδο-κιβωτιόσχημοι. Σημαίνονταν, όπως και στις προαναφερόμενες ανασκαφές, με τοπικό λιθωσώρο, που όμως εδώ έτεινε μερικές φορές να έχει μορφή ορθογώνια. Παρόμοιας μορφής κατασκευή κτίστηκε αργότερα, στρωματογραφικά ψηλότερα, στο κέντρο του περιβόλου. Η πρακτική των λιθωσώρων, μεταξύ τους και των ορθογώνιων, είναι γνωστή και στη νότια Ελλάδα.⁸⁷ Στρωματογραφικά και οικιστικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής εντοπίστηκαν 760μ. νότια της Πηγής Αρτέμιδος (580μ. βόρεια του *Platamon Stop*), αμέσως ανατολικά της Εθνικής Οδού, αλλά και σε ευθεία γραμμή της Πηγής Αρτέμιδος μέσα στον Πλαταμώνα, στην άκρη του χωριού (*Κοσάρια*) καθώς και πολύ κοντά στη θάλασσα (Παλιό Δημοτικό Σχολείο). Τάφοι που καταστράφηκαν σε γειτονική ορεινή περιοχή (*Τζέτζιανη*) ίσως ανήκουν και αυτοί στην Ύστερη Εποχή Χαλκού.

Οι άνθρωποι που εγκαταστάθηκαν στην Πηγή Αρτέμιδος στη συνέχεια (ΥΕ IIIA2-ΥΕ IIIB, ΥΕ IIIΓ πρώιμη-ΥΕ IIIΓ μέση) άφησαν ως στρωματογραφικά κατάλοιπα μεγάλη ποσότητα κεραμικής, χειροποίητης και τροχήλατης, αβαφούς και γραπτής, καθώς και λίγα μικροευρήματα (από πυριτόλιθο και υποπροϊόντα, λίθινη αιχμή βέλους, πήλινα σφονδύλια και υφαντικό βάρος, χάλκινα κοσμήματα).

Η θέση χρησιμοποιήθηκε και στην Κλασική Εποχή, ενδεχομένως ως αγρόκτημα όπως η Πηγή Αθηνάς. Ενδείξεις αγροτικής χρήσης κατά τη Ρωμαϊκή Περίοδο (πιθανοί όρχοι αμπελοκαλλιέργειας) εντοπίστηκαν σε ευθεία γραμμή μέσα στον Πλαταμώνα, στην άκρη του χωριού (*Κοσάρια*) και πάνω από τα στρώματα της Εποχής Χαλκού.

Τα ερείπια περιλαμβάνουν τμήματα λιθόκτιστων τοίχων, λιθοστρώσεις, πασσαλότρυπες, λάκκους, ορύγματα, δύο ορθογώνιες κατασκευές (ΟΚ) και έναν κλίβανο. Το πιο ενδιαφέρον είναι η ορθογώνια λιθόκτιστη κατασκευή «ΟΚ 1» (4,65 x 2,75 x 0,65μ.) με τρεις στρώσεις λίθων στο εσωτερικό της, επί της βαθύτερης των οποίων είχαν τοποθετηθεί δύο κάρθαροι και ένας μικρός πίθος. Δεν βρέθηκαν οστά, ίσως όμως ο πίθος να χρησιμοποιήθηκε για την ταφή βρέφους που δεν σώθηκε, προσφέροντας έτσι μία αντίστοιχη ερμηνεία και για τις ορθογώνιες κατασκευές της Πηγής Αθηνάς και του Βάλτου (σε σχήμα Π). Άλλη χρήση δεν ανιχνεύθηκε.

α) Γενική άποψη της θέσης, β) η ορθογώνια κατασκευή 1 (ΟΚ 1), γ-δ) η ορθογώνια κατασκευή 1 (ΟΚ 1) και ένα μικρό πιθοειδές αγγείο στο κέντρο της, στην κατώτερη στρώση των λίθων, ε) κάρθαρος.

Πήλινα και χάλκινα κτερίσματα του νεκροταφείου (πάνω). Σχέδια αγγείων από την εγκατάσταση (κάτω).

Platamon Stop, περιοχής Ηρακλείου

Ανασκάπτεται στο πλαίσιο της ΠΑΘΕ, 3,5χλμ. νότια του κάστρου του Πλαταμώνα. Πρόκειται για νεκροταφείο Μυκηναϊκών Χρόνων, όπου είχαν εντοπισθεί μέχρι και τον Ιανουάριο του 2012 επτά ταφές κτερισμένες και δύο πίθοι "in situ". Είχε προηγηθεί μεγάλη καταστροφή από ισοπεδώσεις για δενδροκαλλιέργεια και από μηχανήματα των έργων. Οι ταφές (τρεις από τις οποίες παιδικές) έχουν σταθερό προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Τέσσερις είναι λάκκοι (οι δύο επενδεδυμένοι με πηλό εν είδει κιβωτίου) και τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι, από τους οποίους δύο με πλάκες και ένας με αργούς λίθους, όπως στα νεκροταφεία τύμβων της Πρωίμης Εποχής Σιδήρου. Σε δύο περιπτώσεις, διαπιστώθηκε τοπικός λιθοσωρός/σήμα, αν και η έλλειψη λιθοσωρών και μεγαλύτερων τύμβων στις υπόλοιπες ενδέχεται να είναι παραπλανητική, λόγω των εκτεταμένων ισοπεδώσεων.

α-β) T3: λακκοειδής τάφος, επενδεδυμένος με πηλό εν είδει κιβωτίου. Στον πυθμένα, μέσα σε βαθύτερο και μικρότερο λάκκο, μία παιδική ταφή, κτερισμένη με χάλκινα βραχιόλια, χάλκινες και δύο γυάλινες χάντρες, μία χάλκινη περόνη και μία μικρή πρόχου. γ) Χάλκινο βραχιόλι.

Χάλκινο μαχαίρι (πάνω) και αιχμή (κάτω) από τον T2.

Ο κιβωτιόσχημος με πλάκες τάφος, T2. Συνεσταλμένος προς τα δεξιά νεκρός, κτερισμένος με χάλκινη αιχμή και μαχαίρι, καθώς και με δύο πήλινα αγγεία.

α.

β.

γ.

α) Τ1, κιβωτιόσημος τάφος με πλάκες. Εντός του τάφου, τρία αλάβαστρα και χάλκινο έλασμα, ίσως τμήμα ενωτίου. Εξωτερικά, στο κατεστραμμένο τμήμα, ακόμη τέσσερα αγγεία, μεταξύ των οποίων και μία πρόχους (β), ίσως προερχόμενα από άλλους τάφους. γ) Αλάβαστρο από τον τάφο.

Τ6: κτιστή ταφή, κιβωτιόσημη, με αργούς λίθους στις μακριές πλευρές και πλάκες στις στενές, κτερισμένη με αμφορίσκο.

Τ3: μεγαλύτερος λάκκος, στο βάθος του οποίου μικρότερος για τον ενταφιασμό του νεκρού, επενδεδυμένος με πηλό.

Βουλκάνη, περιοχής Λειβήθρων

Μετά από ενημέρωση των κατοίκων ότι αναζητούσαμε «πράσινα μαχαίρια», ο Κ. Νούλας, κάτοικος της Λεπτοκαρνάς, παρέδωσε το 1985 διά του Δ. Βράνου έναν σκύφο, ένα αρτόσχημο αλάβαστρο, τμήμα μόνωτης υψίποδης κύλικας, ένα χάλκινο ξυράφι-μαχαιροπέλεκυ, ένα μικρότερο και ένα μεγάλο χάλκινο μαχαίρι, παρόμοιο με μαχαίρια από τη Σητεία και τους Γυψάδες της Κρήτης, τα Δενδρά και τις Μυκήνες, που τυπολογικά ανήκει σε μία μικρή ομάδα μαχαιριών, η οποία κατά την Ν. Κ. Sandars "is confined to the Argolid and Crete"⁸⁸ και χρονολογήθηκε στον 14ο αι. π.Χ.⁸⁹

Επρόκειτο για περιεχόμενο τάφου από τους πρόποδες του Άνω Ολύμπου (υψόμετρο ±300μ.), στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο των Λειβήθρων, δίπλα στον ορεινό όγκο. Εντοπίστηκε, στη συνέχεια, ο κιβωτιόσχημος τάφος του οποίου ίσως ήταν κτερίσματα, πλακοπεριβλητός, με δάπεδο στο φυσικό χαλίκι της περιοχής. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα οστά, μία λαβή αλάβαστρου, ένα όστρακο κύλικας, καθώς και ένα χάλκινο στέλεχος. Με λίγες δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν τρεις ακόμα τάφοι: ένας πολύ αποσπασματικά σωζόμενος, ένας συλημένος, κτιστός με τροχάλα και καλυμμένος με σχιστόπλακες, και ένας καλυβίτης ιστορικών χρόνων. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι κατά τη διάνοιξη μίας αντιπυρικής ζώνης στα ριζά του Ολύμπου είχαν αποκαλυφθεί τρεις τουλάχιστον κιβωτιόσχημοι, πλακοπεριβλητοί τάφοι, που συλήθηκαν. Στο πλαίσιο της ίδιας αντιπυρικής ζώνης, καταστράφηκε και το μεγαλύτερο μέρος μίας «τροχαλιάς», η οποία θα μπορούσε να είναι περίβολος ή τύμβος, όπως τουλάχιστον τους γνωρίζουμε σε άλλες περιοχές του Ολύμπου.

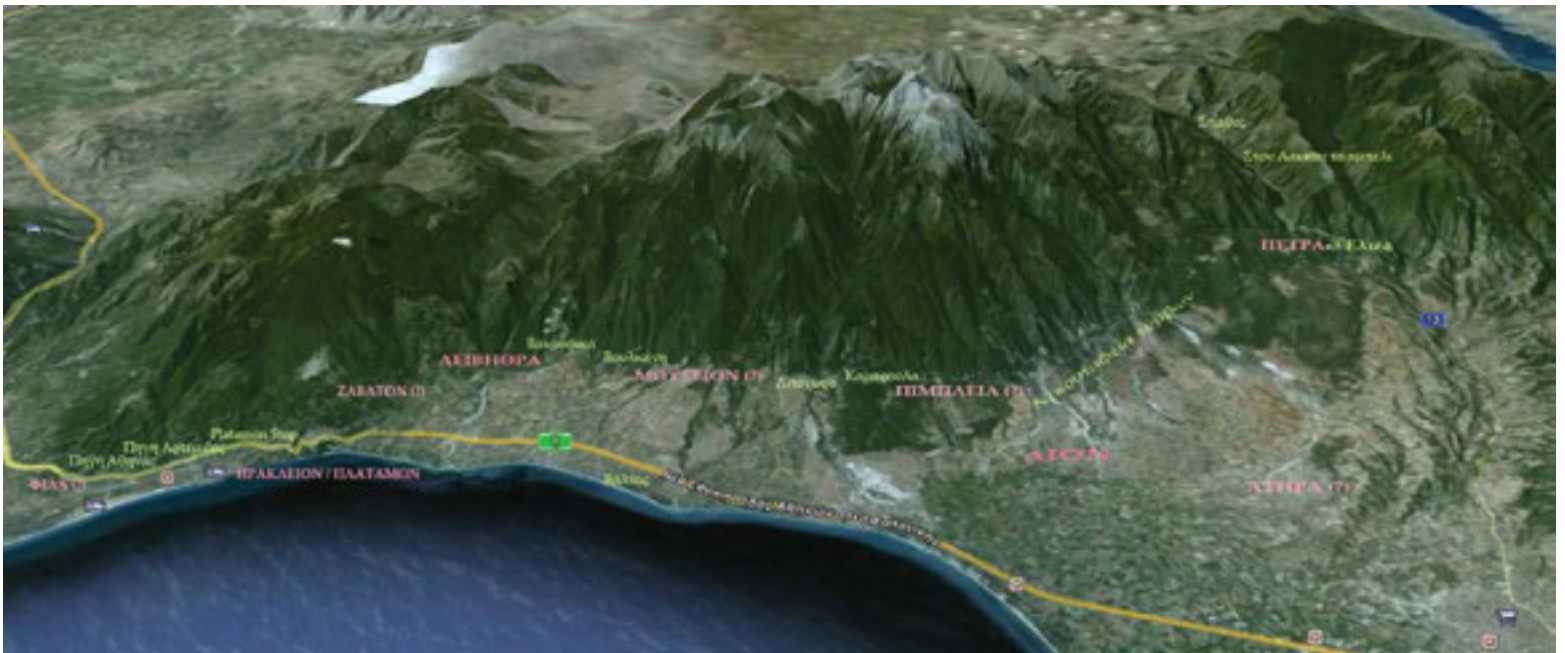
Βακούφικα (Παλιομέτοχο), περιοχής Λειβήθρων

Πρόκειται για ένα ακόμη από τα νεκροταφεία των Λειβήθρων (ΥΕ ΙΙΒ/Γ), στα πρώτα υψώματα του Άνω Ολύμπου βορειοδυτικά της ακρόπολης, σε απόσταση 6χλμ. νοτιοδυτικά της Λεπτοκαρυάς. Η θέση καταστράφηκε κατά την κατασκευή του ορεινού δρόμου Καρυάς-Λεπτοκαρυάς.

Δέκα μόνο τάφοι, κιβωτιόσχημοι και πλακοπερίβλητοι, σώθηκαν από την καταστροφή, όλοι πρόσφατα συλημένοι, με δάπεδο από βοτσαλάκι και πατημένο πηλόχωμα. Διασώθηκαν λίγες χάντρες από κεχριμπάρι και χαλκό, πολλά όστρεα και όστρακα. Από τα τελευταία συγκολλήθηκαν αρκετά αγγεία, κυρίως τροχήλατα (70%), το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων είναι αλάβαστρα.

Σε μικρή απόσταση, επί της όχθης του Γρίβα, σώζονται περίβολος και άλλα κτίσματα των Λειβήθρων, που δεν ανασκάφηκαν.

Πάνω, οι θέσεις στο Google Earth. Κάτω, οι Σπάθες.

Σπάθες - Ξερολάκκι περιοχής Αγίου Δημητρίου, Στενά της Πέτρας⁹⁰

Ανάμεσα στους πρώτους αρχαιολογικούς χώρους που ανακαλύφθηκαν ήταν, το 1985, το νεκροταφείο στις Σπάθες. Βρίσκεται σε απότομη πλαγιά του Άνω Ολύμπου, στα σύνορα με τη βορειοδυτική Θεσσαλία,⁹¹ επί του ορεινού όγκου Καρδαράς-Βουλγάρα, νοτιοανατολικά του ορεινού χωριού του Αγίου Δημητρίου. Έχει υψόμετρο 1000-1100μ. και πλήρη εποπτεία του περάσματος από την Πέτρα προς το Πύθιο διά των Στενών της Πέτρας (Παλιά Εθνική Οδός). Είναι άγνωστος ο οικισμός που σχετίζεται με το νεκροταφείο, αλλά δεν ερευνήθηκαν όλα τα γύρω υψώματα. Ο εντοπισμός του οφείλεται στον μηχανικό Θ. Τριανταφύλλου που μας πληροφόρησε ότι δέκα χρόνια πριν, το 1975, είχαν καταστραφεί 12-13 τουλάχιστον τάφοι από τη διάνοιξη μίας αντιτυρικής ζώνης στο δάσος πάνω από τον Άγιο Δημήτριο. Πληροφορίες έλεγαν ότι είχε τότε χαθεί και ένα «πράσινο», ένα χάλκινο δηλαδή, ξίφος. Η πληροφορία μάς οδήγησε πάραυτα επιτόπου. Εκεί μας πληροφόρησαν, ακόμη, ότι το 1975 πολλά κτερίσματα είχαν διοχετευτεί στο εμπόριο και ότι κάποια είχαν παραδοθεί στο Δίον. Η νέα αυτή πληροφορία μας οδήγησε άμεσα και στο Μουσείο του Δίου όπου τα παραδοθέντα αντικείμενα ανακαλύφθηκαν εκ νέου, το 1985, σε «σωστική ανασκαφή» των αποθηκών.

Ανασκάφηκαν στη συνέχεια 34 τάφοι, πολλοί συλημένοι και κατεστραμμένοι. Ήταν προσανατολισμένοι ΒΑ-ΝΔ και προσαρμοσμένοι στην κλίση του εδάφους. Τα όρια δεν εξαντλήθηκαν και η ανασκαφή σταμάτησε, προκειμένου να μην προχωρήσει άλλο η καταστροφή του δάσους (έλατα και βελανιδιές). Δεύτερη καταστροφή έγινε μετά την έρευνα του 1985, όταν άγνωστοι λεηλάτησαν τις πλάκες των τάφων και κατέρρευσε το πρανάς που είχε κόψει ο δασικός δρόμος. Μία τρίτη προκλήθηκε μετά από πολυήμερη χιονόπτωση και ευρύτερη κατάρρευση των πρανών. Ότι απέμεινε, στερεώθηκε και διαμορφώθηκε το 1987-1988 σε επισκέψιμα άνδηρα, που στερεώθηκαν με ξύλινα πλέγματα. Με τα υπάρχοντα δεδομένα, η χρήση του νεκροταφείου πιθανόν να ξεκίνησε τον 14ο αι. π.Χ. και να σταμάτησε στα τέλη του 13ου, ίσως και στις αρχές του 12ου αι. π.Χ.

Όπως και στη γειτονική Θεσσαλία, στην ταφική πρακτική της Πιερίας συνέχισε να κυριαρχεί κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού η παράδοση του κιβωτιόσχημου τάφου, πλακοπεριβλήτου (σπάνια κτιστού με αργούς λίθους) και λακκοειδούς. Στις Σπάθες, ειδικότερα, ο μόνος τύπος που διασώθηκε είναι ο πλακοπεριβλήτος (από τοπική μαρμαρόπετρα) κιβωτιόσχημος τάφος, στο βάθος ενός μεγάλου κάθετου λάκκου (μήκος ±2,40 x πλάτος 1,5μ., βάθος ±1 έως 2,5μ.) με χαμηλότερη τη δυτική μακρά πλευρά λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους. Κομμάτι πηλού με αποτύπωμα ξύλου που παραδόθηκε μετά την καταστροφή του 1975, φαίνεται να υποδεικνύει την ύπαρξη τάφων με διαφορετική

κάλυψη από πλάκες⁹² (βλ. π.χ. εικ. β, κάτω). Ο τύπος είναι γνωστός από παλιότερα στη νότια Ελλάδα,⁹³ όπου αυτή την εποχή κυριαρχούσε ήδη η χρήση των μεγάλων θαλαμωτών τάφων, που διαδόθηκαν στα μυκηναϊκά κέντρα από την Ύστερη Εποχή Χαλκού I και αργότερα. Η ανεύρεση λαξευμένου θαλαμοειδούς τάφου με είσοδο, δρόμο και τύμβο της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου νότια της Πύδνας⁹⁴ ίσως δηλώνει παλιότερη παράδοση, άγνωστη λόγω του κενού της έρευνας. Στη Μακεδονία, ανάλογη μνημειακή παράδοση με μεγάλους θαλαμοειδείς τάφους είναι ως τώρα γνωστή μόνο για τη μεταγενέστερη ιστορία της, όταν από τη θέση πρωταγωνιστή στην παγκόσμια ιστορία, η κυρίαρχη τάξη της απέκτησε εξουσία και πλούτο, που -κατά τα συνήθη ανθρωπίνων- επεδείκνυαν τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο.

Η ύπαρξη στήλης ή άλλου σήματος, αν και δεν μπορεί να αποκλεισθεί, δεν διαπιστώθηκε (πιθανόν να παρασύρθηκαν λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους). Η λίθινη κάλυψη του κιβωτιόσχημου (πλάκες με σφήνες) και ολόκληρο το κάτω μέρος του μεγάλου λάκκου καλύπτονταν από στρώση καθαρού πηλού,⁹⁵ πάχους περίπου 0,10-0,20μ. Πηλός πάνω στις καλυπτήριες είναι, επίσης, γνωστός από παλιότερα στη νότια Ελλάδα.⁹⁶ Η μονωτική αυτή στρώση υπήρξε αποτελεσματική και λειτούργησε μέχρι τις μέρες μας: ο θάλαμος παρέμενε χωρίς χρώματα, μόνο με ρίζες και ιζήματα. Μερικές φορές, αλλά όχι συχνά, και μετά από επανειλημμένη χρήση, η κάλυψη ήταν λιγότερο επιμελημένη.

α) Τρισδιάστατη απεικόνιση του τύπου των τάφων στις Σπάθες, β) σχεδιαστική αποτύπωση ΜΕ I-ΓΕ I κάθετου τάφου,⁹⁷ γ-δ) το κάτω μέρος του μεγάλου λάκκου με τη μόνωση από πηλό πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του τάφου.

Όχι σπάνια, μέσα στη μόνωση υπήρχαν οστά και κτερίσματα, τακτικά τοποθετημένα (συνήθως πάνω στην κάλυψη, ίσως ταφικό έθιμο), αλλά και άτακτα πεταμένα στο μεγάλο λάκκο (ίσως παλιότερων νεκρών). Πλάκες μέσα στο μεγάλο λάκκο ίσως είχαν περισσέψει από την ταφική κατασκευή ή από μεταγενέστερη χρήση. Μία ήταν η περίπτωση αργών λίθων στο λάκκο (T24).

Δάπεδο των τάφων ήταν η λευκή φυσική μάργα (μαλακός βράχος), συνήθως υπερυψωμένη στο κέντρο, με περιφερειακό βαθύτερο αυλάκι (0,10μ. x 0,10μ.), ίσως για κάποια νεκρική κατασκευή, μετά τη διάλυση της οποίας, το περιεχόμενο μετακινήθηκε στις πλευρές του τάφου και το βαθύτερο αυλάκι. Έτσι, δεν είναι συχνά δυνατό να αναγνωριστεί η στάση του νεκρού και η αρχική θέση των ευρημάτων. Πηλόχωμα πεσμένο μερικές φορές στο δάπεδο του τάφου και πάνω στους νεκρούς,⁹⁸ ίσως προερχόταν από το σφράγισμα των αρμών του κιβωτίου.

Από τους μη κατεστραμμένους τάφους υπολογίζονται 52 τουλάχιστον νεκροί (μέσος όρος 2+). Κατά κανόνα, κάθε τάφος περιείχε περισσότερους από έναν νεκρούς, προφανώς της ίδιας οικογένειας, μεταξύ τους και αρκετά παιδιά, στους ίδιους τάφους με ενήλικες. Συχνά το σώμα των νεκρών ήταν σε ύπτια θέση και τα πόδια συνεσταλμένα (π.χ. T21, T22, T27). Λιγότεροι ήταν πλάγια τοποθετημένοι,

με τα πόδια συνεσταλμένα (π.χ. T19, T24, T28). Μερικοί ήταν εκτάδη (T26), ένας τουλάχιστον είχε τοποθετηθεί με κορμό ύπτιο και τα πόδια χιαστί (T23), ενώ ένας άλλος με τον κορμό στο πλάι και τα πόδια εκτεταμένα (π.χ. T24). Πολλές ήταν οι ανακομιδές και πολλές οι ασαφείς περιπτώσεις λόγω μετατόπισης των οστών. Τα χέρια φαίνεται ότι ήταν συνήθως λυγισμένα στη μέση αλλά και προς το πρόσωπο, σε μία περίπτωση (T24) αγκαλιά με τον απέναντι νεκρό. Οι προηγούμενοι νεκροί σαρώνονταν στις άκρες των τάφων, προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για τον νεοφερμένο. Συχνά, η ανακομιδή γινόταν μόνο σε μέρος του σκελετού, για την επανάχρηση, ενώ ο υπόλοιπος παρέμενε στη θέση του. Όταν επέρχετο το αδιαχώρητο, είτε εγκαταλειπόταν ο τάφος είτε οι ένοικοι αποβάλλονταν, συχνά μέσα στα χαλαρά χώματα του μεγάλου λάκκου ή μέσα στη μόνωση από πηλό. Το ίδιο συνέβαινε και με τα παλιά κτερίσματα, που μερικές φορές βρέθηκαν θρυμματισμένα (κομμάτια, μάλιστα, του ίδιου αγγείου ήταν δυνατόν να βρεθούν σε διάφορα βάθη μέσα στο μεγάλο λάκκο). Σπανιότερα, μοναδική ένδειξη για την ύπαρξη παλιότερου νεκρού αποτέλεσαν ελάχιστα οστά (ή ένα μόνο οστό, π.χ. μετατάρσιο) που εντοπίστηκαν κατά την οστεολογική μελέτη.

Τα αγγεία ήταν συχνά τοποθετημένα στις στενές πλευρές του τάφου, στην ευρύτερη δηλαδή περιοχή του κεφαλιού και στα πόδια, αλλά και δίπλα ή επάνω σε διάφορα σημεία του σώματος. Εκτός από τα αγγεία του εσωτερικού των τάφων (από τα περισσότερα των οποίων μπορούμε να υποθέσουμε τον κτεριζόμενο νεκρό), πολλά βρέθηκαν έξω από τον τάφο, είτε μέσα στη μόνωση είτε ατάκτως ερριμμένα στον μεγάλο λάκκο. Μερικές φορές μάλιστα, θρυμματισμένα κομμάτια του ίδιου αγγείου ήταν δυνατόν να βρεθούν σε διάφορα βάθη μέσα στο μεγάλο λάκκο ή και στη μόνωση. Ενώ όμως για τα πεταμένα αγγεία των μεγάλων λάκκων μπορούμε πιο εύκολα να υποθέσουμε ότι αποτελούν κτερίσματα αποβληθέντων νεκρών, δεν ισχύει το ίδιο για όσα ήταν με τάξη βυθισμένα στη μόνωση της κάλυψης. Η αποσπασματική κατάσταση μερικών από αυτά και το γεγονός ότι αρκετά συγκολλήθηκαν με όστρακα του μεγάλου λάκκου, καθώς επίσης και η συχνή παρουσία ανθρώπινων οστών στη μόνωση ή και στον μεγάλο λάκκο, μπορούν να δικαιολογήσουν την ίδια υπόθεση. Άλλες περιπτώσεις αγγείων της μόνωσης φαίνεται να είναι κτερίσματα ανακομισθέντων εντός του τάφου νεκρών. Η κατάσταση διατήρησης και η θέση κάποιων από τα κτερίσματα στην επίχωση κάτω από τον νεκρό ίσως υποδεικνύει παλιότερο νεκρό.

Τα λοιπά κτερίσματα (κοσμήματα, όπλα κ.λπ.) βρέθηκαν, τα περισσότερα, σε αναμενόμενες θέσεις κοντά στον νεκρό. Αξιοσημείωτο είναι ότι -αν εξαιρεθούν οι κατεστραμμένοι τάφοι- δεν βρέθηκαν άλλα κτερίσματα πλην των αγγείων έξω από τους τάφους. Άγνωστο αν παρέμεναν εντός του τάφου και άγνωστο επίσης αν κάποια από τα παλιά κτερίσματα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν στους νέους νεκρούς.

Εννέα αγγεία (7 χειροποίητα, 2 τροχήλατα) βρέθηκαν στην αποθήκη του Μουσείου του Δίου, με προέλευση την καταστροφή του 1975. Τα υπόλοιπα βρέθηκαν στην ανασκαφή. Η κεραμική είναι στο ίδιο ποσοστό τοπική χειροποίητη (44 αριθμοί ευρετηρίου) και τροχήλατη (45 αριθμοί). Και στις δύο κατηγορίες κυριαρχούν τα μικρά κλειστά αγγεία-μυροδοχεία: στη χειροποίητη τα σφαιρικά με μαύρη επιφάνεια, στην τροχήλατη τα αλάβαστρα (αρτόςχημα, κυλινδρικά και άωτα), αλλά και μερικά ακόμη σχήματα, όπως φλασκί, κύλικα, οπισθότμητη πρόχους, απιόσχημος αμφορέας για τα τροχήλατα, κάνθαρος, κυάθια για τη χειροποίητη. Το σχηματολόγιο της τροχήλατης έγινε πλουσιότερο με ευρήματα από την παράκτια, την πιο επικοινωνιακή περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, όπως ήταν αναμενόμενο. Και στις δύο κατηγορίες κυριαρχεί ο κεραμιδί πηλός, αρκετά αγγεία έχουν αποχρώσεις καστανές, μερικά είναι ερυθρά και κίτρινα, δύο έχουν γκριζες και λευκάζουσες αποχρώσεις. Ο πηλός είναι κατά κανόνα χονδρόκοκκος στη χειροποίητη κεραμική, μερικές φορές και στην τροχήλατη. Συχνά περιέχει μίκα αλλά και πετραδάκια, πρόσμιξη που -μολονότι όχι συχνή- δεν αποκλείεται και

από την τροχήλατη, που είναι μυκηναϊκού ρυθμού και περιφερειακού εργαστηρίου, με ιδιομορφίες. Στη γειτονική και διαχρονικά συγγενική Θεσσαλία, ο μυκηναϊκός ρυθμός εμφανίστηκε σποραδικά από την Ύστερη Εποχή Χαλκού ΙΑ και πολύ γρήγορα διαδόθηκε, με την παρουσία και τοπικών εργαστηρίων.⁹⁹ Στις φάσεις ΙΙΒ και ΙΙΑ1 μάλιστα, η αναλογία τους είναι η μεγαλύτερη εκτός Αργολίδος, πολύ νωρίς σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές εκτός μυκηναϊκής ζώνης. Κυριαρχούν τα αλάβαστρα, μεταξύ τους και το μόνωτο ("squat jug").¹⁰⁰ Παράδειγμα του τελευταίου δεν βρέθηκε στις Σπάθες, είναι όμως ένα εύρημα συχνό στα νεκροταφεία της παράκτιας ζώνης του Μακεδονικού Ολύμπου.

Μερικών χειροποίητων μυροδοχείων το σχήμα προσομοιάζει με παλιότερα παραδείγματα,¹⁰¹ αλλά και με τα τροχήλατα άωτα αλάβαστρα του μυκηναϊκού ρυθμού, που εμφανίστηκαν στην Ύστερη Εποχή Χαλκού ΙΙΑ1 και που αργότερα είναι συχνά στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και τη Φωκίδα.¹⁰² Η μεγαλύτερη ομάδα περιλαμβάνει αγγεία με κατά κανόνα σκοτεινή (μαύρη ή σχεδόν μαύρη) επιφάνεια, σώμα -λιγότερο ή περισσότερο- πιεσμένο σφαιρικό, με γωνία τροπιδώσης και χωρίς, χείλος περισσότερο ή λιγότερο εξωστρεφές χωρίς πλαστική απόληξη, αδιαμόρφωτη βάση, λιγότερο ή περισσότερο κυρτή, συχνά ασταθή, κάποτε και υπόκοιλη.

Το 1975 παραδόθηκε ένα χάλκινο εγχειρίδιο, και σύμφωνα με πληροφορίες, χάθηκε από τις Σπάθες ένα χάλκινο ξίφος. Το 1985 βρέθηκε δεύτερο, παρόμοιο με το γνωστό ξίφος από την ακρόπολη των Μυκηνών (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 2537).¹⁰³

Τα πολυπληθέστερα ευρήματα ήταν οι χάνδρες ποικίλων ειδών (δακτυλιόσχημες, σφαιρικές, σωληνωτές, ανάγλυφες, κωνικές, ατρακτοειδείς κ.ά.) και υλικών (κεχριμπάρι βόρειας προέλευσης, υαλόμαζα, κρύσταλλο, ελεφαντοστό, χαλκός, ασήμι κ.ά.). Βρίσκονταν συνήθως στην περιοχή του λαιμού αλλά και των χεριών, σε γυναικείες αλλά και σε ανδρικές ταφές. Ξεχωρίζουν οι σφραγίδες, με σχηματοποιημένες μορφές ζώων και γραμμικά θέματα,¹⁰⁴ εύρημα ιδιαίτερο, συνήθως στην περιοχή του στήθους, του λαιμού ή του κεφαλιού, πιθανό δηλαδή περιάπτο. Όπως σε όλα τα σύγχρονα νεκροταφεία, βρέθηκε και εδώ μεγάλος αριθμός από λίθινα κωνικά αντικείμενα («σφονδύλια») από στεατίτη, ίσως εξαρτήματα ενδυμάτων (κουμπιά; βαρίδια ρούχων;),¹⁰⁵ καθώς επίσης και αμφικωνικά πήλινα σφονδύλια, πιθανόν για την ίδια χρήση. Βρέθηκαν μερικές αιχμές από ακόντια και μία από δόρυ, καθώς επίσης και ένα χάλκινο μυκηναϊκό ξυράφι-μαχαιροπέλεκυς. Χαρακτηριστικός ήταν ένα σιδερένιο δαχτυλίδι, στο χέρι ενός από τους πλουσιότερα κτερισμένους νεκρούς του νεκροταφείου.

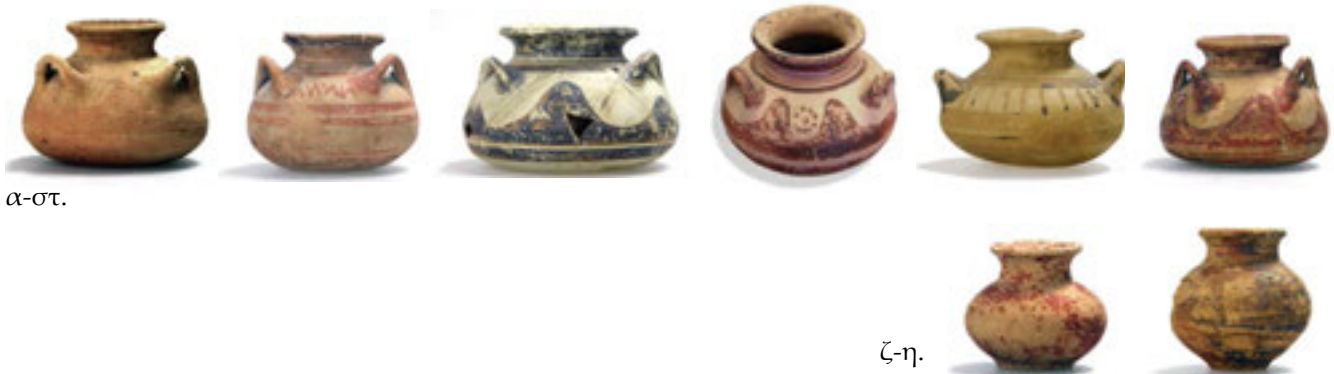
Το 1987 βρέθηκε ένα ακόμη νεκροταφείο, μάλλον της ίδιας εποχής, σε ομαλότερη πλαγιά, αμέσως δυτικά της εισόδου προς το οροπέδιο του Αγίου Δημητρίου. Έγινε καθαρισμός δύο συλημένων τάφων, στους οποίους βρέθηκαν έξι σφραγίδες που διέφυγαν την προσοχή των αρχαιοκαπήλων. Η θέση ονομάζεται *Στου λάκκου το αμπέλι* και δεν ανασκάφηκε.¹⁰⁶

α) Το κάτω μέρος μεγάλου λάκκου με μόνωση από πηλό στις καλυπτήριες πλάκες και με κτερίσματα.
β) Νεκρός με δύο μυροδοχεία. γ) Νεκρή που «κύλισε» προς το άκρο του τάφου.

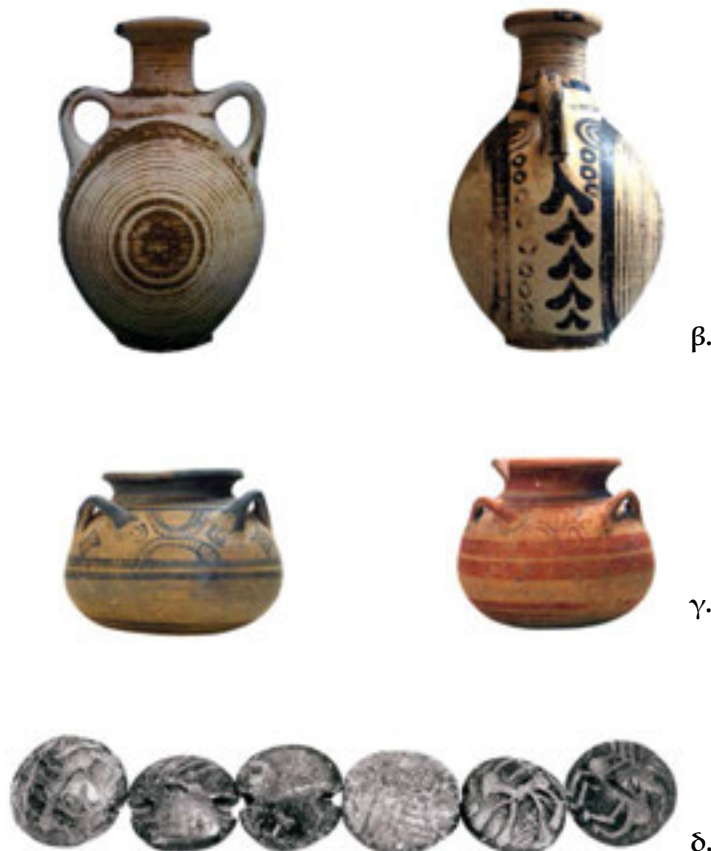
Σπάθες, νεκροί. Δεξιά, μία νεκρή μητέρα (;) αγκαλιά με νεκρό παιδί, και ένα ακόμη στα πόδια της.
Ο μόνος από τους τάφους με πέτρες μέσα στον μεγάλο λάκκο.

α-στ.

ζ-η.

α-στ) Αρτόσχημα αλάβαστρα. Μαζί με τα κυλινδρικά και τα άωτα χειροποίητα μυροδοχεία είναι τα συνηθέστερα αγγεία του νεκροταφείου. ζ-η) Τροχήλατα άωτα μυροδοχεία μυκηναϊκού ρυθμού.¹⁰⁷ Τα τροχήλατα αγγεία είναι κατά κανόνα γραπτά, περιφερειακού συνήθως εργαστηρίου και όλα μυκηναϊκού ρυθμού. Ανήκουν (όπως σε όλα τα νεκροταφεία του ΜΟ ως τα μέσα του 8ου αι. π.Χ.) σε δύο ομάδες που περιλαμβάνουν ίδια σχήματα και ίδια μοτίβα, σε δύο χρωματικές σειρές: φωτεινά ερυθρά στη μία, σκοτεινά ματ στη δεύτερη. Κυριαρχούν τα αλάβαστρα, άωτα, αρτόσχημα και κυλινδρικά.

α) Ο Τάφος 8 (T8), αμέσως μετά την αφαίρεση της κάλυψης. Πλούσια κτερισμένος, είναι ο σημαντικότερος τάφος της ανασκαφής και πρέπει να εκπροσωπεί έναν σημαντικό οίκο της κοινότητας. Δύο νεκροί με αντίθετο προσανατολισμό και ανακομιδή στη βορειοδυτική γωνία. Η ταφή με το κεφάλι νότια ήταν ένας οπλισμένος με ξίφος και ακόντιο άνδρας, που έφερε στο στήθος χάνδρες περιδεραιού - κυρίως από κεχριμπάρι - και 4 (από τις συνολικά 6) λίθινες σφραγίδες. Χάνδρες υπήρχαν και στα χέρια. Η χάλκινη βελόνη στο κεφάλι του δεύτερου νεκρού ίσως υποδεικνύει γυναικεία ταφή. Αρκετά λίθινα «σφονδύλια» (κουμπιά; βαριδία;) βρέθηκαν διάσπαρτα στον τάφο, ίσως από τα ρούχα των νεκρών. Λίγα οστά και ένας κάρβουρος χειροποίητος που βρέθηκαν πάνω στην κάλυψη ίσως ανήκουν σε παλιότερο νεκρό.

β) Φλασκή, ένα από τα αγγεία του πολεμιστή. Το σχήμα θεωρείται μινωϊκό, κατασκευασμένο σε δύο χωριστά τμήματα που συνδέονταν στη συνέχεια.¹⁰⁸ Εμφανίστηκε στη MM II/III A και γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά την ΥΕ IIIA2, ιδιαίτερα στην Κύπρο και την Ανατολή. Φαίνεται, μάλιστα, πως προοριζόταν για επιφανή άτομα. Μολονότι δεν συνηθίζεται από την ΥΕ IIIB2 και μετά, φαίνεται ότι κατά περιοχές υπάρχει ως το τέλος της Μυκηναϊκής Εποχής.

γ) Αρτόσχημα τριώτα γραπτά αλάβαστρα. Ασυνήθιστη διακόσμηση στη ζώνη των λαβών, με αντωπά και διπλού περιγράμματος ημικυκλικά τόξα και παράπλευρα κοσμήματα.

δ) Φακόσχημοι σφραγιδολίθοι από στεατίτη (T8).

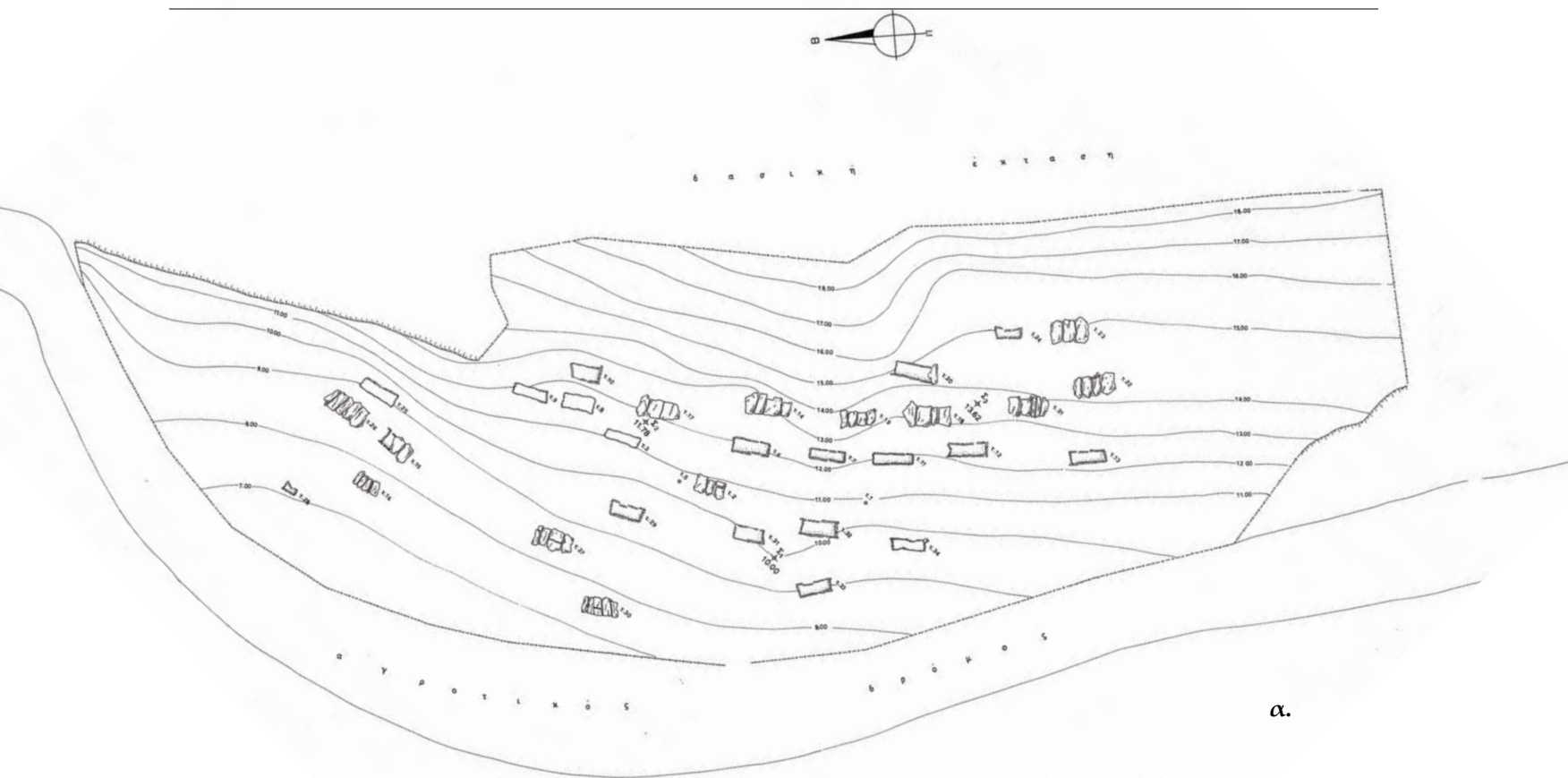
Το ξίφος του πολεμιστή του τάφου 8. Μυκηναϊκού τύπου, με λαβή και μύκητα σε σχήμα μηνοειδούς T.¹⁰⁹ Η λαβή, συμφυής με τη λεπίδα, είχε ανάμεσα στο περιχέλιωμα δύο τμήματα της οστέινης διακόσμησης που στερεωνόταν με τρία καρφιά, ένα στον μύκητα και δύο κατά μήκος της λαβής. Λεπίδα πλατιά στη βάση, που σταδιακά στενεύει, πλαταίνει στα 2/3 και καταλήγει σε αιχμηρό πέρας. Στη ρίζα της λεπίδας και ανάμεσα στους δύο ελαφρά προς τα κάτω καμπτόμενους κνώδοντες, κεντρική ράχη ως το άκρο της λεπίδας. Διατηρήθηκαν και λείψανα από τον κολεό. Μικρότερο, αλλά πολύ συγγενικό με το γνωστό χάλκινο ξίφος του «θησαυρού» που βρέθηκε στην ακρόπολη των Μυκηνών. Παρόμοια βρέθηκαν και στην Κρήτη (Κνωσσός, Σύμη Ηρακλείου, Σητεία), στην Αττική (Περατή) κ.α.¹¹⁰ Πάνω αριστερά, το οστέινο επίμηλο.

Πάνω δεξιά, οστέινο επίμηλο ξίφους, που ληλατήθηκε το 1975. Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια που παραδόθηκαν το 1975 στο Μουσείο Δίου. Στην κάτω επιφάνεια, κεντρική κοίλανση και εγκάρσια εγκοπή για τη στερέωση στη λαβή του ξίφους.¹¹¹

α) Κυλινδρικό τρίωτο αλάβαστρο (αριστερά) με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση και σειρά U στη στενή ζώνη των λαβών.¹¹² Παρόμοιο, με βιαστική και ασυνήθιστη γραμμική διακόσμηση (στη μέση), και τρίτο, με αλυσιδωτή διακόσμηση στη ζώνη των λαβών (δεξιά). Τα αλάβαστρα είναι τα συνηθέστερα μυκηναϊκά αγγεία του νεκροταφείου. Το σχήμα αυτό, που ίσως έχει απώτατη καταγωγή στην Αίγυπτο και πρώτο σταθμό την Κρήτη, είναι ιδιαίτερα συχνό στον μυκηναϊκό κόσμο κατά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

β) Χειροποίητα, άωτα μυροδοχεία, με λειασμένη επιφάνεια. Προσομοιάζουν με ανάλογα τροχήλατα του μυκηναϊκού ρυθμού. Τα χαρακτηριστικότερα και πολυπληθέστερα τοπικά αγγεία. Σώμα σφαιρικό, συχνά πιεσμένο και σχεδόν αμφικωνικό. Σε ένα από αυτά (T26) υπήρχε μικρό τρήμα χαμηλά στο σώμα, ανοιγμένο μετά το ψήσιμο και μάλλον εκούσια, ίσως για την ταφική χρήση του αγγείου. Υπάρχουν λίγα ακόμη χειροποίητα σχήματα, όπως δύο αρύταινες, ένας κάρθαρος και κυάθια.

α.

β.

γ.

δ.

α) Σπάθες: τα άνδρα του νεκροταφείου (επισκέψιμο), κατασκευασμένα σε σχέση με τον οριζοντα των τάφων. Όλοι οι τάφοι με προσανατολισμό περίπου ΒΑ-ΝΔ, προσαρμοσμένοι στην έντονη κλίση.

β) Μυκηναϊκό εγχειρίδιο της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ2 περιόδου,¹¹³ από τάφο που λεηλατήθηκε το 1975. Η λαβή, που θα κατέληγε σε μήλο, είχε επένδυση που στερεωνόταν με περιχέλωμα και καρφιά. Διπλή οπή προσαρμογής της επένδυσης και μέρος τρίτης κατά μήκος της λαβής. Ωμος πλατύς που καταλήγει σε δύο λοξούς προς τα πάνω κνώδοντες με στρογγυλεμένα άκρα και σε πλατιά συμφυή λεπίδα με αιχμηρό πέρας. Στη ρίζα της λεπίδας, κεντρική ράχη που ξεκινά μεταξύ των καρφιών και σβήνει περίπου στη μέση. Παρόμοιο ξίφος είχε βρεθεί στη γειτονική Αργιλιά της Θεσσαλίας. Η προέλευση «Όρος Όλυμπος» παρόμοιου ξίφους στο Βρετανικό Μουσείο¹¹⁴ είχε άδικα - όπως φαίνεται - αμφισβητηθεί. Παραπλήσιο ξίφος βρέθηκε πρόσφατα στο *Platamon Stop*. Σχεδόν όμοιο είχε βρεθεί παλιότερα και στην Κνωσό, την Αργολίδα, την Αθήνα, τη Χαλκίδα, τη Θεσσαλία, τη Ρόδο και αλλού.¹¹⁵

γ) Χάλκινο, πολυχρησιμοποιημένο ξυράφι-μαχαιροπέλεκυς. Με καταγωγή ίσως από την Αίγυπτο, από όπου φαίνεται να εισήχθη στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΑ, συνηθίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΒ (Μυκήνες, Κρήτη, Αχαΐα, Κως κ.α.). Η χρήση του, όμως, αμφισβητείται.

δ) Αργυρές αμφικωνικές χάντρες: δώδεκα ακέραιες και αρκετά θραύσματα.

Πάνω, αριστερά: περιδέραιο με είκοσι τέσσερις χάνδρες από ναλόμαζα. Οι περισσότερες δακτυλιόσχημες, μία κυανή ατρακτοειδής με ευθύγραμμες παράλληλες κατά μήκος βαθύνσεις,¹¹⁶ μία πεπλατυσμένη με ανάγλυφο ρόδακα¹¹⁷ και δύο από ορεία κρύσταλλο (μία ατρακτόσχημη, μία σφαιρική σπασμένη).

Δεξιά: είκοσι οχτώ χάνδρες περιδεραίου, διαφόρων σχημάτων, από κεχριμπάρι.

Κάτω: δεκαεπτά ορθογώνια πλακίδια από κυανή ναλόμαζα, τα επτά με καμπυλόγραμμη τη μία στενή πλευρά. Ίσως κόσμημα στο κεφάλι. Οι χάνδρες αυτού του τύπου είναι πολύ διαδεδομένες στον μυκηναϊκό κόσμο,¹¹⁸ όπως εξάλλου και οι υπόλοιπες του νεκροταφείου.

Το κυανό γυαλί ήταν ιδιαίτερα αγαπητό ως απομίμηση του "Lapis Lazuli", αλλά ίσως και ως αποτρεπτικό του κακού (μάτι).

α.

β.

γ.

δ.

α) Μεγάλος αριθμός από κεχριμπαρένιες χάνδρες, διαφόρων σχημάτων (κυλινδρικές, δακτυλιόσχημες, ακανόνιστες) και τρεις από κυανή υαλόμαζα (οι δύο αμφικωνικές με ραβδώσεις¹¹⁹), όλες προερχόμενες από έναν τάφο. β) Τροχήλατη υψίποδη κύλικα, μονόχρωμη και μόνωτη.¹²⁰ γ) Αρύταινα, με κόκκινα στίγματα από διακόσμηση που δεν σώζεται.¹²¹ δ) Οπισθότμητη πρόχους: η πρώτη, και έκτοτε πολύ σπάνια, εμφάνιση στην περιοχή του Ολύμπου του συγκεκριμένου σχήματος σε τροχήλατη μορφή.

Γ5. Πρώιμη Εποχή Σιδήρου

Με το τέλος της Εποχής Χαλκού, ο σίδηρος αντικατέστησε τον χαλκό για την κατασκευή όπλων-εργαλείων και τα μεγάλα επιτεύγματα της προηγούμενης εποχής ξεθώριασαν και χάθηκαν. Ο τόπος έμεινε εσωστρεφής, τουλάχιστον ως τον 10ο αι. π.Χ. και -παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις-¹²² κυριάρχησε μία τομή καθοριστικής σημασίας για την ευρωπαϊκή ιστορία. Για τους αρχαίους ιστορικούς (αλλά όχι για όλους τους σύγχρονους) είναι η εποχή που ακολούθησε τη θρυλική «επιστροφή των Ηρακλειδών» στην Πελοπόννησο και την «κάθοδο των Δωριέων» από τη βορειότερη στη νότια Ελλάδα. Την πολιτιστική ανάκαμψη και αποκατάσταση των σχέσεων με την Ανατολή σφράγισε αυτό που από τον 8ο αι. μπορεί να χαρακτηριστεί ως η αρχαία ελληνική αναγέννηση. Χαρακτηριστικά της ήταν η αύξηση της αγροτικής παραγωγής, οι μονιμότερες εγκαταστάσεις, η δημογραφική ανάκαμψη, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, οι εμπορικές επαφές με Ανατολή και Δύση, η διασπορά εμπορικών πρακτορείων και αποικιών, η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου και η δημιουργία και εκλαΐκευση του πρώτου φωνητικού αλφαβήτου (αρχικά από Ευβοείς υπερπόντιους ταξιδιώτες), ο Όμηρος και ο Ησίοδος, η επανεμφάνιση των εικονιστικών παραστάσεων, η μεγάλη Τέχνη, οι Ολυμπιακοί Αγώνες, τα νέα ιερά, πανελλήνια και μη, με πλήθος αναθημάτων, και η δημιουργία των Πόλεων... Αυτή η εποχή φαίνεται να σηματοδοτεί και την ευρύτερη διάδοση του ονόματος «Έλληνες», αφού μέχρι και τον Όμηρο οι όροι «Έλλην»¹²³ και «Ελλάς»¹²⁴ δεν είχαν ακόμη αποκτήσει το περιεχόμενο που κατείχαν την Κλασική Εποχή και αργότερα.

Αυτή η εποχή, κρίσιμη όσο και η Μέση Εποχή Χαλκού, ανασκάφηκε αποσπασματικά στο αρχαίο Ηράκλειο (Κρανιά), και σε λίγα από τα πολύ περισσότερα νεκροταφεία που εντοπίστηκαν.

α) Ο βράχος της ακρόπολης της Πέτρας από τα ομώνυμα Στενά, β) ο περίβολος στις Τρεις Ελιές, γ) το νεκροταφείο στις Τρεις Ελιές

Το νεκροταφείο στις *Τρεις Ελιές* της αρχαίας Πέτρας

Το τοπωνύμιο *Πέτρα* είναι λέξη αρχαιότατη, ομηρική, που περιγράφει τη φύση του απόκρημνου λόφου της *Πέτρας*. Περιβάλλεται από βαθιές χαράδρες ποταμοχειμάρρων και καταλήγει σε έναν περήφανο βράχο («πέτρα») στην κορυφή. Βρίσκεται στην είσοδο των ομώνυμων Στενών, στο βορειοδυτικό τμήμα του Άνω Ολύμπου.

Πρόκειται για αρχαίο,¹²⁵ βυζαντινό και μεταβυζαντινό οικισμό, σε θέση οχυρή του Άνω Ολύμπου, δίπλα στην παλιά Εθνική Οδό προς Άγιο Δημήτριο και Ελασσόνα, σε υψόμετρο περίπου 500μ. Ταυτίστηκε από τον W. Leake, ταύτιση σχεδόν αυτονόητη, χάρη στη συλλογική τοπική μνήμη και το σωζόμενο όνομα (*Πέτρα*, *Παλιόπετρα*), τη θέση στην είσοδο των Στενών, αλλά και την «πέτρα»-βράχο που κορυφώνει και επισημαίνει τον οικισμό. Έχει εξέχουσα στρατηγική σημασία στην είσοδο μέγιστων διόδων του Ολύμπου προς τη Θεσσαλία (Περραιβία) και των Πιερίων στην Άνω Μακεδονία (Βελβενδό, Σέρβια). Το ομώνυμο πέρασμα προς τη Θεσσαλία ήταν σε χρήση στην Ύστερη Εποχή Χαλκού (*Σπάθες*, *Στου λάκκου το αμπέλι*), όπως πιθανότατα θα είναι και το πέρασμα προς Βελβενδό, που δεν ερευνήθηκε.

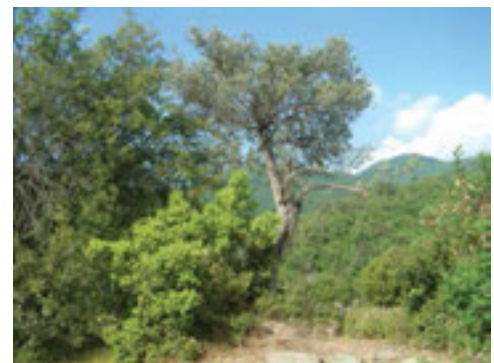
Οι *Τρεις Ελιές* είναι το παλιότερο νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του Ολύμπου, δίπλα στην αρχαία *Πέτρα*. Δεδομένου του νεκροταφείου, δεν αποκλείεται να εντοπιστούν κατάλοιπα της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου κάτω από τις νεότερες φάσεις του οικισμού, όπως και στην περίπτωση του *Ηρακλείου*. Το νεκροταφείο βρίσκεται στον ομώνυμο λόφο, που πήρε το όνομά του από τρία άγρια ελαιόδενδρα μέσα στο πυκνό δάσος. Η βαθιά κοίτη του Πετριώτικου, που έρχεται από τον Άγιο Δημήτριο και το νεκροταφείο στις *Σπάθες*, χωρίζει το ύψωμα του οικισμού από το νεκροταφείο. Τα δύο υψώματα επικοινωνούν με παλιό μονοπάτι. Το κατάφυτο φρύδι του λόφου περιβάλλει περίβολος βόρεια, δυτικά και νότια, με μεγάλους αργούς λίθους ακανόνιστου σχήματος (0,35-0,70μ.) στη χαμηλότερη σειρά, και μικρότερους (0,20-0,25μ.) στις δύο-τρεις ανώτερες. Σε σχετικά μεγάλη έκταση εκμεταλλεύεται τον φυσικό βράχο του λόφου, ενώ κεντρική λιθορριπή σώζεται κατά τόπους, στα φυσικά κενά του βράχου. Όταν αρχίσαμε την ανασκαφή, το πλάτωμα της κορυφής φωτιζόταν από ένα μικρό λιβαδάκι μέσα σε πυκνό δάσος, με «μημόρια»¹²⁶ διάσπαρτα και εν ερειπίω. Ήταν από καιρό λεηλατημένο, με λάκκους, τρύπες λοστών, τάφους σπαραγμένους, μπάζα με οστά, σύγχρονα αντικείμενα

και αδιάγνωστα διαλυμένα όστρακα. Αποκαλύφθηκε, εντέλει, το παλιότερο νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στον Μακεδονικό Όλυμπο, δίπλα σε μία επώνυμη μακεδονική πόλη και ανάμεσα σε πολλούς ακόμη αρχαιολογικούς χώρους, που τότε εντοπίστηκαν.¹²⁷

Είναι επίπεδο, χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα να έχουν καταστραφεί τύμβοι με εκχερσώσεις ή ισοπεδώσεις, αφού είναι μία από τις ελάχιστες οριζόντιες εκτάσεις κοντά στον οικισμό της Πέτρας. Εντοπίστηκαν τελικά ογδόντα τάφοι χωρίς σταθερό προσανατολισμό, από τους οποίους περίπου οι μισοί ήταν λεηλατημένοι, και ακόμη περισσότεροι κατεστραμμένοι. Ήταν συνήθως κιβωτιόσχημοι πλακοπερίβλητοι, συνήθως με δύο επικαλυπτόμενες πλάκες (σπανιότερα μία) στις μακριές πλευρές και μία στις στενές. Ένα ήταν το παράδειγμα κτιστού με τρόχαλα κιβωτιόσχημου (T44), όπως ήταν ο κανόνας στα μεταγενέστερα νεκροταφεία των τύμβων, και αρκετοί οι λακκοειδείς, συχνά καλυμμένοι με σχιστόπλακες. Μερικές φορές, υπήρχε ένας ευρύτερος λάκκος πάνω από τον κιβωτιόσχημο, όπως σε κάποιους τάφους στο *Platamon Stop*, όχι όμως ανάλογων διαστάσεων με τους τάφους στις Σπάθες. Όλοι είχαν δάπεδο στον φυσικό αποσαθρωμένο βράχο. Συχνά, είχαν μόνωση από πηλό επάνω στις καλυπτήριες (ή κατάλοιπα), πολύ ισχνότερη από τις Σπάθες. Το έθιμο της ανακομιδής ήταν λιγότερο έντονο και οι προσωπικές ταφές συχνότερες. Οι νεκροί ήταν συνήθως σε ύπτια θέση ή με το σώμα ύπτιο και τα πόδια ελαφρά συνεσταλμένα, υπήρχαν όμως και νεκροί συνεσταλμένοι στο πλάι. Όπως και στον T23 στις Σπάθες, ίσως κάποιων τα πόδια να ήταν λυγισμένα όρθια (T52, κνήμες κάτω από μηριαία, στην ευθεία του σώματος).

Το νεκροταφείο δεν ήταν πλούσιο σε μικροευρήματα, δεν θα μπορούσε όμως να χαρακτηριστεί φτωχό, δεδομένης της εκτεταμένης καταστροφής από τους αρχαιοκάπηλους αλλά και της δύσκολης εποχής που εκπροσωπεί. Βρέθηκαν, ωστόσο, δύο ζευγάρια χρυσοί σφηκωτήρες, περιδέραια με χάνδρες από υαλόμαζα και λίγες από σάρδιο, ενώ τα δαχτυλίδια ήταν πάντα απλοί δακτύλιοι με την εξαίρεση μερικών οκτώσχημων. Από τα σκουλαρίκια, σχεδόν πάντα απλοί δακτύλιοι, αξιοσημείωτο είναι ένα ασημένιο ζευγάρι με κοκκιδωτή διακόσμηση. Βρέθηκαν τοξωτές πόρπες και περόνες καθώς και λίγα σιδερένια μαχαίρια.

Η τροχήλατη κεραμική ακολουθεί την υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική παράδοση, με συχνότερο σχήμα τον αμφορέα.

Τρεις Ελιές, τάφος και νεκροταφείο.

Τροχήλατα αγγεία: αμφορείς, κύπελλα και μικρή πρόχους.

Βρέθηκαν δύο γραπτοί αμφορείς με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά και διακόσμηση που διακρίνεται επαρκώς μόνο στον ένα: βαθειά, κυματιστή οριζόντια ταινία στη ζώνη των λαβών ανάμεσα σε οριζόντιες ταινίες. Ένας γραπτός αμφορίσκος με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά διακοσμείται με ρηχή, κυματιστή οριζόντια γραμμή στη ζώνη των λαβών, ανάμεσα σε οριζόντιες ταινίες. Ένας ακόμη έχει κάθετες λαβές που προσφύονται στην κοιλιά και τον ώμο και ομάδες κάθετων κυματιστών γραμμών στη ζώνη των λαβών. Βρέθηκαν δύο τροχήλατα κύπελλα, με βάση. Το ένα, με κάθετη λαβή από την κοιλιά ως το χείλος, φέρει διακοσμητικές οριζόντιες ταινίες. Το δεύτερο, με κάθετη υπερυψωμένη λαβή και υψηλό κάθετο χείλος, είναι ολόβαφο. Τέλος, βρέθηκαν δύο μικρές τροχήλατες πρόχοι. Η μία έχει κυκλικό και η δεύτερη τριφυλλόσχημο στόμιο.

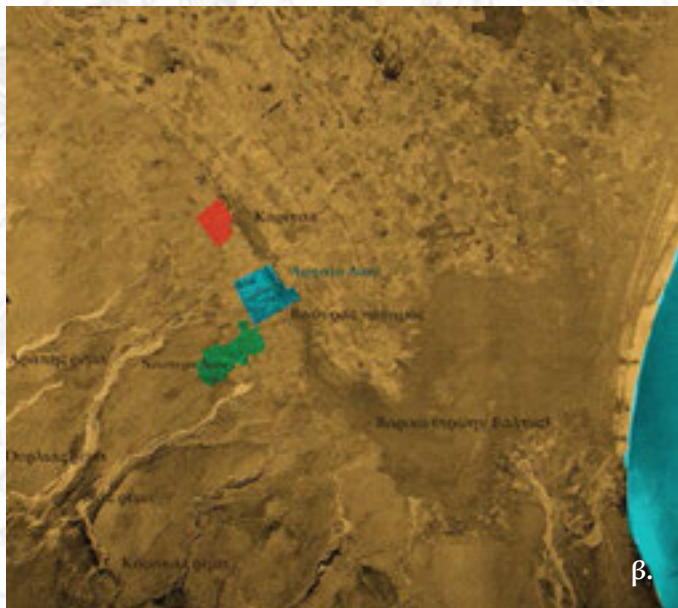

Δύο χειροποίητες αμαυρόχρωμες πρόχοι.

Τα χειροποίητα αγγεία είναι συνήθως ερυθρά αλλά και τεφρά, μερικές φορές στιλβωμένα και συνήθως χωρίς διακόσμηση. Αρκετά συχνές είναι οι μαστοειδείς αποφύσεις και πολύ σπάνια η εγχάραξη. Ένα μόνο παράδειγμα φέρει διακόσμηση σκοινιού στον ώμο (οινοχή με κυκλικό στόμιο) και δύο οπισθότμητες πρόχοι φέρουν γραπτή αμαυρόχρωμη. Πολύ συχνό σχήμα είναι οι οπισθότμητες πρόχοι με ωειδές ή σφαιρικό μη πιεσμένο σώμα, αλλά αρκετά συχνές και οι πρόχοι με κυκλικό στόμιο. Αρκετά συχνά είναι τα κύπελλα και οι αμφορίσκοι με οριζόντιες λαβές, σπανιότεροι οι κάνθαροι και οι φιάλες.

α.

β.

α) Ανασκαμμένος τύμβος.

β) Αεροφωτογραφία περιοχής Δίου.

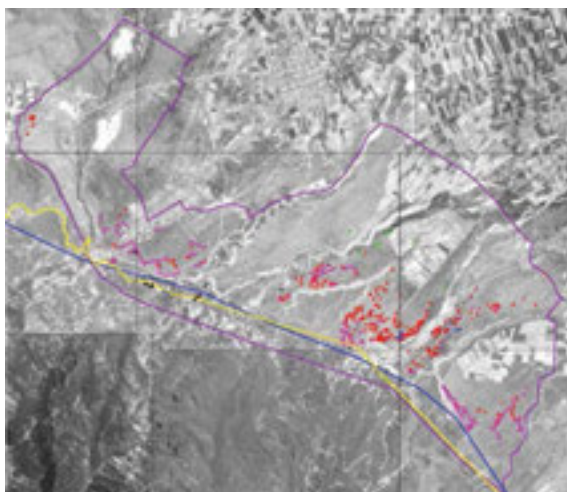
Με κυανό, το Δίον των ιστορικών χρόνων. Με πράσινο και κόκκινο τα χωριά Μαλαθριά και Καρίτσα. Ανατολικά και νότια της πόλης, ο πλωτός στην αρχαιότητα Βαφύρας και το Βαρικό: λίμνη και έλος στην αρχαιότητα. Ο Λίβιος, βασιζόμενος στον Πολύβιο αναφέρει ότι η λίμνη του Βαφύρα κάλυπτε τη μισή απόσταση από τη θάλασσα ως τους πρόποδες του Ολύμπου, όπως περίπου και στην αεροφωτογραφία. Χάρη στον Βαφύρα, το Δίον αναφέρεται και ως λιμάνι.

Τα νεκροταφεία των τύμβων της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου¹²⁸

Στην παραλύμπια ζώνη του πρώην Δήμου Δίου, στους υψηλούς πρόποδες του Ανω Ολύμπου, εκεί όπου ο ορεινός όγκος αρχίζει να υψώνεται απότομα, ήταν γνωστό από παλιότερα¹²⁹ ένα νεκροταφείο τύμβων της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου. Δεν είχε ανασκαφεί συστηματικά και δεν ήταν γνωστός ο χαρακτήρας και η έκτασή του, ως το 1985 που έγιναν εκτεταμένες εκχερσώσεις και σωστική έρευνα από την ΙΣΤ' ΕΠΚΑ (όπου ΕΠΚΑ: Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων). Είχαν προηγηθεί κατάληψη, εκτεταμένες παράνομες εκχερσώσεις και διάφορες καταστροφές, ύστερα από άρνηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων να επιτρέψει την άνευ όρων εκχέρσωση για παραχώρηση γης στις περιοχές Καρίτσας (Γαβριά, Αραπόλακκος) και Δίου (Κλαδερή).

Ανασκάφηκαν εντέλει 79 τάφοι σε 19 τύμβους και δύο κυκλικούς περιβόλους χωρίς τύμβο, καθώς και μία περίπτωση χωρίς τύμβο και χωρίς περίβολο. Δύο τύμβοι ανασκάφηκαν μεταξύ των χειμάρρων Κόρακα και Ξυδιά (Κλαδερή), δύο βόρεια από τον χειμάρρο Αράπη, και δεκαπέντε στην περιοχή του Γαβρόλακκα νότια του Αράπη. Μέρος του νεκροταφείου ανασκάφηκε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (στο εξής ΑΠΘ) (Αη Βασίλης, Μεσονήσι). Οι περιοχές είναι μεταξύ τους συνεχόμενες και οι ανασκαμμένοι τύμβοι αποτελούν πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου. Στα δυτικά όρια μεταξύ Ουρλιά και Γαβρόλακκου, υπάρχει οικισμός που μπορεί να σχετίζεται, αλλά δεν ερευνήθηκε. Δεύτερος καταστράφηκε στην Κλαδερή και ενδείξεις για περισσότερους υπάρχουν διάσπαρτες στην παραολύμπια ζώνη Δίου, Καρίτσας, Βροντούς, Λιτοχώρου, Πέτρας. Παρόμοιοι τύμβοι εντοπίστηκαν σε όλους τους πρόποδες του Μακεδονικού Άνω Ολύμπου, από τα Λειβήθρα ως την Πέτρα -τουλάχιστον- και δεν ερευνήθηκαν. Απλοί δακτύλιοι από μεγάλα τρόχαλα χωρίς τύμβο, υπήρξαν πολλοί στις περιοχές που εκχερσώθηκαν, αλλά ερευνήθηκαν μόνο με σκαπτικά μηχανήματα (παρακολούθηση εργασιών). Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, δεν εντοπίστηκαν τάφοι (εκτός των ΓαΤυ 7, ΓαΤυ 10), χωρίς βεβαίως να είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα να καταστράφηκαν, δεδομένου ότι τα ευρήματα των ανοικτών ταφών ήταν κατά κανόνα διαβρωμένα και δύσκολο να εντοπιστούν με μηχανικά μέσα. Σχεδόν σε όλες τις περιοχές με νεκροταφεία τύμβων, εντοπίζονται μεγάλοι και μικρότεροι περίβολοι, του τύπου που ανασκάφηκαν στον Βάλτο και την Κρανιά (Μέση-αρχή Ύστερης Εποχής Χαλκού). Δεν ανασκάφηκαν και δεν στάθηκε δυνατόν να χρονολογηθούν. Είναι κατασκευασμένοι με τρόχαλα παρόμοια των τύμβων και ονομάζονται από τους ντόπιους «αρμακάδες». Η λέξη έχει αρχαία καταγωγή, περιγραφική.¹³⁰

Τοπογραφικά της περιοχής του νεκροταφείου τύμβων: τύμβοι, περίβολοι, οικισμοί που δεν ερευνήθηκαν.

α) Τάφος με μόνωση από πηλό, β) νεκρός, γ) τύμβος σε αεροφωτογραφία.

Τύμβοι

Όλοι οι τύμβοι δεν καλύπτουν τάφους, αν και συχνά βρίσκονται δίπλα σε τύμβους με τάφους. Σε μία περίπτωση διαπιστώθηκε η εκμετάλλευση φυσικής απόθεσης χαλκιού (ΑρΤυ 2β, ΓαΤυ 7) με απλό περίβολο. Είναι κατά προτίμηση συγκεντρωμένοι στις όχθες των χειμάρρων,¹³¹ που στη ρίζα του όρους βρίσκονται σε μεγάλο ύψος σε σχέση με την κοίτη, όπως οι περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι της περιοχής. Ίσως η επιλογή να ερμηνεύεται από την αμεσότητα της πρώτης ύλης, τις μεγάλες δηλαδή αποθέσεις από τρόχαλα στις κοίτες των χειμάρρων. Στους υψηλούς πρόποδες, ελάχιστοι επιχώσθηκαν, μάλλον εκείνοι που βρίσκονταν στις τότε εδαφικές κοιλάσεις. Σε απόσταση περίπου 2-3χλμ. από το όρος, οι αποθέσεις εξουδετερώνουν τη μεγάλη διαφορά του ύψους και οι περισσότεροι ποταμοχειμάρροι σβήνουν στον κάμπο, προκαλώντας μεγάλες πλημμύρες. Αν σε αυτή την απόσταση υπάρχουν τύμβοι, δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί οπτικά, επειδή θα έχουν επιχωσθεί από τους χειμάρρους. Πρόσφατα ωστόσο (2008), εντοπίστηκε σε εκσκαφές θεμελίων από την ΚΖ' ΕΠΚΑ (ανασκάφηκε από το ΑΠΘ) τάφος Πρωίμης Εποχής Σιδήρου μέσα στα νότια όρια της Καρίτσας, σε πολύ μικρή δηλαδή απόσταση από το Δίον των ιστορικών χρόνων!

Κανένας τύμβος δεν σωζόταν στην αρχική του μορφή, αφού όλοι υπέστησαν μεγαλύτερη ή μικρότερη ληλασία (μέγιστη σωζόμενη διάμετρος 24,9μ., ύψος 1,50μ.). Είναι κυκλικοί-ακανόνιστα κυκλικοί ή ελλειψοειδείς-ακανόνιστα ελλειψοειδείς λιθοσωροί από μικρά τρόχαλα με μαύρο από ρίζες χώμα

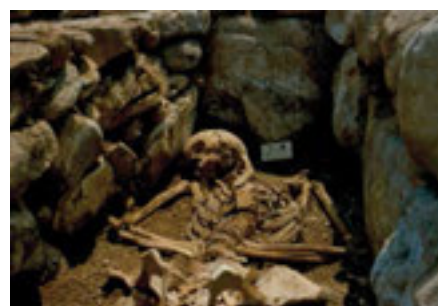
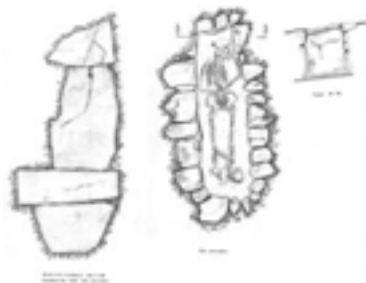
και δακτύλιο από μεγαλύτερα, μερικές φορές ιδιαίτερα μεγάλα τρόχαλα, σχεδόν ογκόλιθους, κάποτε σε δύο δόμους. Οι ντόπιοι τους ονομάζουν «τροχαλιές». Και αυτή η λέξη έχει αρχαία καταγωγή, περιγραφική.¹³²

«Αρχαία» νεκροταφεία τύμβων από λιθοσωρούς για νεκρούς του πολέμου αναφέρονται από την αρχαιότητα, στην Αρκαδία:

{Ὀρχομενίοις δὲ ἡ προτέρα πόλις ἐπὶ ὄρους ἦν ἄκρα τῇ κορυφῇ, καὶ ἀγορᾶς τε καὶ τειχῶν ἐρείπια λείπεται· τὴν δὲ ἐφ' ἡμῶν πόλιν ὑπὸ τὸν περίβολον οἰκοῦσι τοῦ ἀρχαίου τείχους. θεᾶς δὲ αὐτόθι ἄξια πηγή τε, ἀφ' ἧς ὕδρευόνται, καὶ Ποσειδῶνός ἐστι καὶ Ἀφροδίτης ἱερά, λίθου δὲ τὰ ἀγάλματα. πρὸς δὲ τῇ πόλει ξόανόν ἐστιν Ἀρτέμιδος· ἴδρυνται δὲ ἐν κέδρω μεγάλῃ, καὶ τὴν θεὸν ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῆς κέδρου Κεδρεᾶτιν. σωροὶ δὲ ὑπὸ τὴν πόλιν λίθων εἰσὶ διεστηκότες ἀπὸ ἀλλήλων, ἐπενήθησαν δὲ ἐν πολέμῳ πεσοῦσιν ἀνδράσιν. οἷς τισὶ δὲ Πελοποννησίων ἐπολέμησαν ἢ τῶν ἄλλων ἢ Ἀρκάδων αὐτῶν, οὕτε ἐπιγράμματα ἐπὶ τοῖς τάφοις ἐσήμαινεν οὔτε οἱ Ὀρχομένιοι μνημονεύουσιν.}

Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* 8.13.2

Σε κανένα, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα δημιουργίας τύμβου από συνένωση περισσότερων του ενός. Είναι δηλαδή πιθανόν ότι πολλοί μικρότεροι τύμβοι, ή έστω κυκλικοί περίβολοι, να καλύπτονταν στην τελική τους χρήση από έναν μεγαλύτερο. Δεδομένων των συνθηκών της ανασκαφής, διαπιστώθηκε μόνο σε μία περίπτωση (ΓαΤυ 9), αλλά υπήρχαν ενδείξεις και για περισσότερους.¹³³ Το γεγονός ότι οι τελικοί τύμβοι είχαν ενιαίο δακτύλιο, αποκλείει την πιθανότητα η συνένωση των μικρότερων τύμβων να υπήρξε συμπτωματική. Λόγω των συνθηκών της ανασκαφής, δεν ερευνήθηκε η κατασκευή τους. Στο μοναδικό που ανασκάφηκε με τα χέρια (ΓαΤυ 16) διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν εξωτερικός και κεντρικός δακτύλιος με πέντε κυκλικούς τομείς που δημιουργήθηκαν από πέντε ακτινωτές λιθοσειρές. Η διάταξη των λίθων έδειξε ότι το εσωτερικό δαχτυλίδι ήταν πρωϊμότερο από τις δύο τουλάχιστον ακτίνες. Η στρωματογραφία κάτω από τον τύμβο ήταν κοινή¹³⁴ και αποδεικνύει ότι λόγω των κλίσεων και της διάβρωσης η επιφάνεια χρήσης του εδάφους στους υψηλούς πρόποδες του Μακεδονικού Ολύμπου έχει αλλάξει ελάχιστα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, εκτός από τις λίγες περιπτώσεις που επιχώσθηκαν στα κοιλάματα.

Τάφοι με και χωρίς κάλυψη.

Οι τύμβοι περιείχαν από έναν έως και δεκατρείς τάφους, χωρίς σαφώς ορισμένη διάταξη. Αντίθετα από την Εποχή Χαλκού, δεν υπήρχε κεντρικός τάφος, εκτός από τις λίγες περιπτώσεις μοναδικής σε τύμβο ταφής, ενώ υπήρξε και περίπτωση τάφου έξω από τον δακτύλιο (ΓαΤυ 12γ). Από ένα κληρονομικό χαρακτηριστικό που εντοπίστηκε στα δύο παιδιά του τύμβου 1 της Κλαδεράς (ΚλαΤυ 1β (2), ΚλαΤυ 1ε) υποδεικνύεται συγγενική σχέση και ενισχύει την εύλογη υπόθεση για τον οικογενειακό χαρακτήρα των τύμβων.¹³⁵

α) Σιδερένιο ξίφος, β) χάλκινη οκτώσχημη πόρπη, γ-δ) χάλκινα βραχιόλια.

Τάφοι - Νεκροί

Κυρίαρχο έθιμο ήταν ο ενταφιασμός, όπως διαχρονικά στην περιοχή όλα τα πρώιμα χρόνια (εκτός από μία περίπτωση καύσης στην Πηγή Αθηνάς). Κυριαρχούν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, συχνοί είναι οι λακκοειδείς, χωρίς να αποκλείεται η χρήση άλλων τύπων που δεν έχουν εντοπιστεί, αφού στη γειτονική Πύδνα βρέθηκε λαξευμένος θαλαμοειδής τάφος με είσοδο, δρόμο και τύμβο.¹³⁶ Οι ταφικοί πίθοι είναι σπάνιοι, με ένα μόνο παράδειγμα μέχρι σήμερα (ανασκαφή ΑΠΘ).

Οι μακριές πλευρές των κιβωτιόσχημων ήταν κατασκευασμένες με επάλληλες σειρές από τρόχαλα, οι στενές με ένα μεγάλο τρόχαλο ή με πλάκα (μερικές φορές σχιστόλιθου) ή και με επάλληλες σειρές από τρόχαλα. Καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες ή μεγάλα πλακαρά τρόχαλα. Ανάμεσα στους αρμούς της αργολιθοδομής και της κάλυψης, υπήρχαν μικρά τρόχαλα-σφήνες. Μερικές φορές, η ανώτερη σειρά της αργολιθοδομής προεκτεινόμενη δημιουργούσε στη μία στενή πλευρά ψευδο-αψιδωτό σχήμα (ΓαΤυ 5β, ΓαΤυ 6στ, ΓαΤυ 12ε). Σποραδική ήταν η χρήση σχιστόπλακων για τα πλευρικά τοιχώματα, όπως στην Εποχή Χαλκού, χωρίς να μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο πρωιμότητας.

Χαρακτηριστικό έθιμο ήταν η επίστρωση της κάλυψης με παχιά στρώση πηλού, σκούρου ερυθρού, κίτρινου ή γκριζοπράσινου «λούνης» (κατακάθι πλημμύρας όπως του Δίου). Εξαιρετικά σπάνια ήταν η απαξίωση του εθίμου στα νεκροταφεία των τύμβων (ΓαΤυ 9γ), απόλυτη η κυριαρχία του στις Σπάθες, σπανιότερο στις Τρεις Ελιές. Η στρώση αυτή σπάνια εκτεινόταν ευρύτερα από την κάλυψη του τάφου (πάντα στις Σπάθες). Στρώση από τον ίδιο πηλό υπήρχε σε μερικές περιπτώσεις και επάνω στο δάπεδο των τάφων (ΓαΤυ 12ε) και κατά κανόνα σε όλα τα πλευρικά τοιχώματα, πιθανότατα στους αρμούς, αν και σε μερικές περιπτώσεις είναι πιθανό τα εσωτερικά τοιχώματα να ήταν επιχρισμένα με τον πηλό (ΓαΤυ 6γ, ΓαΤυ 15ε). Σε μία τουλάχιστον περίπτωση πολλαπλής χρήσης του τάφου, το έθιμο διατηρήθηκε στις πρωιμότερες ταφές, αλλά δεν ανανεώθηκε στην τελευταία (υπολείμματα πηλού από παλιότερη χρήση, ΓαΤυ 5γ). Οι τάφοι είχαν δάπεδο στα φυσικά στρώματα, αν και σε μερικές περιπτώσεις υπήρχε ίσως στρώση από τον πηλό της μόνωσης (ΓαΤυ 12ε).

Υπάρχουν ενδείξεις ότι μερικοί τουλάχιστον από τους τάφους ήταν δυνατόν να επισημαίνονται με επιπλέον τρόπους, όπως π.χ. με μία πιθανή στήλη ως σήμα (ΚλαΤυ 1γ, ΚλαΤυ 2) ή κυκλικό μικρό

περίβολο επί του τύμβου (ΓαΤυ 16α), όπως παρατηρήθηκε με καλύτερες ανασκαφικές συνθήκες και στα νεκροταφεία τύμβων της Μέσης Εποχής Χαλκού (*Βάλτος, Πηγή Αθηνάς*). Περιπτώσεις αραιής καύσης δίπλα στους τάφους δεν περιείχαν ευρήματα και δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθούν. Τέλος, σε μερικές περιπτώσεις (ΓαΤυ 8α, ΓαΤυ 9ε, κα) υπήρχαν ενδείξεις νεκρικής κατασκευής.

Οι 79 τάφοι που ανασκάφηκαν από την ΙΣΤ' ΕΠΚΑ περιείχαν τουλάχιστον 102 νεκρούς, από τους οποίους τουλάχιστον είκοσι ήταν παιδιά και τουλάχιστον τριάντα δύο γυναίκες. Ερευνήθηκαν στην Κλαδερή 2 τύμβοι με 7 τάφους και 13 νεκρούς (2 παιδιά, 3 γυναίκες), στη βόρεια όχθη του Ουρλιά 2 τύμβοι και ένας κυκλικός δακτύλιος με 7 τάφους, 9 νεκρούς (5 γυναίκες, ένα παδί), στον Γαβρόλακκα 13 τύμβοι με 62 τάφους, 77 νεκρούς (17 παιδιά, 24 γυναίκες), στη βόρεια όχθη Αραπόλακκα 2 τύμβοι με 3 τάφους.

Σαράντα επτά τάφοι ήταν ατομικές ταφές, αλλά πολύ συχνές ήταν οι ανακομιδές στις άκρες του τάφου, έθιμο που ανάγεται στην τοπική παράδοση της «Μυκηναϊκής» Εποχής (ΥΕ ΙΙΑ2/Β), ενώ παλιότερα ήταν περισσότερες οι ατομικές (*Πηγή Αθηνάς, Βάλτος, Πηγή Αρτέμιδος*). Μία περίπτωση (ΓαΤυ 2γ) περιείχε δύο μάλλον σύγχρονες και παράλληλες ταφές. Τρεις τάφοι περιείχαν τη μερική ανακομιδή ενός παλιότερου νεκρού (ΓαΤυ 2β, ΓαΤυ 4α, ΓαΤυ 15ι), με χρήση του χώρου από τον νεότερο. Σε μία περίπτωση (ΓαΤυ 15β), ο παλιότερος νεκρός ήταν αδιατάρακτος κάτω από τον νεότερο, και σε τέσσερις περιπτώσεις οι ανακομιδές ήταν τοποθετημένες σε ειδικό λάκκο μέσα στον τάφο (ΓαΤυ 6ε, ΓαΤυ 9γ, ΓαΤυ 11β, ΓαΤυ 15ιγ). Πρόκειται για μία προσεκτικότερη διαχείριση των οστών, με ενδεχόμενη -ίσως- διαφοροποίηση της θεώρησης του κόσμου των νεκρών στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Υπάρχουν, τέλος, περιπτώσεις νεκρών που ταυτίστηκαν από ελάχιστα οστά μέσα στον τάφο (ΚλαΤυ 1β, ΚλαΤυ 1στ) ή από συνανήκοντα όστρακα εντός και εκτός του τάφου (ΓαΤυ 5β).

Όπως στη Μυκηναϊκή Εποχή, τα κτερίσματα των προηγούμενων νεκρών παραμερίζονταν, συχνά θρυμματισμένα, στην άκρη. Κάποιες φορές, κομμάτια του ίδιου αγγείου βρέθηκαν βυθισμένα στη μόνωση και σε διάφορα βάθη μέσα στο λάκκο.

Κάποιοι τουλάχιστον από τους νεκρούς ήταν πολεμιστές όχι βαρεια όπλισμένοι, συνήθως με σιδερένια μαχαίρια, ενώ δύο μόνο έφεραν σιδερένια ξίφη τύπου "Naue". Αν εξαιρεθούν οι μεγάλες οκτώσχημες πόρπες και οι μακριές περόνες, οι γυναίκες δεν έφεραν τα πολλά και βαριά χάλκινα κοσμήματα που χαρακτηρίζουν άλλες θέσεις στην Κεντρική Μακεδονία. Χαρακτηριστικά εξαρτήματα ήταν οι διπλοί χάλκινοι πελέκει, ενώ τοξωτές πόρπες, που είχαν εμφανιστεί στην Πέτρα, εδώ δεν βρέθηκαν. Τα δαχτυλίδια ήταν πάντα απλοί δακτύλιοι, με την εξαίρεση ενός σιδερένιου με σφενδόνη. Τα χάλκινα βραχιόλια είναι συνήθως του τύπου με επικαλυπτόμενα άκρα και με στέλεχος βαρύτερο από ότι στην Ύστερη Εποχή Χαλκού. Βρέθηκαν και άλλοι τύποι, που όμως ποτέ δεν έφτασαν το βάρος και την ποικιλία της Βεργίνας. Τα περιδέραια ήταν πλουσιότερα από την Πέτρα και εξακολούθησε η απουσία κεχριμπαριού που φαίνεται να αντικαταστάθηκε από τον σάρδιο. Πολύ κοινό εύρημα, όπως και στις Σπάθες, ήταν τα πηλίνα αμφικωνικά σφονδύλια. Τέλος, μάλλον όλοι αγαπούσαν το διονυσιακό ποτό, αφού συνοδεύονταν συνήθως με υψίποδες σκύφους-κρατηρίσκους, σκύφους και κάνθαρους.

α-β) Δύο περιδέραια από σαρδόνυχα/σάρδιο, γ) περιδέραιο από φαγεντιανή, δ) σιδερένια μαχαίρια, συχνά και σε γυναικείους τάφους, ε) λίθινα αντικείμενα που βρέθηκαν στα πόδια και τα χέρια του νεκρού, στ) χάλκινα ενώτια, ζ) χάλκινοι διπλοί πελέκες, η) χάλκινοι σφηκωτήρες, θ) χάλκινα βραχιόλια, ι) περόνες (χάλκινες και μία σιδερένια).

Τμήμα των νεκροταφείων τύμβων: ο ποταμοχείμαρρος Ουρλιάς και η θέση *Άη Βασίλης*. Στο βάθος, ο Θερμαϊκός.

Τροχήλατη Κεραμική

Η τροχήλατη κεραμική υπερτερεί σε ποσότητα και η πρωτογεωμετρική αποτελεί τη σχεδόν αποκλειστική της κατηγορία. Ακολουθεί χρονικά τις *Τρεις Ελιές* και χρονολογεί το νεκροταφείο τύμβων από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική (10ος αι. π.Χ.), τουλάχιστον, ως και τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. (Υπο-Πρωτογεωμετρική), αμέσως πριν από την Ύστερη Γεωμετρική φάση της *Κρανιάς* στο αρχαίο *Ηράκλειο*. Κυρίαρχα σχήματα είναι ο κάνθαρος (τριάντα επτά παραδείγματα), ο σκύφος (είκοσι επτά γραπτοί υψίποδες, δεκαοχτώ με δακτυλιόσχημη βάση και κρεμάμενα ημικύκλια, κ.ά.), οι αμφορίσκοι (δύο με λαβές στην κοιλιά, οχτώ με κάθετες), τα κύπελλα (τρία με πόδι, δεκατέσσερα με επίπεδη βάση) κ.ά. Όπως και στην Ύστερη Εποχή Χαλκού, τα αγγεία είναι -εκτός ίσως λίγων εξαιρέσεων- περιφερειακού εργαστηρίου, πιθανότατα τοπικού, με δύο σχεδόν ισάριθμες σειρές όπως και στη Μυκηναϊκή Εποχή: τα φωτεινά ερυθρά και τα σκοτεινά ματ.

Τροχήλατος γραπτός κánθαρος. Βρέθηκαν τουλάχιστον 34 (37, αν συνυπολογιστούν και οι ομάδες των οστράκων). Πρόκειται για μία πολύ διακριτή ομάδα του θεσσαλομακεδονικού τόξου στον Όλυμπο, με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τις πολύ υπερυψωμένες του χείλους ταινιωτές λαβές: προσφύονται στη μετάβαση από το σώμα στο χείλος ή λίγο χαμηλότερα, υψώνονται κάθετα ή ελαφρά λοξά πάνω από το χείλος και ενσωματώνονται στην περιφέρεια του χείλους. Στην κορυφή καμπυλώνονται έντονα, αλλά ομαλά. Παρά την ομοιομορφία του σχήματος, είναι δυνατόν να χωριστούν σε πέντε ομάδες με βάση τη διαμόρφωση ώμου-χείλους, και όχι μόνο. Λίγα αγγεία παρουσιάζουν χαρακτηριστικά δύο ομάδων ταυτόχρονα [ΜΔ (όπου ΜΔ, Μουσείο Δίου) 4743, ΜΔ 2490, ΜΔ 2489, ΜΔ 2297]. Όπως η οπισθόμητη πρόχους, θεωρήθηκε πως αποτελεί νεωτερισμό της Θεσσαλίας, που μετέφερε στον τροχό τα δύο αυτά πολύ χαρακτηριστικά χειροποίητα (καταρχήν) σχήματα.¹³⁷

Μεγάλος τροχήλατος και γραπτός σκύφος με ομόκεντρους κύκλους. Η Πρώιμη Εποχή Σιδήρου υπήρξε εποχή πειραματισμών για τον σκύφο, σχήμα της Εποχής Χαλκού.¹³⁸ Αυτοί που έφεραν διακόσμηση με διαβήτη (ομόκεντροι κύκλοι: πρώιμη αττική δημιουργία ή κρεμάμενα ημικύκλια: νεότερη ευβοϊκή) υπήρξαν οι δημοφιλέστεροι και διατηρήθηκαν ως το τέλος της. Ο τύπος με τα ημικύκλια είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένος με το Λευκαντί¹³⁹ όπου πρωτοεμφανίστηκε με κωνικό πόδι στη Μέση Πρωτογεωμετρική¹⁴⁰ και υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στον κύκλο επιρροής της Εύβοιας.

Εκτός από τον παραπάνω υπερμεγέθη σκύφο με ομόκεντρους κύκλους και δακτυλιόσχημη βάση, βρέθηκαν είκοσι οχτώ μεγάλοι και υψίποδες με κρεμάμενα ημικύκλια ή κύκλους και δεκαοχτώ με χαμηλή, ως επί το πλείστον δακτυλιόσχημη, βάση και κρεμάμενα ημικύκλια. Βρέθηκαν, επίσης, ένας μελαμβαφής με δισκόμορφη βάση, ένας μονόχρωμος με δισκόμορφη ασταθή βάση, ένας ρηχός με αδιαμόρφωτη βάση και κυματιστή γραμμή μεταξύ των λαβών.

Υψίπους τροχήλατος σκύφος (σχεδόν «κρατηρίσκος»). Χαρακτηριστικό πρωτογεωμετρικό σχήμα που ανάγεται στη μυκηναϊκή παράδοση¹⁴¹ και επανεμφανίστηκε κατά την Πρώιμη Πρωτογεωμετρική στην Αττική.¹⁴² Είχε ευρύτατη διάδοση και δημοφιλία, ανάλογη του μεταγενέστερου με δακτυλιόσχημη βάση και με κρεμάμενα ημικύκλια.¹⁴³ Με βάση τη διακόσμηση και τα τότε γνωστά παραδείγματα, αναγνωρίστηκαν από τον V. Desborough έξι τύποι, οι δύο με υποδιαιρέσεις. Ο ίδιος τα χαρακτήρισε ως αγγεία πότου, με την πιθανότητα ότι "one ate out of it as well".¹⁴⁴ Ο επονομαζόμενος "crater-bowl"¹⁴⁵ («κρατηρίσκος») εμφανίστηκε πρώιμα στην Αττική και στη Μέση Πρωτογεωμετρική στην ανασκαφή του κτιρίου στο Λευκαντί (Τούμπα), με ποικίλα παραδείγματα και τρεις τύπους. Στην Αττική δεν επιβίωσε στη Γεωμετρική Εποχή και, κατά τον V. Desborough, όλα τα παραδείγματα εντός και εκτός Αττικής μπορούν να θεωρούνται πρωτογεωμετρικά.¹⁴⁶

Δεκαέξι από τους υψίποδες σκύφους του ΜΟ ήταν πιεσμένοι στον άξονα των λαβών και τρεις στον κάθετο. Τα πιεσμένα τοιχώματα (που σε μία τουλάχιστον περίπτωση σχεδόν σχηματίζουν προχρή, ΜΔ 2255/ΑρΤυ 2β), όπως εξάλλου συμβαίνει και στους σκύφους με δακτυλιόσχημη βάση και στους κανθάρους, ίσως υποδεικνύουν χρήση ποτηριού. «Λεκτέον», κατά τον Αθήναιο, ότι {τρόποι είσι πόσεων κατά πόλεις ἴδιοι} και πολύ μεγάλα εκπάματα, όπως οι υψίποδες σκύφοι του ΜΟ, ίσως υπήρχαν, ιδιαίτερα σε έναν τόπο όπως η Μακεδονία, όπου η σχέση με το διονυσιακό ποτό υπήρξε περιώνυμη. Αναφέρεται, εξάλλου, ότι τα πολύ μεγάλα ποτήρια ήταν χαρακτηριστικά για το κρασί της γειτονικής Θεσσαλίας,¹⁴⁷ στην πολιτιστική περιφέρεια της οποίας εντάσσεται τα πρώιμα χρόνια η περιοχή του ΜΟ.

{πρὸς οὐδ' λεκτέον ὅτι τρόποι εἰσὶ πόσεων κατὰ πόλεις ἴδιοι, ὡς Κριτίας παρίστησιν ἐν τῇ Λακεδαιμονίων Πολιτείᾳ διὰ τούτων· ἰὸ μὲν Χίος καὶ Θάσιος ἐκ μεγάλων κυλίκων ἐπιδέξια, ὁ δ' Ἀττικὸς ἐκ μικρῶν ἐπιδέξια, ὁ δὲ Θετταλικὸς ἐκπάματα προπίνει ὄτῳ ἂν βούλωνται μεγάλα. Λακεδαιμόνιοι δὲ τὴν παρ' αὐτῶ ἕκαστος πίνει, ὁ δὲ παῖς ὁ οἰνοχόος ὅσον ἂν ἀποπίη·} τοῦ δ' ἐπιδέξια πίνειν μνημονεύει καὶ Ἀναξανδρίδης ἐν Ἀγροίκοις}

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί 11.10.1

Αρκετά παραδείγματα, πάντως, θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί και ως μικροί κρατήρες.¹⁴⁸

Στη Μακεδονία είναι σπάνιοι, αν εξαιρεθεί η Βεργίνα,¹⁴⁹ ο Κούκος¹⁵⁰ και η Τορώνη,¹⁵¹ με παραδείγματα που διαφέρουν των τοπικών του Μακεδονικού Ολύμπου.

Έχει υποτεθεί για τον θεσσαλικό κύκλο μία παράλληλη παραγωγή σκύφων κρεμάμενων ημικυκλίων με δακτυλιόσχημη βάση και με ψηλό πόδι,¹⁵² γεγονός που υποδεικνύεται και από τα ευρήματα του ΜΟ, μολονότι σε μία μόνο περίπτωση οι δύο τύποι συνυπήρχαν (ΑρΤυ 2α). Τα αγγεία είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν με βάση τη διακόσμηση σε πέντε ομάδες.

Σκύφος με δακτυλιόσχημη βάση και κρεμάμενα ημικύκλια. Στην Ύστερη και την Υπο-Πρωτογεωμετρική Εποχή, στο θεσσαλο-ευβοϊκό κύκλο κυριάρχησε ο ευβοϊκός σκύφος με κρεμάμενα ομόκεντρα ημικύκλια, με "straight, overhanging and carinated" χείλος και δακτυλιόσχημη βάση.¹⁵³ Σύμφωνα με τους μελετητές των ευρημάτων στο Λευκαντί, το σχήμα του σώματος δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης,¹⁵⁴ με την παρατήρηση ότι από τους πρωιμότερους προς τους μεταγενέστερους διακρίνεται μία προϊούσα τάση για χαμηλότερο ύψος του χείλους. Μία άλλη πρόταση χρονολόγησης (Kearsley 1989)¹⁵⁵ στηρίζεται στη μορφολογία χείλους αλλά και στην αναλογία του ύψους με τη διάμετρο χείλους και βάσης.

Ο τύπος με δακτυλιόσχημη βάση εμφανίστηκε στην περιοχή του ΜΟ προϊούσης ήδη της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής και διατηρήθηκε ως το τέλος της σειράς στην Υπο-Πρωτογεωμετρική (8ο αι. π.Χ.). Είναι πιθανή η τοπική τους καταγωγή, αν και δεν μελετήθηκε η προέλευση του πηλού. Έχουν ομοιότητες, αλλά και διαφορές, συχνά με ασυμμετρίες μέσα στο ίδιο το αγγείο, όπως π.χ. στους τύπους 2 και 3 της R. Kearsley.¹⁵⁶

Μονόχρωμο κύπελλο. Βρέθηκαν δύο μονόχρωμα υψίποδα κύπελλα¹⁵⁷ και δεκαπέντε με επίπεδη βάση, μονόχρωμα, με ζικζακ ή με ταινίες.

Το πρωτογεωμετρικό κύπελλο, που κατάγεται από την Εποχή Χαλκού, στις πρωιμότερες φάσεις του είχε υψηλό πόδι και ενιαίο περίγραμμα σώματος-χείλους, αργότερα υψηλό και αρθρωμένο χείλος και, ακόμη αργότερα, επίπεδη βάση. Ο τύπος με την επίπεδη βάση χαρακτηρίζει την Υπο-Πρωτογεωμετρική Εποχή. Θεωρείται ότι οι απαρχές του ξεκινούν από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική, φαίνεται ωστόσο ότι είναι γνωστός στο Λευκαντί ήδη από τη Μέση.¹⁵⁸

Η διακόσμηση με ζικζακ στο χείλος είναι πρώιμη πρωτογεωμετρική δημιουργία με πολύ μεγάλη διάδοση, αρχικά στα κύπελλα με πόδι, αργότερα και στα κύπελλα με βάση επίπεδη. Στην Υπο-Πρωτογεωμετρική Εποχή, το ζικζακ αντικαταστάθηκε από μία ή περισσότερες ταινίες, διακόσμηση που φαίνεται ότι υπήρχε σποραδικά από παλιότερα.¹⁵⁹ Στην περιοχή υπάρχουν δύο παλιότερα κύπελλα με πόδι, από τις Τρεις Ελιές.

Αμφορίσκος με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Βρέθηκαν δύο παραδείγματα με οριζόντιες λαβές, ένα μόνο σε καλή κατάσταση. Το σχήμα έχει μυκηναϊκή καταγωγή και δεν φαίνεται να επιβιώνει μετά την Πρώιμη Πρωτογεωμετρική. Αποτελούν την εξέλιξη τύπου που υπάρχει στην περιοχή από τις *Τρεις Ελιές*, με τουλάχιστον τρία παραδείγματα. Τέσσερα παραδείγματα βρέθηκαν στην Τορώνη, όλα με χαμηλότερο λαιμό (όπως τα παλιότερα αγγεία από τις *Τρεις Ελιές*) και ένα στη Βεργίνα.

Αμφορίσκος με κάθετες λαβές. Βρέθηκαν οχτώ παραδείγματα. Στην περιοχή εμφανίστηκαν από την πρωϊμότερη φάση της Εποχής Σιδήρου, με ένα παράδειγμα που φέρει τις λαβές στον ώμο (*Τρεις Ελιές*). Θεωρείται σχήμα ευβοϊκό, ιδιαίτερα συνδεδεμένο με το Λευκαντί, τουλάχιστον στις νεότερες φάσεις του.¹⁶⁰ Δεν φαίνεται να διατηρήθηκε μετά την Υπο-Πρωτογεωμετρική Ι και είναι κοινό στο θεσσαλο-ευβοϊκό κύκλο, τουλάχιστον στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική. Στη Θεσσαλία συνεχίζει την υπομυκηναϊκή παράδοση (π.χ. Ρετζιούνι),¹⁶¹ ενώ στην Πρωτογεωμετρική υιοθέτησε τα πρωτογεωμετρικά μοτίβα.¹⁶²

Ο Ν. Βερδελής¹⁶³ αναφέρει ότι οι θεσσαλικοί αμφορίσκοι διακρίνονται από τους αττικούς ως προς το περιγράμμα σώματος (σφαιρικό αντί ωσειδές) και ως προς τη διαμόρφωση του λαιμού: οι αττικοί έχουν οξεία μετάβαση από το σώμα. Στους θεσσαλικούς, ο λαιμός αποτελεί συνέχεια του περιγράμματος του σώματος, είναι χαμηλός και ευρύς και μειούται ισχυρά στο μέσον, όπως τα μυκηναϊκά πρότυπα. Πέντε παραδείγματα, που ο Μ. Ανδρόνικος αναφέρει ως «υβρίδια» βρέθηκαν στο νεκροταφείο των τύμβων της Βεργίνας.¹⁶⁴ Είναι αρκετά συχνόι στην Τορώνη, με εννέα τοπικά παραδείγματα και ένα εισηγμένο.¹⁶⁵ Εμφανίστηκε τουλάχιστον στην Πρώιμη Πρωτογεωμετρική και καθόλη τη διάρκεια της Πρωτογεωμετρικής, με την παρατήρηση, υπό επιφύλαξη, ότι οι αναλογικά ψηλότεροι και στενόλαιμοι είναι ίσως οι παλιότεροι.

Χειροποίητη Κεραμική

Στιλβωμένη ή απλώς λειασμένη, σπανιότατα γραπτή αμαυρόχρωμη, με ένα μόνο παράδειγμα (ραμφόστομη πρόχους παρόμοια με της Μαρμάριανης, βλ. πάνω), η χειροποίητη κεραμική συναγωνίζεται και συχνά ξεπερνά σε ποιότητα τη γραπτή και τροχήλατη. Τα αγγεία με απλή στίλβωση και χωρίς γραπτή διακόσμηση, όπως οι κάνθαροι θεσσαλικού τύπου και οι μακεδονικές πρόχοι με τη λιτή αλλά δυναμική γραμμή, ξεχωρίζουν χάρη στην ιδιαίτερη ποιότητα που χαρακτηρίζει τα έργα της τέχνης. Κυρίαρχο σχήμα σε όλα τα αγγεία του νεκροταφείου, χειροποίητων και τροχήλατων μαζί, είναι η οπισθότμητη πρόχους με πενήντα δύο παραδείγματα. Συχνοί είναι οι στιλβωμένοι κάνθαροι «θεσσαλικού» τύπου (δεκατρία παραδείγματα) και οι στιλβωμένες φιάλες (οχτώ με κομβιόσχημες απολήξεις στις λαβές, τέσσερις με οριζόντιες λαβές, τέσσερις με αποφύσεις στο χείλος, δύο μόνωτες με απόφυση στο σώμα).

Το πρόβλημα των συσχετισμών της χειροποίητης κεραμικής, της οπισθότμητης πρόχους ειδικότερα, με μετακινήσεις ανθρώπων, ομάδων, λαών από βορειότερες περιοχές στη νοτιότερη Ελλάδα και τον θεσσαλο-εββοϊκό κύκλο ειδικότερα, είναι ένα θέμα που ακόμη συζητείται.¹⁶⁶ Η έντονη παρουσία της οπισθότμητης πρόχους στην εκείθεν του Ολύμπου γειτονική Θεσσαλία θεωρείται δάνειο βορειοελλαδικό,¹⁶⁷ συσχετίστηκε μάλιστα με μετακινήσεις λαών:

«Ομιλούντες περί της γηγενούς εν Θεσσαλία κεραμεικής συμπεριλαμβανόμεν εις αυτήν και τα μακεδονικά αγγεία, επειδή κατά τους χρόνους τούτους είναι κοινή η κεραμεική παράδοσις εις αμφοτέρας τας χώρας. Διότι, ως απέδειξεν ήδη ο Heurtley,¹⁶⁸ από της τρίτης θεσσαλικής περιόδου, ης η αρχή τοποθετείται περί το 2300 π.Χ., η Θεσσαλία υπήρξεν ο ενδιάμεσος σταθμός δι ου τα μακεδονικά αγγεία διεδόθησαν προς Νότον μέχρι του Λιανοκλαδίου και προς Δυσμάς μέχρι του Θέρμου και της Λευκάδος κατά την πρώτην μετακίνησιν των λαών της Μακεδονίας προς την νοτιωτέραν Ελλάδα, διά της Θεσσαλίας δε έπειτα εισήχθη εις την Μακεδονίαν η εν Νότω αναπτυχθείσα τεχνική των αμαυροχρώμων αγγείων. Ότε δε κατά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου άποικοι εκ της Μακεδονίας μετεκινήθησαν διά δευτέραν φοράν προς Θεσσαλίαν υπό την πίεσιν των εισβαλόντων παραδουναβείων φύλων του Λάουσιτς η επελθούσα μεταξύ των δύο περιοχών επίδρασις υπήρξε έτι μεγαλυτέρα: μακεδονικά αγγεία με σαφή την επίδρασιν της κεραμεικής των Λάουσιτς εισάγονται εις Β. Θεσσαλίαν, οπόθεν έφθασεν και μέχρι των μυχών του Παγασητικού κόλπου, ενώ αγγεία του θεσσαλικού ρυθμού του τύπου της Μαρμάριανης ευρίσκουσι τον δρόμον προς την Μακεδονίαν, όπως απέδειξαν αι ανασκαφαί εις την κοιλάδα του Αλιάκμονος (Βεργίνα, Παλαιογράτσιανον)».¹⁶⁹

«Το σχήμα εμφανίζεται κατά την πρώιμον χαλκήν περίοδον εις την Μακεδονίαν¹⁷⁰ όπου έφθασεν εκ της Μ. Ασίας. Διά της πρώτης μετακινήσεως των λαών της Μακεδονίας προς Νότον διεδόθη τούτο και εις τας νοτιωτέρας περιοχάς της χώρας.¹⁷¹ Κατά την υστεροχαλκήν περίοδον φαίνεται ιδιαίτέρως εννοηθέν εις την Μακεδονίαν και την Θεσσαλίαν, ¹⁷² η μεγαλύτερα όμως διάδοσις αυτού σημειούται κατά την πρωτοσιδηράν περίοδον εις την Μακεδονίαν με εμφανή πλέον τα στοιχεία της επιδράσεως της κεραμεικής Λάουσιτς (ραβδωταί και συννεστραμμένοι λαβαί). Εις την κατηγορίαν των τελευταίων ανήκουσι τα χειροποίητα αγγεία της Μαρμάριανης (1-9) τα οποία κατά Heurtley και Skeat πρέπει να εισήχθησαν έτοιμα εκ της Μακεδονίας. Το αυτό θα ηδύνατο επίσης να λεχθεί και περί του μοναδικού χειροποίητου ομοίου παραδείγματος εκ του τάφου Α της Θεοτόκου.¹⁷³ Αλλ' ασφαλεστέραν απόδειξιν περί αμέσου εισαγωγής ετοιμών αγγείων του προκειμένου τύπου εκ της Μακεδονίας παρέχει η εκ του τάφου του Καπακλή ομάς εκ πέντε παραδειγμάτων ... (πίν. 14, 1-3, παρόμοια με τα νεότερα της Κραννώνας, τροχήλατα). Η καθιέρωσις του τύπου υπό του πρωτογεωμετρικού θεσσαλικού ρυθμού συνοδεύεται με μικράς βελτιώσεις του σχήματος και με γραπτήν διακόσμησιν ... Εξηκολούθησεν υφιστάμενος εν Θεσσαλία μέχρι και της εξελιγμένης γεωμετρικής περιόδου ... ».¹⁷⁴

"The jugs with cut-away necks belong to a very ancient tradition, going back all over the Aegean to the Early Bronze Age. In Macedonian settlements and in Thessalian tombs¹⁷⁵ they are common in the Late Bronze Age, but they have their greatest vogue (often with incised decoration) in all parts of Macedonia throughout the Iron Age. They are thus in both areas continuous with local Bronze Age prototypes, but those at Marmariani seem to be directly derived from the Macedonian, being identical with them in form (even to the twisted handle), in fabric and, in the case of No6 in incised decoration, and must be regarded as evidence of renewed intercourse with Macedonian and probably, of a fresh incursion of Macedonians into Thessaly."¹⁷⁶

"At the same time, a number of forms are peculiar to Thessaly, where the pottery has a mixed ancestry. These forms are best seen at Marmariani, in the north. By the beginning of the tenth century, or perhaps earlier still, an intrusive handmade ware had been introduced there, probably by immigrants from Macedonia; the three leading shapes are the beaked jug (with sloping or cutaway neck), the high-handled kantharos, and the cup with trigger handle. A little later, perhaps c. 950 B.C., these handmade shapes were joined by a full set of wheel made forms imitating Attic Protogeometric, including a fine series of kraters lasting throughout the ninth century. It was from these Attic-inspired shapes that the Sub-Protogeometric style was evolved, in collusion with Euboea. Under this strong southern influence the handmade shapes, too, were soon reproduced on the wheel, and decorated in a hybrid Protogeometric manner". "So, from this accumulation of novelties at Halos it appears that a further band of northerners, men and women, made their way into the Pagasaean coastlands around 800 B.C."¹⁷⁷

α) Οπισθότμητη πρόχους της Μέσης Εποχής Χαλκού από τη θέση Κρασιά του Ηρακλείου. β) Οπισθότμητες πρόχους από την αρχαιότερη φάση της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του ΜΟ, στις Τρεις Ελιές της αρχαίας Πέτρας.

Οπισθότμητες πρόχους από τα νεκροταφεία των τύμβων

Οι οπισθότμητες πρόχους χαρακτηρίζονται από την ευρεία απότμηση του λαιμού στην πλευρά της λαβής, εξαιτίας της οποίας τονίζεται η χαρακτηριστική του σχήματος ευρεία προχοή απέναντι από τη λαβή. Πρόκειται για σχήμα-σήμα «κατατεθέν» της βορειοελλαδικής κεραμικής της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, με μακρά παράδοση από την Εποχή Χαλκού.¹⁷⁸ Αποτελεί το συχνότερο κτέρισμα των νεκρών των τύμβων στον Μακεδονικό Όλυμπο, όπως και στο πρωϊμότερο νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του ΜΟ στις Τρεις Ελιές της Πέτρας, αλλά και στο γειτονικό νεκροταφείο της Βεργίνας στην Ημαθία και στην Τορώνη στη Χαλκιδική.¹⁷⁹

Όλα τα αγγεία είναι στίλβωμένα με σκληρό εργαλείο. Συνήθως παρατηρούνται κάθετα ίχνη στίλβωσης στο λαιμό και τη λαβή και ακανόνιστα οριζόντια στο υπόλοιπο σώμα. Σε ένα μόνο παράδειγμα (υποψία και για δεύτερο), τα ίχνη της στίλβωσης στην κοιλιά του αγγείου συμπλέκονται οριζόντια σε σχήμα ψαροκόκαλου. Σε πέντε παραδείγματα είναι στίλβωμένο εσωτερικά το ορατό τμήμα του λαιμού. Σε τέσσερα υπάρχει εγχάρακτη διακόσμηση στο στόμιο και τη λαβή. Σε ένα μόνο μικρό αγγείο η εγχάρακτη διακόσμηση είναι εκτεταμένη.

Οι πρόχους του αρχαιότερου νεκροταφείου Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στις Τρεις Ελιές της Πέτρας του ΜΟ έχουν σώμα ωσειδές ή σφαιρικό, κάποτε ελαφρά πιεσμένο αλλά ποτέ έντονα, ο λαιμός είναι σχετικά χαμηλός και καμία από τις λαβές δεν είναι τεθλασμένη. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι η τεθλασμένη λαβή, το έντονα πιεσμένο σώμα, και ο πολύ ψηλός λαιμός εμφανίζονται στα νεκροταφεία των τύμβων και χαρακτηρίζουν τη δεύτερη φάση Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του ΜΟ ενώ, ταυτόχρονα, τα παλιότερα χαρακτηριστικά δεν παύουν να υφίστανται, εκτός ίσως από το ωσειδές μη πιεσμένο σώμα. Οι κεραμουργοί των τύμβων έχουν συνήθως μεγαλύτερη άνεση στην κατασκευή του ιδιαίτερου αυτού αγγείου, με δημιουργήματα τεχνικά αριότερα και τολμηρότερα. Κανένα πάντως από τα προαναφερόμενα χαρακτηριστικά, μόνα τους ή σε συνδυασμούς, δεν φαίνεται να χρονολογούν εσωτερικά τα αγγεία των τύμβων, αρκετά συχνά μάλιστα πρόχοι-κτερίσματα του ίδιου νεκρού έχουν διαφορές μεταξύ τους. Οι συνδυασμοί είναι αξιοσημείωτοι και ποικίλοι, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί σαφές πρότυπο εξέλιξης. Τα αναφερόμενα από τους Μ. Ανδρόνικο και Κ. Παπαδόπουλο για τη μορφολογική εξέλιξη¹⁸⁰ έχουν εδώ περιπτωσιακή εφαρμογή και υπάρχει δυσκολία τόσο στις μεταξύ τους συγκρίσεις όσο και σε εκείνες με τις αρκετά συγγενικές πρόχους της γειτονικής Βεργίνας. Είναι λοιπόν αδύνατον να προσδιοριστούν χρονολογικά, παρά μόνο από τα τυχόν συνευρήματα και τις εσωτερικές συγκρίσεις. Αυτές φαίνεται να τοποθετούν τις πρόχους των νεκροταφείων των τύμβων από την Υστερη Πρωτογεωμετρική ως και την προχωρημένη Υπο-Πρωτογεωμετρική.

Ο χειροποίητος κánθαρος έχει μακρά παράδοση από την Εποχή Χαλκού τόσο στον θεσσαλικό όσο και τον μακεδονικό χώρο. Στην περιοχή του ΜΟ, χειροποίητοι κánθαροι της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου είναι οι αναφερόμενοι εδώ ως «κánθαροι θεσσαλικού τύπου». Είναι οι «κánθαροειδείς σκύφοι» του Ν. Βερδελή και οι «καλυκόσχημοι κánθαροειδείς σκύφοι» της Γ. Μεταλληνού.¹⁸¹

Πολλά από τα παραδείγματα της Θεσσαλίας φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση, αλλά στον ΜΟ δεν σώζονται ίχνη. Παρόλες τις διαφορές σε λεπτομέρειες, παρουσιάζουν μεγάλη ομοιογένεια με έντονη ανύψωση των ταινιωτών λαβών, ρηχό ημισφαιρικό σώμα, αδιαμόρφωτη βάση, υψηλό καρινωτό και υπόκοιλο εξωτερικά ώμο-χείλος και επιμελημένη στίλβωση. Είναι αρκετά λιγότεροι (13) από τους τροχήλατους και γραπτούς (37) και μόνο δύο συνυπάρχουν με τροχήλατο (ΜΔ 2296 - 2297/ΓαΤυ 15ε και ΜΔ 2318-ΜΔ 2280 ΓαΤυ 15ι). Φαίνεται να χρονολογούνται από την Ύστερη Πρωτογεωμετρική (ΜΔ 2175/ΓαΤυ 2α) ως και τον 8ο αι. π.Χ. (2310/ΓαΤυ 15ιγ) τουλάχιστον. Μαζί με την αμαυρόχρωμη πρόχου και αρκετές από τις οπισθόμητες είναι από τα ωραιότερα αγγεία του νεκροταφείου. Στους ΓαΤυ 15ε και ΓαΤυ 15ι υπήρχαν από δύο παραδείγματα, κτερίσματα νεκρών, από τους οποίους ο ένας ήταν παλιότερος και ο άλλος νεότερος. Από τις συγκρίσεις δεν προκύπτουν κοινές συνισταμένες στις διαφορές, εκτός ίσως από τις λαβές, αφού των νεότερων αγγείων φαίνεται να είναι αναλογικά ψηλότερες των παλιότερων.

Το σχήμα συνηθίζεται στην περιοχή από την εποχή της Πηγής Αθηνάς και του Βάλτου (τουλάχιστον) ως και την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου, οπότε και αντιγράφηκε σε τροχήλατο. Είναι ευρύτατα διαδεδομένος στην πρωτογεωμετρική Θεσσαλία, όπου θεωρείται ότι το σχήμα μεταφέρθηκε στον τροχό, με καταγωγή από την Εποχή Χαλκού και με μινύεια επίδραση.¹⁸² Για την καταγωγή πάντως του σχήματος δεν είναι ανάγκη να ανατρέξει κανείς στη Θεσσαλία αφού εμφανίζεται στη Μακεδονία από την Πρώιμη Εποχή Χαλκού και συνεχίζεται στις επόμενες περιόδους.¹⁸³ Η σχέση της χειροποίητης παράδοσης των δύο περιοχών είχε τονιστεί ιδιαίτερα από τον W. Heurtley στη δημοσίευση της Μαρμαριάνας, όπου υπήρξαν ανάλογα παραδείγματα.¹⁸⁴

Ανάμεσα στα δεκαοχτώ παραδείγματα κánθαρων της Βεργίνας¹⁸⁵ μόνο ένα (Ξ3), ίσως ένα δεύτερο αποσπασματικό (Φ15), και ένα τρίτο (Κ3, αλλά με κυλινδρικές χοντρές λαβές) είναι θεσσαλικού τύπου, από τύμβους των οποίων οι πρώτες ταφές ανάγονται στα τέλη του 10ου-αρχές 9ου αι. Συγγενής είναι η ομάδα των κánθαρων με ημισφαιρικό σώμα και υπόκοιλο χείλος που δεν διακρίνεται σαφώς από το σώμα, τύπος σχετικά συγγενικός με παράδειγμα από το παλιότερο νεκροταφείο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στις Τρεις Ελιές, όσο τουλάχιστον αφορά στη σχέση σώματος-χείλους. Με αφορμή τα παραδείγματα της Βεργίνας, ο Μ. Ανδρόνικος αναφέρει ότι στα αγγεία της 2ης χιλιετίας η κοιλιά του αγγείου είναι συνήθως βαθύτερη και το ύψος μεγαλύτερο της διαμέτρου των χειλέων, παρατήρηση η οποία με αρκετή επιφύλαξη θα μπορούσε να θεωρηθεί κριτήριο για την εξέλιξη του τύπου. Η υπόθεση ενισχύεται από τα ευρήματα στις Τρεις Ελιές και τις Σπάθες. Επισημαίνουμε όμως το γεγονός ότι οι παλιότεροι της Μυκηναϊκής Εποχής κánθαροι του ΜΟ (Βάλτος, Πηγή Αθηνάς) έχουν συνήθως ρηχότερα σώματα, αρκετά διακριτό χείλος και ταινιωτές λαβές που μπορεί να είναι ιδιαίτερος υψηλός, σχήμα που αν εξαιρεθεί το χαμηλότερο χείλος, είναι αρκετά κοντά στα σχήματα Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του ΜΟ.

Βάλτος¹⁸⁶Λιτόχωρο¹⁸⁷

Σπάθες

Χειροποίητοι κάνθαροι του ΜΟ, Εποχής Χαλκού.

Τρεις Ελιές

Νεκροταφεία τύμβων

Χειροποίητοι κάνθαροι του ΜΟ, Εποχής Σιδήρου.

Οι φιάλες με κομβίοςχημες απολήξεις στις λαβές είναι το τρίτο συνηθέστερο χειροποίητο σχήμα αγγείων από τους τύμβους, γνωστό στη Μακεδονία τόσο στα γεωμετρικά όσο και τα μεταγενέστερα χρόνια.¹⁸⁸ Βρέθηκαν οχτώ παραδείγματα. Πρόκειται για το συνηθέστερο μετά την πρόχου σχήμα στο νεκροταφείο τύμβων της Βεργίνας¹⁸⁹ (99 παραδείγματα, πιθανό κέντρο παραγωγής), όπου με βάση το χείλος διακρίνονται σε μία ομάδα με σαφώς διακρινόμενο χείλος (τα περισσότερα), και σε μία δεύτερη με ενιαίο περιγράμμα. Κατά τον Μ. Ανδρόνικο,¹⁹⁰ τα αγγεία αυτά:

«...ουδεμίαν χρονολογικήν ένδειξιν παρέχουν· φαίνεται ότι εμφανίζονται κατά τας αρχάς της 1ης χιλιετηρίδος και εξακολουθούν να υπάρχουν επί μακρόν. Πόθεν κατάγεται η χαρακτηριστική λαβή των είναι επίσης δύσκολον να είπωμεν. Εις υποτυπώδη μορφήν ανευρίσκομεν τοιαύτην λαβήν εις κεραμεικήν πολύ παλαιότερων εποχών, τώσον εις τον ελληνικόν χώρον,¹⁹¹ όσον και εις άλλας περιοχάς.¹⁹² Ομοίως λαβάς ανευρίσκομεν εις Ιταλίαν κατά την αντίστοιχον περίοδον της εποχής του σιδήρου...»

Κατά τη γνώμη του ίδιου, το πρότυπο της λαβής ίσως ανάγεται σε μεταλλικά παραδείγματα και η ομοιότητα με τα ιταλικά είναι δύσκολο να θεωρηθεί τυχαία. Εκτός Βεργίνας, δεν είναι εξίσου συνηθισμένο. Ένα παράδειγμα με λοξές λαβές βρέθηκε στην Τορώνη (πρώιμο) και άλλα σε περιοχές της Μακεδονίας (π.χ. Κωνσταντία Αλμωπίας, Σταυρούπολις Θεσσαλονίκης), ενώ παρόμοια λαβή υπάρχει και σε κιάθους. Ένα πρώιμο πιθανό παράδειγμα παρόμοιας λαβής υπάρχει στον Καστανά (Στρώμα 19, 16ος αι. π.Χ.) αλλά και νεότερα (Στρώματα 12, 6-7, 5, 3).¹⁹³ Απομίμηση της λαβής υπάρχει σε τροχήλατο γραπτό κάνθαρο από το θολωτό τάφο Α στο Αργυροπούλι Τυρνάβου (Υστερη Πρωτογεωμετρική ή και Υπο-Πρωτογεωμετρική Ι).¹⁹⁴

Πάνω: Ο λόφος του κάστρου του Πλαταμώνα.

Κάτω: α) Άνδηρο Πρώιμης Εποχής Σιδήρου του περιβόλου. β-γ) Το ελλειπτικό κτίσμα των Υστερογεωμετρικών Χρόνων (πάνω στον περίβολο της Εποχής Χαλκού) που ανασκάφηκε στην Κρασιά και πρόκειται ελεύθερα να αναπαρασταθεί στο Αρχαιολογικό Πάρκο Λειβήθρων από το πρόγραμμα ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

Ηράκλειον/Πλαταμών - Κρασιά

Η παλιότερη φάση της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στην Κρασιά έληξε με την καταστροφή από φωτιά του μνημειακού περιβόλου της Εποχής Χαλκού, σε πλαγιά που την εποχή της πρώτης κατασκευής είχε μεγάλη κλίση. Άνδηρα Πρώιμης Εποχής Σιδήρου φαίνεται να την εξομάλυναν, δίνοντας τη δυναμότητα δραστηριοτήτων που άφησαν αδιάγνωστα υπολείμματα τοίχων, λιθόστρωτων, πλιθιών και εκκαμίνευσης, με ευρεία χρονολόγηση από την Ύστερη Εποχή Χαλκού μέχρι τον 8ο αι. π.Χ. Η κύρια εγκατάσταση ήταν εκτός τομής και αδιάγνωστη.

Στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ., πάνω στα άνδηρα και τον περίβολο κτίστηκε ένα μονόχωρο αψιδωτό κτίριο, χωρίς στοιχεία για τη βόρεια στενή πλευρά και χωρίς θεμέλιο, φαινόμενο όχι ασυνήθιστο για την εποχή.¹⁹⁵ Λίγο αργότερα μετατράπηκε σε ελλειπτικό, με είσοδο σε μακριά πλευρά και δάπεδο βοτσαλωτό που σώθηκε ελάχιστα στο εσωτερικό και καλύτερα στη δυτική εξωτερική πλευρά.¹⁹⁶ Ίσως βόρεια ήταν χώρος διημέρευσης (κυρίως λόγω της εισόδου από το εξωτερικό δάπεδο αλλά και των

μαγειρικών σκευών) και ύπνου η νότια, με σκευοθήκες στις μακριές πλευρές, όπου βρέθηκε αρκετή οικοσκευή. Στο κέντρο του κτιρίου υπήρχαν δύο εφαπτόμενες εστίες¹⁹⁷ και ακτέριστη ταφή με διατάραξη των Παλαιοχριστιανικών Χρόνων. Τμήμα του σκελετού, ωστόσο, καλυπτόταν από αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής του 4ου αι. π.Χ., και του ίδιου του γεωμετρικού κτιρίου. Δεν ανιχνεύθηκε ένδειξη ηρωοποίησης και λατρείας.

Η κρηπίδα ήταν λιθόκτιστη, με λάσπη και με μικρομεσαίους λίθους αλλά και με διαμπερείς μεγαλύτερους που τοποθετούνται συνήθως σε λίθινους τοίχους, αλλά όχι μόνο ("bond stones", "thorough stones"). Στο άνω μέρος της κρηπίδας, οι λίθοι ήταν τοποθετημένοι με την πλατειά τους επιφάνεια προς τα πάνω, ένδειξη ίσως πλινθόκτιστου τοίχου.¹⁹⁸ Δεδομένου ότι βρέθηκαν κομμάτια ωμόπλινθων εσωτερικά και εξωτερικά του κτιρίου, η ανωδομή θα ήταν μάλλον πλινθόκτιστη με «λαχνηέντα όροφο»¹⁹⁹ σε ξύλινο σκελετό, παρόλα τα ελάχιστα και μάλλον τυχαία θραύσματα κεραμιδιών που ανιχνεύτηκαν. Μία και μόνη πιθανή δοκοδόχος βάθυνση εντοπίστηκε στον ανατολικό τοίχο της νότιας αψίδας, ανοιχτή προς το εσωτερικό του κτιρίου.²⁰⁰ Δεν βρέθηκαν ασφαλή στοιχεία για θρανία,²⁰¹ χωρίς να αποκλείονται, αφού θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο παλιότερος περίβολος χρησίμευσε ως βάση θρανίου. Μολονότι το πλάτος²⁰² μπορούσε να γεφυρωθεί με ξυλεία από τον Όλυμπο, στη γένεση της νότιας αψίδας υπήρχε επίπεδος λίθος, πιθανόν βάση στύλου,²⁰³ ίσως και για πατάρι προς εκμετάλλευση του χώρου, όπως οι αποκρέβατοι στα μονόσπιτα του Αιγαίου.²⁰⁴

Την εποχή της καταστροφής, οι ένοικοι και το μαγερείό τους διημέρευαν στο εξωτερικό βοτσαλωτό δάπεδο, όπου υπήρχε ανοιχτή καύση, πιθανόν σε στοά με στύλους σε πήλινες βάσεις, από τις οποίες ίσως σώθηκαν ίχνη μίας.²⁰⁵ Εδώ ανιχνεύθηκε χρήση αργαλειού.²⁰⁶ Κοντά τους υπήρχε τμήμα πηλοκατασκευής με έντονη καύση. Μέσα και έξω από το κτίριο καταμετρήθηκαν πολλές δεκάδες αγγείων όλων των χρήσεων, πλιθιά, οστά ζώων και πολλές αχιβάδες, διάσπαρτες και σωρηδόν.

Στην κύρια τομή, πρόλαβαν να ανασκαφούν διάφορες υπαίθριες ή ημιυπαίθριες βοηθητικές κατασκευές, που ίσως εξυπηρετούσαν άλλα κτίσματα εκτός τομής, στους λόφους της Κρανιας. Από τις βοηθητικές κατασκευές, πλήρεις ευρημάτων ήταν δύο υπόσκαφες, μία ελλειπτική και μία κυκλική, τα ανώτερα τμήματα των οποίων καταστράφηκαν από τις επόμενες φάσεις.²⁰⁷ Αρκετές δεκάδες αγγείων, κυρίως αποθηκευτικοί τροχήλατοι αμφορείς, καταμετρήθηκαν στην κυκλική, που περιείχε εντυπωσιακές ποσότητες απανθρακωμένων σπόρων, σιτάρι, κριθάρι, ελιές και γίγαρτα. Η ελλειπτική, με υπόλευκο επίχρισμα, περιείχε πολλές δεκάδες αγγείων, κάθε κατηγορίας.²⁰⁸ Χαρακτηριστικοί ήταν και δύο αποθηκευτικοί αμφορείς στη θέση τους, δίπλα σε ανοιχτή εστία με πυροστιά, ένας σιδερένιος διπλός πέλεκυς, καρφιά, και λίγα αγγεία. Ένα από τα βοτσαλωτά δάπεδα, εξαρτώμενο ίσως από ορθογώνια κτίρια που καταστράφηκαν χωρίς να ερευνηθούν, είχε πλούσιο στρώμα καταστροφής με πολλά αγγεία. Το ίδιο και μία δεύτερη εστία, καθώς και άλλα παρόμοια δάπεδα, πηλοκατασκευές και εστίες. Συγκινητική υπήρξε η κτερισμένη με οινοχόη αλλά μισοκατεστραμμένη ταφή ενός αλόγου, το μόνο ενταφιασμένο από τα ζώα της Κρανιας. Αυτή η οινοχόη, όπως και το κύπελλο ζώου στο νεκροταφείο της Εποχής Χαλκού κοντά στην Εθνική Οδό (Πηγή Αθηνάς), μου θύμισαν τα οινοποτικά άλογα του Έκτορα στην Ιλιάδα, αλλά και μία πρακτική στη διατροφή των ζώων η οποία διατηρήθηκε ζωντανή τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Πλινίου.²⁰⁹

Σε έναν γειτονικό κιβωτοειδή οχετό του τεχνικού Έργου (πλάτος ± 5μ.), εντοπίστηκαν, αλλά καταστράφηκαν χωρίς ανασκαφή, οικοδομικά ερείπια από ορθογώνια κεραμοσκεπή κτίρια της ίδιας εποχής, με λίθινη κρηπίδα και πλιθιά. Κοντά τους υπήρχε τμήμα πηλοκατασκευής με έντονη καύση. Όπως σε πολλές περιπτώσεις, η Κρανια καταστράφηκε στα τέλη του 8ου αι. π.Χ., βίαια,²¹⁰ και καλύφθηκε με ενιαίο στρώμα καταστροφής από φωτιά, χρονολογημένο με πολυάριθμες πρώιμες πρωτοκορινθιακές κοτύλες.²¹¹ Στη συνέχεια, εγκαταλείφθηκε. Τον 5ο αι. π.Χ., οι κάτοικοι καθάρισαν το

στρώμα καταστροφής του 8ου αι. π.Χ. από τμήμα του περιβόλου, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν τον χώρο για τις δικές τους ανάγκες. Καλύφθηκε, εν τέλει, από το στρώμα καταστροφής του 5ου αι. π.Χ.

Η ποσότητα της κεραμικής των γεωμετρικών στρωμάτων είναι τεράστια και στο μέγιστο ποσοστό τροχήλατη,²¹² συχνά εξαιρετικής ποιότητας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις κοτύλες, πολλές ωκέλυφες της Κορίνθου,²¹³ αλλά όχι μόνο. Πέραν των κορινθιακών εισαγωγών και τον θεσσαλο-εμβοϊκό κύκλο, με τον οποίο έχει διαχρονική σχέση η περιοχή, έντονη παρουσιάζεται η επαφή με το Αιγαίο. Κυριαρχεί η κοινή Ύστερη Γεωμετρική του β' μισού του 8ου αι., με ελάχιστη παραδοσιακή χειροποίητη.²¹⁴

α) Σχέδιο δύο μεγάλων αμφορέων των Γεωμετρικών Χρόνων από την Κρανιά, β) ελεύθερη αναπαράσταση μονόσπιτου Κρανιάς.

Κλείνοντας, μπορούμε να περιγράψουμε την Κρανιά ως μία αραιοκατοικημένη εγκατάσταση, στην περιφέρεια ενός πανάρχαιου οικισμού, προφανώς του μακεδονικού-πειρικού *Ηρακλείου*.²¹⁵ Οι κάτοικοι καλλιεργούσαν δημητριακά, όσπρια, αλλά και σπάνια κηπευτικά (π.χ. καρπούζι, το αρχαίο «χειμωνικό», «χει-μ-νικ» στη σύγχρονη τοπική διάλεκτο των βλάχων του Ολύμπου) και δένδρα.²¹⁶ Βρέθηκαν πολλά όστρακα με εγχάρακτα "graffiti" και μεγάλες ποσότητες μονόκοκκο, δίκκοκκο, σκληρό και μαλακό σιτάρι, κριθάρι δίστιχο και εξάστιχο, μπιζέλι, ρόβι, φακή, φουντούκι, τμήμα και σπόροι σύκου, ένας ελαιοπυρήνας και ένα γίγαρτο. Ψάρευαν στην παραλία ψάρια, καβούρια και άπειρες αχιβαδούλες, πιθανόν για χρήση όχι αποκλειστικά διατροφική, άγνωστο για ποιο λόγο και λεία όστρακα από σπασμένα αγγεία των προγόνων τους, που τα είχε ξεβράσει η θάλασσα όπως σήμερα. Έτρεφαν γιδοπρόβατα, άλογα, μουλάρια και γαϊδουράκια, σκυλιά και ανάμεσα στις ασχολίες τους ήταν το κυνήγι λαγού, αγριόχοιρου, κάποια επεξεργασία μετάλλων, η υφαντική και η κεραμική: προφανώς η ελάχιστη χειροποίητη αλλά οπωσδήποτε και μέρος της τροχήλατης, που μάλλον αποτελεί πάνω από το 90% των οστράκων.

Οι ντόπιοι ήταν σε επαφή με την υπόλοιπη Ελλάδα, ιδίως την Εύβοια, το ανατολικό Αιγαίο και την Κόρινθο, από όπου εισήγαγαν την καλή τους οικοσκευή. Άγνωστο τι έδιναν σε αντάλλαγμα. Αν όμως φανταστούμε τις μεγάλες ναυπηγικές ανάγκες στις ρότες της ελληνικής αναγέννησης, τότε η ξυλεία από τον Όλυμπο θα ήταν σίγουρα σπουδαίο αντάλλαγμα.

Αν αυτή είναι η εποχή που αναδύεται μία καινούρια Ελλάδα στο νότο και τις απανταχού αποικίες, αυτή είναι και η εποχή που αναδύεται μία παρόμοια και στο *Ηράκλειο*, στα αιγαιακά παράλια της Γης της Μακεδονίδος,²¹⁷ πρώτου πυρήνα του ανερχόμενου έκτοτε βασιλείου της Κάτω Μακεδονίας. Αν αναζητούμε παρεκκλίνουσες διαφορές, προφανώς θα ατυχήσουμε...

Περίπου έναν αιώνα αργότερα, η περιοχή της Κρανιας ξανακατοικήθηκε, αλλά αυτή τη φορά μόνο από νεκρούς, μετατράπηκε δηλαδή σε αρχαϊκό νεκροταφείο.

Από αυτή την εποχή και αργότερα, τα αρχαιολογικά δεδομένα έπαυσαν να καταγράφουν μόνα τους την ιστορία. Η ιστορία θα καταγραφόταν, πλέον, καταρχήν από τα ελληνικά γράμματα για να τη φωτίσει, στη συνέχεια, και ο υπομνηματισμός της από τα ευρήματα...

Πάνω: Αξονομετρικό σχέδιο της περιοχής του 8ου αι. π.Χ. που ανασκάφηκε στην Κρανια (σχέδιο Σοφίας Βασιλειάδου). Η υπόλοιπη έκταση δεν ανασκάφηκε, επειδή η έδραση του Έργου της σιδηροδρομικής γραμμής στην υπόλοιπη τομή ήταν στο επίπεδο της Ελληνιστικής Εποχής. Το μονόσπιτο θα αναπαρασταθεί ελεύθερα από το ΕΣΠΑ Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας στο Αρχαιολογικό Πάρκο Λειβήθρων.

Αριστερά κάτω: Αμφορέας, κύπελλο, όστρακο με εγχάρακτα γράμματα.

Δεξιά κάτω: Ορθογώνιο κτίσμα που καταστράφηκε από το Έργο χωρίς να ανασκαφεί.

Σημειώσεις Κεφαλαίων Α-Γ

¹ Ευχαριστώ το INSTAP, χάρη στο οποίο συντηρήθηκαν, σχεδιάστηκαν, τακτοποιήθηκαν και καταγράφηκαν τα ευρήματα των νεκροταφείων των τύμβων του Δίου και του νεκροταφείου στις Σπάθες. Ευχαριστώ τους αρχαιολογικούς συνεργάτες μου όλων αυτών των χρόνων, ιδιαίτερα τους: Ε. Κλινάκη, Α. Μουράτη, Σ. Κουλίδου, Π. Παπαδοπούλου, Ε. Αλβανού, Ε. Γεροφωκά, Α. Μπαχλά, Τ. Σύρο, Μ. Μυτελέτση, Μ. Μακρή, Α. Μπαλάτου, Σ. Βασιλειάδου, Α. Ευθυμιάδη, Μ. Παπαθανασίου και Β. Κυπριανού. Ευχαριστώ, επίσης, όλους τους φίλους συνεργάτες της ΚΖ' ΕΠΚΑ, για τη στήριξη και συνέργεια από το 2006 που ανέλαβα την Εφορεία, ιδιαίτερα τους: Μ. Μπέσιο, Κ. Νούλα, Ο. Ιακωβίδου, Π. Φτάρα, Α. Παταρίδου, Φ. Κυριακόπουλο, Σ. Σιάσιο, Αλ. Τζιώκα, Δ. Ρέτζιο, Α. Σαμαρά και Σ. Καραγιάννη. Ευχαριστώ, ακόμα, τις αρχαιολόγους Βαγγελιώ Τσαγκαράκη και Αντιγόνη Αδαμίδου και για την επιμέλεια. Ο όρος Μακεδονικός Όλυμπος (αναφερόμενος στο παρόν και ως ΜΟ) ανάγεται στην αρχαιότητα. Βλ. π.χ. στο Παράρτημα, όπου το παρόν πόνημα γενικότερα υπομνηματίζεται με αποσπάσματα αρχαίων κειμένων. Για τις αρχαιότητες του Ολύμπου, βλ. www.kz-epka.gr και <http://www.olympusarchaeology.gr>.

² Βλ. π.χ. Ευστάθιο, *Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα* 1.45.2. Όλυμποι: Μυσίας, Πελοποννήσου, Αττικής, Χίου, Κύπρου, Ταύρου, Βιθυνίας κ.α. Βλ. και *Scholia Vetera* στις Νεφέλες του Αριστοφάνη 270β.1 Εκτός από το όρος αναφέρονται και μυθικοί Όλυμποι-πρόσωπα, από τους οποίους σημαντικότερος είναι ο {αὐλητῆς καὶ ποιητῆς μελῶν καὶ ἐλεγείων, ἡγεμῶν τε γενόμενος τῆς κρουματικῆς μουσικῆς τῆς διὰ τῶν αὐλῶν· μαθητῆς καὶ ἐρώμενος Μαρσύου, τὸ γένος ὄντος Σατύρου} (Σουίδα, *Λεξικόν* όμικρον.219 Όλυμπος).

- ³ Βλ. π.χ. *Scholia Vetera* στην Ομήρου Ιλιάδα 1.353β.1 {Ὀλύμπιος· οὕτω κατ' ἐξοχὴν τὸν Δία. καὶ Κρονίδην αὐτόν φησίν...} Σε αντίθεση με τον Δία του οποίου η έδρα της διοίκησης είναι η ακροτάτη κορυφή, οι υπόλοιποι θεοί έχουν δικά τους ανάκτορα στις πτυχές, τα φαράγγια του Ολύμπου, όπου εξάλλου ησυχάζει και ο Δίας. Εξέρχονται στον έξω κόσμο από τις «πύλες» των πτυχών.
- ⁴ Βλ. π.χ. Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ομήρου Οδύσσεια* 1.17.27: {οἶγε καὶ τὸ Ὀλυμπος λέγοντες γίνεσθαι παρὰ τὸ ὀλολαμπής, ὅμως ψιλοῦμεν Αἰολικῶς αὐτὸ καὶ οὐ δασύνομεν.} Συγκεντρωμένες υποθέσεις βλ. στο Νέζης 2003, 80 κ.εξ.
- ⁵ Δαμάσκιος, *Εἰς τον Φαίδωνα ἀπὸ του περὶ των ἐναντίων λόγου* (versio 2) 140.1.
- ⁶ Μολονότι στην αρχαιογνωστική έρευνα ο μακεδονικός του χαρακτήρας είχε στο παρελθόν παραμεληθεί. Εξαίρεση ο Α. Τσοπανάκης (Τσοπανάκης 1970, 334-352).
- ⁷ Βλ. π.χ. *Scholia Vetera* στην Ομήρου Ιλιάδα 14.226, Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα* 2.197.10 και 2.199.20 κ.α. Ο Θεσσαλικός Όλυμπος που αναφέρεται από τον Ηρόδοτο και συσχετίζεται με την Όσσα και τα Τέμπη (βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.128), ίσως είναι ο Κάτω Όλυμπος, σε αντιδιαστολή με το αναφερόμενο ως {Μακεδονικόν ὄρος} (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.131), που πιθανόν είναι ο Άνω Όλυμπος στο μακεδονικό του τμήμα. Στον Μακεδονικό Όλυμπο βρίσκεται και το μεγαλύτερο μέρος του Εθνικού Δρυμού.
- ⁸ Βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 4.6.12.
- ⁹ Ιωάννης Γραμματικός Αλεξανδρινός (Φιλόπονος), *Σχόλια στα Μετεωρολογικά του Αριστοτέλη* 14.1.27.2 {ἵστορεῖ δὲ Πλούταρχος καὶ γράμματα μείναι εἰς ἑτέραν τῶν ἱερείων ἀνάβασιν ἐκ τῆς προτέρας ἐν τῷ Ὀλύμπῳ τῷ Μακεδονικῷ.}
- ¹⁰ Μεταφορεῖς με σειρά μουλαριών.
- ¹¹ Βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.129 κ.εξ., Στράβων, *Γεωγραφικά* 9.5.2, Φιλόστρατος, *Εἰκόνες* 2.17, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 14.45, Αἴλιος Ηρωδιανός, *Περὶ καθολικῆς Προσωδίας* (Λυταί) 3,1.343.20, Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά* (Λυταί) 423.12, *Scholia Vetera* στον Πίνδαρο 4.246α, *Scholia Vetera* στον Αἴλιο Αριστείδη 181.2, Σουίδα, *Λεξικόν* (Τέμπη) ταυ.303. Για τον Ηρακλή βλ. Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (lib. 1-20) 4.18 κ.εξ.
- ¹² Heuzey 1860, 58-59 και 477.
- ¹³ "If so its height above Avles is about 1850 m., which is not wildly different from Xenagoras. 1951 m." (Lewis 2001). http://books.google.gr/books?id=1Izau5_ihmsC&printsec=frontcover&dq=inauthor:%22Michael+Jonathan+Taunto+n+Lewis%22&hl=el&sa=X&ei=NXoFT4WiLtG4hAeGsdDHAQ&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (πρόσβαση Ιανουάριος 2012).
- ¹⁴ Τεκτονικό παράθυρο: πετρώματα γεωλογικής ζώνης κάτω από πετρώματα άλλης ζώνης. Ανεβαίνουν στην επιφάνεια με τη βοήθεια ρηγμάτων ή με αποσάθρωση.
- ¹⁵ 850 περίπου κυβικά χιλιόμετρα συγκεντρωμένα σε μικρή επιφάνεια. Βλ. Κωτούλας 1993, 90-95. Μέγιστο μήκος Α-Δ = 25χλμ., μέγιστο πλάτος Β-Ν = 28,5χλμ., περίμετρος = 150χλμ. περίπου, εμβαδόν = 500 τ.χλμ. Βλ. και Νέζης 1986.
- ¹⁶ Αποθέσεις μηχανικών ιζημάτων στις παρυφές των ορεινών όγκων που σχηματίζονται στις εξόδους των ποταμών προς τις πεδιάδες με μορφή ανοιχτής βεντάλιας. Βλ. Ψιλοβίκος 1981.
- ¹⁷ Οι ντόπιοι τις θεωρούσαν βράχους που πέταξε ο Δίας στους Τιτάνες. Παρόμοιες πιθανόν ερμηνείες και στην αρχαιότητα, π.χ. *Scholia Vetera* στην Ομήρου Ιλιάδα 15.21δ: {κατὰ μακρὸν Ὀλυμπον μακρὸν, ὅτι ὄρος. τὸν δὲ οὐρανὸν εὐρὺν φησίν. τινὲς δὲ προσγράφουσι πρὶν γ' ὅτε δὴ σ' ἀπέλυσσα πεδῶν, μύδρους δ' ἐνὶ Τροίῃ κάββαλον, ὄφρα πέλοιτο καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι. δείκνυνται γὰρ ὑπὸ τῶν περιηγητῶν οἱ μύδροι.}
- ¹⁸ Βλ. π.χ. Αριστοτέλης, *Περὶ Θανμασίων Ακουσμάτων* 833β.18, Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* 4.5.4.7, 4.14.11.7, 3.15.5.1, 1.9.3.1, 3.11.2.5, 4.5.3.1, 5.7.7.1, *Ομηρικὸς Ὑμνος Εἰς Ερμῆν* 68, Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 7.130.9, 3.99.14, Θεόφραστος, *Fragmenta* 5.31.1, 6.43.4, 6.51.5, Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Αιτίων* lib. 2-6, 5.12.4.1, *Ἀνέμων Θέσεις και Προσηγορίαι* εκ των Αριστοτέλους *Περὶ Σημείων* 973β.21.

¹⁹ Η παραλία στη θέση Κρανιά στους βόρειους πρόποδες του λόφου του κάστρου του Πλαταμώνα, στη θέση της πρόσφατα κατασκευασμένης σήραγγας του τρένου ΟΣΕ.

²⁰ Βρέθηκαν και μελετώνται από την παλαιοβοτανολόγο Εύη Μαργαρίτη.

²¹ Βλ. Μπίτος 2009 και <http://dolihinews.files.wordpress.com/2010/03/olympus-mpitos.pdf> (πρόσβαση Δεκέμβριος 2011).

²² Μπίτος 2009: «Η περιοχή του δρυμού χαρακτηρίζεται από την παρουσία 187 σημαντικών φυτικών taxa, μεταξύ των οποίων 56 ελληνικά ενδημικά (από τα οποία τα 21 είναι ενδημικά της περιοχής), 5 taxa προστατεύονται από την Σύμβαση της Βέρνης και από την Κοινοτική Νομοθεσία, 19 είδη μεταξύ των οποίων τα: *Anthemis cretica* ssp. *columnnae*, *Aquilegia ottonis* ssp. *amaliae*, *Athamantha densa*, *Crepis pawlowskii*, *Galium degenii*, *Inula ensifolia*, *Poa dolosa*, *Rosa arvensis*, *Viola delphinantha* περιλαμβάνονται στους καταλόγους W.C.M.C. και στον Ευρωπαϊκό Κατάλογο Ερυθρών Δεδομένων και 17 είδη μεταξύ των οποίων τα: *Dactylorhiza saccifera*, *Dactylorhiza sambucina*, *Dianthus viscidus*, *Gentiana verna* ssp. *balcanica*, *Jovibarba heuffelli*, *Lilium martagon*, 55 *Orchis pallens*, *Poa thessala*, *Viola tricolor* ssp. *macedonica* προστατεύονται από το Π.Δ. 67/1981. Τέλος, στην περιοχή απαντούν 16 taxa μεταξύ των οποίων τα: *Carlina acaulis* ssp. *simplex*, *Galium parisiense*, *Gentianella crispata*, *Hieracium pilosius*, *Kernera saxatilis*, *Linaria alpina*, *Poa media*, *Sedum stefco*, *Jankaea heldreichii*, *Veronica thessalica*, τα οποία είναι σπάνια στην Ελλάδα ή η περιοχή της βόρειας Ελλάδας αποτελεί το ακραίο όριο εξάπλωσής τους.»

²³ Βλ. Καλιαμπός 1993, 97-101, Παπουτσή-Κωστοπούλου 1993, 107-114 και Μπίτος 2009.

²⁴ Ησίοδος, Ασπίς 203.

²⁵ Απόσπασμα επιστολής του Β. Ιθακήσιου, «ζωγράφου του Ολύμπου» στο περιοδικό *Εκδρομικά Χρονικά*, 1933.

²⁶ Πιέρια 2.000μ., Χάσια 1.839μ., Κάτω Όλυμπος 1.587μ., Όσσα 1.978μ. Βλ. Κωτούλας 1993, 90-95.

²⁷ Ιδιαίτερα μάλιστα ο Μακεδονικός Άνω Όλυμπος. Βλ. π.χ. Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα* 2.197.10 {Ὀλυμπον μὲν νοητέον τὸ Μακεδονικὸν ὄρος}. «μακρός», βλ. και Liddell & Scott 1940: "high". Η ομηρική ορολογία συναντάται επίσης στους Ομηρικούς Ὑμνους και στον Ησίοδο. «μακρός», βλ. Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα* 1.295.12 {Κύματα δὲ μακρὰ τὰ ὑψηλὰ λέγει, τουτέστι τὰ εἰς ὕψος κορυφούμενα· οὕτω γὰρ καὶ μακρὸς Ὀλυμπος ὁ ὑψηλός. ἔστι δὲ ὅτε ἡ λέξις καὶ τὸ βαθὺ σημαίνει, ὡς ὅτε φρέατα μακρὰ λέγονται, ἤγουν βαθέα, καὶ οὐχ' ἀπλῶς, ἀλλὰ πάνυ βαθέα, οὐ γὰρ πᾶν βαθὺ ἤδη καὶ μακρὸν λέγεται}. «αιπύς», βλ. και Liddell & Scott 1940: "high and steep". «δειράς», Liddell & Scott 1940: "ridge of a chain of hills". «πολύπτυχος», Liddell & Scott 1940: "of or with many folds, esp. of mountains, with many valleys".

²⁸ «Νιφόεις»: χιονισμένος, από το νίφει (χιονίζει). «Αγάννιφος»: βαριά χιονισμένος. Βλ. Απολλώνιος Σοφιστής, *Λεξικόν κατά στοιχείον της τε Ιλιάδος και Οσύσσειας* 5.31: {ἀγάννιφος ἄγαν χιονώδης...}.

²⁹ Σε αντίθεση με τον Δία που κατοικεί στην κορυφή του Ολύμπου, οι υπόλοιποι θεοί έχουν τα δικά τους ανάκτορα στις πτυχές, δηλαδή τα φαράγγια του Ολύμπου.

³⁰ «Αιγλήεις», βλ. Liddell & Scott 1940: "dazzling, radiant". Το επίθετο είναι χαρακτηριστικό για τον υπέροχα χιονισμένο Όλυμπο τις χειμωνιάτικες ηλιόλουστες μέρες.

³¹ Βλ. π.χ. Nilsson 1927, 34 κ.εξ., Nestle 1930, Nilsson 1932, Mackrodt 1882, 4 κ.εξ. και Roscher 1884-1937, vol. 3 (1897-1909), 847-865. Πρβ., επίσης, Gruppe 1906, 383 κ.εξ. και Cook 1914.

³² Βλ. Κυριαζόπουλος & Λιβαδάς 1967, 6-14 και Scheffel 1922, 129.

³³ Άποψη που πέρασε και στη βιβλιογραφία διά του L. Heuzey (Heuzey 1860).

³⁴ Scheffel 1922, 129.

³⁵ Βλ. Κυριαζόπουλος & Λιβαδάς 1967, 6-14.

³⁶ «Άργος» στο μακεδονικό και θεσσαλικό ιδίωμα δηλώνει την πεδιάδα. Βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 8.6.5 και Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά* 112.18 Ἄργος.

³⁷ Ορολογία Ηροδότου (*Ιστορία* 7.127).

³⁸ Βλ. Ησύχιος, *Λεξικόν* άλφα.2023 κ.εξ. {αιόλισας· ἀθροίσας (Z 279) (vg) αἰόλλει· ποικίλλει. στρέφει. κινεῖ (v 27). αἰολικῶς· ποικίλως. αἰολίδας· ποικίλους. ταχεῖς. αἰολίζειν· ποικίλλειν (Soph. fr. 826)}.

- ³⁹ Της Θεσσαλίας. Βλ. π.χ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 5.2 και 8.6.
- ⁴⁰ Στράβων, *Γεωγραφικά* 9.5.21.10.
- ⁴¹ Αν και παλιότερα είχε επιλεγεί να συζητείται η λιγότερο έγκυρη αναφορά του Αππιανού (*Συριακά* 333.1) περί Άργους Ορεστικού στην Άνω Μακεδονία.
- ⁴² Βλ. Rizakis 1986, 331-346 και Helly 1973, I, 51 κ.εξ. όπου και βιβλιογραφία.
- ⁴³ Wace 1949, 108 κ.εξ.
- ⁴⁴ Βρέθηκε από τον Α. Evans και δημοσιεύθηκε από τον ίδιο (Evans 1901, 125-126). Ο τύπος είναι γνωστός από μακρά σειρά ειδωλίων της Ανατολής (βλ. Mooray 1984, 67-90). Αρκετά βρέθηκαν και στην Ελλάδα (Μυκίνες, Τίρυνς, Φυλακωπή, Πατσός, Δήλος, Θέρμον, Λίνδος, Αττική(ς), Σάμος, Σούνιο, Δελφοί, Ολυμπία). Βλ. και Renfrew 1985, 302 κ.εξ. Ο R. H. Smith (1962, 176-183) έκανε τη σύνδεση του τύπου με τον Δία των χάλκινων ειδωλίων της Ολυμπίας. Στην ελληνική σειρά, το ειδώλιο του Ολύμπου έχει ξεχωριστή θέση λόγω του πολύτιμου υλικού και της εξαιρετικής ποιότητας (Canby 1969, 141-149). Το ειδώλιο της Καλλιπεύκης, που θυμίζει πρόωμη απεικόνιση του θεού των καιρικών φαινομένων του ελλαδικού χώρου και εισήχθη στην Ελλάδα από την Ανατολή, ίσως μάλιστα από θαλάσσιο δρόμο (Wace 1949, 108 κ.εξ.), αποκτά ιδιαίτερη σημασία χάρη στην προέλευση από τον Ολυμπο.
- ⁴⁵ Ησύχιος, *Λεξικόν* θήτα.699 {θράττειν· ένοχλειν, ταραττειν}. Σουίδα, *Λεξικόν* θήτα. 465 {Θράττειν· ταρασσειν, ένοχλειν, νύσσειν, κινεΐν, δυσωπεΐσθαι και ύφορῶσθαι. ὥστε μὴ θράττεσθαι τὴν ἀκοὴν ἐκ τῶν ἀπεμφαινόντων θρηῶν}. *Scholía Vetera* στον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου 628β.1 PPD: {θράξαι· Ἦγουν ταραξαι, τροπή τοῦ τ εἰς θ και ἐκβολή τοῦ α.}
- ⁴⁶ Βλ. π.χ. Πουλάκη 2001, 190-197.
- ⁴⁷ Τσουντας 1908, 396-404. Για τους όρους «Ελλην», «Ελλάς» βλ. και Θουκυδίδης, *Ιστορία* 1.3.1. Αναλυτικότερα Πουλάκη 2001, 152 κ.εξ. Της ίδιας, *Μούσες Ολυμπιάδες-Πιερίδες* (υπό έκδοση).
- ⁴⁸ Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger 1975, 167.
- ⁴⁹ Η ανασκαφή σήμερα εν εξελίξει. Βλ. και στις σελίδες που ακολουθούν στην ενότητα «Οι ανασκαφές».
- ⁵⁰ Βλ. Renfrew 1987, 149.
- ⁵¹ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 1.21. Δεκαπέντε βιβλία με μορφή Συμποσίου, που φαίνεται να ολοκληρώθηκαν μετά τον θάνατο του Κόμμοδου το 192 μ.Χ. Απασχολούνται με τις διατροφικές συνήθειες της αρχαιότητας, συγκλονιστική πηγή πληροφοριών για την καθημερινή ζωή της αρχαιότητας. Ο Αθήναιος αποθησαύρισε 1.250 αρχαίους συγγραφείς, αναφέρει περισσότερα από 1.000 θεατρικά έργα και παραθέτει περισσότερους από 10.000 στίχους, μεγάλος αριθμός των οποίων θα παρέμεναν στο σκοτάδι.
- ⁵² Βλ. http://www.kz-epka.gr/mambo/index.php?option=com_content&task=view&id=231&Itemid=277 και http://www.kz-epka.gr/mambo/index.php?option=com_content&task=view&id=206&Itemid=247.
- ⁵³ Βλ. Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 54-61. Ο πιθεώνας της μεταφέρθηκε στο Νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό Πλαταμώνα, πολύ κοντά στην Πηγή Αθηνάς, όπου και είναι επισκέψιμος.
- ⁵⁴ Βλ. Γαλλής 2002, 28, 31 κ.εξ.
- ⁵⁵ Η ζωδόχος υγρασία, σε συνδυασμό με τοπικές γεωλογικές συνθήκες, δημιούργησε παχιά στρώση ιζήματος σε όλα τα ευρήματα, προκαλώντας ποικίλα προβλήματα στην ανάγνωση της ανασκαφής.
- ⁵⁶ Γαλλής 2002, 229, 231, 238.
- ⁵⁷ Βλ. Θεοχάρης 1973, 103 και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 71, 73, 103.
- ⁵⁸ Ελάχιστα είναι τα δείγματα που εντοπίστηκαν στο βορειοελλαδικό χώρο, συνήθως κακής διατήρησης (βλ. McGeehan-Liritzis 1996, 81, fig. 2.6.1.2/125).
- ⁵⁹ Παρόμοιο στο Εμποριό ερμηνεύθηκε ως δρόμος προστατευμένος από περίβολο που οδηγούσε σε πηγάδι. Βλ. Hood 1981, 105, fig. 58.
- ⁶⁰ Αναστάτωση που ίσως αναφέρει και η παράδοση με την αυτοκρατορία του Νίνου, μία χιλιετία πριν από τα

Τρωϊκά (2123/2 π.Χ). Η ανατολική ηγεμονία κράτησε κατά τον Διόδωρο περισσότερο από μία χιλιετία (Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 2.21, 2.22, 2.28). Την εποχή μάλιστα των Τρωϊκών, ο Πρίαμος και οι ηγεμόνες της Μ. Ασίας ήταν ακόμη πολιτικά εξαρτημένοι από την Ανατολή, όπως κατά τη διάρκεια των περσικών, σύμφωνα με τον Κτησία τον Κνίδιο που είχε πρόσβαση στα αρχεία της Ανατολής. Βλ. Jacoby 1954-1964, F 3c 688 F.

⁶¹ Βλ. Renfrew 1987.

⁶² Βλ. Hanschmann 1981, Tafel 127, Αδρύμη-Σισμάνη 2000, I, 49, 59-60, πίν. 46, 49 και Maran 1992, Tafel 84.2, 103.16a,b, 123.13, 142.2, 139.7,8, 146.5.

⁶³ Βλ. Dietz 1991, 150, εικ. AA-1 ME IIIβ.

⁶⁴ Συχνότερα εντός οικισμού, βλ. π.χ. Nordquist 2002, 23-29.

⁶⁵ Για λιθοσωρούς πάνω από τους τάφους βλ. π.χ. για τη Λέρνα στην Αργολίδα Nordquist 1979, 23 και <http://www.mhargolid.nl/data/nordquist1979.pdf> (πρόσβαση Ιανουάριος 2012). Βλ. και Papadopoulos 1978-1979, 50, δύο τύμβοι στον Καταράκτη Αχαΐας, Wide 1896, 385-409, πίν. XIII, Ζαφειρόπουλος 1952, 396-412, εικ. 4., Pelon 1976, 79, πίν. XX, 2 (Καταράκτης), 21, πίν. XX1, 2 (Αφίδα).

⁶⁶ Βλ. ανάλογα π.χ. Nordquist 1990, 39.

⁶⁷ Τυ1: τρεις νεκροί, Τυ2 και Τυ3: από έναν νεκρό, Τυ4: έντεκα (πέντε γυναίκες, τρεις άνδρες, τρεις αδιάγνωστοι), Τυ5: ένας άνδρας (το φύλο από μελέτη της Β. Τριτσαρόλη).

⁶⁸ Για επανάχρηση τάφου και απομάκρυνση παλιότερου νεκρού, βλ. Nordquist 2002, 29.

⁶⁹ Βλ. π.χ. Nordquist 1979, 17: "*women tend to be placed on their left side and men on their right*".

⁷⁰ Για τη στάση βλ. π.χ. και για τη Λέρνα στην Αργολίδα Nordquist 1979, 17 (οχτώ περιπτώσεις, κυρίως παιδιά και ένας άντρας): "*his awkward position suggested that he was flung into the pit in disgrace*". Βλ. και Blackburn 1970, 56.

⁷¹ Υπό δημοσίευση.

⁷² 5980-5790 π.Χ., αμέσως κάτω από τον Βάλτο 4, χωρίς κινητά ευρήματα, αλλά με λιθοστρώσεις, λάκκο και τάφρο με σωζόμενο μήκος 12μ., βάθος 1,5μ. και πλάτος κυμαινόμενο από 0,90/1,90μ.

⁷³ Το πάχος και η σύσταση του στρώματος καταστροφής στην περιοχή που διασώθηκε υποδεικνύει την τεχνική ωμών πλίνθων απευθείας στο έδαφος χωρίς λίθινο θεμέλιο, ή στοιβαχτού πηλού.

⁷⁴ Διαστάσεις: 0.60μ. x 0.35μ.

⁷⁵ Δείγμα άνθρακα μεταξύ των λίθων του Περιβόλου Α (AN-22).

⁷⁶ Ο εξωτερικός περίβολος (2), με δύο μέτωπα. Ο εσωτερικός (3), με διαμορφωμένο μόνο το ανατολικό μέτωπο. Το ανατολικό άκρο καταταστράφηκε από πλημμυρικό επεισόδιο και επισκευάστηκε επί των αλλουβιακών αποθέσεων.

⁷⁷ Βλ. Dietz 1991, 215, GA1, YE IA.

⁷⁸ Εδώ βρέθηκαν πασσαλότρυπες, τμήμα τοίχου, διάσπαρτες μάζες πηλού και καμμένα πλιθιά, κομμάτια πύθων, υφαντικά βάρη, εργαλεία, και δάπεδο από πατημένο πηλό, κάτω από το οποίο η ταφή. Ανατολικά, δύο επιμήκη αβαθή ορύγματα με μεγάλη ποσότητα κεραμικής, οστά ζώων, λίθινα εργαλεία, απολεπίσματα πυριτόλιθου, πηλίνο υφαντικό βάρος, πηλόμαζες και καύση.

⁷⁹ Papadopoulos 1987, 137-143, Plate XXXVIb. Πανομοίωτο σπειροειδές κόσμημα το οποίο χρονολογείται στην ΥΕIII.

⁸⁰ Βλ. Mountjoy 1999, I, 210/45 για το σχήμα, Κορινθία. 405/18 για τη σπείρα στη ζώνη των λαβών Αχαΐα.

⁸¹ Τα αγγεία από την πλατεία Δημαρχείου, η περόνη από τον δρόμο προς το Μετόχι στη Σκάλα της Μονής Αγίου Διονυσίου. Ο κάρναρος χειροποίητος, το αλάβαστρο παρόμοιο με τις Σπάθες, το κυάθιο παρόμοιο με ανάλογα στον Ορχομενό. Βλ. Mountjoy 1983, Plate 4, d, e. 11, δ, ε. Αττική και Mountjoy 1999, 549, 236 (ΥΕ III B1). Για τον κάρναρο βλ. Dietz 1991, 215, GA-2, YE Ia.

⁸² Ύστερα από καταγγελία για αρχαιοκαπηλία έγινε καθαρισμός δύο τάφων, σε πλαγιά δυτικά της εξόδου των Στενών της Πέτρας προς το οροπέδιο.

⁸³ Περισυλλογή ευρημάτων μετά από καταστροφή τάφων.

⁸⁴ Από τα μέχρι τώρα ευρήματα υποδεικνύεται ότι κάθε κώμη θα είχε το δικό της νεκροταφείο, μικρότερο ή μεγαλύτερο, όπως εξάλλου και στη νοτιότερη Ελλάδα. Βλ. Τσουντας 1893, 134, Wace 1932, 121, Mylonas 1957, 39.

⁸⁵ «Η πρώιμη εμφάνιση των κιβωτιόσχημων τάφων στην Ήπειρο και η διάδοση αυτού του τύπου του τάφου στην πρωτογεωμετρική Θεσσαλία χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα από τον Desborough για να συνδέσει το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου με άφιξη πολιτιστικών στοιχείων από τον Βορρά. Η μόνιμη ωστόσο παρουσία κιβωτιόσχημων τάφων στον νοτιοελλαδικό χώρο από τη μεσοελλαδική κυρίως εποχή, με ενδεχόμενη αναγωγή του τύπου σε πρωτοκλυκλαδικά παραδείγματα και προπαντός η εμφάνιση των τύπων του κιβωτιόσχημου και λακκοειδούς τάφου στην Αργολίδα και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου (Ηλεία, Αχαΐα) καθώς και στη Στερεά Ελλάδα ήδη από την ΥΕΙΙΓ περίοδο δυσκολεύει την αποδοχή της παραπάνω άποψης που στηρίζεται κυρίως στη θεαματική εξαφάνιση των θαλαμωτών και θολωτών τάφων στα τέλη της ΥΕΙΙΓ και στην επικράτηση νεκροταφείων με κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους στην υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική περίοδο του νοτιοελλαδικού χώρου...». «Πιστεύω ότι περισσότερο από μία αλλαγή δυναστείας πρέπει να υποθέσουμε ότι συνέβη μία πολιτική και πολιτειακή μεταβολή γενικότερα. Οι καινούριες εκδηλώσεις μαρτυρούν την ύπαρξη μίας ισχυρής αριστοκρατίας που επιβάλλεται στον πληθυσμό ο οποίος μας άφησε τα στοιχεία του μεσοελλαδικού πολιτισμού... Η παρακμή των τελευταίων χρόνων της ΥΕ εποχής πρέπει να συνδέεται αναμφίβολα με μία οικονομική, κοινωνική και πολιτική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας...» Βλ. Ανδρόνικος 1954, 235. Το φαινόμενο ίσως εν μέρει μπορεί να συγκριθεί με την εξαφάνιση των «μακεδονικών τάφων» μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, που πιθανότατα σχετίζεται με την πτώση της άρχουσας μακεδονικής τάξης.

⁸⁶ Βλ. Κουλίδου ν.έ.

⁸⁷ Για τους λιθοσωρούς πάνω από τους τάφους βλ. Πηγή Αθηνάς και Βάλτο. Βλ. και Λέρνα στην Αργολίδα: Nordquist 1979, 23 και <http://www.mhargolid.nl/data/nordquist1979.pdf> (πρόσβαση Ιανουάριος 2012). Ειδικότερα για ορθογώνιους λιθοσωρούς, βλ. Papadopoulos 1978-1979, 50, δύο τύμβοι στον Καταρράκτη Αχαΐας, Ζαφειρόπουλος 1952, 398, εικ. 4. και Pelon 1976, 79, πίν. XX, 2.

⁸⁸ Βλ. Πουλάκη-Παντερμαλή 1987, όπου οι πρώτες πληροφορίες για τα ευρήματα Εποχών Χαλκού και Σιδήρου στον Ολυμπο. Το μεγάλο μυκηναϊκό μαχαίρι χαρακτηρίζει ίσως τις περιοχές της Κρήτης και της Αργολίδος. Βλ. Sandars 1955, 179.

⁸⁹ Catling 1968, 94-95, 107-108.

⁹⁰ Ευχαριστώ και πάλι το INSTAP, χάρη στο οποίο στάθηκε δυνατό να συντηρηθούν, σχεδιαστούν, τακτοποιηθούν και καταγραφούν τα ευρήματα του νεκροταφείου στις Σπάθες.

⁹¹ Βλ. για την περιοχή Στράβων, Γεωγραφικά 9.5.22.

⁹² Όπως π.χ. Pelon 1976, πίν. LI, 1 (Μυκήναι).

⁹³ Nordquist 1987, 93: "Upper, fairly large shaft (2 m. x 1,5 m.) which was cut down 0,5m. into the rock. From the center of the shaft a narrower pit was cut down to another 0,5m., and in this lower shaft a stone-cist was built..."

⁹⁴ Μπέσιος 1985, 53.

⁹⁵ «Γλίνα» στην τοπική ορολογία.

⁹⁶ Βλ. π.χ. Mountjoy 1993, 125, fig. 354 και Blackburn 1970: Grave 109 "cist grave... traces of hard yellow clay covered the central slab, while red clay covered its eastern juncture to the grave below". Grave 187 b "cist grave... clay covered the eastern slab, but the western slab had obviously been disturbed because the clay was largely missing and the slab was cracked".

⁹⁷ Mountjoy 1993, 125, fig. 354.

⁹⁸ Όπως και αργότερα, στα νεκροταφεία των τύμβων. Βλ. στην Αργολίδα, Deshayes 1966, 8 και Ιακωβίδης 1970, 29.

⁹⁹ Στην Πιερία, τόσο στην περιοχή του Ολύμπου όσο και βορειότερα, όπου από το 1985 ως σήμερα εντοπίστηκαν πολλές θέσεις με ανάλογα ευρήματα, δεν έγιναν μέχρι σήμερα αναλύσεις. Στη γειτονική Θεσσαλία ο Bryan Feuer εντόπισε το 1983 τέσσερα τουλάχιστον, έως και οχτώ τοπικά εργαστήρια. Βλ. Feuer 1983, 172.

¹⁰⁰ Βλ. Mountjoy 1999, II, 818 κ.εξ.

- ¹⁰¹ Βλ. π.χ. Goldman 1931, 141, εικ. 193 (Μινυακό). Βλ. και *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός* 1990, 382 Αρ. Κατ. 376 από τον Ορχομενό. Μυλωνάς 1975, Γ, 236, πίν. 21, Τάφος Γπ19.
- ¹⁰² Βλ. Mountjoy 1999, I, 27 και Mountjoy 1986, 51, 67. Βλ. και Papadopoulos 1978-1979, II, figs. 124-126.
- ¹⁰³ Του τύπου G της Sandars (Sandars 1963, 139-140, 152, πίν. 26) και C2 του Furumark (Furumark 1972, 93-94, εικ. 4). Στο μέσο περίπου της εξέλιξης μύκητα και λαβής στο χρονολογικό πίνακα του Δάκαρη, βλ. Δάκαρης 1956, 140, εικ. 9. Το σπαθί του Ολύμπου δεν σχηματίζει λαιμό.
- ¹⁰⁴ Βλ. Pini 1992, 377-381, Nr. 348-365.
- ¹⁰⁵ Βλ. Ιακωβίδης 1970, 277-281.
- ¹⁰⁶ Το «δεν ανασκάφηκε», συχνό στην παρούσα μελέτη, οφείλεται στην ανυπαρξία κονδυλίων ανασκαφών και στην αδυναμία συντήρησης, τακτοποίησης και φύλαξης για τον ίδιο λόγο.
- ¹⁰⁷ Βλ. π.χ. Papadopoulos 1978-1979, II, figs. 124-126 (small handleless jars).
- ¹⁰⁸ Tzedakis 1971, 363-368. Για αρκετά παρόμοιο (και αρκετά διαφορετικό) βλ. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη & Ρεθεμιωτάκης 1978, 51, 16/1908.
- ¹⁰⁹ Driessen & MacDonald 1984, 62.
- ¹¹⁰ Βλ. Τσουντας 1891, 1-43. Του τύπου G της Sandars (βλ. Sandars 1963, 139-140, 152, πίν. 26, Sandars 1961, 17-29) και C2 του Furumark (Furumark 1972, 93-94, εικ. 4). Στο μέσο περίπου της εξέλιξης μύκητα και λαβής στο χρονολογικό πίνακα του Δάκαρη, βλ. Δάκαρης 1956, 140, εικ. 9. Το σπαθί του Ολύμπου δεν σχηματίζει λαιμό. 2α2 «ξίφη με καμπύλη λαβή» της Kilian-Dirlmeier (1990, 157-161), Gi των Driessen & MacDonald (1984, 49-74) ΥΕ IIIA2, Benton 1927/1928, 114, εικ. 1, 3. Σπυρόπουλος 1972, abb. 15f, taf. 16. Πουλάκη-Παντερμαλή 1987, 707, πίν. 137, 1β.
- ¹¹¹ Παρόμοιες εγκοπές και σε λίθινο μεσοελλαδικό: Dietz 1980, 49, εικ. 53.
- ¹¹² Βλ. Mountjoy 1999, I, 217/101, Κορινθία, ΥΕIII A2, Papadopoulos 1978-1979, II, 115/139d με διαφορετική διακόσμηση στη ζώνη λαβών, III A2.
- ¹¹³ Driessen & MacDonald 1984, 58.
- ¹¹⁴ Sandars 1963, 122, 146, εικ. 78.
- ¹¹⁵ Ανήκει στον τύπο C της Sandars. Από τους Driessen & Mac Donald κατατάσσεται στην κατηγορία Ci. Από την I. Kilian-Dirlmaier στην κατηγορία Ia2 με κερατοειδείς απολήξεις, με χαρακτηριστικά τις μεγάλες οπές καρφιών, δύο στη ρίζα της λεπίδας και τρεις στη λαβή, καθώς και την ύπαρξη περιχειλώματος, ανοιχτού ή διπλωμένου. Βλ. Sandars 1961, 17-29 και Sandars 1963, 117-153. Βλ. και Driessen & MacDonald 1984, 49-74, Kilian-Dirlmeier 1990, 157-161, Kilian-Dirlmeier 1993, Peatfield 1999, 67-74, Papadopoulos 1999, 267-274, Hood 1980, 233-242, Πουλάκη-Παντερμαλή 1987, *Ο μυκηναϊκός κόσμος* 1988, 140, αρ. κατ. 83.
- ¹¹⁶ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 7, Τάφος 8, 2302, Effinger 1996, 24, 2.5.1.4.
- ¹¹⁷ Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985, 2325, 2277, τάφος 10, Effinger 1996, 37, 2.5.2.7.
- ¹¹⁸ Βλ. π.χ. Papadopoulos 1978-1979, II, 265, 267, Stern & Schlick-Nolte 1994, 192, στο Λούβρο και Effinger 1996, 36.
- ¹¹⁹ Βλ. π.χ. Tzavella-Evjen 1993, 87, εικ. 19 (ΥΕ IIIβ).
- ¹²⁰ Mountjoy 1999, I, 273, 130-131 (ΥΕ III A2), Λακωνία/Κύθηρα. Mountjoy 1986, 267, fig. 280. Mountjoy 1983, 51, pl. 12-13, Δραχμάνι Πίπερη. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, Τόμος I, 178, BE 14530. ΥΕ IIIB. Τόμος II, Πίν. 114, BE 14530, Διμήνη.
- ¹²¹ Mountjoy 1986, 113, εικ. 138, 2. ΥΕ IIIB1. Mountjoy 1999, I, 142 /263 Αργολίδα (ΥΕ IIIB1).
- ¹²² Π.χ. στην Κρήτη όπου, παρόλες τις μεταβολές, η εξέλιξη ήταν ομαλότερη. Βλ. Whitley 2001, 78.
- ¹²³ «Το πρότερον Γραικοί καλούμενοι», κατά το *Πάριο Χρονικό* 6. Βλ. Jacoby 1954-1964, 2 B, 239, 993. Βλ. και: Αριστοτέλης, *Μετεωρολογικά* 352β.2, Ησίοδος, *Fragmenta* 5.3, Ψευδο-Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη* 1.50.2, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων* 5.1.
- ¹²⁴ Ίσως αρχικά επιθετικός προσδιορισμός (τόπου στη Θεσσαλία). Βλ. π.χ. Ηρόδοτο (*Ιστορίαι*) και άλλοι: «ελλάς γη, χώρα, γλώσσα, χθών, κ.λπ.» Ησύχιος (*Λεξικόν ἐψίλων*.2143 και ἐψίλων.2145): {ἐλλά· καθέδρα. Λάκωνες. και Διὸς ἱερὸν ἐν Δωδώνῃ. Ἑλλάς· πόλις ἐν Θεσσαλίᾳ. και τὸ ἔθνος. ἡ Ἀχαΐα. (B 683) και ἡ αὐτόθεν γυνή}.

¹²⁵ Βλ. π.χ. Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (lib. 21-40) 31.11.1.14, Πλούταρχος, *Αιμίλιος Παύλος* 15.2.3, Titus Livius, *Ab Urbe Condita* 39.26.1.5.

¹²⁶ Ο τάφος, στο τοπικό ιδίωμα του Αγίου Δημητρίου.

¹²⁷ Στα δυτικά όρια του χωριού Ράχη εντοπίστηκε κατεστραμμένος τάφος Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, χωρίς ενδείξεις τύμβων, γεγονός που θα μπορούσε όμως να οφείλεται σε νεότερες εκχερσώσεις και άλλες διαμορφώσεις. Άλλο συλημένο νεκροταφείο εντοπίστηκε στον *Καλόγηρο*, ύψωμα αμέσως ανατολικά του Πετριώτικου, μεταξύ αρχαίας *Πέτρας-Ράχης*, όπου καταστράφηκε άγνωστος αριθμός τάφων κατά τη διάνοιξη δρόμου. Ίσως είναι σύγχρονο της *Πέτρας*, λόγω ομοιότητας κατασκευής: κιβωτιόσχημοι, πλακοπερίβλητοι, με μεγάλες πλάκες στις μακριές πλευρές. Αμέσως κάτω από τον *Καλόγηρο*, στη θέση *Αγία Μαρίνα-Στανσιά* της κοιλάδας του Πετριώτικου, εντοπίστηκαν δύο τάφοι, από τους οποίους ο πρώτος λακκοειδής, κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας, και ο δεύτερος κιβωτιόσχημος, κοντά στο βόρειο άκρο της κοιλάδος. Ο λακκοειδής είχε κατασκαφεί πολύ πρόσφατα από αρχαιοκαπήλους. Μέσα στο λάκκο βρέθηκε μετακάρπιο με χάλκινο απλό δακτύλιο και κομμάτια φερτού κόκκινου πηλού, ίσως από μόνωση τάφου που χαρακτηρίζει τους πρώιμους τάφους του Ολύμπου. Ο κιβωτιόσχημος ήταν από παλιότερα συλημένος και η επιμελημένη κατασκευή με κατεργασμένες μεγάλες πλάκες ίσως τον χρονολογεί στα ιστορικά χρόνια. Ανάμεσα στους δύο τάφους εντοπίστηκε οικισμός χωρίς επιφανειακή κεραμική με σαφείς κατόψεις κτιρίων (μεγαροειδή, ελλειψοειδή, ίσως και κυκλικά). Το 1991 καταστράφηκε από εκτεταμένες εκχερσώσεις που έγιναν χωρίς παρακολούθηση. Στην *Κρυόβρυση*, αμέσως ανατολικά της *Λόκοβης* (σύγχρονη *Πέτρα*), εντοπίστηκαν ερείπια οικισμού άγνωστης χρονολόγησης χωρίς επιφανειακή κεραμική. Τέλος, στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν διάσπαρτες αρχαιότητες ιστορικών χρόνων και μεταξύ *Πέτρας-Ράχης-Λόφου* διάσπαρτες τροχαλιές-τύμβοι που θα μπορούσαν να αποτελούν νεκροταφείο τύμβων, το οποίο όμως ποτέ δεν ερευνήθηκε.

¹²⁸ Ευχαριστώ για μία ακόμη φορά το INSTAP, χάρη στο οποίο ήταν δυνατό να συντηρηθούν, σχεδιαστούν, τακτοποιηθούν και καταγραφούν τα ευρήματα των νεκροταφείων των τύμβων.

¹²⁹ Βλ. Παντερμαλής 1983, 62-66.

¹³⁰ Ησύχιος, *Λεξικόν* ἐπιλον.5940: {ἐρμακες· αἱ ὕφαλοι πέτραι. ἢ αἵμασιαί}. *Scholia Vetera* στον Νίκανδρο 150β-δ: {ἐρμακας· <...> τὰ δὲ τῶν νεῶν ἐπιτήδεια ἔρματά ἐστιν πετρώδεις ἔρμακας τοὺς δι' εἰκόνας ἐρμῶν σεσωρευμένους λίθους· καθ' ὃ γὰρ τοὺς λιθοξόους ἐρμογλύφους ὠνόμαζον, καὶ τὴν εἰκόνα ἔχοντας λίθους, ἐρμάς· ἔρμακας δὲ τοὺς ἀτυπώτους λίθους. λίθακας δὲ τοὺς τραχεῖς τόπους· ἔρμακας δὲ τοὺς ἐρμαίους καὶ λιθάδεις τόπους, ἢ ἔρμακας λίθους σεσωρευμένους εἰς τιμὴν τοῦ Ἑρμοῦ.}

¹³¹ Για τις ανασκαφές του Ολύμπου και απεικονιζόμενα ευρήματα βλ. Πουλάκη-Παντερμαλή 1987, 697 κ.εξ., *Das Mykenische Hellas* 1988, 135-137, *Η Μακεδονία από τα Μυκηναϊκά χρόνια ως το Μέγα Αλέξανδρο* 1988, 59-63, 67-75, Πουλάκη-Παντερμαλή 1988, 201-208, Πουλάκη-Παντερμαλή 1991, 173-180, Πουλάκη-Παντερμαλή 1992, 149-154, *Αρχαία Μακεδονία* 1988, *Ελληνικός Πολιτισμός* 1993, 122-127, 133-137.

¹³² *Scholia Vetera* στην Ομήρου *Ιλιάδα* 21.319δ.1: {Ἀπολλόδωρος· τὸ πλῆθος τῶν θαλαττίων καὶ ποταμίων λίθων, οὗς ἡμεῖς τροχάλους. οἱ δὲ χερμάδια καλοῦσιν ὄντας χειροπληθεῖς. ἔστι δὲ ἡ λέξις παρὰ Ἀλκαίῳ} *Scholia Vetera* στο *Ἔργα και Ημέραι* του Ησιόδου 514.6: {Τροχαλὸν δὲ ποιεῖ τὸν γέροντα, ἤγουν δίκην τροχοῦ κεκαμμένον καὶ κεκυφότα· τροχαλοὶ ἰδίως οἱ κόχλακες, οἱ καὶ χερμάδια λέγονται, ἤγουν οἱ ποτάμιοι καὶ θαλάττιοι λίθοι· ἐνταῦθα δὲ ἐπιθετικῶς λέγεται τοῦνομα ἀπὸ τοῦ τροχοῦ. MOSCHOP. ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Ἐκ μεταφορᾶς τοῦ τροχοῦ, ἐπικαμπῆ, ἢ ὄξιν ἐν τῷ δρόμῳ· ἀναγκάζεται γὰρ καὶ ὁ γέρον ὑπὸ τοῦ ψύχους τρέχειν ἐπὶ τὸν θερμὸν οἶκον ἢ κυρτὸν καὶ ἐπικαμπῆ. PROCLUS. ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Κεκυφότα ὑπὸ τοῦ ψύχους τὸν γέροντα ποιεῖ. τινὲς δὲ περὶ τῶν προβάτων οὕτω φασί. Πῶεα δ' οὔτι διάησιν, ὅτι δασέα ἐστίν. Τὴν δὲ μίαν οὐ περισσὴν κεῖσθαι. TZETZES.} *Scholia Vetera* στον Αισχύλο 760γ.1.1 {τρίχαλον γράφεται τροχαλόν, ἢ στρογγύλον. τρίχαλον κυρτόν. CP} Ησύχιος, *Λεξικόν* ταυ.1522: {τροχαλόν· τροχαῖον. τραχύ. ἢ περιτρέχον.}

¹³³ Σε μικρότερη διάσταση, ανάλογη είναι η περίπτωση των τύμβων της Εποχής Χαλκού στον *Βάλτο* και την *Πηγή Αθηνάς*, όπου διαπιστώθηκε μικρός λιθοσωρός πάνω από κάθε τάφο ως μικρότερο και πρωιμότερο επιτάφιο

σήμα, που καλυπτόταν εντέλει από τον μεγαλύτερο τύμβο πάνω στις ομάδες των τάφων και τις συγγενικές, πιθανότατα, ταφές.

¹³⁴ α) στρώμα πάχους $\pm 0,30\mu.$, ίδιας σύστασης και μορφής με το σημερινό επιφανειακό (γκρίζο/ερυθρό με πολύ χαλίκι), β) άσπρο χαλίκι των ριπιδίων του Ολύμπου, μεγάλου βάθους. Οι τάφοι επισημαίνονται πολύ εύκολα από τη διαφορά του χρώματος (κόκκινο, γκρίζο) μέσα στο φυσικό ψιλό χαλίκι.

¹³⁵ Παρατήρηση Β. Τριτσαρόλη.

¹³⁶ Μπέσιος 1985, 53.

¹³⁷ Βλ. Βερδελής 1958, 63, 79. "*Wheelmade kantharoi are a hallmark of Thessalian Protogeometric and particularly close to Toroni is the series from Marmariani... The type of kantharos is not commonly found in Euboea or the Cyclades. One detail worth noting is that the vast majority of the Thessalian wheelmade examples are flat based as are the few from Vergina*". Βλ. Papadopoulos 2005, 455, pl. 331. Βλ. και Ανδρόνικος 1969, 183-185, εικ. 33. Λίγα παραδείγματα βρέθηκαν στη Βεργίνα και ένα στην Τορώνη. Της Τορώνης είναι ανάλογο με τον ΜΔ 4794/ΓαΤυ ΙΒ του ΜΟ, τα λίγα παραδείγματα της Βεργίνας είναι αρκετά διαφορετικά.

¹³⁸ Στην περιοχή του ΜΟ, λόγω περιορισμένων ανασκαφών, υπάρχουν λίγα δείγματα σκύφων Μυκηναϊκών Χρόνων (από νεκροταφεία των *Λειβήθρων*), καθώς και πολλά υστερογεωμετρικά, από την παραλία του αρχαίου *Ηρακλείου* (*Κρανιά*).

¹³⁹ Βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, Text 27-29, 31-32, 36-38, 42-44, 286-287, 299-301. Στο Moulds Deposit (Λευκαντί, κυρίως ΥΠΓ) η αναλογία μεταξύ των σκύφων με κύκλους και των σκύφων με ημικύκλια ήταν 4 προς 19 (17,4% για τους πρώτους, 82,6% για τους δεύτερους). Το περιεχόμενο του SPG Pit (ΥποΠΓ Ι-ΙΙ) υποδεικνύει ότι οι σκύφοι με ομόκεντρους κύκλους κέρδισαν αρκετά σε δημοφιλία (45), χωρίς ωστόσο να πλησιάζουν στους (85) ΣΚΗ (34,6% για τους πρώτους, 65,38% για τους δεύτερους). Το περιεχόμενο του Levelling Material (ΥποΠΓ ΙΙΙ) υποδεικνύει ότι οι σκύφοι με ομόκεντρους κύκλους (20) έχασαν τελικά τη δημοφιλία που είχαν αποκτήσει με έντονη υπεροχή των ΣΚΗ (170) και φαίνεται να σταματούν στην αρχή της εποχής (10,52% για τους πρώτους, 89,47% για τους δεύτερους). Στους σκύφους του ΜΟ, η αναλογία μεταξύ των σκύφων με κύκλους και ημικύκλια είναι 5 προς 37 (11,9% για τους πρώτους και 88% για τους δεύτερους).

¹⁴⁰ Βλ. Lemos 2002, 44 κ.εξ. Βλ. και Desborough 1952, 180 κ.εξ., Popham, Sackett & Themelis 1980, 299 κ.εξ., Coldstream 1968, 51 κ.εξ., 310 κ.εξ.

¹⁴¹ "*Stemmed bowl*". Βλ. Mountjoy 1986, 91-92, FS 304 (ΥΕ ΙΙΙ Α2), 119, fig. 146, FS 305, (ΥΕ ΙΙΙ Β1), 132-133, fig. 165, FS 305 (ΥΕ ΙΙΙ Β2), 154, fig. 198, FS 305 (ΥΕ ΙΙΙ Γ early), 205 fig. 217.

¹⁴² Βλ. Desborough 1952, 77-92, pls 10-11 (Αττική), 16/151, 45, 146 (Ζαγορά), 33/20,16 (Κνωσσός).

¹⁴³ Βλ. Lemos 2002, 33 κ.εξ., πίν. 3/6 (Αθήνα), 21/10 (Αθήνα), 22/2, 5 (Αθήνα), 28/4 (Αθήνα), 30/4 (Κως), 32/4 (Αθήνα), 34/8 (Αθήνα), 36/4,5 (Αθήνα), 56/6,7 (Τίρυνς), 57/4,5 (Τίρυνς), 59/4,5 (Κως), 60/3 (Κως), 61/2 (Κως), 66, 67, 68, 69, 70. Popham & Lemos 1996, pl. 71/8,9, pl. 82/1,3,4,7,8,6, pl. 101/80-2, 74-8, pl. 113/a,b,d. Wells 1976, 15 fig. 17, 16-18, fig. 27, p.29, fig. 34/e-f. Βλ. και Φαρμακίδου 2004, 171-174. Μαλακασιώτη & Μουσιώνη 2004, 356-359, εικ.7. Desborough 1972, 162-163, 166, pl. 31, 32 (Αργος), 180 fig 18 (Dirmil/Μ.Ασία). Τσιποπούλου 2005, 412-413. Wace & Thompson 1912, 211 fig. 146 (Θεοτόκου). Heurtley & Skeat 1930, 1-55, 29/123, 124, pl. VII (Μαρμάριανη). Βερδελής 1958, 55, πίν. 8.

¹⁴⁴ Desborough 1952, 77.

¹⁴⁵ Μεγαλύτερος υψίπους σκύφος, εύρημα κυρίως του οικισμού στο Λευκαντί όχι του νεκροταφείου. Βλ. Lemos 2002, 46-48. Catling & Lemos 1990, 23-24. Οι περισσότεροι του ΜΟ διαστάσεων κρατηρίσκου, χωρίς να αποτελούν διακριτή κατά τα άλλα ομάδα από τους υπόλοιπους.

¹⁴⁶ Βλ. Desborough 1952, 92.

¹⁴⁷ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 11.10.5. Μεγάλα εκπάσματα αναφέρονται από τον ίδιο γενικά στο ενδέκατο βιβλίο.

¹⁴⁸ Επισημαίνεται ότι κανένας κρατήρας μεγάλων διαστάσεων δεν βρέθηκε στα νεκροταφεία των τύμβων του ΜΟ.

- ¹⁴⁹ Ανδρόνικος 1969, 92, N.36, 174-175 πίν. 45.
- ¹⁵⁰ Carington-Smith & Βοκοτοπούλου 1992, 425-438, πίν. 7.
- ¹⁵¹ Βλ. Papadopoulos 2005, I, 443 κ.εξ., II, pl. 312 κ.εξ., όπου και νεότερη βιβλιογραφία.
- ¹⁵² Βλ. Kearsley 1989, 110. Βλ. και Μαλακασιώτη & Μουσιώνη 2004, 358, εικ. 7 (θέση Αγριελιά, 1100-8ος αιώνας).
- ¹⁵³ Το ψηλό πόδι δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί με βάση τα ευρήματα του οικισμού στην Ξηρόπολη. Βλ. Catling & Lemos 1990, 21-24, plates 5i, 52, 14-16, 52-53 και Lemos 2002, 33 κ.εξ., 46-48.
- ¹⁵⁴ Βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 300-302.
- ¹⁵⁵ Βλ. Kearsley 1989, 136. Στην αρχή της σειράς τοποθετεί δύο αγγεία από το Λευκαντί (αρ. 116, PT2 1 και αρ. 117, ΠΤ3 14). Σήμερα γνωρίζουμε ότι η αρχή της σειράς τοποθετείται παλιότερα, στη Μέση Πρωτογεωμετρική. Βλ. Lemos 2002, 44 κ.εξ.
- ¹⁵⁶ Βλ. Kearsley 1989, 128.
- ¹⁵⁷ Ίσως και ένα τρίτο, που θα μπορούσε ωστόσο να είναι και υψίπους σκύφος.
- ¹⁵⁸ Βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 295, unclassifiable και pl. 129, P T6.
- ¹⁵⁹ Catling & Lemos 1990, 14-19, ειδικότερα 18. Γενικά για το κύπελλο βλ. Desborough 1952, 98-101. Lemos 2002, 27-30 για τα μονόχρωμα και 30-33 για τη διακόσμηση ζικ-ζακ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 293-297, εικ. 7.
- ¹⁶⁰ Popham, Sackett & Themelis 1980, 308-311 και Lemos 2002, 63-65. Με υπο-μυκηναϊκή καταγωγή, στους πρώιμους Πρωτογεωμετρικούς Χρόνους εμφανίστηκε, με σώμα ελλειπτικό και λαβές στον ώμο, στην Αθήνα, το Λευκαντί, το Άργος, τη Χαλκίδα, τις Θήβες, τους Δελφούς, την Ελάτεια, τη Νέα Ιωνία, τη Θεοτόκου. Με ένα ίσως τυχαίο κενό στο Λευκαντί κατά τη Μέση Πρωτογεωμετρική, εμφανίστηκε στη Χαλκίδα και τη Θεσσαλία (Νέα Ιωνία, Καπακλί, Θεοτόκου) με παρόμοια χαρακτηριστικά και με πρώτη εμφάνιση των ομόκεντρων ημικυκλίων στον ώμο. Στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική επανεμφανίστηκε στο Λευκαντί και επίσης στην Αργολίδα, τη Χαλκίδα, τη Σκύρο, την Παραλίμνη, την Ελάτεια, το Καλαπόδι, τον Σπερχείο, τη Μαρμάριανη, την Κω, το Ασαρλίκ. Οι διαφοροποιήσεις στο σχήμα δεν φαίνεται να έχουν χρονολογική σημασία.
- ¹⁶¹ Δακορώνια 1990, 153-180, πίν. 58γ.
- ¹⁶² Συνήθως το σχήμα δεν έχει χρονολογική σημασία, βλ. π.χ. θολωτό τάφο στο Αργυροπούλι (Andriomenou 1986, 106).
- ¹⁶³ Βερδελής 1958, 54, σημ.1.
- ¹⁶⁴ Ανδρόνικος 1969, 178-180: «*Ενώ εις τους χειροποίητους αμφορίσκους κυριαρχεί ο τύπος με τις οριζόντιες λαβές, μεταξύ των γραπτών κυριαρχεί ο τύπος με τις κάθετες λαβές (5/6). Σώμα χαμηλό, πολύ πιεσμένης σφαίρας, βραχύς και ευρύς λαιμός... Κλίνω να πιστεύω ότι απηχούν παραδόσεις μυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών προτύπων που συγχωνεύτηκαν στην τοπική κεραμική δημιουργία υπό την επήρεια της ισχυρής παράδοσης της τοπικής κεραμικής. Η ένταξή τους εντός των ορίων των λοιπών πρωτογεωμετρικών αγγείων πρέπει να θεωρείται ασφαλής*».
- ¹⁶⁵ Papadopoulos 2005, I, 439-441.
- ¹⁶⁶ Συνοπτικά βλ. Lemos 2002, 84-85.
- ¹⁶⁷ Βλ. π.χ. Papadopoulos 2005, 470: "*at least one of the handmade jugs found on Skyros may be a Toronean import or at least Macedonian*". Βλ και Lemos 2002, 91: "*These types might have been of a different origin and might have arrived at Lefkandi from Macedonia, Thessaly or both*".
- ¹⁶⁸ Heurtley 1926, 179 κ.εξ., πίν. XIV.
- ¹⁶⁹ Βερδελής 1958, 62.
- ¹⁷⁰ Heurtley 1939, 82, αρ. 174, 175, 211.
- ¹⁷¹ Heurtley & Hutchinson 1925, 1-66.
- ¹⁷² «*Περί της διαδόσεως των μακεδονικών αγγείων προς νότον κατά την πρώτην Χαλκήν Περίοδον και της επιδράσεως των νοτίων ρυθμών εις την Μακεδονίαν από της Μεσοελλαδικής Περιόδου*», βλ. Heurtley 1926, 179 κ.εξ., πίν. XIV.
- ¹⁷³ Wace & Thompson 1912, 210, εικ. 145 h.

¹⁷⁴ Βερδελής 1958, 64. Βλ. και Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 42-3, σημ. 1, 44. Τόμος Β, Κείμενα, 375.

¹⁷⁵ Heurtley & Hutchinson 1925, 1-66, Pl. xi (a).

¹⁷⁶ Heurtley & Skeat 1930, 43.

¹⁷⁷ Coldstream 2003, 40, 88.

¹⁷⁸ Συνοπτικά βλ. Papadopoulos 2005, 469, 506, σημ. 47.

¹⁷⁹ Ανδρόνικος 1969, 194 κ.εξ. Papadopoulos 2005, I, 469 κ.εξ.

¹⁸⁰ Όσον αφορά στο νεκροταφείο της Τορώνης, ο Κ. Παπαδόπουλος (Papadopoulos 2005, I, 469) σημειώνει για τις εκεί οπισθότητες πρόχους ότι οι παλαιότερες έχουν βάση αδιαμόρφωτη, σχετικά επίπεδη, σώμα αποστρωγγυλεμένο και σχεδόν σφαιρικό, χαμηλότερο λαιμό σε σχέση με το σώμα και την τάση να έχει κλίση προς τα πίσω. Τα δύο ολόκληρα σωζόμενα αγγεία έχουν ύψος 0,176μ.-0,225μ. Οι νεότερες όλων έχουν αναλογικά ψηλότερο σώμα, λεπτότερα τοιχώματα, βάση σαφέστερα επίπεδη και τάση για αμφικωνικό σώμα. Οι ενδιάμεσες στην χρονολογία έχουν μικρότερο και "squat" σώμα. Σε μερικές, η μέγιστη διάμετρος είναι περίπου στο κέντρο του σώματος και σε άλλες ψηλά στο σώμα. Ο λαιμός είναι ψηλότερος και πιο κάθετος. Έχουν συνήθως μέγεθος 0,140μ.-0,170μ. Για το αντίστοιχο νεκροταφείο τύμβων της Βεργίνας, ο Μ. Ανδρόνικος (1969, 201) αναφέρει: «Δεν είμεθα εις θέσιν να διαπιστώσομεν ασφαλώς την μορφολογικήν εξέλιξιν της πρόχου αλλά μας επιτρέπεται να θεωρήσωμεν νεωτέρας τας με εντόνως πεπλατυσμένην κοιλίαν και να είπωμεν ότι προς αυτήν τείνει η εξέλιξις της πρόχου. Παραλλήλως όμως η λαβή καθίσταται γωνιώδης ενώ αρχικώς ήτο καμπυλόσχημος. Τούτο ιδιαιτέρως σημαντικό, διότι ούσα συγγενική προς τη συνεστραμμένη λαβή θα ήτο λογικό να θεωρηθεί αρχαιότερα και αναγομένη εις στοιχεία Λάουσιτζ. Αν εν τούτοις αι παρατηρήσεις μας είναι ορθοί, τούτο δεν δύναται να συμβαίνει. Πέρα όλων τούτων οφείλομεν να μη παραβλέπωμεν το γεγονός, ότι εις τοιαύτην χειροποίητον κεραμεικήν δεν δυνάμεθα να είμεθα ασφαλείς εις παρατηρήσεις ως αι ανωτέρω και ότι πολλάκις η μορφολογική διαφορά των αγγείων οφείλεται εις την διαφοράν της προσωπικής ικανότητας και επιμελείας του κεραμέως».

¹⁸¹ Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, 181-184. Βλ. Βερδελής 1958, 79: «Θεσσαλικόν καθαρώς σχήμα, καθιερώθη έπειτα ως κοινός τύπος αγγείου καθ' όλην την Ν. Ελλάδα από των αρχών της γεωμετρικής περιόδου. Η παρουσία του κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους εις τον μυχόν του Παγασητικού, ένθα ως φαίνεται έλαβε χώραν η μεταφορά του εκ της χειροποίητου εις την τροχήλατον κεραμεικήν, υποδηλοί το κέντρον εξ ου εγένετο η διάδοσίς του προς Νότον». Βλ. και Lemos 2002, 93.

¹⁸² Βλ. Heurtley & Skeat 1930, 16-19, 44. Hanschmann 1981, Beilage 8, 9-13. 11, 13-15. 13, 9-10 Pefkakia III. Maran 1992, Beilage 16: 6, 7, 11, 16. Κατά τον Ν. Βερδελή (1958, 63, 79): «η μεγαλύτερα εξάπλωσις του σχήματος σημειούται εν Θεσσαλία και κυρίως εις το βόρειον τμήμα αυτής μετά το τέλος του μυκηναϊκού πολιτισμού, οπότε εξακολουθεί να παραμένει χειροποίητον, αβαφές ή με γραπτήν αμαυρόχρωμον διακόσμησιν. Μετά την διαμόρφωσιν του πρωτογεωμετρικού ρυθμού ο τύπος μετεφέρθη άνευ ουσιώδους μεταβολής εις την τροχήλατον κεραμεικήν, υπό την τελευταίαν δε ταύτην μορφήν απαντά εις τας περισσότερας θέσεις της Θεσσαλίας... Η παρουσία του κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους εις τον μυχόν του Παγασητικού, ένθα ως φαίνεται έλαβε χώραν η μεταφορά του εκ της χειροποίητου εις την τροχήλατον κεραμεικήν, υποδηλοί το κέντρον εξ ου εγένετο η διάδοσίς του προς Νότον.»

¹⁸³ Heurtley 1939, 179, αρ. 229, 183, αρ. 258, 192-3, αρ. 324, 209, αρ. 389, 214, αρ. 407.

¹⁸⁴ Heurtley & Skeat 1930, 44: «Οι ομάδες 4 (κύπελλα με κάθετη λαβή και παρόμοιο σώμα με τους κανθάρους), 5 (ακόσμητοι θεσσαλικοί κάνθαροι) και 6 (γραπτοί θεσσαλικοί κάνθαροι) μπορούν να εξεταστούν μαζί, αφού το κύπελλο έχει ίδιο σώμα χωρίς τις υπερυψωμένες λαβές. Οι τελευταίες εμφανίζονται στην ΠΕΧ στη Μακεδονία αλλά αποκτούν τη μεγαλύτερη διάδοση στην ΥΕΧ στη Θεσσαλία με Μινύεια επίδραση. Αποσπασματικά ίδια "bowls" βρέθηκαν πρόσφατα στην κοιλάδα του Αλιάκμονα (Παλαιογράφσιανο, 1939) μαζί με οπισθότητες πρόχους με συνεστραμμένες λαβές, υποδεικνύοντας δάνεια από τις δύο πλευρές του Ολύμπου στις αρχές της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου. Έτσι, τα χειροποίητα αγγεία, ακόσμητα, γραπτά και εγχάρακτα αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο

(σύγχρονο με τα τροχήλατα αγγεία) στο οποίο τρία στοιχεία πρέπει να τονιστούν: Μία διαρκή παράδοση που ανάγεται στην Πρώιμη Θεσσαλο-Μακεδονική Εποχή Χαλκού. Μία τοπική χαλαρή σύνδεση με την αμυρόχρωμη κεραμική της Υστερης Εποχής Χαλκού της Κεντρικής Μακεδονίας και της Χαλκιδικής, και μία στενή σχέση με παρόμοια τεχνολογία στην Δυτική Μακεδονία, που συνεχίζει και στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου».

¹⁸⁵ Ανδρόνικος 1969, 211-213.

¹⁸⁶ Βλ. Dietz 1991, 215, GA1, YE IA.

¹⁸⁷ Βλ. Dietz 1991, 215, GA-2, YE Ia.

¹⁸⁸ Papadopoulos 2005, I, 449.

¹⁸⁹ Ανδρόνικος 1969, 202-204 και Κοτταρίδη 2002, 527-535, εικ. 2.

¹⁹⁰ Ανδρόνικος 1969, 202, 204.

¹⁹¹ Π.χ. Παραδημή. Βλ. και Heurtley 1939, 104, 162 αρ. 157, 235, πίν. XXII-XXIII.

¹⁹² Π.χ. Ιταλία. Βλ. Ανδρόνικος 1969.

¹⁹³ Papadopoulos 2005, I, 474-475, 500. Hochstetter 1984, πίν. 1-10, 80-8, 211-2, 213-6, 240-1, 270-1. Robinson 1933, 24-25, αρ. P26a-e, πίν. 21.

¹⁹⁴ Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998, Τόμος Γ, πίν.17. Περισσότερα για το νεκροταφείο των τύμβων αλλά και για τις υπόλοιπες ανασκαφές στον Μακεδονικό Όλυμπο, βλ. στο <http://www.kz-epka.gr>.

¹⁹⁵ Βλ. Fagerström 1988, 99. Τα αψιδωτά σπήλια επιβίωναν στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου και έγιναν κυρίαρχος τύπος των Σκοτεινών Χρόνων. Βλ. και Mazarakis-Ainian 1989, 269-288.

¹⁹⁶ Συνήθως η είσοδος είναι στη στενή πλευρά. Βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 88, 117 κ.εξ. Μέγιστο μήκος: 8,00μ. εσωτερικά, 9,00μ. εξωτερικά. Μέγιστο πλάτος: 3,50μ.-3,70μ. εσωτερικά, 4,50μ.-4,70μ. εξωτερικά. Μέγιστο σωζόμενο ύψος: 0,80μ., ελάχιστο: 0,30μ. Το πλάτος του τοίχου υπολογίζεται στις δύο αψίδες 0,40μ.-0,50μ. και 0,40μ. στα δύο σκέλη. Προσανατολισμός Β-Ν, που προκαθορίζεται από την κλίση του εδάφους. Βλ. και για τα Νιχώρια (3), 128. Την ίδια εποχή, στην Εύβοια και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, περιοχές με τις οποίες έχει επαφές η περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, και στην Αττική, παρατηρείται ιδιαίτερη προτίμηση στο ελλειπτικό μονόχωρο σπήλι και γίνονται αρκετές μετατροπές στη μορφή αυτή που έχει νεότερα ευρωπαϊκά παράλληλα από τα Βαλκάνια μέχρι τη Σουηδία. Βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 102, 113, Fagerström 1988, 100, 106 και Καραδέδος & Τσολάκης 1998, 166 κ.εξ., 189 κ.εξ.

¹⁹⁷ Κυκλικός περίβολος από μικρομεσαίες πέτρες, δάπεδο από βότσαλο, διαμέτρου 0,80μ. η πρώτη και 0,55μ. η δεύτερη. Μολονότι υπάρχει κάποια τάση να προσδίδεται ιερός χαρακτήρας, δεν φαίνεται να υπάρχει λόγος που να προκύπτει από τα ευρήματα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις. (βλ. Fagerström 1988, 130).

¹⁹⁸ Βλ. Fagerström 1988, 121-122.

¹⁹⁹ {λαχνήεντα ὄροφο»: με φυλλώματα όπως το σάλωμα της Σαρακατσάνικης καλύβας. Βλ. π.χ. Όμηρος, *Ιλιάς* 24.448: {ἀλλ' ὅτε δὴ κλισίην Πηληϊάδεω ἄφικοντο ὑψηλήν, τὴν Μυρμιδόνες ποίησαν ἄνακτι δοῦρ' ἐλάτης κέρσαντες· ἀτὰρ καθύπερθεν ἔρεψαν λαχνήεντ' ὄροφον λειμωνόθεν ἀμήσαντες}. Ησύχιος, *Λεξικόν* (λάμδα.456): {λαχνήεντα· τετριχωμένα, δασέα, ἢ τριχώδη (Σ 415). ἢ ὄροφον, τὸν κάλαμον, ᾧ ἐστέγαζον τοὺς οἴκους, ὃς ἔχει τινὰ δασύτητα. Ὁροφος γὰρ κάλαμος· ἀπὸ δὲ τοῦ καλάμου καὶ τὸ ἐρέφειν τὸ στεγάζειν εἴρηται (Ω 451)}.

²⁰⁰ Για τις δοκοδόχους, βλ. Fagerström 1988, 7.

²⁰¹ Συχνά για την εποχή. Βλ. Coldstream 1979, 308.

²⁰² 3,50μ.-3,70μ.

²⁰³ Ένας στύλος στήριξης στη μία αψίδα και σε αψιδωτό του Λευκαντιού. Βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 14.

²⁰⁴ Η κεντρική ιδέα -ανώγειο και δίροικτη στέγη-, δεδομένης της μεγάλης υγρασίας της Κρυνιάς, θα ήταν σίγουρα υγιεινότερη.

²⁰⁵ Ακόμη μία σε άλλο βοτσαλωτό δάπεδο του οποίου σωθηκαν ελάχιστα ίχνη, όχι μακριά από το ελλειπτικό κτίριο. Πήλινες βάσεις στύλων και στην Ερέτρια. Βλ. Fagerström 1988, 55.

²⁰⁶ Με αγνύθες πυραμιδόσχημες ή από κομμάτια πίθων.

²⁰⁷ Ασφυκτικά γεμάτες με αγγεία και άλλα ευρήματα πεσμένα στο δάπεδο φαίνεται να σχετίζονται με χώρους αποθήκευσης, αν και κάποια παρόμοια έχουν ερμηνευθεί και ως ημιυπόγεια σπίτια. Βλ. Τιβέριος 2001, 304.

²⁰⁸ Ανάμεσά τους μία υδρία και μία πρώιμη ωοκέλυφη κοτύλη, τρυπημένα με μεγάλη προσοχή και με το τρυπανάκι, τελετουργικού (θα μπορούσε να υποθέσει κανείς) χαρακτήρα.

²⁰⁹ Όμηρος, *Ιλιάς* 8.184: {Ὡς εἰπὼν ἵπποισιν ἐκέκλετο φώνησέν τε· Ἐάνθέ τε καὶ σὺ Πόδαργε καὶ Αἴθων Λάμπέ τε δῖε νῦν μοι τὴν κομιδὴν ἀποτίνετον, ἦν μάλα πολλὴν >Ἀνδρομάχη θυγάτηρ μεγαλήτορος >Ἡετίωνος ὑμῖν πᾶρ προτέροισι μελίφρονα πυρὸν ἔθηκεν οἶνόν τ' ἔγκεράσασα πιεῖν, ὅτε θυμὸς ἀμώγοι, ἦ ἐμοί, ὅς πέρ οἱ θαλερὸς πόσις εὐχομαι εἶναι}. Βλ. Ευστάθιος, *Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα* 2.556.19, Gaius Plinius, *Naturalis Historia* 28.137: «Αν κανείς το καλοσκεφτεί, δεν υπάρχει τομέας στην ανθρώπινη ζωή που να ξοδεύτηκε τόσος πολύς κόπος. Σαν να μη μας είχε δώσει η φύση το υγιέστερο από όλα τα ποτά, το νερό. Όλα τα ζώα το χρησιμοποιούν, ενώ εμείς και τα ζώα μας ακόμη τα υποχρεώνουμε να πιούνε κρασί». Βλ. και Αριστοτέλης, *Των περί τα Ζώα Ιστοριών* 594α.9.

²¹⁰ Όπως π.χ. και στην τράπεζα Αγκιάλου, βλ. Τιβέριος 1994, 212-13. Όχι ήρεμα, ούτε για λόγους μεγάλης ξηρασίας όπως π.χ. αναφέρεται για την αρχαία Αγορά και αλλού. Βλ. π.χ. Camp 1981, 55-61.

²¹¹ Βλ. Coldstream 1968, 99.

²¹² Αν εξαιρεθεί μικρό ποσοστό των αποθηκευτικών και μαγειρικών αγγείων.

²¹³ Με την τυπική γραμμική διακόσμηση, λιγότερες με πουλιά. Βλ. Coldstream 1968, 171, εικ. 55 και Benson 1989, 21, πίν. 6, αρ. 6.

²¹⁴ Ελάχιστη κεραμική συντηρήθηκε, μολονότι συμπληρώνονται σχεδόν ολόκληρα αγγεία κάθε κατηγορίας, που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν στον ίδιο βαθμό. Αφθονο και χαρακτηριστικό είναι το χαμηλό χείλος που εισέχει εξωτερικά προς το εσωρικό του αγγείου ("Nicked rim" κατά τον Coldstream 1979, 247) μονοκόμματο εσωτερικά, το χείλος δηλαδή της πρωτοκοτύλης, που υιοθετήθηκε από τη Ρόδο (βλ. Coldstream 1979, 247-249, εικ. 78b) και καθιερώθηκε στο Αιγαίο μαζί με το δέντρο της ζωής, πουλιά, τρίγωνα, ζικζακ, και άλλα διακοσμητικά θέματα σε μετόπες (βλ. π.χ. Walter 1968, πίν. 22, 42, 44, 84, Dragendorff 1903, 30 Abb. 80, 180 Abb. 371). Υπάρχουν και σκύφοι με χείλη (βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 62 κ.εξ., πίν. 46-47) συνήθως με ταινίες και άλλοι, αλλά και σκυφοειδείς κρατήρες, ένας μόνο του παλιότερου τύπου με κρεμάμενα ημικύκλια (βλ. Coldstream 1979, 38, εικ. 8α) κ.ά. Ένα είναι το ευβοϊκό κύπελλο με ραβδώσεις (βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 66-67, πίν. 51, Bérard 1970, πίν. 16). Υπάρχουν τα απλά μονόχρωμα (βλ. π.χ. Popham, Sackett & Themelis 1980, πίν. 102, Ανδρειομένου 1981, 211, 213, εικ. 56α., Cambitoglou et al. 1988, 198, πίν. 129), τα περισσότερα όμως είναι του παλιότερου τύπου με κάθετα τοιχώματα, όπως στο ανατολικό Αιγαίο, ιδιαίτερα τη Σάμο. Σύμφωνα με τον J. N. Coldstream, ο τύπος είναι σαμιακός, (βλ. Coldstream 1979, 290, πίν. 64δ, Eilmann 1933, 57-60, εικ. 4α-γ, Walter & Vierneisel 1959, 24, πίν. 14). Βρέθηκαν επίσης λίγα φθαρμένα, αδιάγνωστα, πάντως υπαρκτά όστρακα από τη Χίο (αναγνωρίστηκαν μόνο εμπειρικά, από το λευκό επάλειμμα και τον ψηλό, μακροσκοπικά). Δεν θα ήταν λίγοι οι γεωμετρικοί κρατήρες, υπάρχει όμως το παράδειγμα ενός μονόχρωμου κρατήρα-δίνου με εγχάρακτες κυματιστές γραμμές. Πρόκειται για ένα ωραίο αγγείο, χειροποίητο, ή σε αργό τροχό, που η διακόσμησή του θυμίζει τα "black slip" του θεσσαλο-ευβοϊκού κύκλου, του «λέσβιου» ή «αιολικού» "bucchero" (βλ. π.χ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 346-347, Catling & Lemos 1990, 53 κ.εξ., πίν. 39, 73-74). Υπάρχουν και όστρακα γκριζών αγγείων με παρόμοια διακόσμηση που όμως δεν δίνουν σχήμα. Βρέθηκαν επίσης σφαιρικοί λήκυθοι-αρύβαλλοι και πρόχοι, η μία με οπισθόμητο ίσως στόμιο και με ομόκεντρους κύκλους στην ανατολική παράδοση (συροπαλαιστινιακά-κυπριακά πρότυπα) (βλ. Πιερίδου 1973, 58, 72, πίν. 9, 13, 35, Coldstream 1979, 251, εικ. 79α, Popham, Sackett & Themelis 1980, 142, αρ. 8, πίν. 126, 261, Dragendorff 1903, 318 Abb. 515a.). Οινοχοϊσκες με ενιαίο περιγράμμα, συχνό σχήμα στο ανατολικό Αιγαίο και κυρίως στη Σάμο (βλ. Walter & Vierneisel 1959, πίν. 16, 1-2, Coldstream 1968, 288-291, πίν. 64f), αλλά και αρκετές παραδοσιακές οπισθόμητες, υδρίες, πάρα πολλοί αποθηκευτικοί αμφορείς διαφόρων τύπων, κ.ά. Από τους αμφορείς συχνότερος είναι ο τύπος με αυλακώσεις στο λαιμό (βλ. Boardman 1967, 141, 503), χαρακτηριστικότερος ο SOS, σπάνιος ο πιθαμφορέας με ασημιζουσα

διακόσμηση, που στις αναλογίες παρουσιάζει ομοιότητες με τους βοιωτικούς (βλ. π.χ. Dragendorff 1903, 199 Abb. 396, Τιβέριος 2001, 309, σημ. 44), και ο αμφορέας με ταινιωτή ανάγλυφη διακόσμηση στο λαιμό. Βρέθηκαν αρκετά μικροευρήματα και μεγάλος αριθμός οστράκων με χαράγματα, το ένα παρόμοιο με χάραγμα στο Λευκαντί (βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 89, πίν. 69μ. και Papadopoulos 1994, 448, B2), αλλά και με κυκλικές σφραγιδούλες, καθώς και με γράμματα (στην έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, και τον υπό έκδοση κατάλογο).

²¹⁵ Και εξωτερικά του κάστρου, στην ανατολική και βόρεια πλευρά του λόφου, και στους λόφους βορειότερα.

²¹⁶ Απροσδόκητοι ήταν οι σπόροι ροδιού, μεμονωμένοι ή κολλημένοι στη φλούδα, αλλά και του καρπουζιού. Ροδιού βρέθηκαν στην Τίρυνθα και στη Νεκρόπολη της Σαμοθράκης του 4ου π.Χ αι. Σπόροι καρπουζιού, που υπήρχαν ήδη στον τάφο του Τουταγχαμών, δεν γνωρίζω αν έχουν βρεθεί στην Ελλάδα.

²¹⁷ Πιερία-Ημαθία, νότια του Αλιάκμονα, βλ. Ηρόδοτος, *Ιστορία* 7.127.1 κ.εξ.

Κεφάλαιο Δ. Τα Ιστορικά και Νεότερα Χρόνια

Δ1. Από την Αρχαϊκή Εποχή ως την Ύστερη Αρχαιότητα

{Ξέρξης δὲ ὄρεων ἐκ τῆς Θέρμης ὄρεα τὰ Θεσσαλικά, τὸν τε Ὀλυμπον καὶ τὴν Ὀσσαν, μεγάλῃ τε ὑπερμήκῃ ἐόντα, διὰ μέσου τε αὐτῶν αὐλῶνα στεῖνον πυνθανόμενος εἶναι, δι' οὗ ῥέει ὁ Πηνειός, ἀκούων τε ταύτῃ εἶναι ὁδὸν ἐς Θεσσαλίην φέρουσαν, ἐπεθύμησε πλώσας θεήσασθαι τὴν ἐκβολὴν τοῦ Πηνειοῦ, ὅτι τὴν ἄνω ὁδὸν ἐμελλε εἶναι διὰ Μακεδόνων τῶν κατ' ὑπερθε οἰκημένων ἐς Περραιβοὺς παρὰ Γόννον πόλιν· ταύτῃ γὰρ ἀσφαλέστατον ἐπυνθάνετο εἶναι. <Ὡς δὲ ἐπεθύμησε, καὶ ἐποίηε ταῦτα.>}

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.128.1

{Ὁ μὲν δὴ περὶ Πιερίην διέτριβε ἡμέρας συχνάς· τὸ γὰρ δὴ ὄρος τὸ Μακεδονικὸν ἔκειρε τῆς στρατιῆς τριτημορίας, ἵνα ταύτῃ διεξίη ἅπανσα ἡ στρατιὴ ἐς Περραιβοὺς.}

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.131.1

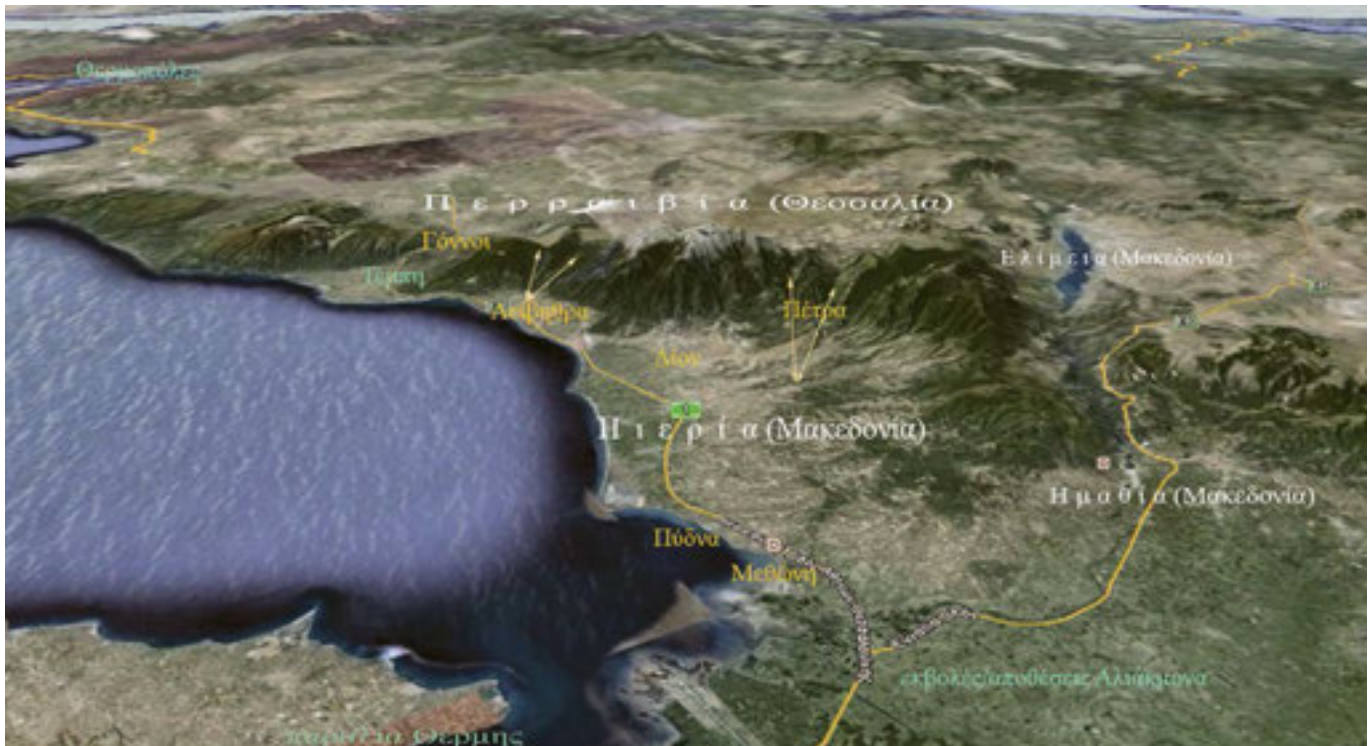
{Ἀπικόμενοι δὲ ἐπὶ τούτους τῶν Θεσσαλῶν οἱ ἄγγελοι ἔλεγον· {Ἄνδρες Ἕλληνες, δεῖ φυλάσσεσθαι τὴν ἐσβολὴν τὴν Ὀλυμπικὴν, ἵνα Θεσσαλίη τε καὶ ἡ σύμπασα Ἑλλὰς ἐν σκέπῃ τοῦ πολέμου.>}

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* 7.172.7

Στα τέλη βου με αρχές 5ου αι. π.Χ. οι ελληνόφωνοι κάτοικοι της Μ. Ασίας και της Β. Ελλάδας κατελήφθησαν και αυτοί από τα στρατεύματα της Περσικής Αυτοκρατορίας. Οι εκπρόσωποι του Δαρείου πήραν από τον βασιλιά Αμύντα «γη και ύδωρ», σύμβολα υποταγής στην Ανατολή, που έκανε τότε την πρώτη σοβαρή της προσπάθεια των ιστορικών χρόνων να επεκταθεί στην Ευρώπη. Η νότια Ελλάδα έστειλε φρουρά στα Τέμπη και ο Ξέρξης εμφανίσθηκε με καράβι στα νότια όρια της Πιερίας, προκειμένου να δει την εκβολή του Πηνειού και το όρος των θεών, που τα μελετούσε από τη Θέρμη.

Η εισβολή θέτει μερικούς πρώιμους τοπογραφικούς προσδιορισμούς για την περιοχή του Ολύμπου: ο Ξέρξης έμεινε στην Πιερία αρκετές ημέρες, προκειμένου να προωθήσει τα πεζά του στρατεύματα προς την Περραιβία. Δεν επέλεξε την «Ολυμπική εισβολή» των Τεμπών που οδηγούσε από την Κάτω Μακεδονία στη θεσσαλική πεδιάδα, επειδή η «εισβολή» φυλασσόταν, και μάλιστα εύκολα. Αποφάσισε να ακολουθήσει έναν ιδιαίτερος δύσβατο ορεινό δρόμο, την «άνω οδόν» προς την Περραιβία και την περιοχή των Γόννων, παρόλη την εκχέρσωση που έπρεπε να πραγματοποιήσει με το 1/3 της στρατιάς του. Στην «άνω» αυτή «οδό» βρίσκονταν «κατ' ὑπερθεν οικήμενοι Μακεδόνες». Η «άνω οδός» και οι «κατ' ὑπερθεν οικήμενοι Μακεδόνες» ήταν στον ορεινό όγκο που χώριζε τους στρατοπεδευμένους στην Πιερία Πέρσες από τον προσορισμό τους στους Γόννους της Περραιβίας. Τον ορεινό αυτόν όγκο ο Ηρόδοτος τον αποκαλεί «μακεδονικόν όρος» και είναι σαφές από την τοπογραφία της περιοχής και τον προσορισμό του Ξέρξη ότι ανήκει στον Όλυμπο. Αντίστροφη στρατηγική πορεία ακολούθησαν μερικούς αιώνες αργότερα και οι Ρωμαίοι.

Τα δύο περάσματα της Πέτρας, δηλαδή τα Στενά δυτικά και η διάβαση προς τον Κοκκινοπλό ανατολικότερα, ανάμεσα στις κορυφές και τα όρη Καρδαράς - Βουλγάρα του Άνω Ολύμπου, είναι τα σημαντικότερα προς την Περραιβία για όσους «διατριβουν» στη βόρεια Πιερία. Ένα από τα δύο θα μπορούσε να είναι η «άνω οδός», που διέσχιζε το «μακεδονικόν όρος» «δια των Μακεδόνων των κατ' ὑπερθεν οικήμενων». Θα μπορούσε, όμως, να υποστηριχθεί το ίδιο και για τις αμεσότερες προς τους Γόννους διαβάσεις του Ηρακλείου και των Λειβήθρων διά της Ασκουρίδος λίμνης. Μία από αυτές χρησιμοποίησαν εξάλλου και οι Ρωμαίοι αργότερα «κατρακυλώντας», όπως αναφέρει ο Τίτος Λίβιος, προς την Πιερία.¹ Αυτές θα ήταν οι επιλογές για όσους «διατριβουν» στη νότια Πιερία και, ίσως, δικαιολογεί ως «στρατηγικότερη» την εκεί «διατριβή» του Ξέρξη, πριν μεταφέρει τον στρατό του στην Πιερία.

Το 432 π.Χ. ο Περδίκκας, σύμμαχος ως τότε των Αθηναίων, συντάχθηκε με τους εχθρούς της Αθήνας και προέτρεψε σε αποστασία τη Χαλκιδική. Το 430-429 π.Χ. οι Αθηναίοι κατέλαβαν το Ηράκλειο. Το 424 π.Χ. ο Λακεδαιμόνιος Βρασίδας, στην εκστρατεία της Χαλκιδικής, παρέκαμψε το Ηράκλειο και έφτασε στο Δίον από την Πέτρα. Στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. ο Αρχέλαος (413-399 π.Χ.) μετέφερε την πρωτεύουσα από τις γειτονικές Αιγές στην Πέλλα και καθιέρωσε στο Δίον τα «Ολύμπια» προς τιμήν του Δία και των Μουσών, μία παμμακεδονική γιορτή με αγώνες εννέα ημερών για κάθε μία από τις Μούσες. Το 348 π.Χ., μετά την άλωση της Ολύνθου, ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος πανηγύρισαν τα επινίκια στο Δίον και το 335 π.Χ. ο Αλέξανδρος πανηγύρισε πάλι εκεί, αφού κατέσκαψε τη Θήβα. Στο Δίον πήρε το μήνυμα ότι το άγαλμα του Ορφέα στα Λείβηθρα είχε «ιδρώσει», έναν οϊωνό που ερμηνεύθηκε και επαληθεύτηκε αργότερα: θα δυσκολευόταν πολύ στο μέλλον η Τέχνη να συνθέσει ύμνους για μία τόσο σπουδαία εκστρατεία. Μετά τον Γρανικό, αφιέρωσε στο Δίον το χάλκινο σύνταγμα του Λυσίππου με είκοσι πέντε πεσόντες ιππείς. Στην περιοχή, τα ορεινά πατήματα του Αλέξανδρου προς τη Θεσσαλία έγιναν αξιοθέατα:

{Αλέξανδρος Θεσσαλῶν τὰ Τέμπε φυλασσόντων τῆς Ὀσσης τὰς ὀρθίους πέτρας ὑπορύξας καὶ προσπλάσας βαθμίδας μικράς, διὰ τούτων αὐτός τε καὶ οἱ Μακεδόνες ἀκροβατοῦντες ἀνέβησαν ἐπὶ τὰς κορυφὰς καὶ τὴν Ὀσσαν ὑπερβάντες Θεσσαλίαν εἶχον· Θεσσαλοὶ δὲ τὰ στενὰ τῶν Τεμπῶν ἐφύλασσαν. ἔτι νῦν τοῖς διοδεύουσι τὰ Τέμπε πάρεστιν ὄραν τὰς πέτρας τῆς Ὀσσης κλιμακῆδὸν ὀκοδομημένας· καλοῦσιν αὐτὰς τὴν Ἀλεξάνδρου κλίμακα.}

Πολύαινος, Στρατηγικά 4.3.23

Όμως, οι συγκυρίες μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου, τη δολοφονία των γιων του και το τέλος της δυναστείας δεν θα ήταν πλέον ευνοϊκές για τη Μακεδονία. Στο προσκήνιο της ιστορίας επρόκειτο σύντομα να εμφανιστεί ένας νέος πρωταγωνιστής των εξελίξεων, η Ρώμη. Με αφορμή τους ενδημικούς στην Ελλάδα εσωτερικούς ανταγωνισμούς και πολέμους, η Ρώμη επρόκειτο σύντομα -και για πολλούς αιώνες- να εγκατασταθεί στη Μακεδονία, και όχι μόνο.

Το 280-279 π.Χ. η περιοχή υπέφερε βέβαια από τις επιδρομές των Γαλατών, αλλά επανήλθε. Το 239 π.Χ. ο Δημήτριος Β' (239-229 π.Χ.) ίδρυσε στο νοτιότερο άκρο της Πιερίας την *Φίλα* (7,5χλμ. από το *Ηράκλειο*), σήμερα στο νομό Λαρίσης. Της έδωσε το όνομα της μητέρας του Αντιγόνου Γονατά, *Φίλας*. Στη διάρκεια των Αιτωλικών πολέμων, το 219 π.Χ., και ενώ ο βασιλιάς απουσίαζε, επέδραμαν οι Αιτωλοί του Σκόπα. Η περιοχή, και κυρίως το *Δίον* με τους θησαυρούς των ιερών του, κατασκάφηκε για να το εκδικηθούν δύο χρόνια αργότερα οι Μακεδόνες με ανάλογη βαρβαρότητα, στο ιερό του Θέρμου. Το 211-205 π.Χ. η Αιτωλία συμμάχησε με τη Ρώμη και το 197 π.Χ. έγινε η πρώτη σύγκρουση και ήττα των Μακεδόνων στις Κυνός Κεφαλές, στα Φάρσαλα. Ύστερα από πολλά χρόνια κυριαρχίας, ο βασιλιάς της Μακεδονίας αναγκάστηκε να περιοριστεί βόρεια των Τεμπών. Το 183 π.Χ. Θεσσαλοί-Περραιβοί κατέλαβαν την *Πέτρα* και ο Φίλιππος ανακατέλαβε το πέρασμα μέχρι το Πύθιο. Πεθαίνοντας όμως το 179 π.Χ., άφησε στο γιο του Περσέα την πιο βαριά κληρονομιά στην ιστορία του Μακεδονικού Βασιλείου. Περίπου τρεις αιώνες μετά τον Ξέρξη, οι «άνω» οδοί θα καθόριζαν την τύχη της Μακεδονίας και της Ελλάδας γενικότερα, για τους επόμενους πολλούς αιώνες της ιστορίας.

Το 171 π.Χ. οι Ρωμαίοι εξασφάλισαν τα νώτα τους, κινήθηκαν προς τα Τέμπη και συνέχισαν να τροφοδοτούνται από τη Θεσσαλία. Ο Περσέας ξεχειμώνιασε στη *Φίλα*, απέκλεισε τα περάσματα, τοποθέτησε στρατεύματα στη *Φίλα* και επέστρεψε βόρεια. Επί δύο χρόνια, ο Ολυμπος ήταν απαγορευτικός για τους Ρωμαίους. Το 169 π.Χ. ο Κόιντος Μάρκιος Φίλιππος πέρασε δυτικά του όρους και στρατοπέδευσε μεταξύ Αζώρου και Δολίχης. Στη συνέχεια, και όπως παλιότερα ο Ξέρξης, χρησιμοποίησε τα ορεινά περάσματα και ανηφόρησε στον Κάτω Όλυμπο και τη θεσσαλική Ασκοουρίδα λίμνη. Σε επιφυλακή από την άλλη πλευρά, ο Περσέας στρατοπέδευε στο *Δίον*, ελέγχοντας την παραλία μέχρι τη *Φίλα*. Ωστόσο, από δύσβατο πέρασμα της Καλλιπεύκης στον Κάτω Όλυμπο, που προφανώς δεν φρόντισε να προστατεύσει επαρκώς, οι Ρωμαίοι κατέβηκαν στην Πιερία και στρατοπέδευαν μεταξύ *Λειβήθρων* (με τα οποία ίσως δεν ασχολήθηκαν) και *Ηρακλείου*. Η διαδρομή ήταν επώδυνη και κράτησε εννέα μέρες.

Ο Περσέας, φοβούμενος προφανώς και τα νώτα του από την *Πέτρα*, εγκατέλειψε το *Δίον*, εγκαταστάθηκε στην *Πύδνα* και οι Ρωμαίοι με τον Κόιντο Μάρκιο Φίλιππο μπήκαν στο *Δίον*. Βλέποντας τον δρόμο ελεύθερο και ύστερα από μία μέρα δρόμο, έφτασαν στον κατηφορικό ποταμό Μίτυν και την επόμενη μέρα κατέλαβαν τις Αγασσές. Ύστερα από άλλη μία μέρα δρόμο, έφτασαν στον ποταμό Ασκορδον. Οπισθοχώρησαν όμως στο *Δίον* και από εκεί στη *Φίλα*, που παραδόθηκε. Αντίθετα, έμειναν πιστές στον Περσέα οι Αγασσαί και το *Ηράκλειο*. Ο ύπατος αποσύρθηκε στη *Φίλα* όπου υπήρχαν εφόδια, ενώ ο Περσέας επέστρεψε στο *Δίον* και στρατοπέδευσε στον Ελπειόν, νότια του *Δίον*. Στη συνέχεια, ο Μάρκος Φίλιππος έστειλε τον Ποπίλιο στο *Ηράκλειο* με δύο χιλιάδες οπλοφόρους, που μαζί με τον στόλο πολιορκήσαν την πόλη. Η βοήθεια που περίμενε το *Ηράκλειο* ποτέ δεν έφτασε, το κάστρο έπεσε με τη μέθοδο της πολιορκητικής χελώνας και μετατράπηκε σε βάση του ρωμαϊκού στρατού και στόλου.

Το 168 π.Χ., ύστερα από τέσσερα χρόνια προσπαθειών, ανέλαβε τον πόλεμο ο παλαιίμαχος Αιμίλιος Παύλος. Μετακίνησε τα στρατεύματα στη νότια όχθη του Ελπειού και άνοιξε πηγάδια στους πρόποδες για την υδροδότηση του στρατεύματος. Στη συνέχεια, παραπλάνησε τον Περσέα πηγαίνοντας στο *Ηράκλειο* και εισέβαλε με άλλο τμήμα από τα *Στενά της Πέτρας*. Η φρουρά εγκατέλειψε τα

Στενά και ο Περσέας, περικυκλωμένος στο Δίον, υποχώρησε προς την Πύδνα, νότια της οποίας συνεντρίβη από τις ρωμαϊκές λεγεώνες. Τα πολύτιμα αναθήματα του Δίου στόλισαν τον θρίαμβο του Αιμίλιου Παύλου στη Ρώμη...

«Ελεύθερη», αλλά υπό κηδεμονία και φόρου υποτελής, η Μακεδονία χωρίστηκε από τους Ρωμαίους σε τέσσερις μερίδες. Μόλις είκοσι χρόνια αργότερα, μετά από την αποτυχημένη επανάσταση του Ανδρίσκου το 149 π.Χ. και μία δεύτερη μάχη στην Πύδνα το 148 π.Χ., η Μακεδονία έγινε η πρώτη ρωμαϊκή επαρχία της Ανατολής. Έδρα του ρωμαίου διοικητή έγινε η Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα μίας περιοχής με το όνομα «Μακεδονία» που συμπεριέλαβε εκτάσεις εκτός των ιστορικών και γεωγραφικών της συνόρων, διά των οποίων και διευρύνθηκε έκτοτε το όνομά της. Το 146 π.Χ., με την ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην Κόρινθο, η νότια Ελλάδα έγινε και αυτή ρωμαϊκή επαρχία με το όνομα Αχαΐα. Στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. σεισμός και άλλα φυσικά φαινόμενα στην περιοχή κατέστρεψαν τα Λείβηθρα, που έκτοτε εγκαταλείφθηκαν.

Με την ενθρόνιση του Αυγούστου ως πρώτου αυτοκράτορα άρχισε μία περίοδος διόμισι περίπου αιώνων ανάπτυξης. Οι μακεδονικές πόλεις του Ολύμπου παρήκμασαν, εκτός του Δίου που έγινε ρωμαϊκή αποικία και ανοικοδομήθηκε. Στους Αυτοκρατορικούς Χρόνους, κατασκευάστηκε σειρά ασβεστοκάμινων στην Κρασιά του Ηρακλείου, ίσως για να αντιμετωπιστούν οι μεγάλες ανάγκες αυτής της ανοικοδόμησης.

Δίον: α) η Αφροδίτη Υπολυμπιδία, από το ιερό της Ίσιδος και ο Ποδαλείριος, γιος του Ασκληπιού, από τις θέρμες. β) Το μνημείο των ασπίδων στον κεντρικό δρόμο. γ) Πορτραίτο του Ρωμαίου αυτοκράτορα Αλέξανδρου Σεβήρου (3ος αι. μ.Χ.), από τα Ρυάκια της Πιερίας, στο Μουσείο του Δίου.

Ο Χριστιανισμός είναι πιθανόν ότι εγκαταστάθηκε στην Πιερία πολύ νωρίς. Το 51 μ.Χ. ο Απόστολος Παύλος δίδαξε στη Βέροια και αναχώρησε από τη θάλασσα, ίσως από τη Μεθώνη ή την Πύδνα. Το γεγονός, εξάλλου, ότι τον 3ο αι. μ.Χ. θανατώθηκε ο Άγιος Αλέξανδρος της Πύδνας (επί Μαξιμιανού), υποδεικνύει την ύπαρξη πρώιμης χριστιανικής κοινότητας στην περιοχή. Επιπλέον απόδειξη είναι το γεγονός ότι το Δίον έγινε πολύ πρώιμα έδρα επισκοπής: τουλάχιστον από το 343 μ.Χ., τρεις μόνο δεκαετίες μετά το Διάταγμα της Ανεξιθρησκίας στην πρώτη χριστιανική αυτοκρατορία της ιστορίας. Η επισκοπική βασιλική του Δίου επανοικοδομήθηκε τον 5ο αι. και την ίδια περίπου εποχή κτίσθηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κάτω Μηλιά. Μέσα 5ου-μέσα 6ου αι. φαίνεται να χρονολογείται η παλαιοχριστιανική οχύρωση του κάστρου του Πλαταμώνα, ενώ ναοί και παλαιοχριστιανικοί τάφοι εντοπίστηκαν-καταστράφηκαν και στην Τοπόλιανη. Τους πρώτους αυτούς αιώνες της χριστιανικής αυτοκρατορίας, η περιοχή θα υπέφερε από φυσικές καταστροφές,² επιδημίες και επιδρομές βαρβάρων (Γότθων του Αλάριχου, του Θευδέριχου κ.ά.). Οπωσδήποτε, το Δίον έπαυσε να κατοικείται

αργότερα. Κυριότερες θέσεις στο μέλλον επρόκειτο να γίνουν τα κάστρα που εισάγουν στη Μακεδονία διά των δύο κύριων διαβάσεων από τη Θεσσαλία: ο Πλαταμών στη θέση του Ηρακλείου, επισκοπή Λυκοστομίου (Τεμπών) και Πλαταμώνος, και η Πέτρα στην είσοδο των ομώνυμων Στενών, επισκοπή που ίσως να αντικατέστησε εκείνη του Δίου.

Δίον

Το μακεδονικό Δίον, απόλυτα ταυτισμένο με τον αρχαιολογικό χώρο στις κτηματικές περιοχές Δίου (Μαλαθριάς) και Καρίτσας, έχει ομηρικό όνομα³ που τονίζει τον ιερό του χαρακτήρα. Μολονότι δεν έχει ακόμη αποδειχθεί, η ιερή θέση πρέπει να υπήρξε πανάρχαια, αφού διαχρονικά σημαδεύεται από τους κεραυνούς του Δία και τις χιλιάδες πηγών του Βαφύρα. Οπωσδήποτε, στα ιστορικά χρόνια κάτοικοι της παραολύμπιας χώρας φαίνεται ότι άρχισαν να εγκαθίστανται δίπλα στο ιερό, όπου ο Αρχέλαος καθιέρωσε αργότερα τα «εν Δίω Ολύμπια». Το όνομα μαρτυρείται πρώτη φορά από τον Θουκυδίδη (Ιστορίαι 4.78.5.4), καθώς εξιστορεί την πορεία του Βρασίδα το 424 π.Χ.:

{και ταύτη μὲν τῇ ἡμέρᾳ, ἧ ἕκ τῆς Μελιτείας ἀφόρμησεν, ἐς Φάρσαλόν τε ἐτέλεσε καὶ ἐστρατοπεδεύσατο ἐπὶ τῷ Ἀπιδανῷ ποταμῷ, ἐκεῖθεν δὲ ἐς Φάκιον, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐς Περραιβίαν. ἀπὸ δὲ τούτου ἤδη οἱ μὲν τῶν Θεσσαλῶν ἀγωγοὶ πάλιν ἀπῆλθον, οἱ δὲ Περραιβοὶ αὐτόν, ὑπήκοοι ὄντες Θεσσαλῶν, κατέστησαν ἐς Δίον τῆς Περδίκκου ἀρχῆς, ὃ ὑπὸ τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας πρὸς Θεσσαλοῦς πόλισμα κείται.}

Μετά τις μεγάλες νίκες στην Όλυνθο (348 π.Χ.) και τη Χαιρώνεια (338 π.Χ.), ο Φίλιππος γιόρτασε τα επινίκια στο Δίον. Το 335 π.Χ., και αφού είχε κατασκάψει τη Θήβα, ο Αλέξανδρος έστησε εδώ {σκηνήν εκατοντάκλινον, ἐπὶ τὴν εὐωχίαν}, όπου ήλθε μήνυμα ότι το άγαλμα του Ορφέα στα Λειβήθρα είχε ιδρώσει, οϊωνός, του οποιου η τότε δοθείσα ερμηνεία επαληθεύτηκε αργότερα. Μετά τον Γρανικό, αφιέρωσε στο ιερό του Διός χάλκινο σύνταγμα του Λυσίππου με είκοσι πέντε πεσόντες ιππείς. Ήταν, εξάλλου, ένας από τους τόπους που με τη διαθήκη του παρήγγειλε να αναγερθεί μέγας ναός του Διός, αξίας 1500 ταλάντων. Επί Φιλίππου Ε', πυρπολήθηκε από τους Αιτωλούς του Σκόπα και λεηλατήθηκε βάρβαρα:

{Επει δ' ὄρμησε πρὸς τὴν στρατείαν, ἄλλα τ' ἐδόκει σημεῖα παρὰ τοῦ δαιμονίου γενέσθαι, καὶ τὸ περὶ Λειβήθρα τοῦ >Ορφέως ξόανον (ἦν δὲ κυπαρίττινον) ἰδρῶτα πολὺν ὑπὸ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ἀφήκε. φοβουμένων δὲ πάντων τὸ σημεῖον, >Αρίστανδρος ἐκέλευε θαρρεῖν, ὡς ἀοιδίμους καὶ περιβοήτους κατεργασόμενον πράξεις, αἱ πολὺν ἰδρῶτα καὶ πόνον ὕμνοῦσι ποιηταῖς καὶ μουσικοῖς παρέξουσιν.}

Πλούταρχος, Αλέξανδρος 14.8.1

{ἦν δὲ τῶν ὑπομνημάτων τὰ μέγιστα καὶ μνήμης ἄξια τάδε, χιλίας μὲν ναῦς μακρὰς μείζους τριήρων ναυπηγήσασθαι κατὰ τὴν Φοινίκην καὶ Συρίαν καὶ Κιλικίαν καὶ Κύπρον πρὸς τὴν στρατείαν τὴν ἐπὶ Καρχηδονίους καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς παρὰ θάλατταν κατοικοῦντας τῆς τε Λιβύης καὶ >Ιβηρίας καὶ τῆς ὁμόρου χώρας παραθαλαττίου μέχρι Σικελίας, ὁδοποιῆσαι δὲ τὴν παραθαλάττιον τῆς Λιβύης μέχρι στηλῶν <Ηρακλείων, ἀκολουθῶν δὲ τῷ τηλικούτῳ στόλῳ λιμένας καὶ νεώρια κατασκευάσαι κατὰ τοὺς ἐπικαίρους τῶν τόπων, ναοὺς τε κατασκευάσαι πολυτελεῖς ἕξ, ἀπὸ ταλάντων χιλίων καὶ πεντακοσίων ἕκαστον, πρὸς δὲ τούτοις πόλεων συνοικισμοὺς καὶ σωμάτων μεταγωγὰς ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατὰ τὸναντίον ἐκ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν >Ἀσίαν, ὅπως τὰς μεγίστας ἠπείρους ταῖς ἐπιγαμίαις καὶ ταῖς οἰκειώσεσιν εἰς κοινὴν ὁμόνοιαν καὶ συγγενικὴν φιλίαν καταστήσῃ. τοὺς δὲ προειρημένους ναοὺς ἔδει κατασκευασθῆναι ἐν Δήλῳ καὶ Δελφοῖς καὶ Δωδώνῃ, κατὰ δὲ τὴν

Μακεδονίαν ἐν Δίῳ μὲν τοῦ Διός, ἐν >Αμφιπόλει δὲ τῆς Ταυροπόλου, ἐν Κύρῳ δὲ τῆς >Αθηνᾶς· ὁμοίως δὲ καὶ ἐν >Ιλίῳ ταύτης τῆς θεᾶς κατασκευασθῆναι ναὸν ὑπερβολὴν ἐτέρῳ μὴ καταλείποντα. τοῦ δὲ πατρὸς Φιλίππου τάφον πυραμίδι παραπλήσιον μίᾳ τῇ μεγίστῃ κατὰ τὴν Αἴγυπτον.)

Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* 18.4.3.4

{Φίλιππος μὲν οὖν πεισθεὶς Ἠπειρώταις καὶ καταστρατοπεδεύσας περὶ τὸν Ἄμβρακον, ἐγένετο περὶ τὴν παρασκευὴν τῶν πρὸς τὴν πολιορκίαν. Σκόπας δὲ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἀναλαβὼν τοὺς Αἰτωλοὺς πανδημεί, καὶ ποιησάμενος τὴν πορείαν διὰ Θετταλίας, ἐπέβαλεν εἰς Μακεδονίαν, καὶ τὸν τε σῆτον ἐπιπορευόμενος τὸν κατὰ τὴν Πιερίαν ἔφθειρε καὶ λείας περιβαλλόμενος πλῆθος ἐπανῆγε, ποιούμενος τὴν πορείαν ὡς ἐπὶ τὸ Δίον. ἐκλιπόντων δὲ τῶν κατοικούντων τὸν τόπον, εἰσελθὼν τὰ τεῖχη κατέσκαψε καὶ τὰς οἰκίας καὶ τὸ γυμνάσιον, πρὸς δὲ τούτοις ἐνέπρησε τὰς στοὰς τὰς περὶ τὸ τέμενος καὶ τὰ λοιπὰ διέφθειρε τῶν ἀναθημάτων, ὅσα πρὸς κόσμον ἢ χρεῖαν ὑπῆρχε τοῖς εἰς τὰς πανηγύρεις συμπορευομένοις· ἀνέτρεψε δὲ καὶ τὰς εἰκόνας τῶν βασιλέων ἀπάσας.}

Πολύβιος, *Ιστορίαι* 4.61.8.1

Ανασυγκροτήθηκε, αλλά έναν περίπου αιώνα αργότερα, λεηλατήθηκε και πάλι από τους Ρωμαίους. Έγινε από τον Αύγουστο ρωμαϊκή αποικία το 32-31 π.Χ., η "*Colonia Julia Augusta Diensis*", με δικό της νόμισμα, αυτοδιοίκηση και μεγάλη ανάπτυξη. Ο ελληνικός χαρακτήρας διατηρήθηκε, όπως βεβαιώνουν το πλήθος των ελληνικών επιγραφών και τα ελληνόγραφα λατινικά της ονόματα. Έγινε έδρα χριστιανικής επισκοπής μέσα στον 4ο αι., αναφέρεται μάλιστα το όνομα του επισκόπου της στη σύνοδο της Σαρδικής, το 343 μ.Χ., "*Palladius a Macedonia de Diu*". Την Παλαιοχριστιανική Εποχή συρρικνώθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα με εσωτερικό τείχος, κτίστηκε η επισκοπική βασιλική που καταστράφηκε και επανοικοδομήθηκε τον 5ο αι. με επισκοπείο, καθώς και μία κοιμητηριακή βασιλική που μετά τους σεισμούς εξυτηρέτησε και λατρευτικές ανάγκες. Τον ίδιο αιώνα, αναφέρεται δεύτερος επίσκοπος, ο Στέφανος, στη Σύνοδο της Εφέσου (431 μ.Χ.).

Μετά από βαρβαρικές επιδρομές των Γότθων και φυσικές καταστροφές (σεισμός, πλημμύρα) εγκαταλείφθηκε και είναι πιθανόν οι κάτοικοι να επέστρεψαν στους πρόποδες. Τον 8ο αι. αναφέρεται επίσκοπος Δίου, πρώτος μετά τον επίσκοπο Λάρισας, πιθανόν με άλλη έδρα, ίσως την Πέτρα. Τελευταία φορά αναφέρεται τον 10ο αι., από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Τον 18ο αι. φαίνεται ότι οικοδομήθηκε ο ναός του Αγίου Δημητρίου, δίπλα στον αρχαιολογικό χώρο. Η κτητορική επιγραφή των τοιχογραφιών αναφέρει τον επίσκοπο Πλαταμώνος Νεόφυτο (1740). Στις αρχές του 19ου αι. (1806) επισκέφθηκε τον χώρο ο W. Leake, που τον ταύτισε, και λίγες δεκαετίες αργότερα, τον επισκέφτηκε ο L. Heuzey (1855).

Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου: α) Η νότια αυλή και το πρώτο Μουσείο, ενσωματωμένο στο σημερινό. β) Η νότια αυλή σήμερα.

Το Δίον είναι ο πληρέστερα ανασκαμμένος χώρος της περιοχής του Ολύμπου και μία από τις μεγαλύτερες ανασκαφές των νεότερων χρόνων στην Ελλάδα. Οι έρευνες άρχισαν το 1928 από τον καθηγητή Γ. Σωτηριάδη, χάρη στον οποίο απαλλοτριώθηκε-διασώθηκε ο αρχαιολογικός χώρος και έγινε το πρώτο μικρό μουσείο, όπου μεταφέρθηκαν τα τότε ευρήματα. Οι ανασκαφές σταμάτησαν το 1931 και ξανάρχισαν τη δεκαετία του 1970, αρχικά από τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη και στη συνέχεια από τον καθηγητή Δ. Παντερμαλή, χάρη στον οποίο, την ομάδα του ΑΠΘ, τη στήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού και πολλών ακόμη φυσικών προσώπων και φορέων, η ανασκαφή και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου πήραν εντυπωσιακές διαστάσεις.⁴ Πλούσια ευρήματα ήρθαν στο φως, μεταξύ τους και βασιλικές επιγραφές παμμακεδονικού, εθνικού και ιστορικού ενδιαφέροντος. Μικρό ποσοστό ανήκει στους Κλασικούς και Ελληνιστικούς Χρόνους, αφού η «ρωμαϊκή» φάση με τα σημαντικά της ερείπια καλύπτει τις παλιότερες. Το μέγεθος της ανασκαφής και το πλήθος των ευρημάτων δημιούργησε, το 1983, την ανάγκη επέκτασης του μικρού Μουσείου. Στο υπόγειο λειτουργεί σήμερα εκπαιδευτική έκθεση και στον όροφο εκτίθενται ευρήματα από την κορυφή Άγιος Αντώνιος (2.817μ.), καθώς και λίγα από τα ευρήματα της υπόλοιπης Πιερίας. Το 2008 εγκαινιάστηκε δίπλα του η Αρχαιοθήκη, μία επισκέψιμη αποθήκη πρόσφατων ευρημάτων.

Ο αρχαιολογικός χώρος, που στην αρχαιότητα απείχε ± 1,5χλμ. από τη θάλασσα, έχει έκταση ± 1500 στρεμμάτων και αποτελείται από την εντός τειχών πόλη στο βόρειο τμήμα και από την περιοχή των εκτός τειχών ιερών, αμέσως νοτιότερα. Σημαντικότερο των ιερών ήταν του Ολυμπίου Διός με βασιλικά αναθήματα, μεταξύ των οποίων και οι χάλκινοι ιππείς του Λυσίππου. Ληλατήθηκε βάρβαρα από τους Αιτωλούς και τους Ρωμαίους. Το τέμενος, που πρόσφατα άρχισε να ερευνάται, περιβάλλεται από περίβολο και σημαντικότερο ανασκαμμένο μνημείο του είναι ο βωμός, μήκους 20μ. Μπροστά του υπήρχαν τρεις σειρές βάσεων με χάλκινους κρίκους για τα ζώα της θυσίας. Το ρωμαϊκό θέατρο, αμέσως νοτιότερα, κτίστηκε μάλλον επί Αδριανού. Το κοίλο του ελληνιστικού θεάτρου, στα δυτικά όρια της περιοχής των ιερών, δημιουργήθηκε με επιχωμάτωση στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ενώ οι αναβαθμοί του με πλίνθους. Στην κυκλική ορχήστρα υπάρχει υπόγειος διάδρομος και θάλαμος για την εμφάνιση θεοτήτων, ενώ από τη σκηνή σώζονται μόνο τα θεμέλια. Ανάμεσα στο ελληνιστικό θέατρο και την πόλη βρισκόταν το στάδιο, σήμερα κάτω από σπίτια του χωριού.

Το ιερό Δήμητρας και Κόρης, κοντά στο νότιο περίβολο της πόλης και δυτικά του Διός Υψίστου, είναι από τα αρχαιότερα στο βορειοελληνικό χώρο. Στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., οι ναοί που βλέπουμε σήμερα διαδέχτηκαν τα αρχαϊκά μέγαρα που προϋπήρχαν. Βρέθηκαν πολλά τμήματα αγαλμάτων, π.χ. Δήμητρας, Κόρης, Αφροδίτης κ.ά. Λίγο νοτιότερα βρίσκεται το ιερό του Ασκληπιού. Στο ιερό του Διός Υψίστου, ανατολικότερα, κατέληγε ένας δρόμος με αναθήματα. Στο βόρειο τμήμα της αυλής βρέθηκε ο ναός με το λατρευτικό άγαλμα και αετό. Μπροστά του είναι ο βωμός και η βάση όπου δένονταν τα ζώα για τη θυσία. Ακόμη ανατολικότερα βρίσκεται το ιερό της Ίσιδος. Η αυλή περιβάλλεται από στοές και διασχίζεται από κτιστό διάδρομο που συμβόλιζε τον Νείλο. Ο κεντρικός ναός ήταν αφιερωμένος στην Ίσιδα Λοχία και πλαισιωνόταν από ναΐσκους της Ίσιδος Τύχης και της Αφροδίτης Υπολυμπιδίας. Τα δύο αγάλματα βρέθηκαν στη θέση τους, όπως επίσης και το άγαλμα μίας σημαντικής θνητής αναθέτριας, της Ιουλίας Φρουγιανής Αλεξάνδρας.

Ο οικισμός βρίσκεται αμέσως βόρεια των ιερών, οχυρωμένος με ισχυρό περίβολο. Η σωζόμενη αρχική φάση, σχεδόν τετράγωνη με πύργους κάθε 33μ., ανοικοδομήθηκε από τον Κάσσανδρο και επανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή των Αιτωλών. Στην ακανόνιστη, ανατολική πλευρά έρεε -όπως σήμερα- ο πλωτός τότε Βαφύρας. Στα χρόνια της "Pax Romana" το τείχος αχρηστεύθηκε και εγκαταλείφθηκε, για να ανοικοδομηθεί και πάλι τον 3ο αι. μ.Χ., λόγω των βαρβαρικών επιδρομών. Χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό παλιότερων φάσεων, με ορισμένα μάλιστα από τα γλυπτά τοποθετημένα

με διακοσμητική διάθεση. Ανασκάφηκαν δημόσια κτίρια, αγορά, ναοί των Παλαιοχριστιανικών Χρόνων, πολυτελείς αστικές επαύλεις κ.ά. Χαρακτηριστικοί είναι οι διασταυρούμενοι δρόμοι που ορίζουν τα οικοδομικά τετράγωνα.

Σημαντικό συγκρότημα είναι οι μεγάλες θέρμες, με ψηφιδωτά δάπεδα που κατασκευάστηκαν τον 2ο αι. μ.Χ. και λειτούργησαν ως και το β' μισό του 3ου, οπότε κατέρρευσαν από σεισμό. Στο συγκρότημα ανήκουν ένα μικρό στεγασμένο θέατρο, το ωδείο, σειρά καταστημάτων και βεσπασιανές με πρόσοψη στον κεντρικό δρόμο του Δίου. Βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, ένα εξαιρετικό πορτραίτο του φιλοσόφου Ερεννιανού και ομάδα αγαλμάτων που απεικονίζουν την οικογένεια του Ασκληπιού (Μαχάων, Υγεία, Αίγλη, Πανάκεια, Ακεσώ, Ποδαλείριος), πιθανή ένδειξη ότι τα λουτρά είχαν και θεραπευτικό χαρακτήρα (Αγιονέρι, πηγή και εκκλησιά τα νεότερα χρόνια).

Στα τέλη του 2ου–αρχές 3ου αι. χρονολογείται η γειτονική στις θέρμες ρωμαϊκή Αγορά που περιβάλλεται από στοές, δημόσια καταστήματα και το Σεβαστείο, ναό αφιερωμένο στον αυτοκράτορα. Επάνω στον κεντρικό δρόμο και στην πρόσοψη ρωμαϊκής βασιλικής κυριαρχεί η ζωφόρος των ασπίδων, προερχόμενη από παλιότερο ελληνιστικό μνημείο.

Από τις επαύλεις, σημαντικότερη είναι η «Επαυλις του Διονύσου», στην οποία βρέθηκε μεγάλος αριθμός γλυπτών. Η αίθουσα των συμποσιών καλύπτεται με εξαιρετικής ποιότητας ψηφιδωτό δάπεδο που απεικονίζει τη θριαμβευτική επιστροφή του Διονύσου από τη θάλασσα.

Τέλος, στη βόρεια πλευρά εκτός των τειχών, ανασκάφηκαν πέντε μακεδονικοί τάφοι. Ο σημαντικότερος βρίσκεται κοντά στη δυτική πύλη του τείχους.

Αρχαιολογικός χώρος Δίου, το ιερό της Ίσιδος: Αφροδίτη Υπολυμπιδία και Ιουλία Φρουγιάνη Αλεξάνδρα.

Αρχαιολογικός χώρος Δίου: το ιερό της Ίσιδος και ο κεντρικός δρόμος της πόλης με το μνημείο των ασπίδων. Στην επόμενη σελίδα: Αεροφωτογραφία του Δίου. Ανασκαμμένο μόνο το νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα. Στην ανατολική πλευρά της πόλης ρέει ο Βαφύρας που διασχίζει σήμερα τα ιερά. Στο βάθος, η περιοχή των ιερών με το ελληνιστικό θέατρο (επάνω και δεξιά) και το μικρότερο θέατρο των Ρωμαϊκών Χρόνων (επάνω στο κέντρο).

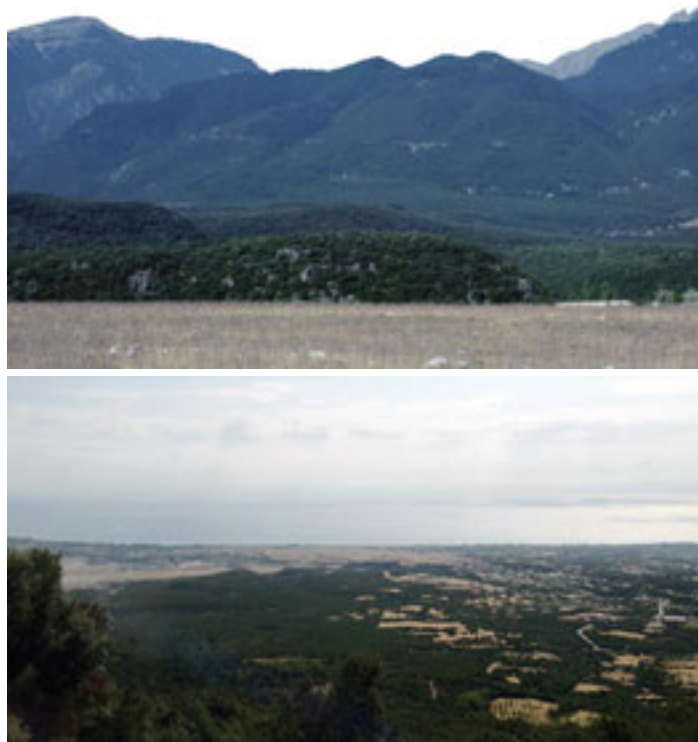

Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου: α) τα παιδιά του Ασκληπιού (Ποδαλείριος και Μαχάων, Υγεία, Πανάκεια, Ακεσώ και Αίγλη). β) Αριστερά, η Ίσις Λοχία από το ιερό της Ίσιδος. Δεξιά, η Αφροδίτη Υπολυμπιδία.

Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου: η Μήδεια, η Υγεία και ο Ερμαφρόδιτος.

Πίμπλεια

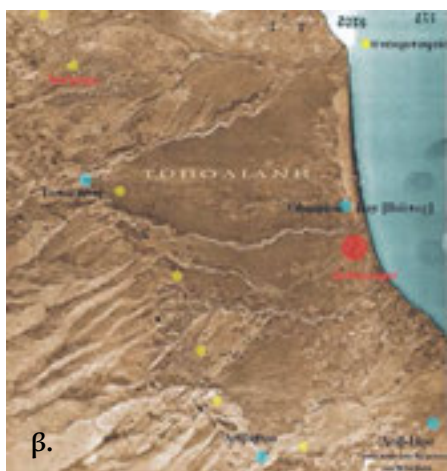

Οι λόφοι της Πίμπλειας από τον δρόμο προς Δίον (πάνω) και από τον Όλυμπο (κάτω).

Η Πίμπλεια, κώμη της περιοχής του Δίον κατά τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 7α.1.18), είναι γνωστή κυρίως χάρη στη σχέση της με τον ορφικό μύθο. Από όλες τις γνωστές θέσεις της αρχαιότητας πιθανή φαίνεται η ταύτιση με έναν σημαντικό, αλλά ανεξερεύνητο, αρχαιολογικό χώρο που βρίσκεται στην έξοδο της επιβλητικότερης από τις πτυχές του Ολύμπου, εκείνη της Μονής του Αγίου Διονυσίου και του Ενιπέα. Εκτείνεται στην περιοχή του Πεδίου Βολής Λιτοχώρου και σήμερα είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος. Ο Felix de Beaujour, στα τέλη του 18ου αι.,⁵ ταύτισε την περιοχή με το Δίον, αντέγραψε μάλιστα και την επιγραφή: «*Ηρωσ και Ρώμη, Θερινή τη δία (ιδία) θυγατρί μέγας (μνείας) χάριν, ετών III*». Την ίδια περιοχή περιέγραψε και ο W. Leake κατεβαίνοντας από το Λιτόχωρο και πηγαίνοντας προς το Δίον:

"At 3:10, Turkish time, we begin to descend the slope into the plain of Katerina. The ground is stony, barren, and quite uncultivated. Near the bottom an old church, situated in a little grove of trees at a small distance from the left of the road, contains some ancient squared blocks of stone and some capitals of columns."⁶

Από εδώ πέρασε μερικές δεκαετίες αργότερα και ο L. Heuzey, πηγαίνοντας από το Δίον στον Όλυμπο και κάνοντας την πρώτη του στάση στο Μετόχι του Αγίου Διονυσίου, στη Σκάλα. Εκεί του έδειξαν την περιοχή, την οποία ονόμαζαν Παλαιο-Μαλαθριά (Μαλαθριά: το παλιότερο όνομα του σύγχρονου χωριού στο Δίον). Στην πηγή είδε λατινική επιγραφή που δεν μπόρεσε να διαβάσει.⁷

α-β) Η περιοχή της Τοπόλιανης, γ) κτίριο στην παραολύμπια ζώνη της Τοπόλιανης.

Τοπόλιανη (Μούσειον;)

Το Μούσειον είναι γνωστό χάρη στην ιστορία που συνέγραψε ο Πολύβιος στο χαμένο 37ο βιβλίο για τις πολεμικές δραστηριότητες που οδήγησαν στην κατάληψη της Μακεδονίας από τους Ρωμαίους. Από τις γνωστές θέσεις της περιοχής του Ολύμπου δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί ο εκτεταμένος αρχαιολογικός χώρος στο ριπίδιο της Τοπόλιανης, όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες από τη Μέση Εποχή Χαλκού (θέση Βάλτος) έως και τους Παλαιοχριστιανικούς Χρόνους (υψηλοί πρόποδες) και όπου θα μπορούσε να είχαν απλωθεί οι λεγεώνες του Αιμίλιου Παύλου το 168 π.Χ.

Ηράκλειον/Πλαταμών - Κρανιά

Ο Πλαταμών είναι ένα διαχρονικά κομβικό σημείο, χάρη στη στρατηγική του θέση στον οδικό και τον θαλάσσιο άξονα βορρά-νότου. Το 1816, ο περιηγητής E. Clarke⁸ τον ταύτισε με το *Ηράκλειο*, νοτιότερη πόλη της Περείας ως την ίδρυση της *Φίλας*, κυρίως γνωστό στην ιστορία από τους ελληνιστικούς ρωμαϊκούς πολέμους. Η ταύτιση επαναλήφθηκε αργότερα από τον L. Heuzey,⁹ που εκτός των κιόνων και λοιπών αρχιτεκτονικών που καταστράφηκαν τα νεότερα χρόνια, είδε μία ανάγλυφη στήλη, μία ενεπίγραφη βάση Μενάνδρου «πολύ καλής εποχής» και, κυρίως, τμήμα αρχαίου τείχους χαμηλά στο λόφο. Οδηγήθηκε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι το αρχαίο *Ηράκλειο* ήταν μεγαλύτερο από τον βυζαντινό *Πλαταμόνα*.

Ωστόσο, το όνομα *Πλαταμών* είναι αρχαιότατο και, μάλιστα, ομηρικό. «*Αὐτὰρ ἔπειτα Ερμῆς χαρμόφρων εἰρύσατο πίονα ἔργα λείῳ ἐπὶ πλαταμῶνι*» λέει ο Ομηρικός Ὕμνος στον Ερμή (126). Σηματοδοτεί έναν λείο βράχο που περιβάλλεται ή καλύπτεται με νερό. Ο βυζαντινός *Πλαταμών*, λοιπόν, δεν θα μπορούσε παρά να είναι και ένας αρχαίος «πλαταμών», μία «έφαλος πέτρα», «λεία», «ταπεινή, περί ἧς πλατύνονται τα κύματα», ο βράχος δηλαδή με το λείο, ημικυκλικό περίγραμμα που αποτελεί τη μοναδική «πλαταμώδη άκρα»¹⁰ του Ολύμπου στη θάλασσα. Το *Ηράκλειο* θα μπορούσε να εκτείνεται και πέραν του συγκεκριμένου λόφου, οπότε ο λόφος του κάστρου θα ήταν ο «πλαταμών» που προστάτευε το λιμάνι του.

Δεν είναι γνωστό αν οι Μακεδόνες έδωσαν το όνομα σε προϋπάρχοντα οικισμό, τιμώντας τον πρόπατορα της δυναστείας Ηρακλή ή αν Ηρακλείδες ήταν ήδη εγκατεστημένοι εκεί από τα προϊστορικά χρόνια. Ούτε είναι γνωστό πότε αντικαταστάθηκε το όνομα *Ηράκλειον* από το περιγραφικό όνομα

του Πλαταμώνα. Αναφέρεται στον Πτολεμαίο, τον 2ο αι. μ.Χ., ως εξαρτώμενο από το Δίον: «Δίον κολωνία, η Πλαταμών». Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι το λιμάνι όπου εγκαταστάθηκαν οι Ρωμαίοι μετά την άλωση του Ηρακλείου συνέχισε να χρησιμοποιείται, ίσως ως λιμάνι της αποικίας τους.¹¹

Η Κρασιά βρίσκεται στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου του κάστρου, πιθανότατα κοντά στο αναφερόμενο από την αρχαιότητα λιμάνι. Η φιλόξενη παραλία της προστατεύεται από το νοτιά χάρη στην «πλαταμώδη άκρα» του κάστρου, έχει βαθειά νερά και δυνατότητα να αράξουν καράβια. Η απόσταση της ανασκαφικής τομής από το κάστρο ήταν 370μ. και από τη θάλασσα περίπου 200μ. Χάρη στη μεγάλη αυτή σωστική τομή, που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την κατασκευή σιδηροδρομικής σήραγγας, εντοπίστηκαν δύο τουλάχιστον φάσεις της Εποχής Χαλκού, δύο της Σιδήρου, μία Αρχαϊκή, δύο Κλασικές, τρεις Ελληνιστικές, μία Ρωμαϊκή και μία Παλαιοχριστιανική. Δεν εντοπίστηκε φάση της Βυζαντινής Περιόδου. Τα ευρήματα, ιδιαίτερα τα πολλά νομίσματα των ιστορικών χρόνων, αρκετά από τα οποία ασημένια, υπομνηματίζουν τη διαχρονικά σταθερή επικοινωνία του με όλη την ελληνική επικράτεια.

Οι επιχώσεις της ανασκαφής έφτασαν τα 8μ. και δεν εξαντλήθηκαν. Ο υδροφόρος ορίζοντας εμφανίστηκε στη στάθμη της Μέσης Εποχής Χαλκού και η Πρώιμη καλυπτόταν από τα υπόγεια ρεύματα. Κυριότερα χαρακτηριστικά ήταν το μεγάλο βάθος των επιχώσεων, η συνεχής αλληλουχία οικοδομικών φάσεων και τα εκτεταμένα, αλληπάλλληλα στρώματα καταστροφής, πλούσια δυστυχώς ως απλωμένοι τάφοι. Όλες οι παλιότερες φάσεις διαταράσσονταν από τις νεότερες, η χειρότερη όμως διατάραξη προκλήθηκε από τέσσερις μικρούς χειμάρρους, που οι διαχρονικές τους πλημμύρες (η μεγαλύτερη ίσως στα τέλη της Μέσης Εποχής Χαλκού)¹² κατέσκαψαν τις παλιότερες φάσεις και την αρχαιολογική ανάγνωση του χώρου. Όσο για τις παράλληλες με την ανασκαφή πλημμύρες,

αυτές μετέτρεψαν πολλές φορές το σκάμμα σε θάλασσα, την ανασκαφή σε ναυάγιο και το προκαθορισθέν χρονοδιάγραμμα σε μία ακόμη τεχνοκρατική αφέλεια. Άλλες καθημερινές δυσκολίες ήταν οι ραγδαίες ταχύτητες με τις οποίες διαλύονταν πριν γίνουν κατανοητές οι νεότερες φάσεις για να ανασκαφούν οι παλιότερες, οι συχνές και έντονες κάποτε συγκρούσεις φορέων και προσώπων, κ.ά.

Μετά τη Γεωμετρική Εποχή, στην Αρχαϊκή (6ος αι. π.Χ.), όπως και αργότερα στην Παλαιοχριστιανική Εποχή, η Κρανιά φιλοξένησε μόνο νεκρούς: μετατράπηκε δηλαδή σε νεκροταφείο. Οι κλασικές φάσεις, στη συνέχεια, συνοδεύονταν από δύο μεγάλα στρώματα καταστροφής, του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Είναι ελκυστική η υπόθεση να συνδέσει κανείς την καταστροφή του 5ου αι. π.Χ. με μία πιθανή άλωση του Ηρακλείου από τους Αθηναίους, αν και φαίνεται περισσότερο ως φυσική καταστροφή, συνεπής με τις πληροφορίες για σεισμούς και πλημμύρες των χρόνων αυτών στην Ελλάδα.¹³ Δύο κυκλικές κατασκευές του 5ου αι. π.Χ. φιλοξενούσαν τροχό κεραμικού εργαστηρίου. Η πιο επιμελημένη νοτιότερη, που κατήργησε την προηγούμενη, είχε δάπεδο με πλακαρές πέτρες και πήλινο δίσκο με διαμπερή οπή στο κέντρο. Πάνω της βρέθηκαν κομμάτια πίθων και πιθοειδών λεκανών, κεραμίδων, αμφορέων, αγνύθες, πλινθιά και μεγάλος αριθμός πήλινων κυλινδρικών υποστατών για τη στήριξη αγγείων. Σε επαφή βρέθηκαν δύο πηγάδια-αποθέτες αποτυχημένων προϊόντων. Η παραγωγή του εργαστηρίου φαίνεται πως ήταν αμφορείς και άλλα μεγάλα αγγεία, κυρίως λεκάνες με ανάγλυφα περιχειλώματα. Βρέθηκε επίσης τμήμα υποστατού με ανάλογη διακόσμηση, καθώς και μία από τις κυλινδρικές σφραγίδες διακόσμησης για τα περιχειλώματα των μεγάλων ανοιχτών αγγείων (ίσως λεκάνες και περιωρανήρια).¹⁴ Σε απόσταση λίγων μέτρων υπήρχε υπόσκαφος χώρος με 54 οινηρούς αμφορείς τύπου Μένδης, αποθηκευμένους ανάποδα. Καλύπτονταν με πυκνή λιθορριπή και ήταν κενοί. Το εύρημα είναι σημαντικό για την παραγωγή του Μενδαίου κεράμιου (η Μένδη βρίσκεται ακριβώς απέναντι) ή για τη διακίνηση απομιμήσεων του Μενδαίου οίνου.

Η κεραμορργική χρήση της Κρανιάς επιβίωσε στον 4ο αι. Δεν βρέθηκε ο χώρος για τον τροχό, εντοπίστηκαν όμως τέσσερις τουλάχιστον κεραμικοί κλίβανοι και εργαστηριακός χώρος, οργανικά συνδεόμενος με τον έναν κλίβανο. Κοντά τους ανασκάφηκε επίμηκες όρυγμα με πυθμένα από μικρούς αργόλιθους και με πολύ μεγάλη ποσότητα από οξυπύθμενους αμφορείς, αποθηκευτικά και χυτροειδή αγγεία κ.ά. Η απόθεση των αγγείων διακοπτόταν από δύο επάλληλες στρώσεις άμμου και επιφανειακά καλυπτόταν με παχύ στρώμα πηλού. Αποκαλύφθηκε, επίσης, επιμελημένο πηγάδι από κεραμικούς κυλίνδρους, που συνδεόταν διά του ορύγματος με τους κλιβάνους. Από το εσωτερικό του ανασύρθηκε θραύσμα πώματος κυκλικής διατομής (που ίσως κάλυπτε το στόμιο του πηγαδιού), πολλά θραύσματα κυλίνδρων, αργόλιθοι και κεραμική. Ο καλύτερα σωζόμενος κλίβανος βρέθηκε στον κιβωτοειδή οχετό του Έργου, κάτω από ένα κυκλικό ελληνιστικό κτίριο και πάνω από ένα ορθογώνιο των Γεωμετρικών Χρόνων, που καταστράφηκε χωρίς να ανασκαφεί. Τον 4ο αι. π.Χ. άρχισε η κατασκευή νέων κτιρίων, που η τελική τους μορφή ολοκληρώθηκε στους Ελληνιστικούς Χρόνους. Τότε ξεκίνησε και η κατασκευή βαθμιδωτών ανδρών προς τον λόφο του κάστρου, όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι εκτεινόταν ο οικισμός. Είκοσι οινηροί αμφορείς τύπου Μένδης του 4ου αι. π.Χ., παραγωγής του εργαστηρίου, βρέθηκαν στα άνθηρα, κενοί και αποθηκευμένοι ανάποδα. Σημαντικότερο κτίσμα της εποχής είναι ένα κτίριο («Θ») στον τύπο της τετράπλευρης οικίας με εσωτερική αυλή, ίσως για τις ανάγκες του οίκου που διαχειριζόταν τα εργαστήρια. Δύο μικροί θησαυροί χάλκινων νομισμάτων Φιλίππου Β' βρέθηκαν στα θεμέλια τοίχου, ο ένας από τους οποίους μέσα σε μικρό λύχνο. Αδιευκρίνιστη παραμένει η αιτία καταστροφής του 4ου π.Χ. αι. Συνοδεύτηκε, πάντως, από πλημμύρα, αφού απόθεση αρχαίου χειμάρρου βρέθηκε πάνω στο στρώμα καταστροφής και κάτω από τη φάση του 3ου αι. π.Χ.

α.

β.

γ.

α) Κλίβανος του 4ου αι. π.Χ. πάνω από ορθογώνιο κτίσμα των Γεωμετρικών Χρόνων και κάτω από ελληνοιστικά οικοδομήματα. β) Δωμάτιο «κτιρίου Θ». Η κεντρική λιθόκτιστη εστία, σε συνδυασμό με την κεραμική και τα κινητά ευρήματα, επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι πρόκειται για χώρο καθημερινής διαβίωσης. γ) Κλίβανος του 4ου αι. π.Χ.

Κρανιά, φάση του 5ου αι. π.Χ. Η θέση του κεραμικού τροχού (αριστερά) και ο υπόσκαφος χώρος με τα Μενδαία κεράμια (δεξιά).

α.

β.

α) Αποθηκευμένοι υπόγεια οινηροί αμφορείς του 5ου αι. π.Χ., τύπου Μένδης. β) Αμφορείς τύπου Μένδης του 4ου αι. π.Χ., πάνω στο γεωμετρικό ελλειπτικό κτίριο και κάτω από ελληνοιστικές κατασκευές.

Αμφορείς τύπου Μένδης 5ου και 4ου αι. π.Χ.. Ενσφράγιστες («ΜΕ») λαβές αμφορέων.

α) Βάση αγγείου με εγχάρακτη επιγραφή «ΣΑΜΙΑΕΟΝΕ», β) ερυθρόμορφος αμφορέας, γ) ανάγλυφα περιχειλιώματα παραγωγής του εργαστηρίου (Σχέδια Σάνιας Σεμπλιάνοβιτς).

Η καθημερινή κλασική κεραμική αντιπροσωπεύεται από αγγεία μεταφοράς, αποθήκευσης, μαγειρικά σκεύη και επιτραπέζια, που παράλληλά τους συναντούμε στην Όλυνθο, την Αττική και την Ιωνία.¹⁵ Χαρακτηριστικά σκεύη: οξυπύθμενοι εμπορικοί αμφορείς, λεκάνες, ιγδία, λύχνοι, ληκύθια, ασκοί, χύτρες, χυτροειδή, οινοχόες, αρυτήρες, λεκανίδες, σκύφοι, άωτα σκυφίδια, κύπελλα κ.ά. Τα εγχώρια μικρά αγγεία φέρουν μερικές φορές έντονη τοπική σφραγίδα, συχνά με στίλβωση. Η εισηγμένη κλασική κεραμική είναι πλούσια, κυρίως αττική μελαμβαφής και ερυθρόμορφη, και τα αγγεία επιτραπέζια, ως επί το πλείστον σκύφοι "bolsal", κύλικες, κύπελλα τύπου Φειδία, λυχνάρια, ερυθρόμορφα όστρακα κ.ά.¹⁶ Αγνύθες, βάση θυμιατηρίου, οστά και όστρεα, νομίσματα και πολλά άλλα συμπλήρωναν τα ευρήματα.

Η κεραμική των πλούσιων στρωμάτων καταστροφής των Ελληνιστικών Χρόνων αντιπροσωπεύεται από την πλειονότητα των χαρακτηριστικών τύπων αγγείων αυτής της εποχής. Κυριαρχούν οι κάνθαροι, τα πινάκια, τα άωτα σκυφίδια και οι σκύφοι. Λιγότεροι είναι οι ασκοί, οι όλπες και τα «αλατοδοχεία». Από τα αγγεία καλλωπισμού εκπροσωπούνται καλύτερα τα μυροδοχεία με τις χαρακτηριστικές λευκές ή καστανοκόκκινες ταινίες στον ώμο και την κοιλιά, ενώ ελάχιστα είναι τα θραύσματα των πυξίδων. Τέλος, πολυάριθμα είναι τα δείγματα τροχήλατων λύχνων, που καλύπτουν όλες σχεδόν τις γνωστές κατηγορίες τύπων της Ελληνιστικής Περιόδου. Η κεραμική της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος» αντιπροσωπεύεται κυρίως από θραύσματα κανθάρων και σκύφων και σπανιότερα πινάκιων και πυξίδων, ενώ δεν λείπουν και όστρακα ομηρικών και μεγαρικών σκύφων.

α.

β.

γ.

δ.

α) Αργυρό νόμισμα Αλεξάνδρου από θησαυρό νομισμάτων: ένδεκα αργυρών τετράδραχμων και δέκα αργυρών δραχμών. β) Έκτυπο μαρμαρίνης επιγραφής. γ) Ενσφράγιση αγνύθα κάθετου αργαλειού (Σχέδια Σάνιας Σεμπλιάνοβιτς). δ) Μήτρα δύο γυναικείων μορφών, μία από τις οποίες κρατά σταφύλι.

Αρκετά ήταν τα προϊόντα κοροπλαστικής που αφορούν κυρίως ειδώλια γυναικείων μορφών αλλά και ζώων. Η πυκνότητα και το μέγεθος της εμπορικής δραστηριότητας αντικατοπτρίζεται από τα νομίσματα αλλά και από τις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, που πλησιάζουν τα 150 δείγματα. Η συντριπτική πλειονότητα, μετά τον 4ο αι. π.Χ., ανήκει στη λεγόμενη ομάδα του Παρμενίσκου, πιθανότατα το νεότερο κεράμιο της Μένδης -σε σχέδιο του Λυσίππου κατά τον Αθήναιο.¹⁷ Ακολουθούν οι λαβές ροδιακών αμφορέων, θασίτικων και, τέλος, τρία παραδείγματα εργαστηρίου Αμφίπολης.

Η καθημερινή ζωή ξεδιπλώνεται μέσα από το πλήθος μεταλλικών μικροευρημάτων: χάλκινα αγκίστρια, μολύβδινα βαρίδια ψαρέματος, χάλκινες βελόνες, σακοράφες και κοσμήματα, αιχμές βελών και δοράτων, δίνουν πληροφορίες για τις ασχολίες της εποχής.

Οι ταραγμένοι Ελληνιστικοί Χρόνοι σηματοδοτούν τη μετατροπή της *Κρανιας* σε έναν πυκνοκατοικημένο χώρο που έσφυζε από ζωή, στα μεσοδιαστήματα τουλάχιστον των καταστροφών. Ο εργαστηριακός χαρακτήρας διατηρήθηκε, όπως προκύπτει από τους αποθέτες. Την καταστροφή στα τέλη του α' τέταρτου του 3ου π.Χ. αι. επισημαίνει ένα πυκνό στρώμα φωτιάς, πιθανόν από τις επιδρομές των Γαλατών. Έγιναν εκτεταμένες προσπάθειες ανοικοδόμησης στον ίδιο άξονα, με προσθήκες στα παλαιότερα κτίρια, και στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. ολοκληρώθηκε πιθανόν η κατασκευή των ανδρών προς τον λόφο του κάστρου. Μία δεύτερη καταστροφή στα τέλη του 3ου αι. π.Χ., με βίαιο πάλι χαρακτήρα, φαίνεται πως οδήγησε σε μερική ερήμωση και αλλαγή του οικοδομικού άξονα. Πιθανότατα σχετίζεται με την επιδρομή των Αιτωλών του Σκόπα. Μετά την καταστροφή, οι δραστηριότητες συρρικνώθηκαν ως την άλωση από τους Ρωμαίους, πολύ περισσότερο στη συνέχεια. Το μοναδικό κτίριο της περιόδου φαίνεται να οργανώνει τους χώρους του γύρω από μία περίστυλη αυλή, με στηρίγματα πιθανόν ξύλινα.

Η ρωμαϊκή φάση στην *Κρανια* αρχίζει με το στρώμα καταστροφής του 2ου αι. π.Χ., που προφανώς θα σχετίζεται με την αναφερόμενη πολιορκία του *Ηρακλείου*. Έγινε σαφές ότι η περιοχή δεν εγκαταλείφθηκε, αφού οι επιχώσεις, ένας δρόμος και ένα κτίριο υποδεικνύουν ανθρώπινη παρουσία μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ.

Άγνωστο είναι πότε ακριβώς άρχισε να κατασκευάζεται η σειρά των μνημειακών καμινιών της ρωμαϊοκρατίας, που συνέχισαν την εργαστηριακή χρήση και όπου ασβεστοποιήθηκαν μαρμαρίνες αρχαιότητες και τοπικός ασβεστόλιθος. Ανασκάφηκαν από την 9η ΕΒΑ (όπου ΕΒΑ: Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) στο λόφο βόρεια του κάστρου, αλλά όπως φάνηκε από την ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, η σειρά των καμινιών συνεχιζόταν νότια και σφραγιζόταν από στρώμα του 4ου αι. μ.Χ.

Την Παλαιοχριστιανική Εποχή έσβησαν τα καμίνια, η *Κρανια* μετατράπηκε σε νεκροταφείο, όπως στην Αρχαϊκή Εποχή, και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε μέχρι τον 20ο αι.

Χαλικόστρωτος δρόμος της ρωμαϊκής φάσης και ασβεστοκάμινο της υστερορωμαϊκής.

Θέαση προς νοτιοανατολικά από τα Λειβήθρα: το κάστρο Πλαταμώνα, ο υψηλός Λόφος Παππού δυτικότερα και πιο δυτικά και χαμηλότερα το Παλιόκαστρο. Σε πρώτο επίπεδο, η Ζηλιάνα, ποταμοχείμαρρος «Συς» του Πausανία.

Παλιόκαστρο (Ζάβατον ;)

Στα χρόνια μετά το Ηράκλειο, ένας νέος οικισμός, το Παλιόκαστρο, και μερικούς αιώνες αργότερα ένα νέο όνομα, το "Sabatum" ή "Sabatium" ή "Sabation", 12 μίλια από το Δίον, έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή.¹⁸ Ο ορφικός μύθος των διπλανών πάλαι-ποτέ Λειβήθρων οδηγεί στο συσχετισμό του δεύτερου με τον Σαβάζιο και, ενδεχομένως, σε κάποιο ιερό που ανακαλεί τον τοπικό μύθο.¹⁹ Δώδεκα μίλια από το Δίον, φτάνει κανείς πράγματι μεταξύ Λειβήθρων - Πλαταμώνα. Εκεί βρίσκεται το Παλιόκαστρο, με επιφανειακές ενδείξεις ίσως Ρωμαϊκών Χρόνων και πολλά αδιάγνωστα, όχι ερευνημένα ερείπια. Η ευρύτερη περιοχή λέγεται Πέρασμα, περιγραφικό όνομα, αφού εδώ οδηγούν ορεινά μονοπάτια από το πέρασμα της Καλλιπεύκης και τις πηγές των Αγίων Αποστόλων. Αυτές οι πηγές θα δικαιολογούσαν πράγματι ένα ιερό. Ίσως όμως μπορούμε να αποσυνδεθούμε από τον Σαβάζιο, που ίχνος του προς το παρόν δεν ανιχνεύτηκε. Ζάβατον είναι η αιολική μορφή του «διάβατον» και μεταφράζεται πέρασμα για νερό. Η ταύτιση με τη γεωγραφία της περιοχής και το ταυτόσημο σημερινό Πέρασμα είναι απόλυτη, η ταύτιση Ζάβατον/Sabatum όχι απίθανη. Ανάλογο παράδειγμα είναι τα διπλανά Λειβήθρα. Στη σιωπή του Ολύμπου από τότε που εγκαταλείφθηκαν μέχρι σήμερα, βρίσκονται παρόλα αυτά στα ταυτόσημα σημερινά Κανάλια. Και, ίσως, τα περιγραφικά της φύσης τοπωνύμια να είναι στην περιοχή αθάνατα.

Τα Λειβηθρα, στη σύγκλιση Άνω και Κάτω Ολύμπου, στα ταυτόσημα σήμερα Κανάλια.

Λειβηθρα

Αβίαστα προκύπτει από τις πηγές ότι τα *Λειβηθρα* και ο εξαρτημένος ορφικός μύθος²⁰ πρέπει να αναζητηθούν στους πρόποδες του Μακεδονικού Ολύμπου. Ο L. Heuzey, στα μέσα του 19ου αι., είχε υποθέσει σχεδόν με ακρίβεια τη θέση της πόλης. Η απόλυτη, όμως, ταύτιση έγινε από έναν δεύτερο Γάλλο, τον A. Plassart, το 1914. Παρά τις φιλότιμες δικές μας προσπάθειες, δεν εντοπίστηκε χώρος που να καλύπτει με την ίδια πληρότητα τις αρχαίες πηγές.

"Heuzey avait cherché en vain l'emplacement de cette ville. Il a supposé que, s'élevant sur la rive droite de la Ziliana, le Σῶς antique, la ville avait été balayée complètement par le torrent. On nous a signalé en effet des blocs antiques enterrés au voisinage de la chapelle Agios Nicolaos, au sud de la Ziliana.

Mais c'est au nord de ce torrent, dont elle domine la rive gauche, que nous avons découvert l'acropole de Leibethra, au-dessus de la fontaine Kalioriki, au sud de Leftokarya. C'est une petite éminence aux versants abrupts couverts de broussailles, dont le sommet dénudé est entouré d'une enceinte triangulaire avec tours; l'appareil est régulier, avec des joints obliques, on trouve sur le versant des tessons à figures rouges."²¹

Η θέση τους προσδιορίστηκε ικανοποιητικά με επιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή της γειτονικής Καλλιπεύκης και αναφέρει τα «ὄρη των Λειβηθρίων».²² Τα ὄρη αυτά, πιθανόν τα «Λειβήθρων ἄκρα κάρηνα» των Αργοναυτικών του Ορφέως, πρέπει να ταυτίζονται με τα ὄρη που ξεδιπλώνουν τις πτυχές τους στα φαράγγια που ονομάζονται Κανάλια, λατινική μετάφραση της λέξης «λειβηθρα».²³ Καταλήγουν, εντέλει, στα υψώματα του αρχαιολογικού χώρου των Λειβήθρων.

α.

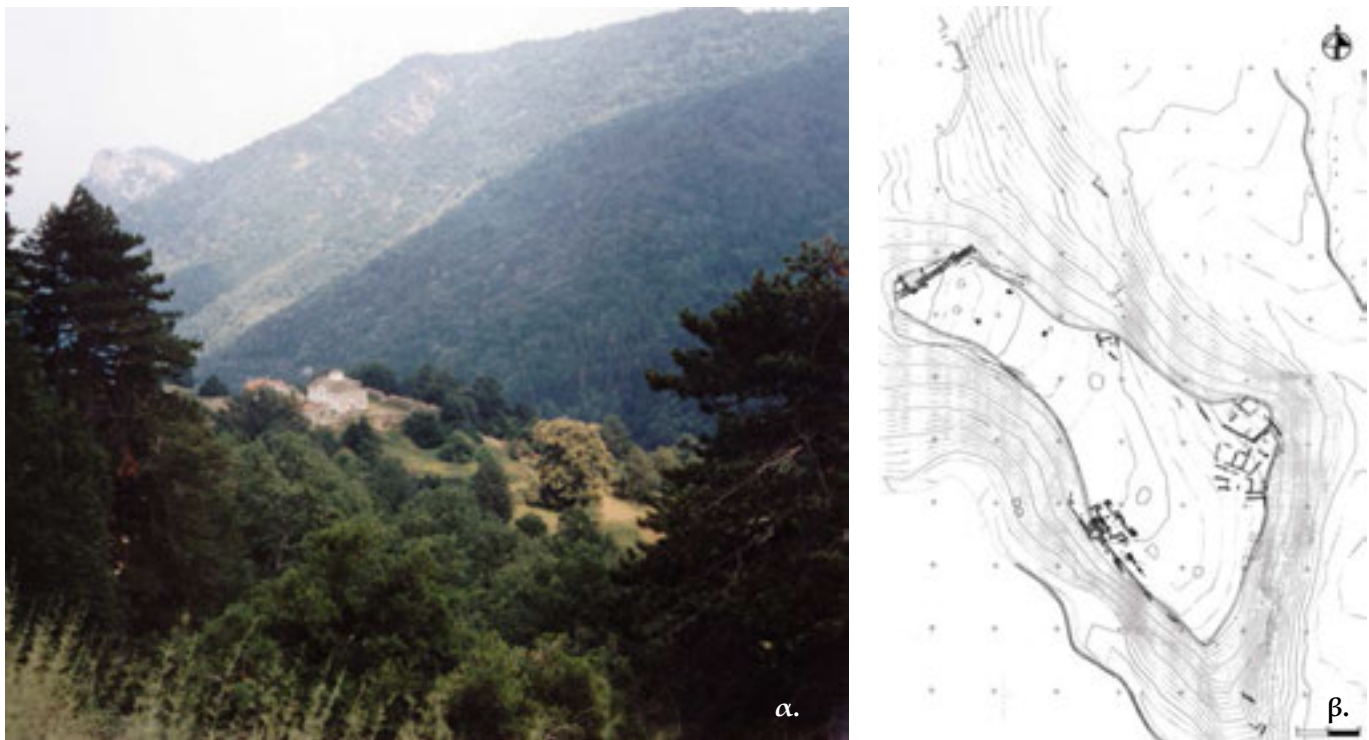

β.

α) Η ακρόπολη των Λειβήθρων και οι ποταμοχείμαρροι που δημιουργούν την ενιαία, ευρεία κοίτη της Ζηλιάνας. Στο βάθος, το κάστρο Πλαταμώνα.
β) Τα μολύβδινα βάρη.

Επιγραφική ένδειξη ήταν ένα μολύβδινο βάρος που είχε παραδοθεί παλιότερα στο Μουσείο του Δίου. Φέρει την επιγραφή ΛΕΙ-ΒΗ και σύμβολο ένα τσαμπί σταφύλι. Στα πολυάριθμα σταθμιά της ακρόπολης δεν βρέθηκε παρόμοια επιγραφή, παρόλο που σε ένα υπήρχε παρόμοιο σύμβολο.

Η θέση βρίσκεται αμέσως βόρεια από τη Σκοτίνα, 6χλμ. βορειοδυτικά από το αρχαίο Ηράκλειο και στο νοτιότατο ακρωτήριο της ανατολικής πλευράς του Άνω Ολύμπου. Εκτείνεται στην είσοδο της μεγάλης πτυχής που χωρίζει τον Άνω από τον Κάτω Όλυμπο, κατά μήκος του γεωλογικού ρήγματος του Γρίβα. Πρόκειται για τη νοτιοανατολική περιφέρεια του τεκτονικού παραθύρου που απώθησε τον πρώτο Όλυμπο και ύψωσε το νεότερο ανάμεσα στα αρχαιότερα πετρώματα της πελαγονικής ζώνης. Στη βαθειά λεκάνη της σύγκλισης των δύο Ολύμπων σχηματίζονται αλληπάλληλες ορεινές «πτυχές» και «πύλες», τα «Κανάλια», που οδηγούν τις υδατορροές από τους δύο ορεινούς όγκους

α) Μέσα στα Κανάλια, η Μονή των Κανάλων, δηλαδή των Λειβήθρων, αφού «Κανάλια» είναι η λατινική μετάφραση της λέξης «λείβηθρα». β) Σχεδιαστική αποτύπωση της ακρόπολης των Λειβήθρων στην είσοδο των Καναλιών.

γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο. Εκεί συμβάλλουν σε κοινή κοίτη και δημιουργούν τη Ζηλιάννα («Συς»), τον ποταμοχείμαρρο που έχει τη φήμη του πιο καταστροφικού του Ολύμπου. Φήμη δικαιολογημένη, αφού έχει τεράστια λεκάνη απορροής σε μεγάλο υψόμετρο και σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα.²⁴ Ο ορεινός όγκος υψώνεται απότομα δίπλα στο χώρο, επιβάλλει την παρουσία του και υποβάλλει τον επισκέπτη. Η ριψοκίνδυνη επιλογή αυτής της θέσης, και μάλιστα επί του ρήγματος του χειμάρρου Γρίβα, φαίνεται πως είναι η αιτία της καταστροφής της ακρόπολης, αλλά και της αντίστοιχης καταστροφής των αρχαίων Λειβήθρων από τον ποταμοχείμαρρο Συν που περιγράφει ο Πausanίας. Είναι, ωστόσο, και η αιτία της μοναδικής ομορφιάς του φυσικού της περιβάλλοντος.

Από την αρχαία γραμματεία γνωρίζουμε τα ονόματα «Δώτιον» και «Λειβήθραιοι πύλαι» (Λυκόφρων, Αλεξάνδρα 408/9. Τζέτζης, Σχόλια στον Λυκόφρονα 409.3). Το Δώτιον ταυτίστηκε από τον N. Hammond με τον Κάτω Όλυμπο. Αφορά ίσως την οροσειρά του Κάτω Ολύμπου, που ξεκινώντας από τον Πλαταμώνα «συγκλείει δίκην πυλών» με τα όρη των Λειβηθρίων. Οι «πύλες» των «πτυχών» του Ολύμπου είναι ορολογία ομηρική και δηλώνουν τις εισόδους των αλληπάλληλων φαραγγιών που οδηγούν στον πολύκορφο, τον αλπικό του πυρήνα. Η περιοχή έμεινε στη μυθολογημένη ιστορία λόγω της παραδιδόμενης σχέσης της με τη «μουσική οικογένεια» (Μούσες/Ορφεύς), αλλά και στην ιστορία λόγω του περάσματος που οδήγησε τους Ρωμαίους από την Καλλιπεύκη στη Μακεδονία. Το πέραςμα αυτό ίσως σχετίζεται με την «Άνω Οδόν» του Ηροδότου,²⁵ υπόθεση εξίσου πιθανή με εκείνη της Πέτρας και της Καλλιπεύκης.

Οικιστικά κατάλοιπα μυκηναϊκής χρονολόγησης διαπιστώθηκαν πρόσφατα μέσα στον οικισμό της γειτονικής Σκοτίνας, ενώ νεκροταφεία επίσης Μυκηναϊκών Χρόνων εντοπίστηκαν στους γειτονικούς

πρόποδες (*Βουλκάνη, Βακούφικα, Π. Λεπτοκαρυά*). Ένα, τουλάχιστον, της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου εντοπίστηκε στην αγροτική περιοχή της Σκοτίνας. Η ίδια εποχή διαπιστώθηκε στην ακρόπολη και στο λόφο νότια, αλλά ούτε και εκεί ανασκάφηκε.

Άγνωστη παραμένει, προς το παρόν, η έκταση και η μορφή της πόλης έξω από την ακρόπολη. Επιφανειακά οικοδομικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα μάλλον την τοποθετούν βόρεια και δυτικά. Η ίδια η ακρόπολη έχει περίπου τριγωνική κάτοψη και σχεδόν κάθετα σήμερα πρανή, εκτός από τα δυτικά που είναι ομαλότερα, όπου σώζεται και τμήμα τείχους με πύργο ή πύλη αναμενόμενης εισόδου, αφού αυτή είναι η πλέον προσβάσιμη πλευρά της.²⁶ Το τείχος είναι θεμελιωμένο βαθμιδωτά, σύμφωνα με την κλίση του εδάφους. Έχει μέτωπα με ακανόνιστη λιθοδομή, κυρίως από μεσαίους και μικρούς αργόλιθους και εσωτερικό γέμισμα από αργόλιθους, χώμα και λατύπη. Στη νότια πλευρά σώζεται εξαιρετικά αποσπασματικά,²⁷ ψευδοϊσόδομο και τραπεζιόσχημο, από μεγάλους λιθόπλινθους με αδρή όψη και λοξούς ή κάθετους αρμούς. Στο νότιο αυτό τμήμα διαμορφώνεται τετράγωνος πύργος, πλευράς 6μ.

Η εγκατάλειψη της ακρόπολης τοποθετείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Η καταστροφή ίσως προήλθε από σεισμό, αλλά η κατάρρευση των πρανών πιθανόν να δηλώνει ένα βίαιο μετασεισμικό φαινόμενο που έχει σχέση με τη μετατόπιση των νερών του Ολύμπου, γεγονός που θα ερμήνευε ίσως την καταστροφή των *Λειβήθρων* από τον Σιν του Πausανία. Λόγω μετατόπισης των υπόγειων νερών έγινε και η εγκατάλειψη της γειτονικής Παλιάς Λεπτοκαρυάς στα νεότερα χρόνια.

Στα κατακόρυφα πρανή πάνω από τον Καβουρόλακκα κρέμονται, κυριολεκτικά, από το φρύδι του υψώματος τα ερείπια του νότιου τείχους, όσα τουλάχιστον δεν βρίσκονται ήδη κατακορημισμένα στην κοίτη του χειμάρρου. Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, αρκετά μάλιστα υποσκάφηκαν από τις διαβρώσεις. Παρόμοια είναι η κατάσταση και στην ανατολική πλευρά, ενώ στη βόρεια, ολόκληρος σχεδόν ο περίβολος έχει καταρρεύσει στην κοίτη. Το δυτικό τμήμα έχει και αυτό στατικά προβλήματα, με αποκλίσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Πρώτη, λοιπόν, υπηρεσιακή προτεραιότητα υπήρξε η προστασία της ακρόπολης από τους χειμάρρους και την αρχαιοκαπηλία, με παράλληλη επιδίωξη την ανάδειξη του σημαντικού αυτού τόπου που - από εύνοια της τύχης - βρίσκεται σε ένα από τα ωραιότερα τοπία του Ολύμπου. Έτσι, αν εξαιρεθούν οι καθαρισμοί των αρχαιοκαπηλικών σκαμμάτων και η διερεύνηση στο πλαίσιο της στερέωσης των πρανών, δεν έγινε (ακόμη) ευρύτερη ανασκαφική έρευνα.

Οι πρώτες διορθωτικές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν σε απότομη κλίση του βόρειου πρανούς με αναλημματικές ξύλινες βαθμίδες. Αργότερα, έγινε μόνιμη προστασία της νότιας πλευράς χάρη στα ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας. Υλοποιήθηκε το 2003-2004 στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ από την τότε αρμόδια ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, με υπεύθυνους την υπογράφουσα, τον αρχιτέκτονα Γ. Γιαννάκη και τον μηχανικό Θ. Τριανταφύλλου. Πρόκειται για ένα κλιμακωτό στερεό πρίσμα, με λιθοπληρωμένα συρματοκιβώτια στο κατώτερο τμήμα και υπερκείμενα πασσαλόπηκτα αναλήμματα. Στο πλαίσιο του έργου ερευνήθηκαν δύο μεγάλοι αρχαϊκοί αποθέτες, με βεβαιωμένη την ύπαρξη και άλλων που, σε μεγάλο βαθμό, καταστράφηκαν από τον ποταμοχείμαρρο.²⁸ Οι δύο που ερευνήθηκαν, περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής, οστά, όστρεα και μικροαντικείμενα. Αν εξαιρεθούν λίγα παραδείγματα των Ελληνιστικών Χρόνων από την κατάρρευση των πρανών, η υπόλοιπη κεραμική, με πληθώρα τύπων και ποικίλη γεωγραφική προέλευση, χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ.

Το 2007 εγκρίθηκε η μελέτη για την εφαρμογή παρόμοιας λύσης στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό πρανές. Το έργο «Πολιτισμική Εγνατία: προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση τμήματος βορειοανατολικού και νοτιοανατολικού πρανούς ακρόπολης *Λειβήθρων* Πιερίας» εντάχθηκε στο πρόγραμμα «Ε.Π. Πολιτισμός» του Υπουργείου Πολιτισμού και υλοποιήθηκε το 2007-2008 απολογιστικά

και με αυτεπιστασία από τη νεοσύστατη ΚΖ' ΕΠΚΑ. Υπεύθυνοι ήταν η υπογράφουσα, η αρχαιολόγος Ε. Κλινάκη και ο μηχανικός Θ. Τριανταφύλλου. Πρόκειται για ένα κλιμακωτό στερεό πρίσμα με λιθοπληρωμένα συρματοκιβώτια και επίχωση ήπιας, φυσικής κλίσης με δάνεια υλικά και φύτευση με φυτική γη. Δημιουργήθηκαν διαδρομές στη στέψη και στη βάση του επιχώματος και μονοπάτι με κλίμακα εισόδου. Τοποθετήθηκαν ξύλινο προστατευτικό κιγκλίδωμα στο φρύδι του λόφου, περιφράξεις ασφαλείας στις διαδρομές και πυροσβεστικό δίκτυο, με φωλεά και πυροσβεστήρες. Στην Πηγή των Μουσών, βόρεια της ακρόπολης, διαμορφώθηκε υπαίθριος χώρος με χωρητικότητα περίπου 700 ατόμων. Εγκαινιάστηκε το καλοκαίρι του 2009, με εκδήλωση για την αρχαία ελληνική μουσική από τον Δήμο Ανατολικού Ολύμπου και το Ινστιτούτο «Αριστοτέλης». Το 2011, στο Φεστιβάλ Ολύμπου, ο θίασος «Πήγασος» παρουσίασε τις Βάκχες του Ευριπίδη.

Αρχαϊκή κεραμική από τους αποθέτες.

Πρόσφατα, εντάχθηκε στα ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας η δημιουργία Αρχαιολογικού Πάρκου, η χάραξη του οποίου στο χώρο μιμείται το σχήμα της λύρας του Ορφέα, στο πλαίσιο του οποίου υλοποιήθηκε και η παρούσα έκδοση. Η λύρα αποδίδεται με τη χάραξη των διαδρομών και επισημαίνει τη σχέση του τοπίου με τον μύθο του. Το έργο εκτελείται με αυτεπιστασία από μόνιμους και συμβασιούχους υπαλλήλους της ΚΖ' ΕΠΚΑ. Επιβλέποντες είναι οι τακτικές αρχαιολόγοι Ελένη Κλινάκη (υπεύθυνη έργου), Ευαγγελία Τσαγκαράκη (υπόλογος οικονομικών και υπεύθυνη εκδόσεων), Ευτέρπη Παπαδοπούλου (υπεύθυνη δικτύων κοινής ωφέλειας), η συμβασιούχος αρχαιολόγος Αντιγόνη Αδαμίδου και οι μηχανικοί Αγγελική Πάλλη (επιβλέπουσα έργου, τακτική αρχιτέκτων), Δημήτριος Μαγκατσάς (συμβασιούχος πολιτικός μηχανικός), Αριστεά Κωνσταντινίδου (συμβασιούχος μηχανικός τοπίου), Αθανάσιος Καραμηντζας (συμβασιούχος μηχανολόγος μηχανικός) και Αικατερίνη Νίκα (συμβασιούχος αρχιτέκτων μηχανικός). Τόσο το έργο αυτό όσο και τα υπόλοιπα έργα ΕΣΠΑ της ΚΖ' ΕΠΚΑ, εκτελούνται με τη στήριξη όλου του υπόλοιπου προσωπικού της Εφορείας.

Ο επισκέπτης του Αρχαιολογικού Πάρκου των *Λειβήθρων* θα έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί γνωστικά, αλλά και βιωματικά, στην καθημερινή ζωή της αρχαιότητας και στο μύθο του οικείου χώρου. Θεματικός και χωροταξικός του πυρήνας είναι η ενημέρωση και η ψυχαγωγία για τη μυθολογική, ιστορική και αρχαιολογική ταυτότητα της περιοχής και του ευρύτερου ολύμπιου χώρου. Αφετηρία της διαδρομής είναι το φυλάκιο στο νοτιοανατολικό άκρο του πάρκου. Ακολουθεί η ελεύθερη απόδοση του γεωμετρικού αψιδωτού σπιτιού από το *Ηράκλειο*, στο εσωτερικό του οποίου θα επιχειρηθεί η αναβίωση λειτουργιών και δράσεων. Σχεδόν διαδοχικά, ακολουθεί η αναπαράσταση της υστεροκλασικής-ελληνιστικής αγρέπαυλης-οινοποιείου στο *Κομπολόι* (χώρας *Λειβήθρων*). Θα αναπαρασταθούν ως προς την κάτοψη και τη μορφή η ισόγεια, νότια και δυτική πτέρυγα της οικίας, με την αντίστοιχη στοά της εσωτερικής αυλής. Το υπόλοιπο και μεγαλύτερο τμήμα θα ανακατασκευαστεί μέχρι το σωζόμενο στην ανασκαφή ύψος της λιθοδομής (περίπου 40εκ.). Στην κορύφωση του θεματικού

πάρκου, θα οργανωθεί υπαίθριος χώρος με δεκατρείς αναστρέψιμες κατασκευές, αφιερωμένες στη «μουσική οικογένεια», δηλαδή τις Μούσες, τον Ορφέα και τους εμπλεκόμενους θεούς του μύθου. Το τέλος του περιπάτου καταλήγει σε ένα αναστρέψιμο μικρό θέατρο για πολιτιστικές εκδηλώσεις, με θέα στο κάστρο του Πλαταμώνα, τον Θερμαϊκό κόλπο και το Αιγαίο.

Στο πλαίσιο της αρχαιο-φυσιογνωστικής παρέμβασης, καρτέλες αναρτημένες στα δέντρα θα ενημερώνουν τον επισκέπτη με μυθολογικά και ιστορικά στοιχεία για τα είδη της χλωρίδας. Το θεματικό πάρκο «Αναβάθμιση του Δάσους» διαμορφώνεται στην περιφέρεια, με τη διατήρηση, καθοδήγηση και την ενίσχυση της υπάρχουσας βλάστησης. Κατασκευές όπως τραπεζοπάγκοι, βρύσες και παρατηρητήρια θα ξεκουράζουν τον επισκέπτη.

α.

β.

γ.

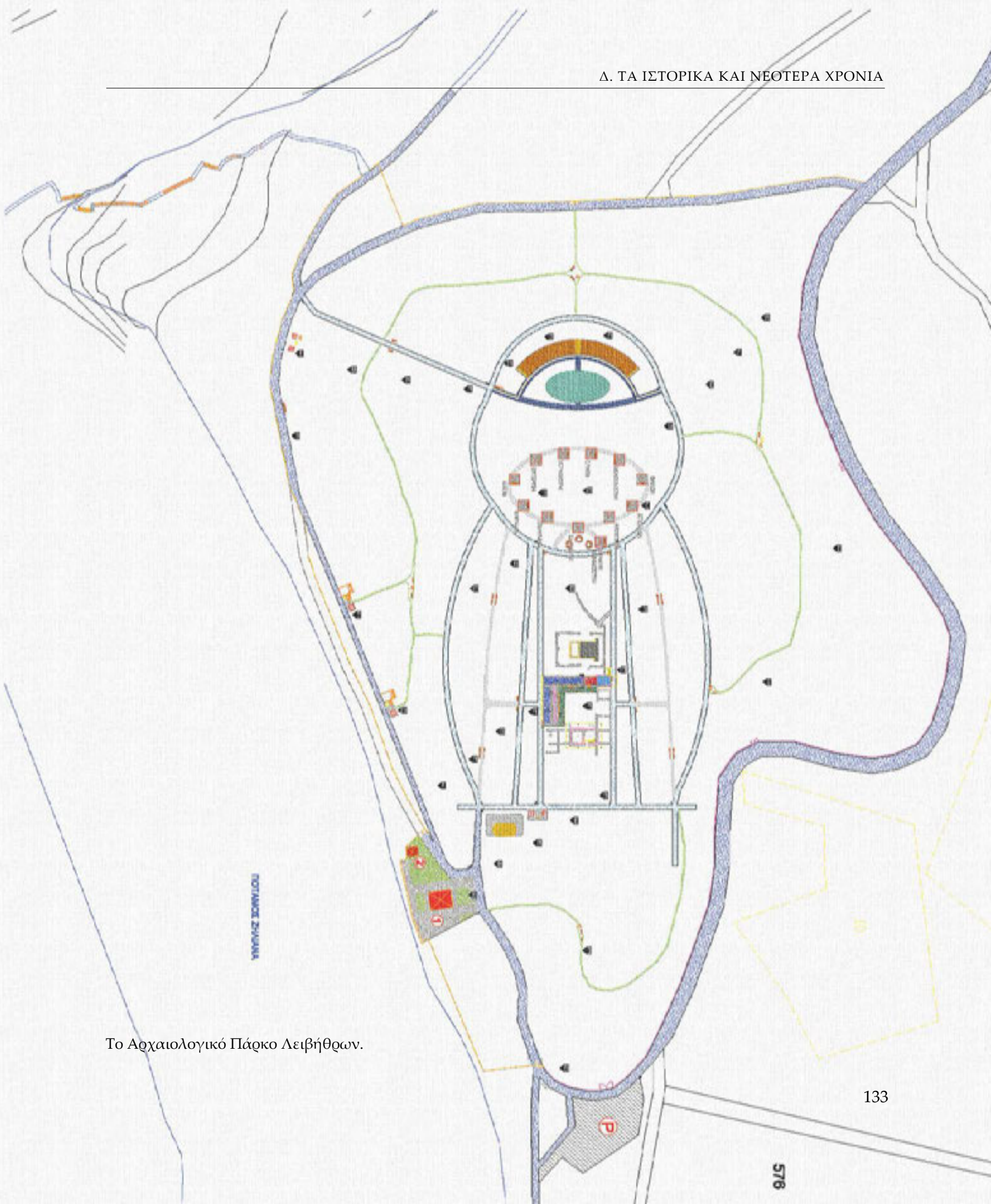
Λείβηθρα: α) Το δυτικό τείχος, β) το νότιο τείχος, γ) το νότιο πρανάς της ακρόπολης με την αντιστήριξη (έργο «ΠΕΠ»).

Τα Λείβηθρα και ο υπαίθριος χώρος εκδηλώσεων κάτω από την ακρόπολη.

Το ανατολικό πρανές και η αντιστήριξη (έργο «Πολιτισμός» του Υπουργείου Πολιτισμού).

ΠΟΤΑΜΟΣ ΣΥΛΛΑΝΑ

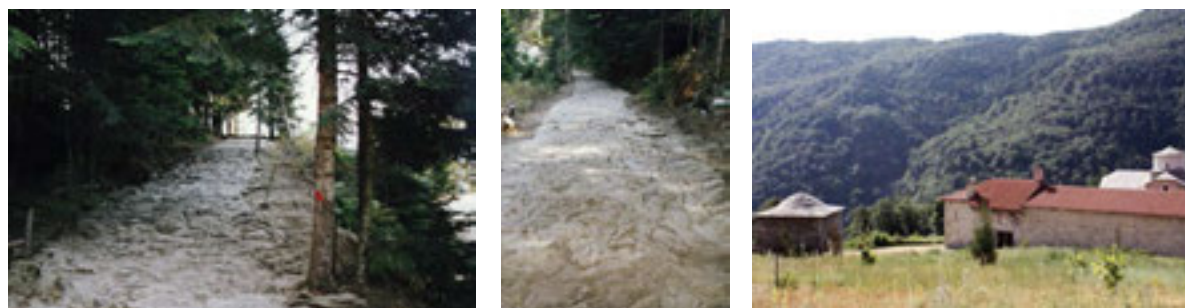
Το Αρχαιολογικό Πάρκο Λειβήθρων.

Ορεινός Δρόμος Λειβήθρων στα Κανάλια

Πρόκειται για λιθόστρωτο ορεινό δρόμο, που συνδέει τη Θεσσαλία με τη Μακεδονία (Καρυά-Λεπτοκαρυά). Εντοπίστηκε με επιφανειακή έρευνα σε διάφορα σημεία κατά μήκος του φυσικού περάσματος από τα Λειβήθρα προς την Περραιβία. Έχει μορφή μονοπατιού, όπου διακρίνονται μεμονωμένες στρωμένες πέτρες. Οι εργασίες του δρόμου Καρυάς-Λεπτοκαρυάς, που ξεκίνησαν χωρίς ενημέρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, κατέστρεψαν πολλά του τμήματα, όπως εξάλλου και ένα μεγάλο τμήμα του νεκροταφείου της Ύστερης Εποχής Χαλκού των Λειβήθρων, στη θέση Βακούφικα-Παλιομέτοχο. Μικρό τμήμα του δρόμου αποκαλύφθηκε στο 11+232χλμ. από τον κόμβο της Λεπτοκαρυάς στην Εθνική Οδό (412χλμ. Ε.Ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης).

Με πλάτος 4μ., ο λιθόστρωτος δρόμος κατασκευάστηκε σε περιοχές δύσβατες και μεγάλων κλίσεων, που προϋποθέτουν μεγάλα χωματουργικά έργα και εκβραχισμούς επί του φυσικού βράχου. Λόγω των κλίσεων και των ειδικών κλιματολογικών συνθηκών διατηρεί ελάχιστες έως και μηδενικές επιχώσεις, τόσες όσες συντηρούν οι σχεδόν επιφανειακές ρίζες του δάσους. Τμήμα διατηρούσε ίχνη τροχών, αλλά καταστράφηκε από το Έργο.

Ο δρόμος. Στην πορεία του, η Μονή των Κανάλων.

Το κάστρο του Πλαταμώνα. Μέγιστο σωζόμενο ύψος περίπου 9,5μ. Θεωρείται συνήθως έργο των Φράγκων, η τοιχοδομία του όμως υποδεικνύει διάφορες εποχές.

Δ2. Μεσαιωνικά και Νεότερα Χρόνια

Στους αιώνες των σλαβικών επιδρομών και της σαρακινής πειρατείας (6ο-10ο αι.), οι πληροφορίες είναι ελάχιστες,²⁹ στα τέλη πάντως του 8ου-αρχές 9ου αι. η περιοχή εντάχθηκε στο θέμα Θεσσαλονίκης. Το 1193, ο Πλαταμών αναφέρεται σε βενετικό χειρόγραφο (*"in portu qui dicitur Platheneia"*) και το 1198 η «επίσκεψις Πλαταμώνος» (κτήματα της αυτοκρατορικής οικογένειας) σε χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ', με το οποίο παραχωρήθηκαν εμπορικά προνόμια στους Βενετούς. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1204, και με αφορμή μία συμφωνία του έκπτωτου Ισαάκιου Β' Αγγέλου, η Κωνσταντινούπολις κατακτήθηκε και λεηλατήθηκε από τον Βαλδουίνο της Φλάνδρας στην 4η Σταυροφορία. Ο Φράγκος βασιλεύς της Θεσσαλονίκης Β' Μομφερρατικός παραχώρησε τη χώρα από το Λιτόχωρο ως τον Πηνειό στους Λομβαρδούς και τον R. Piscia. Λίγο αργότερα, ο πάπας Ιννοκέντιος παρέδωσε στον *"electus"* επίσκοπο Κίτρους τα εισοδήματα της επισκοπής Πλαταμώνος, που το 1213 αναφέρεται σε επιστολή του πάπα ως υπαγόμενη στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Το 1218-24, τον «υπερνεφή» Πλαταμώνα, «το κατά κύκλον τούτο περιγεγραμμένον πολίχνιον» απελευθέρωσε ο ηγεμών της Ηπείρου Θεόδωρος Α' Κομνηνός Δούκας, μαζί με άλλες περιοχές που ανακατέλαβε από τους Φράγκους και τους Βουλγάρους. Ακολούθησε η εκθρόνιση του Δημητρίου Μομφερρατικού, η ίδρυση του βασιλείου της Θεσσαλονίκης (Θεόδωρος, 1230) η ήττα, αιχμαλωσία και τύφλωση του Θεόδωρου από τον τσάρο της Βουλγαρίας και η αναρρίχηση στο θρόνο της Θεσσαλονίκης του αδελφού του Μανουήλ.

Το 1237, ο Θεόδωρος έδωξε τον Μανουήλ, που εξορίστηκε αλλά ανακατέλαβε τον Πλαταμώνα το 1241. Μετά τον θάνατό του, η περιοχή προσαρτήθηκε στο δεσποτάτο της Ηπείρου, ενώ το 1246 έγινε η κατάλυση του βασιλείου της Θεσσαλονίκης από τον Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη. Ο Πλαταμών παρέμεινε στον Μιχαήλ, στα όρια της αυτοκρατορίας του δεσποτάτου Ηπείρου και Νικαίας. Το 1259, ο Μιχαήλ συμμάχησε με τους Φράγκους κατά του Ιωάννου Παλαιολόγου, αδελφού του αυτοκράτορα της Νικαίας Μιχαήλ Η'. Ακολούθησε η συντριβή των Φράγκων και του Μιχαήλ στη μάχη της Πελαγονίας, και η αιχμαλωσία επίσημων Φράγκων στον Πλαταμώνα, καταφύγιο των Φράγκων συμμάχων του Μιχαήλ. Το 1261, έγινε η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Παλαιολόγους, χωρίς ωστόσο η αναστάτωση από τις διαμάχες των τοπαρχών να σταματήσει οριστικά. Το 1264, η περιοχή από τα Τέμπη ως τη Βέροια αναφέρεται στο οδοιπορικό *Tabula Itineraria Peutingeriana*, με τα εξής τοπωνύμια: *Stenas, Sabatium, Dium, Hatera, Anamo, Bada, Arulos, Acerdos, Beroea*. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Αθανάσιος Ναζιραιός άφησε τη μαρτυρία του σε κίονα του Πλαταμώνα, όπου την είδε το 1914 ο γάλλος αρχαιολόγος A. Plassart.³⁰

Sur une des colonnes renversées, nous avons en effet copié et estampé l'inscription suivante (fig. 6) (3) :

Ἰησοῦς Χριστός
 + Μιστὴ γήρας πρὸν σ(τα)ραϊὸς | πεταίων
 Ἀγαλλεπιὸν ἐπιβήμα τὸ θῆρας
 Καὶ πάντας ἔργον ἱεραῶν ἁγίων
 Ἐγὼ δ' ἐπιβήμα <> σ(τα)ραϊὸν ἦεν τῶν |
 Ἀθανάσιος Ναζιραιὸς τὸν τρέπον |
 δι' οὗ λήσθη εὐροισι τὸν ἱερατῆριον
 ἵστα) εἰπέ (5788 de l'ère du monde = 1280 ap. J.-C.).

Στις αρχές του 14ου αι., Καταλώνιοι μισθοφόροι λεηλάτησαν την περιοχή και προχώρησαν στη Θεσσαλία. Επωφελοῦμενοι οι Σέρβοι εισέβαλαν σε Μακεδονία, Ἡπειρο και Θεσσαλία. Το 1342, ο Ιωάννης Κατακουζηνός αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτωρ αλλά απέτυχε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη, όπου εγκαταστάθηκε ο μέγας δούκας Απόκαυκος, εκπρόσωπος του Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου. Στον εμφύλιο μεταξύ Κατακουζηνού και Παλαιολόγου (1342-3), προσχώρησαν στον πρώτο η Θεσσαλία, η Πέτρα και ο Πλαταμών, που δέχτηκε στη συνέχεια την επίθεση του Απόκαυκου. Το 1345, μετά την επανάσταση των Ζηλωτών, ο Απόκαυκος «κατέκλεισεν» τους αρχηγούς των επαναστατών «εν δεσμοτηρίῳ πέμψας προς Πλαταμώνα και τας άλλας πολίχνας». Το 1346, ο Απόκαυκος έφυγε από τη Θεσσαλονίκη και ο Πλαταμών παραδόθηκε στον Κατακουζηνό, που συμμάχησε με τον Σουλτάνο και ανακηρύχθηκε αυτοκράτωρ στην Κωνσταντινούπολη.

Οι πανταχόθεν αλληπάλληλες επιδρομές, οι μακροχρόνιες εμφύλιες διαμάχες, η πολυαρχία-αναρχία στο χώρο τής πάλαι ποτέ κραταιάς αυτοκρατορίας και οι επιλογές που έφεραν τους Σταυροφόρους στην Πόλη και τους Οθωμανούς στην Ευρώπη, οδήγησαν στο επόμενο κεφάλαιο της ιστορίας, την Τουρκοκρατία. Οι επιδρομές στη Μακεδονία άρχισαν το 1373-1374 και ως στα τέλη του αιώνα είχαν εισβάλει στη Θεσσαλία, της οποίας είχαν ολοκληρώσει την κατάληψη το 1423 και είχαν απωθήσει τους Σέρβους.

«Κατά το 1373-1374 ή 1390-1395 (μετά τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου) έγινε η πολιορκία του Κάστρου (της Πέτρας) από τους Οθωμανούς. Στην παράδοση του χωριού μας διασώζονται ζωντανά τα γεγονότα της πολιορκίας. Οι πολιορκητές Οθωμανοί, αφού έκοψαν το νερό του κάστρου καταστρέφοντας το σύστημα

ύδρευσης της πολίχνης - ένα αυλάκι πήλινων αγωγών που πολλά τμήματά του σώζονται μέχρι και σήμερα-, έστησαν ένα μεγάλο κανόνι απέναντι στο βουνό και βομβάρδιζαν συνεχώς, μέρα και νύχτα, περιμένοντας την παράδοση των μαχητών... Οι κάτοικοι διέφυγαν μέσω της κοίτης του Ιταμου προς τα ορεινά αναζητώντας κάποιο καταφύγιο, φέρνοντας μαζί τους και την Ιστορία που διαδραματίστηκε «ζ'μπέτρα απ' ντ' βασίλτσα, ζ'μπαλιόχωρα» «στην Πέτρα της βασίλισσας στην Παλιόχωρα» ... Οι διωγμένοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στη σημερινή θέση του Αγίου Δημητρίου, όπου υπήρχε μοναστήρι. Έτσι το χωριό αναπτύχθηκε γύρω από τη Μονή του Αγίου Δημητρίου και μάλιστα στη θέση που μέχρι και σήμερα ονομάζεται «Κελιά». Η εγκατάσταση των κατοίκων επιβεβαιώθηκε από τους τάφους που βρέθηκαν στο προαύλιο του Ναού του Αγίου Δημητρίου και η χρονολόγηση των ταφικών κεραμικών έδειξε ότι ανήκουν στην περίοδο 14ος-15ος αιώνας. Τα κεραμικά αυτά βρίσκονται στη Βυζαντινή Εφορεία Αρχαιοτήτων στη Θεσσαλονίκη. Επίσης οι περισσότερες εικόνες της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου έχουν μεταφερθεί από την «Παλιόχωρα» για να σωθούν... Με την πάροδο του χρόνου κάποιοι κάτοικοι επέστρεψαν στην Πέτρα και ξαναέκτισαν το χωριό ...».

Τάσος Γκρέμος, Ο ρόλος του ποταμού Ιταμου³¹

Η Πέτρα προβιβάστηκε στην τέταρτη θέση των υποκειμένων επισκοπών Θεσσαλονίκης, ενώ τον 15ο και 16ο αι. η επισκοπή Πλαταμώνος κατείχε τη δωδέκατη. Το 1425, ο Πλαταμών ανακαταλήφθηκε από τον Βενετό αμιράλη Michiel. Οι Βενετοί κατείχαν τον Πλαταμών τουλάχιστον ως το 1427, που έγινε απόδραση καταδίκων από το κάστρο, μεταξύ τους και ενός από τους Απόκαυκους. Το 1430, κατελήφθη η Θεσσαλονίκη και μερικές δεκαετίες αργότερα, το Λυκοστόμιο στα Τέμπη αναφέρεται από τον Angiogello (1470) ως ερείπιο, ενώ έξω από το κάστρο του Πλαταμώνα ("Platimonia") υπήρχε δυνατότητα διανυκτέρευσης.³² Το 1477, αναφέρεται και το Λιτόχωρο: με Συνοδική Πράξη υπάγονται στον Πλαταμών οι εκκλησίες της «οσιομάρτυρος Παρασκευής εν Λιτοχωρίω και η εν Ολύμπω της υπεραγίας Θεοτόκου Σκάλα επιλεγομένης». Το 1497, αναφέρεται επίσκοπος Πλαταμώνος (Γρηγόριος), και από τον 16ο αι., τουλάχιστον, ο Πλαταμών εμφανίζεται στους χάρτες και τους πορτολάνους. Το 1520-21, σε τεφτέρι καταγραφής φόρων, ο Πλαταμών αναφέρεται διοικητικά στη Λάρισα. Μία πρώτη περιγραφή της περιοχής σώθηκε χάρη στη διαθήκη του Ομέρ, γιου του Τουραχάν (τοπάρχη και κατακτητή της Θεσσαλίας). Το 1484, αναφέρει τοπωνύμια και χάνι έξω από το κάστρο του Πλαταμώνα, όπου ίδρυσε το κελί για τους διαβάτες και παρείχε τα έξοδα συντήρησης: τρία ασημένια άσπρα κάθε μέρα για τον ιμάμη, τρία για τον σεΐχη, 1,5 για τον φούρναρη, δώδεκα για το κρέας κ.ά. Αναφέρει «το σύνολο των μύλων των κειμένων επί του ποταμού Πέτρας εν τω χωρίω Σιεφταλί επί του ύδατος Τσιαναρλί πλησίον του φρουρίου Πλαταμώνος και αγορασθέντος παρά της γυναικός της καλουμένης θυγατρός του Τσαούση κατοικούσης εν τω τμήματι Τρικάλων».³³

Ένας από τους σουλτάνους, ο Μεχμέτ Α' (1611-1693), πρέπει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των παλιότερων επισκεπτών του ορεινού όγκου του Ολύμπου, κατά το έτος 1669.³⁴ Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αργότερα από τον Άγιο Διονύσιο, ο οποίος είχε ήδη εγκατασταθεί στην καρδιά του Ολύμπου τουλάχιστον από το 1540 και φέρεται να έκτισε το πρώτο εκκλησάκι σε μία από τις υψηλότερες κορυφές, τον Προφήτη Ηλία (λειτουργείται στις 20 Ιουλίου).

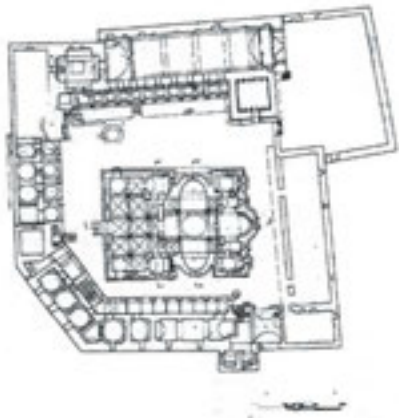
Το 1542-43, ο Άγιος Διονύσιος, βροχοφόρος όπως ο Δίας και νεότερη ψυχή του Ολύμπου, ίδρυσε την ομώνυμη Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή στο φαράγγι του Ενιπέα, βαθειά μέσα στην καρδιά του ορεινού όγκου. Με αυτή του την εγκατάσταση, ο Άγιος μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος νεότερος εξερευνητής του όρους.

α) Η Μονή του Αγίου Διονυσίου από τον Β. Ιθακήσιο. β) Χαλκογραφία του 1808 της Μονής. Στην επιγραφή αναφέρονται αρχαιότητες που προϋπήρχαν στις θέσεις που κτίσθηκαν τα παρεκκλήσια στις ομώνυμες κορυφές της Μεταμορφώσεως (2.699μ.) και του Προφήτη Ηλία (2.788μ.). γ) Η χαράδρα μέσα στην οποία βρίσκεται η Μονή. Σε πρώτο επίπεδο, υψώματα της περιοχής της αρχαίας Πίμπλειας.

Καταγόμενος από χωριό της Καρδίτσας, εμόνασε στα Μετέωρα, στο Άγιο Όρος (Καρυές, Μονή Φιλοθέου), στη Βέροια, στους Αγίους Τόπους και στη συνέχεια στο όρος των εθνικών θεών. Εδώ έμεινε ως το τέλος της ζωής του, μετά από ένα μικρό διάλειμμα στο Πήλιο, όταν οι Τούρκοι τον έδιωξαν λόγω τοπικών καταγγελιών ότι το μοναστήρι του θα γινόταν καταφύγιο των ανυπότακτων. Επέστρεψε μετά από παρατεταμένη ανομβρία και καταστροφική χαλαζόπτωση. Μετά τον θάνατό του, η Μονή (αφιερωμένη από τον ίδιο στην Αγία Τριάδα) αριθμούσε διακόσια μέλη και έγινε πράγματι αυτό που οι εχθροί του φοβήθηκαν: καταφύγιο των ανυπότακτων και των κυνηγημένων, καταφύγιο όμως και όλων των έκτοτε ερευνητών του όρους. Ο L. Heuzey που επισκέφθηκε τη Μονή στα μέσα του 19ου αι., έλεγε ότι δεν υπήρχε ναός στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία χωρίς εικόνα του Αγίου.³⁵

Σχεδιαστική αποτύπωση της Ιεράς Μονής Αγίου Διονυσίου. Το Καθολικό της Μονής είναι ναός Αθωνίτικου τύπου με πέντε τρούλους, τέσσερα παρεκκλήσια και χορούς, τετρακίονιος με νάρθηκα και λητή. Στη βόρεια πτέρυγα σώζεται στο ισόγειο η Τράπεζα και η Εστία, στον όροφο δύο παρεκκλήσια και σειρά κελιών. Στη νοτιοδυτική και νότια πλευρά σώζονται τα κελιά στους δύο ορόφους. Η τριώροφη δυτική πτέρυγα περιελάμβανε κελιά και το κωδωνοστάσιο, η ανατολική είχε τρεις ορόφους. Εκτός από την κεντρική Μονή, ο Άγιος Διονύσιος έκτισε ασκηταριά, ναΐσκους και σπήλαια.

Το 1573, ο Πλαταμών αναφέρεται στον πορτολάνο του Δημητρίου Τάγια και το 1585 στα Σουηκικά του Μαρτίνου Κρούσιου, ως πόλις «παρά την θάλασσαν». Λίγο αργότερα, το 1599, ο V. Gradenigo αναφέρει σε επιστολή του ένα καραβάν σεράι στον Πλαταμώννα, αλλά και έναν μπέη στο κάστρο, που χρησιμοποιούσε ληστές εναντίον των περαστικών. Η οθωμανική διοίκηση, μάλιστα, είχε αρχίσει ήδη να χρησιμοποιεί Ρωμιούς για την επιβολή της τάξης.

Στο δεύτερο μισό του 16ου αι., ένας από τους πρώτους ερευνητές της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας, ο Ολλανδός George Dousa, μετέγραψε επιγραφές της Κουντουριώτισσας (1599), ενώ τον επόμενο αιώνα (1640) η περιφέρεια Πλαταμώνος αναφέρεται σε επιστολή του πρώην Πατριάρχη Πατελάρου.³⁶ Το 1641-42, μπορούσαν να γίνονται φιλοδυτικά κηρύγματα από τον Κωνσταντίνο Λογοθέτη στους «βυθισμένους στην αμάθεια» κατοίκους του Πλαταμώννα, που πάντως τον άκουγαν με ευμένεια. Το 1669, ο Robert de Dreux,³⁷ ιερέας της γαλλικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, αναφέρει ότι ήταν μικρή πόλις με υπέροχα και πηγαία νερά στην παραλία, που είχε απέναντι τη βρύση του Φαίκ και κάτω στην ακρογιαλιά το επίνειο. Στον συνοικισμό κάτω από το κάστρο ήταν και η έδρα του επισκόπου.

Τον 17ο αι., ίσως δημιουργήθηκε η Παλιά Σκοτίνα πάνω από τα Λείβηθρα. Και ίσως να μην είχε αλλάξει ιδιαίτερα ως την αρχή του 20ου αι., εποχή που την περιέγραφε ο Επίσκοπος Κίτρονς Παρθένιος.

«Το χωρίον Σκοτίνα είναι και τούτο εκ των ολίγων κεφαλοχωρίων της περιφέρειάς μας της οποίας, ως και αλλαχού εμνημονεύσαμεν, το έν τέταρτον είναι μετά των τριών κωμοπόλεων κεφαλοχώρια, τα δε λοιπά τρία τέταρτα περίπου τσιφλίκια. Καθ' ημάς ωνομάσθη ούτω το χωρίον τούτο εκ των πολλών χονδρών μαλλίνων υφασμάτων [σκουτιών] τα οποία εις αρχαιοτέραν εποχήν εκ διαφόρων χωρίων των πέριξ μερών κατειργάζοντο εις τα πολλά νεροτριβεία αυτής, άτινα είχεν ως εκ των πολλών και αφθόνως κατερχομένων εκ των υψηλοτέρων μερών υδάτων. Αλλά και εις την υφαντουργίαν ήσαν επιδεδομένοι οι αρχαιοτεροι κάτοικοι μαλλίνων και βαμβακερών υφασμάτων και άλλων μεν ειδών, ως επι το

πλείστον όμως λευκών βαμβακερών προσοψίων, προμηθευόμενοι, ως φαίνεται, τα βαμβακερά νήματα εκ της νοτιοανατολικής αυτού και επί της δυτικής πλευράς του Κισσάβου εν τη περιφέρεια Λαρίσης κειμένης κωμοπόλεως Αμπελάκια, εν η ήκμαζον τότε τα εν τοις νηματουργίαις αυτής κατασκευαζόμενα περιώνυμα νήματα...

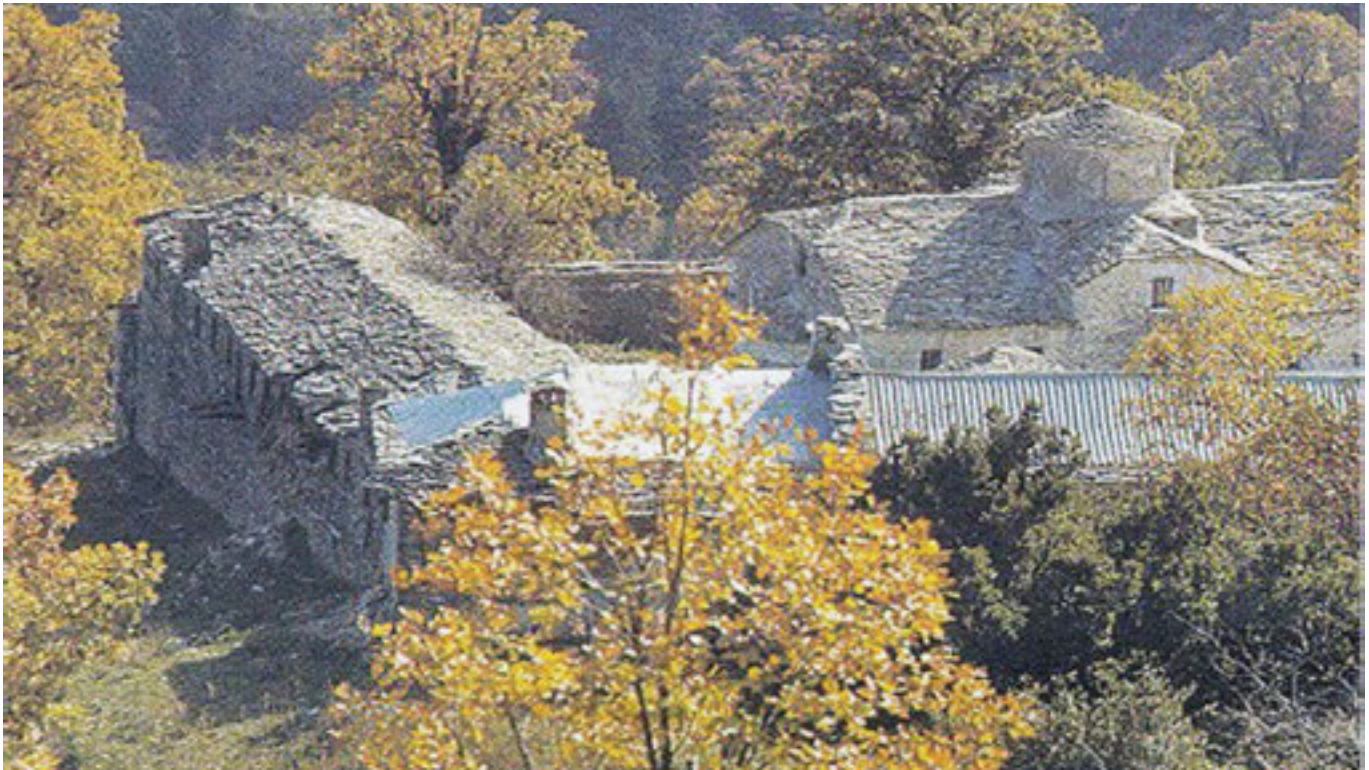
Η Σκοτίνα κείται εις υψηλότερον και του Παντελεημόνου μέρος, επί της νοτιοανατολικής οροσειράς των υπωρειών του κυρίως Ολύμπου, και επί της δυτικής πλευράς φάραγγος, δασώδους και πλήρους πεύκων και οξειών, εξ ής οράται ο Θερμαϊκός μετά της Χαλκιδικής, αναβρουούσης δε πανταχόθεν ύδατα πόσιμα, εύγεστα, ελαφρά, ψυχρότατα και υγιεινά. Αρχεται δε η φάραγξ αύτη από των κορυφών του τερπνοτάτου δασώδους οροπεδίου, επί του οποίου ευρίσκεται η περιώνυμος βρύσις του Κατή, εντός της οποίας και κατά Ιούλιον και Αύγουστον μήνα δεν δύναται τις πλείον του ενός λεπτού να συγκρατήση την χείρα αυτού, ως εκ του μεγάλου ψύχους του ύδατος αυτής, και αφικνείται κατερχομένη μέχρι των παρά την θάλασσαν γαιών του χωρίου, τρίωρον διάστημα περιλαμβάνουσα.

Ο ευρισκόμενος επί του προμηθεύοντος δασώδους οροπεδίου τούτου ένθα η βρύσις του Κατή, εάν θελήση να αναβή τον νοτιοανατολικώς αυτής κείμενον λόφον, Κλαρί υπό των περιοίκων λεγόμενον και εις ύψος ημισείας έτι ώρας κείμενον, θα ίδη εκτυλισσόμενον προ αυτού νοτίως το θελκτικόν θέαμα ολοκλήρου της πεδιάδος της Λαρίσης μετά της πόλεως και των χωρίων διεσπαρμένων εν αυτή, καθώς και τον Πηγειόν ποταμόν μεγαλοπορεπώς εκτυλισσόμενον εν ταις αγκάλαις της πεδιάδος ταύτης, και εις το αριστερόν τω εισερχομένω σκέλος του Θερμαϊκού εκχυνόμενον.

Η Σκοτίνα απέχει του Παντελεημόνου δίωρον προς δυσμάς αυτού και έχει το Παντελεήμονον εκ δεξιών και προς ανατολάς αυτής, και την Ιεράν Μοήν των Κανάλλων εξ αριστερών προς δυσμάς, δίωρον μακράν αυτής κειμένην εντός ετέρας φάραγγος των νοτιοδυτικών υπωρειών του Ολύμπου, εν τη οποία τον χειμώνα σχηματίζεται ο ορμητικώτατος ποταμίσκος Συς, Ζλιάνα καλούμενος, όστις τον χειμώνα πνίγει και ζώα και ανθρώπους απροσέκτους, συμπαρασύρων αυτούς προς τον Θερμαϊκόν, όπου χύνεται εκ δυσμών ορμώμενος...

Αι επί της παρά την θάλασσαν και την σκάλαν Σκοτίνης πεδιάδος κείμεναι καλλιεργήσιμαι γαίαι του χωρίου τούτου Σκοτίνας, αι εκ των άνωθεν διά του χωρίου από δυσμών ρεόντων υδάτων ποτιζόμεναι, κείνται περί το δίωρον διάστημα βορειοανατολικώς του χωρίου μακράν, διάστημα όπερ είναι κατωφερές κατά την από του χωρίου μετάβασιν των κατοίκων και ανωφερές κατά την επάνοδον, και διά τούτο λίαν κοπιώδες. Ένεκα τούτου οι Σκοτινιώται, εκεί παρά τα καλλιεργησίμους αυτών γαίας επί λοφίσκων πλησίον του αρχαίου Ηρακλείου, έχουσιν ιδρύσει ιδίας οικίας, Καλύβια Σκοτινιώτικα επιλεγόμενας, εις άς παραμένουσιν οι πλείστοι οικογενειακώς κατά τας εργασίμους ημέρας και δη οι άρρενες, αναβαίνοντες ή μάλλον αναρριχώμενοι εις το χωρίον αυτών κατά τας εορτασίμους της εβδομάδος ημέρας ... Το χωρίον τούτο έχει κλίμα ευκραές, ευήλιον και ευάερρον αλλά και ολίγον υγρόν, ως εκ της θέσεως εν ή κείται, αποτελείται εξ ενενήκοντα περίπου διωρόφων οικιών λιθοκτίστων, και πεντακοσίων περίπου κατοικιών χριστιανών ορθοδόξων, ελληνοφώνων απάντων, εξασκούντων το επάγγελμα του γεωργού δημητριακών και κτηνοτρόφου αιγοπροβάτων, βοών και χοίρων, ης το ονομαστόν της Σκοτίνης ελαιόλαδον. Πολλοί όμως εκ των κατοίκων είναι αγωγείς μεταφέροντες διά των ημιόνων αυτών την εκ των άνωθι του χωρίου αυτών δασών εξαγωγένην εμπορικήν ξυλείαν εις την θάλασσαν, τρίωρον του χωρίου απέχουσαν, όπου εν τη ομωνύμω του χωρίου σκάλα τα ιστιοφόρα πλοία παραλαμβάνουσιν αυτήν διά την Θεσσαλονίκην ή δι άλλα μέρη ... Το χωρίον τούτο αριθμεί άνω των διακοσίων πεντήκοντα ετών.

Σημ. Αι αρχαιότεραι ιεραί εικόνες των ιερών ναών του χωρίου είναι προ 150 ετών.»³⁸

Η Ιερά Μονή Κανάλων, αφιερωμένη στο Γενέσιον της Θεοτόκου.

Η Ιερά Μονή Κανάλων βρίσκεται δυτικά των *Λειβήθρων* και της *Σκοτίνας*, στον ορεινό όγκο του *Ολύμπου*, περίπου 8χλμ. νότια της *Καρυάς*. Πήρε το όνομά της από τα *Κανάλια* (*λείβηθρα*), τα φαράγγια μεταξύ *Ανω* και *Κάτω Ολύμπου*, μέσα στα οποία κτίστηκε. Δεν είναι γνωστή η εποχή ίδρυσης της Μονής, ίσως κατά την παράδοση τον 11ο αι., ούτε έχει ερευνηθεί τυχόν σχέση με το *Παλιομέτοχο* του αρχαιολογικού χώρου των αρχαίων *Λειβήθρων*. Η παλιότερη επιγραφή είναι του 1683, όταν ανακαινίσθηκε και τοιχογραφήθηκε ο *νάρθηκας*. Λίγο αργότερα (1688), αγιογραφήθηκε ο κοιμητηριακός ναός *Άγιοι Πάντες*. Πρωτοαναφέρεται το 1699, όταν ζήτησε την προστασία του *Σουλτάνου*. Το σημερινό καθολικό είναι κτίσμα του 1883, αφού το παλιότερο καταστράφηκε. Ανάμεσα στο καθολικό και την *τραπεζαρία*, το παλιότερο σήμερα των κτισμάτων, βρίσκεται ο *μονόχωρος ναΐσκος* του *Αγίου Δημητρίου*, κτίσμα του 1684 που αγιογραφήθηκε το 1689-1696. Πρόσφατα ανακαινίσθηκε (φωτογραφίες κάτω σειράς).

Στα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αι., ο Μελέτιος αναφέρει το Λυκοστόμιο ως κοινό όνομα του «Λύκου Πεδίου» στα Τέμπη, τον Βαφύρα ως «Φάρυβον», το Δίον ως «πόλις πότε και Κολώνεια, ήτις τα νυν Σταδιά καλείται, καίτοι ερείπιον»,³⁹ και για τον Πλαταμώνα ότι «... Πόλεις παραθαλάσσιαι της Μακεδονίας είναι Πλαταμών, με θρόνον Επισκόπου, επί λόφον ιδρυμένη, μεταξύ Πηνειού της Θεσσαλίας και του Φαρύβου της Μακεδονίας των ποταμών, αυτό το φρούριον πρότερον ήτο Μοναστήριον, Πλατέα Μονή λεγόμενον και ύστερον έγινε πόλισμα».

Στις αρχές του 18ου (1706) ο Πλαταμών εξακολουθούσε να αναφέρεται ως οχυρή θέση,⁴⁰ ενώ σε Χρυσόβουλο του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας προς τη Μονή της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα (1730) αναφέρεται ιδιοκτησία της μονής στην περιοχή Πλαταμώνα και Λιτοχώρου:

*«Πλησίον του Ολύμπου την Σπάρμος λεγομένην χώραν μετά του πλησίον κειμένου παρεκκλησίου των Αγίων Θεοδώρων ... Πλησίον του Πλαταμώνος, την χώραν Αμπαρνίτσαν μετά του παρεκκλησίου των Αγίων Θεοδώρων ... Την άλλην χώραν Λιτόχωρον μετά του παρεκκλησίου των προρρηθέντων μαρτύρων του κειμένου πλησίον της θαλάσσης και του γειτνιαζοντος ποταμού Μαυροποτάμου, όπου πιάνουσι τα χέλια».*⁴¹

Ο 18ος αι. ήταν μία δύσκολη εποχή. Στη Θεσσαλία αναφέρονται πλημμύρες, μαζικοί εξισλαμισμοί, επιδημίες με «θανατικόν μέγαν», μεταξύ τους και πανούκλα. Ήταν ωστόσο η εποχή του Κοσμά Αιτωλού (1759-1779) και η εποχή που έντονα δραστηριοποιήθηκαν οι κλέφτες στον Όλυμπο.⁴² Με την οθωμανική διοίκηση σε παρακμή, οι κλέφτες συνεργάστηκαν με τους αρματολούς, που είχαν ορίσει οι Τούρκοι για τη διατήρηση της τάξης, εναλλάσσονταν από τη μία δράση στην άλλη και δημιουργήσαν οικογένειες αρματολών με κληρονομικό δικαίωμα. Από τη φύση του καταφύγιο ανυπότακτων, ο Όλυμπος αγκάλιασε τις επαναστατημένες ψυχές και έγινε μία άσση ανεξαρτησίας, το άγιο βουνό των Κλεφτών. Σε ένα από τα δημοτικά τραγούδια⁴³ αναφέρεται ότι η περιοχή ήταν χωρισμένη σε τέσσερα αρματολίκια: Ελασσόνας, Κατερίνης, Πλαταμώνα και Κρασιάς:

*«Ο Όλυμπος και ο Κίσσαβος τα δυο βουνά μαλώνουν. Γυρίζει τότ' ο Όλυμπος και λέγει του Κισσάβου.
- Μη με μαλώνεις Κίσσαβε, Κονιαροπατημένε! Εγώ μ' ο γέρο Όλυμπος στον κόσμο ξακουσμένος. Έχω σαράντα δυό κορφές κ' εξήντα δυό βρυσούλες. Κάθε κορφή και φλάμπουρο, παντού κλαδί και κλέφτης. Και στην ψηλή μου την κορφή αετός είν' καθεσμένος. Και εις τα νύχια του κρατεί κεφάλι ανδρειωμένο.
«Κεφάλι μου, τι έκαμες κι είσαι κριματισμένο;»
-«Φάγε πουλί τα νιάτα μου, φάγε και την αντρεία μου. Να κάμεις πήχη το φτερό και πιθαμή το νύχι. Στον Λούρο, στο Ξερόμερο, αρματολός εστάθην. Στα Χάσια και στον Όλυμπο δώδεκα χρόνους κλέφτης. Εξήντ' αγάδες σκότωσα κι έκαψα τα χωριά τους. Κι όσους στον τόπο άφησα και Τούρκους κι Αρβανίτες, είναι πολλοί πουλάκι μου, και μετρημό δεν έχουν. Πλην ήρθε κι η αράδα μου στον πόλεμο να πέσω.»*

...

Κοίτετ' ο Πλιάσκας, κοίτεται, στην έρημη τη βρύση. Με τα ποδάρια στο νερό, πάλε νερό γυρεύει. Με τα πουλιά συντύχαινε και με τα χελιδόνια.

-«Τάχα πουλιά θα γιατρεντώ, τάχα πουλιά θα γιάνω;»

-«Πλιάσκα μ' αν θέλεις γιάτρεμα, να γιάνουν οι πληγές σου, έβγα ψηλά στον Όλυμπο, στον όμορφο τον τόπο. Ανδρείοι 'κει δεν αρρωστούν, κι αρρώστοι ανδρειώνουν. Εκ' είναι οι κλέφτες οι πολλοί, τα τέσσερα πρωτάτα. Εκεί μοιράζουν τα φλωριά και τα καπετανάτα. Του Νίκου πέφτ' η Ποταμιά, του Χρήστ' η Αλασσόνα, Ο Τόλιος καπετάνεψε φέτος στην Κατερίνη, Και το μικρό Λαζόπουλο πήρε την Πλαταμώνα.»

Το Λιτόχωρο από τον Όλυμπο

Η "Lissa" (ή "Lisa") και "Lissa Porto" που αναφέρεται σε πορτολάνους, τουλάχιστον από τον 17ο αι., πιθανόν σχετίζεται με το Λιτόχωρο στην πύλη της ορεινής πτυχής του Αγίου Διονυσίου. Η ρίζα είναι ομηρική («λίσ-λιτί-λίτα», λείος βράχος) και το τοπωνύμιο ίσως έχει σχέση με το «λίσσός-ή-όν», η ερμηνεία του οποίου στον Ησύχιο (Λεξικόν, λάμδα.1127) είναι «λίσσόν, άναντες, απότομον, υψηλόν», χαρακτηριστικό για την πύλη προς τις υψηλές κορφές του Ολύμπου.

Είναι ένας από τους τόπους με ευρήματα Μυκηναϊκών Χρόνων (Καμαρούλα και πλατεία Δημαρχείου). Υπάρχουν διάσπαρτοι τύμβοι, ίσως νεκροταφεία, αλλά δεν ερευνήθηκαν. Βορειότερα, κοντά στη νέα Μονή και το Πεδίο Βολής και κοντά σε πηγές, υπάρχει αρχαίος οικισμός ανεξερευνήτος, που θα μπορούσε να ταυτίζεται με την Πίμπλεια, που -όπως τα Λείβηθρα- είχε για την αρχαιότητα σχέση με τον μουσικό-ορφικό μύθο. Στην ίδια περιοχή, που πρώιμα την ανέφεραν οι Ευρωπαίοι περιηγητές, υπήρχαν δύο τουλάχιστον ναοί, της Αγίας Παρασκευής (1660), και του Αγίου Δημητρίου (11ου αι.). Δεύτερος οικισμός ανεξερευνήτος, η Τοπόλιανη, βρίσκεται ανάμεσα στο Λιτόχωρο και τα Λείβηθρα. Πρόκειται ίσως για το Μούσειον.

Μηλιά, Κρασιά, Καρυά, Νεζερός, Βλαχολίβαδο (Λιβάδι Περραιβίας), Ραψάνη, Λιτόχωρο και όλα τα χωριά της περιοχής συναγωνίστηκαν στη δημιουργία ηρώων και ειδώλων της αντίστασης. Επιφανέστερος είναι το μέλος της Φιλικής Εταιρείας Γεωργάκης Ολύμπιος (1772-1821) από το Βλαχολίβαδο, απόγονος των Λαζαίων από τη Μηλιά Πιερίας και ένας από τους μάρτυρες του κοινού απελευθερωτικού αγώνα των βαλκανικών λαών.

Με αφορμή τον ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774), οι οπλαρχηγοί κυριάρχησαν και το 1773 ο γιος του Λάζου Γιάννης «πήρε» τον Πλαταμώνα. Η επανάσταση όμως απέτυχε, ο Αλή Πασάς επεκτάθηκε ως και την Πιερία, μετέτρεψε σε τσιφλίκια πολλά κεφαλοχώρια και πολλοί από τους κλέφτες κατέφυγαν στην πειρατεία. Το 1779, σε επιστολή του βενετού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴ αναφέρεται π.χ. πειρατεία με ορμητήριο τον Πλαταμώνα, του οποίου μάλιστα οι δημογέροντες κατηγορούνται πως γνώριζαν τη θέση των κλοπιμαίων.

Η φλόγα όμως είχε ανάψει για ελευθερία και δεν επρόκειτο να σβήσει. Δέκα χρόνια αργότερα, ο επίσκοπος Πέτρος Αθανάσιος συμμετείχε σε συνελεύσεις που αποφάσισαν εξέγερση των αρματολών. Το 1796-97 τυπώθηκε στη Βιέννη η Χάρτα του Ρήγα, όπου και στη συνέχεια ο ίδιος εκτελέστηκε (1798). Μέσα σε αυτό το ανήσυχο κλίμα, περιηγήθηκε τα τελευταία χρόνια του 18ου αι. την Ελλάδα ο Γάλλος Felix de Beaujour (1794-1799), που δημοσίευσε τις περιηγήσεις του το 1829.⁴⁵ Πέρασε τα Τέμπη όπου είδε την επιγραφή του Cassius Longinus, τον Πυργετό, τη Ραψάνη, έφτασε και περιέγραψε τον Πλαταμώνα, το κάστρο "mal entendu" και "dominé par les hauteurs voisines", την περιοχή των κορυφών του Ολύμπου και το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

"On peut de ce point monter en quelques heures sur la croupe du mont Olympe, surmontée de trois sommets de hauteur inégale: celle du milieu, presque toujours couronnée de neige, a plus de mille toises d'élévation au-dessus du niveau de la mer: les deux autres paraissent moins élevées. Celle du nord n'est habitée que par des ours et des chamois; mais celle du sud l'est par les moines grecs du monastère de Saint-Denys, et l'on voit aujourd'hui sur celle du milieu, à la place de l'autel jadis consacré à Jupiter, une chapelle dédiée au prophète Elie, où tous les ans, au mois de juillet, les moines de ce monastère vont en pèlerinage."

Επισήμανε τη θέση Σταδιά και τον Βαφύρα, που ανέφερε πρώτη φορά ο Μελέτιος, συσχέτισε όμως το Δίον με τα ερείπια στην Παλαιο-Μαλαθριά, περιοχή του Πεδίου Βολής Λιτοχώρου.

"Le hameau de Standia, environné de décombres, est sur l'emplacement d'une ancienne ville, prise long-temps pour celle de Dium, mais qui pourrait bien n'en avoir été que le port, puisque la ville, d'après le témoignage de Thucydide, était plus reculée dans les terres: ce qui ferait conjecturer que les ruines de Dium sont celles que l'on trouve à deux lieues plus à l'ouest, au pied même du mont Olympe, dans un lieu solitaire, nommé Palaeo-Malathria, où l'on voit une multitude d'édifices renversés, de colonnes brisées, de chapiteaux mutilés et plusieurs autres restes d'architecture, qui n'ont pu appartenir qu'à une grande ville. Parmi ces débris on distingue encore ceux d'une colonne, qui, par la longueur de son diamètre, paraît avoir été d'une très - grande hauteur et qui était peut-être celle dont parle Pausanias, comme portant une urne de marbre, où l'on avait renfermé les cendres d'Orphée."

Στη συνέχεια προχώρησε προς την Κατερίνη, την οποία συσχέτισε με την Αθηνα.

Ο 19ος αι. ήταν, επίσης, ένας δύσκολος αιώνας επαναστάσεων και χολέρας. Ήταν ωστόσο ο αιώνας της απελευθέρωσης της νότιας Ελλάδας και της έντονης δραστηριότητας των ξένων διανοούμενων που επισκέπτονταν και περιέγραφαν τους ανθρώπους, τη χώρα και τα μνημεία. Παραβλέποντας την

έλλειψη των ανέσεων που ήταν συνηθισμένοι, τις επιδημίες που τυραννούσαν το βασανισμένο τόπο, τα απομονωμένα χωριά, τους άθλιους και λίγους δρόμους, τα δύσβατα μονοπάτια που δεν είχαν γνωρίσει χρήση κάρου, τη βία, τη λεηλασία και την καμένη γη του πολέμου, το κίνημα των ρομαντικών φιλελλήνων οδήγησε σημαντικούς Ευρωπαίους στον τόπο μας, που άρχισαν να δημοσιεύουν πολύτιμες πληροφορίες και να δημιουργούν ενδιαφέρον για τους υπόδουλους Έλληνες. Ταυτόχρονα όμως με την αρχαιολατρεία, μεγάλωναν και οι αρχαιολογικές συλλογές, που ξεγύμνωναν την αρχαιότητα ...

«Είμαστε απόγονοι των Ελλήνων», έγραφε στα 1803 ο Κοραής ... Λίγο αργότερα, στα 1807, ... θα διακηρύξει ότι «μήτε χαρίζομεν, μήτε πωλούμεν πλέον τα προγονικά κτήματα» ... Λίγο αργότερα, το 1825, ο υπουργός των Εσωτερικών Γρηγόριος Δικαίος θα ζητήσει από τους επάρχους, τους δημογέροντες, τους επιτρόπους και τους δασκάλους να συγκεντρώνουν τα αρχαία μέσα στα σχολεία «δια να αποκτήσει με τον καιρόν παν σχολείον το μουσείον του». Το πόσο σοβαρά απασχολούσε τους Έλληνες, ακόμη και στις πιο κρίσιμες στιγμές του αγώνα, η τύχη των λειψάνων της αρχαιότητας συνοψίζεται στα λόγια του Μακρυγιάννη: «Δι αυτά πολεμήσαμε».

Αγγελική Κόκκου, Καθημερινή 18 Μαΐου 1997

Στην αρχή ακριβώς του αιώνα, το 1801, έφτασε ο άγγλος περιηγητής E. Clarke και διανυκτέρευσε στο πανδοχείο του μικρού χωριού στον Πλαταμώνα. Μέσα και έξω από το πανδοχείο υπήρχαν κίονες, δωρικά κιονόκρανα, σαρκοφάγος κ.ά. Τον ταύτισε πρώτος με το *Ηράκλειο* και δημοσίευσε εικόνα της περιοχής.⁴⁶ Την ίδια χρονιά, δημοσιεύτηκε περιγραφή πρώην αξιωματικού του γαλλικού ναυτικού, του G. S. Sonnini, που περιηγήθηκε την περιοχή με εντολή του Λουδοβίκου 16ου, το 1780.⁴⁷ Επισκέφθηκε το μετόχι στη Σκάλα, τη Μονή και προχώρησε ψηλότερα, χωρίς να φτάσει στις κορυφές.

Η σερβική εξέγερση επηρέασε τους Έλληνες, ιδιαίτερα τη Μακεδονία, και προκάλεσε την αποτυχημένη εξέγερση των κλεφταρματολών. Την ίδια εποχή (1805), έγινε για δέκα χρόνια πρόξενος Γαλλίας στον Αλή Πασά ο François Charles Hugues Laurent Rouqueville, μέλος του Βασιλικού Ινστιτούτου, που περιηγήθηκε την επικράτεια του Αλή, μεταξύ τους και την περιοχή του Ολύμπου. Όπως ο F. de Beaujour, είδε στα Τέμπη την επιγραφή του ρωμαϊκού δρόμου (Cassius "Longinus Procos in Tempe muniti") και αναφέρει το ελληνικό σχολείο που ίδρυσε ο επίσκοπος Πλαταμώνη στη Ραψάνη.⁴⁸ Αναφέρει επίσης ότι ο Πλαταμών ήταν έδρα βοεβόδα και επισκόπου, ότι στο λιμάνι του, όπου οδηγούσε ένα μικρό κατάφυτο στενό, έρχονταν πλοία που φόρτωναν κάρβουνα και καυσόξυλα από τη Θεσσαλονίκη. Μέσα στο παραμελημένο κάστρο υπήρχαν 150 ξύλινα τουρκικά σπίτια που εύκολα μπορούσαν να πυρπολυθούν. Αναφέρει επίσης ότι ανέβηκε στην περιοχή των κορυφών, πιθανόν στον Προφήτη Ηλία, με μοναχούς του Αγίου Διονυσίου.

Ένα χρόνο αργότερα, περιέγραψε την περιοχή ο W. Leake.⁴⁹ Επισκέφθηκε το Δίον (Μαλαθριά) και την Πέτρα, που τα ταύτισε, το Λιτόχωρο και τον Πλαταμώνα. Το 1806 δεν υπήρχε χωριό κάτω από το κάστρο Πλαταμώνη, το κάστρο είχε λίγα σπίτια και το χάνι ήταν ερειπωμένο. Αναφέρει ότι τον τελευταίο καιρό ο γιος του Αλή Πασά, ο Βελής, είχε στη Μαλαθριά τσιφλίκι και φάρμα, όπου εγκατέστησε έλληνες εργάτες με αλβανό επιστάτη. Μόλις πρόσφατα είχε ξεχερσώσει μία μικρή περιοχή για καλλιέργεια, ενώ στην υπόλοιπη βοσκούσαν κοπάδια. Κανείς, σημειώνει, δεν θα μπορούσε να έχει δει τα ερείπια που πρώτος εκείνος αντίκρουσε, αν δεν είχε γίνει αυτή η εκχέρωση. Ποτέ, μας βεβαιώνει, δεν είχε ως τότε πληροφορηθεί για την ύπαρξή τους και καθόλου δεν αμφέβαλε ότι επρόκειτο για το Δίον! Οι Χριστιανοί τού έδειξαν την καινούρια τους εκκλησία, ερείπια άλλων και πρόσεξε μία τούμπα με επίπεδη κορυφή ανάμεσα στο θέατρο και τη θάλασσα. Σημειώνει επίσης την τούμπα της Ν. Εφέσου (Σπήγη) για την οποία αναφέρει ότι πιθανόν ταυτίζεται με την πόλη Πιερία.

Το Δίον παρέμεινε τσιφλίκι ως την αρχή του 20ου αι., όπως μας πληροφορεί και ο Παρθένιος, Επίσκοπος Κίτρους:

«Το όνομα του χωρίου τούτου καθ' ημάς οφείλεται εις το πολύ μαλαθρόν, φυτόν αρωματικόν, όπως το ηδύοσμον, το ορίγανον, το μακεδονήσιον και τα λοιπά, είναι εν χρήσει εν τη μαγειρική, και εκ του οποίου, αυτομάτως φυομένου, ήτο, φαίνεται πλήρης τότε ο χώρος εφ' ου νυν κείται το χωρίον. Και νυν έτι, βλέπει τις τήδε κακείσε περίξ του χωρίου τούτου αυτομάτως φυόμενα μάλαθρα. Το τσιφλίκιον Τούρκου χωρίον τούτο κείται επί πεδιάδος βαλτώδους εις τους πρόποδας του Ολύμπου και παρά τον Βαρικόν Λιτοχώρου, ούτινος απέχει ημίωρον περίπου έχον την κωμόπολιν ταύτην προς το νοτιοανατολικόν. Αι γαίαι αυτού είναι ευφορώταται παράγουσαι αφθόνως αραβόσιτον. Συνίσταται δ' εκ τριάκοντα περίπου καλυβών μονωρόφων περιλαμβανουσών περί τους εκατόν πενήκοντα κατοίκους χριστιανούς ορθοδόξους ελληνοφώνους αλλά και την βλαχικήν γνωρίζοντας, καταγομένους δ' άπαντας εκ του εν τη περιφέρειά Ελασσώνος χωρίου Κοκκινοπλου. Ασχολούνται δ' άπαντες ούτοι εις την γεωργίαν του αραβόσιτου προ παντός και την κτηνοτροφίαν των αιγοπροβάτων, βοών, βουβάλων ίππων και χοίρων ... Εις το χωρίον τούτο δέον να δοθεί μεγίστη σημασία και υψίστη σπουδαιότης διά τας υπό το έδαφος αυτού κρυπτομένας μεγάλης αξίας καθ' ημάς αρχαιότητας. Πλησίον αυτού και του χώρου ον κατέχει σήμεραν το Ιερόν Μονύδριον της Αγίας Παρασκευής εις τους βορειοανατολικούς πρόποδας του Ολύμπου έκειτο η αρχαία ελληνική πόλις Δίον, εκ βωμού τινός αφιερωμένου εις τον θεόν Δία πάντως ονομασθείσα ούτω.

Σώζεται σήμεραν έτι εκεί που παρά το χωρίον Μαλαθριάν μέρος του κεκαλυμμένον υπό αναβρύντων υδάτων επί του τόπου τούτου, επί του οποίου η παράδοσις των περιοίκων διέσωσε την είδησιν ότι υπήρξε πόλις, κατόπιν βυθισθείσα εκ καθιζήσεως. Ολίγον κατωτέρω του χωρίου τούτου προς ανατολάς και προς την θάλασσαν σώζεται μέρος περιέχον μεγάλους λίθους μετά κρίκων σιδηρών αρχαίων, εξ ών ασφαλώς δύναται τις να συμπεράνει ότι πρόκειται περί προκυμαίας φερούσης τους κρίκους τούτους, εξ ών προσεδένοντο ιστιοφόρα πλοία, της θαλάσσης, ως φαίνεται, τότε εισδουούσης μέχρι του μέρους τούτου, όπερ απετέλει κόλπον, λιμένα και όρμον. Ολίγον κατωτέρω και εντός του Βαρικού Λιτοχώρου ρέει και σήμεραν ο αρχαίος Ελικών κοινώς Χελοπόταμος, παράγων γλυκυτάτους εγχέλεις. Πλείστα όσα ανάγλυφα καθώς και αγάλματα εκ μαρμάρου επί Τουρκοκρατίας μετακομισθέντα εις Κατερίνη ευρέθησαν εις το μεταξύ Μαλαθριάς και Καρύτσης μέρος, το υπό των περιοίκων καλούμενον Κάστρον.

Εκεί παρά το Κάστρον τούτο και εντός της περιοχής αυτού υπάρχουνσι πλείστοι αρχαιότατοι τάφοι, εντός των οποίων επί Τουρκοκρατίας ευρέθησαν πολλάκις οστά, στάμναι, αρχαία νομίσματα και χρυσοί στέφανοι. Επαναλαμβάνομεν ότι επί του μέρους τούτου δέον να δοθεί μεγίστη σημασία και προσοχή, ν' αποφασισθεί δε να γίνωσιν ανασκαφαί, αίτινες, μετά βεβαιότητας δυνάμεθα να προείπωμεν, θα φέρωσιν εις φως μεγίστης σπουδαιότητος αντικείμενα και κτίρια κεχωσμένα υπό την γην, άπαντα ενδεικτικά του πολιτισμού, της εποχής, της ακμής της αρχαίας ελληνικής πόλεως του Δίου, όπου κατά παράδοσιν των περιοίκων εβασίλευσεν ο βασιλεύς Πόρος, λαβών το όνομα ίσως εκ του προσωποποιημένου θεού της επινοήσεως, υιού Μήτιδος. Ετι δε μάλλον αυξάνει η αξία και εκτίμησις των αρχαιοτήτων Μαλαθριάς, όταν λάβει τις υπ' όψιν ότι ολίγον ανωτέρω και προς νότον αυτής ανυψούται υπερηφάνως ο Όλυμπος, η κατοικία αύτη των δώδεκα θεών των αρχαίων Ελλήνων και δη του θεού των θεών, του νεφεληγερέτου και αστεροπετού Διός, εξ ού και το όνομα της πόλεως ταύτης του Δίου, της εστίας δηλαδή και πηγής της θρησκευτικής ζωής και του πολιτισμού των αρχαίων Ελλήνων, των μεγάλων τούτων διδασκάλων απάσης της ανθρωπότητος εν τε τη επιστήμη και τη τέχνη. Εν τη θέσει ταύτη το χωρίον αριθμεί εκατόν πενήκοντα ή εκατόν εξήκοντα ετών βίον.

Σημ. Ο ιερός ναός του χωρίου φέρει χρονολογίαν 1118, αι δε ιεραί εικόνες αυτού 1844.»⁵⁰

Ενόψει ρωσοτουρκικού πολέμου, έγινε σύσκεψη στις Σποράδες, όπου πήραν μέρος οπλαρχηγοί από πολλές περιοχές της Ελλάδος, μεταξύ τους και οι οπλαρχηγοί του Ολύμπου. Συγκροτήθηκαν πειρατικά σώματα που άρχισαν επιδρομές στα παράλια του Θερμαϊκού και η τρομοκρατία των Τουρκαλβανών στα χωριά των χριστιανών ενισχύθηκε. Μετά το 1812, οι ρωσοτουρκικές σχέσεις βελτιώθηκαν, το κίνημα της Σερβίας απέτυχε, το κλεφταρματολίκι έπεσε σε ύφεση και ο Αλή Πασάς ολοκλήρωσε την αποδυνάμωση του κινήματος. Έτσι, όταν ο L. Heuzey επισκέφθηκε την περιοχή, βρήκε την Πέτρα έρημη και ερειπωμένη, εγκατελειμμένη οριστικά από τους κατοίκους της.

Οι Ευρωπαίοι ωστόσο συνέχιζαν τις δικές τους εξορμήσεις, και το 1812 ο H. Holland έγραφε για το Λιτόχωρο ότι δεν είχε «... πιο πριν καταλάβει πόσο κοντά στον Όλυμπο ήταν αυτή η πόλη. Όταν στις 27 την αφήσαμε και τυχαία κοιτάξαμε πίσω, είδαμε από ένα άνοιγμα στην ομίχλη το αχνό περίγραμμα των τεράστιων πλαγιών, που μοιάζαν να κρέμονται πάνω από την πόλη, τόσο αιθέριες που για λίγα λεπτά νομίσαμε ότι είναι οφθαλμαπάτη ... Απέναντι από το Λιτόχωρο, μία τεράστια ρεματιά προχωράει στο εσωτερικό του όρους, και μέσα από το άνοιγμα είδαμε, μόνο για λίγα λεπτά, αυτό που πιστεύω πως είναι η κορυφή ... Οι πλευρές αυτής της ρεματιάς είναι απόκρημνα μέτωπα σαν τοίχοι τεράστιου ύψους ... Τα σύννεφα έκλεισαν πάλι πάνω από τον Όλυμπο σαν νάταν πολύ ιερό το μέρος για να το βλέπουμε πολλή ώρα. Το ξανάδαμε μόνο μία φορά ακόμη στη διάρκεια της τετράωρης πορείας στην πεδιάδα που βρίσκεται στους προποδες.»

Την ίδια εποχή, η χολέρα αποδεκάτιζε τον πληθυσμό, κυρίως μάλιστα την περιοχή των Τεμπών.

«Ούλες οι χώρες μόλεψαν κι ούλες παρηγορούνται. Η Ράψανη και ο Τούρναβος παρηγοριά δεν έχουν. Πέντε χιλιάδες πέθαναν κι ακόμη αποθνήσκουν. Καημένη Ράψανη.»

Αυτή την εποχή (1813), έφτασε στον Πλαταμώνα ο A. Lutteroth-Linnich. Το χωριό κάτω από τον Πλαταμώνα ήταν ερειπωμένο από τη χολέρα και οι δρόμοι του στρωμένοι με πτώματα ... Αυτή φαίνεται να είναι η εποχή που οδήγησε στην οριστική καταφυγή των Χριστιανών που ζούσαν έξω από το κάστρο στον Παλιό Παντελεήμονα, το Παντελεήμονον του Επισκόπου Κίτρους Παρθένιου, που στις αρχές του 20ου αι. θα περιέγραφε με το γλαφυρό του τρόπο και αυτή την περιοχή:

«Το χωρίον τούτο είναι κεφαλοχώριον, φέρει δε το όνομα εκ του ιερού ναού του χωρίου, τιμωμένου επ' ονόματι του αθλοφόρου Αγίου και ιαματικού Παντελεήμονος. ... Το χωρίον τούτο συνωκίσθη περίπου προ εκατοπεντηκονταετίας εκ κατοίκων των πέριξ χωρίων και κυρίως εκ του περί μίαν ώραν κάτωθι του χωρίου επί της ανατολικής ακτής κειμένου Πλαταμώνος ... Ο Πλαταμών ο σωζόμενος σήμερα είναι φρούριον καλώς τετειχισμένον, περιέχον οικίας τινάς ερειπωμένας και πεπτωκνίας, ων τα θεμέλια μόνον σώζονται, καθώς και εις ιερός ναός, ο της Αγίας Παρασκευής, εξωκκλήσιον της κοινότητος Παντελεημόνου, δαπάναις της οποίας επεσκευάσθη και επιδιωρθώθη, ίνα τελή κατά τας τεταγμένας εποχάς την θείαν λειτουργίαν εις των δύο ιερέων της Κοινότητος ταύτης. Ο Πλαταμών εις αρχαιοτέραν εποχήν αφού ήτο έδρα Επισκόπου, φαίνεται ότι ήκμασεν ως κωμόπολις παραλία, κτισθείσα επί ευρέως χώρου κεχωσμένου πάντως νυν εις την θάλασσαν όπισθεν του σωζόμενου φρουρίου, όπερ θα ήτο κατά πάσαν πιθανότητα η ακρόπολις της πόλεως ή κωμοπόλεως ταύτης. Κατά τον πρώην Λαρίσης Μητροπολίτην αείμνηστον Αμβρόσιον ο άραψ γεωγράφος Εδρεσπή γράψας την δωδεκάτην εκατονταετηρίδα αναφέρει ότι «Ο Πλαταμών τότε ήτο πόλις ευλίμενος, εύφορος και έχουσα υψηλάς και ωραίας οικίας.» Εξωθεν του φρουρίου προς την ξηράν και νοτιοανατολικάς αυτού σώζονται τα ερείπια μεγαλοπρεπούς ιερού

ναού μετά μονολίθων στηλών εξηπλωμένων νυν επί της γης, και παραπλεύρως αυτού έτερα ερείπια πολλών κελλίων μοναχών λιθοκτίστων μετ' ασβέστου και θολωτών, έμπροσθεν δε και επί της οδού της μεταξύ του φρουρίου και των ερειπίων τούτων διερχομένης σώζονται μεγάλοι μονόλιθοι λεκάναι λαξευταί ύδατος μετά πηγών προ αυτών, εξ ών δείκνυται ότι ήκμασε ποτέ αυτόθι μεγάλη ιερά Μονή πλουσία και μετά πολλών πατέρων ενασκουμένων εν αυτή, ίσως καθ' ήν εποχήν ήκμαζε και η πόλις Πλαταμών ολίγον κατωτέρω, η έδρα του ομωνύμου επισκόπου.

Αντικρύ του φρουρίου και προς δυσμάς αυτού προς την ξηράν ίσταται λόφος τις υψηλότερος του φρουρίου «Παππούς» υπό των εγχωρίων ονομαζόμενος ... Έχει δε ως λέγουσιν οι περίοικοι, μυστικήν υπόγειον κτιστήν μετά του φρουρίου Πλαταμώνος συγκοινωνίαν, δι ης οι εν τω φρουρίω τυχόν αποκλεισθέντες εν πολιορκία ηδύναντο να εξέλθωσιν υπογείως και καταλάβωσι την υψηλοτέραν του φρουρίου θέσιν ταύτην του λόφου Παππού.

Παραπλεύρως του πυραμιδοειδούς τούτου λόφου και προς δυσμάς αυτού προς την ξηράν έκειτο, ως περιέσωσεν η παράδοσις, η αρχαία ελληνική πόλις Ηράκλειον όπου οι χωρικοί καλλιεργούντες την γην

ευρίσκουσιν αρχαία νομίσματα και αντικείμενα. Άπαν το μέρος τούτο, το περί τον Πλαταμώνα, περί τα ερείπια της αρχαίας Μονής, το περί τον κωνοειδή λόφον Παππούν και το επί του αρχαίου Ηρακλείου, αξίζει ν' ανασκαφεί ημέραν τινα, καθόσον φρονούμεν ότι πολλά σκοτεινά της ιστορίας σημεία, αρχαίας ελληνικής εποχής, μακεδονικής και ρωμαϊκής, είτα δε και των νεωτέρων ενετικών και τουρκικών χρόνων θέλουσι διαφωτισθεί ... Το χωρίον έχει παρά της ακτής και παρά τον Πλαταμώνα ιδίαν σκάλαν ομώνυμον, εν τη οποία σταθμεύουσι τα ιστιοφόρα πλοία προς φόρτωσιν ξυλείας... Σημ. Αι αρχαιότεραι ιεραί εικόνες των ναών του χωρίου τούτου ειλημμένα εκ του Πλαταμώνος υπολογίζονται 300-500 ετών.»⁵¹

Το 1814, ιδρύθηκε η Φιλική Εταιρεία και το 1821 κηρύχθηκε η Επανάσταση. Το κλεφταρματολίκι αναπτερώθηκε, πολλοί οπλαρχηγοί έγιναν μέλη της Φιλικής Εταιρείας και η Μονή του Αγίου Διονυσίου μετατράπηκε σε «συνεδριακό» τους κέντρο. Το κάστρο του Πλαταμώνος ενισχύθηκε με 60-70 οικογένειες Τουρκαλβανών από την Πελοπόννησο και η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής έγινε πιθανώς τζαμί. Όμως μετά από μερικές προσωρινές επιτυχίες και μέσα στο 1822, η επανάσταση απέτυχε. Έφταιξε η μεγάλη τουρκική δύναμη στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, η έλλειψη πόρων και η μικρή λαϊκή συμμετοχή, αφού το σώμα δεν ξεπερνούσε τους 1000 άνδρες. Ίσως όμως έφταιξαν και η κακή ηγεσία, η γραφειοκρατική αλλά και η πραγματική ασυνεννοησία, αφού όπως λέει ο Κασμούλης «δεν ήξευραν ίσως ούτε και αν υπάρχει Όλυμπος εις την Ελλάδα, όχι και Αρματολοί παλαιοί χρήσιμοι διά την επανάστασιν».⁵² Η εξέγερση του Ολύμπου πνίγηκε στο αίμα των απλών του κατοίκων από τον πασά της Θεσσαλονίκης. Τα χωριά έγιναν ολοκαύτωμα, ο επίσκοπος Πλαταμώνος μετακόμισε στη Ραψάνη, η μονή Αγίου Διονυσίου καταλήφθηκε από τον Βελή Πασά και καταστράφηκε (1828). Ανατινάχτηκε με πολλά βαρέλια πυρίτιδας, πυρπολήθηκε, λεηλατήθηκε και ο ηγούμενος με δώδεκα μοναχούς απαγχονίστηκαν στη Λάρισα. Επισκευάσθηκε αργότερα, για να γίνει και πάλι καταφύγιο των ανυπότακτων, των κυνηγημένων και των ερευνητών...

Όσοι από τους κατοίκους σώθηκαν κατέφυγαν στα βουνά ή αλλού στην Ελλάδα, και άλλοι πουλήθηκαν σε σκλαβοπάζαρα. Οι κλεφταρματολοί, τους οποίους δεν φαίνεται να συγχώρεσαν οι κάτοικοι, αναγκάστηκαν να μεταφερθούν στη νότια Ελλάδα και τις Σποράδες, από όπου άσκησαν τη γνώριμη δραστηριότητα της πειρατείας.⁵³ Το 1828 δημιουργήθηκε η Ελληνική Πολιτεία στη νότια Ελλάδα με κυβερνήτη τον Καποδίστρια και φούντωσαν οι ελπίδες στη βόρεια, ενώ παράλληλα πύκνωσαν και οι περιηγητές με κλασική παιδεία. Το 1830 ανακηρύχθηκε η ανεξάρτητη Ελλάδα νότια της γραμμής Αχελώου-Σπερχειού και την Εύβοια, τις βόρειες Σποράδες, τη Σκύρο και τις Κυκλάδες. Το 1829 ιδρύθηκε το πρώτο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αίγινα και το 1833 ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία προστασίας των αρχαιοτήτων. Δύο χρόνια πριν, το 1831, είχε δημοσιευτεί το *Voyage dans la Macédoine* του Esprit Marie Cousinéry, προξένου στη Θεσσαλονίκη.

Με αναπτειρωμένες τις ελπίδες, οι κλεφταρματολοί δραστηριοποιήθηκαν στον Όλυμπο, το ίδιο και οι πειρατείες, η τρομοκρατία των Τούρκων και οι επιδρομές αλβανών ατάκτων. Η κατάσταση έγινε χαοτική και αφόρητη, δεν πτόησε ωστόσο το φρόνημα των οπλαρχηγών και των ηγουμένων Αγίου Διονυσίου, Πέτρας και Μακρορράχης, που προσπάθησαν να αναθερμάνουν την επανάσταση και να έχουν βοήθεια από τον Καποδίστρια. Μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα, οι Δυτικοί, που υπηρετούσαν τις αρχές του δικού τους κόσμου, συνέχιζαν τη δική τους αποστολή. Το 1830 επισκέφθηκε την τουρκοκρατούμενη περιοχή του Θεσσαλικού Ολύμπου ο άγγλος διπλωμάτης D. Urquhart,⁵⁴ που δίνει μία χαρακτηριστική περιγραφή του ρόλου του κλέφτη στην περιοχή:

«Ήμουν πια αποφασισμένος να επισκεφτώ τον καπετάν Δήμο (Τζαχέιλα), που εξουσίαζε την περιοχή του Ολύμπου, η οποία συνόρευε με την περιοχή της Λάρισας. Διέμενε στο χωριό Καρνά, 10 μίλια από το μοναστήρι του Σπαρμού ... Με τον καπετάν Δήμο γίναμε γρήγορα φίλοι. Μου ανακοίνωσε ότι θα με συνόδευε στη Ραψάνη, η οποία δεσπόζει της κοιλάδας των Τεμπών ... Τότε ακριβώς φάνηκε και ο δικαστής του λαού (ο καπετάν Δήμος) πάνω στο ολόλευκο άλογο. Μία βίαιη ομήγυρη σταμάτησε αμέσως την πορεία μας. Ο κλέφτης του Ολύμπου, ανάμεσά τους, τους ατένιζε συνοφρυωμένος, όπως θα ατένιζε τους Γότθους ο Στηλίχωνας.

Μία απαρηγόρητη μητέρα έπεσε στα πόδια του και ζητούσε γονατιστή δικαιοσύνη, κάποιος παπάς εκδίκηση, ο καλόγερος με το σπασμένο κρανίο έλεος και η άτυχη γυναίκα παρακαλούσε να τη λυπηθούν, και, πάνω απ' όλους, ακουγόταν η φωνή του απατημένου συζύγου, που ζητούσε ικανοποίηση. Ο καπετάν Δήμος τους άκουσε υπομονετικά για λίγη ώρα. Κάτω όμως από το βάρος των συγκρουόμενων απειλών και ικεσιών, έχασε πολύ γρήγορα την υπομονή του και αγρίεψε ... Ο θυμός του κλέφτη γινόταν όλο και πιο τρομερός, και οι απειλές του ήταν τέτοιες, που μόνο με ομηρικές θα μπορούσαν να συγκριθούν, υπογραμμισμένες μάλιστα με μία χαρακτηριστική κίνηση του χεριού του, στο ύψος της καρωτίδας δανεισμένη προφανώς από τους Τούρκους. Ήμουν βέβαιος ότι δε θα τον ευχαριστούσε τίποτε περισσότερο από το να κόψει το λαιμό όλων αυτών των ανθρώπων. Και με το δίκιο του!»

Urquhart 1992, 185, 187

Ο D. Urquhart πήγε στην Καρνά, τη Ραψάνη, την Ελασσόνα, την Τσαρίτσανη, το Σπαρμό, ανηφόρισε προς τις κορυφές και μπόρεσε να αντικρίσει το Αιγαίο, τη Θεσσαλονίκη και το Άγιο Όρος. Σε μία κορυφή, που αποκαλεί Άγιο Στέφανο, εντόπισε μία κατασκευή από πλίνθους και λίθινη επιγραφή. Ο M. Kurz υποθέτει ότι πρόκειται για κάποιο από τα πρόβουνα του Σκολιού. Είδε μάλιστα και ο ίδιος αρχαίους πλίνθους στο Σκολιό, μεταφερμένους από θέση που δεν μπόρεσε να εντοπίσει. Ο D. Baud-Bouy ταυτίζει τον Άγιο Στέφανο με μία από τις νότιες κορυφές, την Ιτσούμα (Σαράι/Μεταμόρφωσις) όπου ο L. Heuzey σημειώνει πιθανή επιγραφή και πλίνθους μικρής εκκλησίας:

«... αυτή που οι κάτοικοι της Καρυάς ονομάζουν Ιτσούμα. Λέγεται ότι υπάρχει εκεί μία μεγάλη μαρμαρίνη πλάκα με γράμματα, αλλά δεν βρήκα παρά μόνο μία κολόνα από αυτές που χρησιμοποιούν οι βοσκοί για να μετρούν τη στάθμη του χιονιού. Κάποια απομεινάρια από τούβλα αποδεικνύουν ότι κάποτε υψωνόταν εκεί μία μικρή εκκλησία».⁵⁵

Τόσο στη Μεταμόρφωση όσο και σε άλλες νότιες κορυφές, π.χ. στην Φράγκου Αλώνι και τον Κακάβρακα (πιο κοντά στην πορεία του D. Urquhart) υπάρχει κεραμική και θα μπορούσαν να ταυτίζονται με τον Άγιο Στέφανο της στήλης, όπως και με οποιαδήποτε ανεξερεύνητη κορυφή, αλλά ο M. Kurz, που τον ταυτίζει με πρόβουνο του Σκολιού, εξακολουθεί να είναι ο σημαντικότερος τοπογράφος-μελετητής του Ολύμπου. Ο ίδιος σημειώνει πλίνθινο τοίχο και στον Άγιο Αντώνιο (Παλιμανάστρι), όπου αργότερα ανασκάφηκε από το ΑΠΘ το ιερό του Διός.

Στις 9 Οκτωβρίου 1831, ο εκσυγχρονιστής Καποδίστριας δολοφονήθηκε από τους Γεώργιο και Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη. Την επόμενη χρονιά, οι Δυνάμεις αναγνώριζαν την Ελλάδα ως «ανεξάρτητον μοναρχικόν κράτος», «υπό την κυριαρχίαν του πρίγκηπος Όθωνος της Βαυαρίας και την εγγύησιν των τριών Αυλών». Λίγο αργότερα, το 1836, ο γάλλος βοτανολόγος Remi Aucher Eloy συνέλεξε φυτά, και το 1839 ο A. Grisebach⁵⁶ ήταν ο πρώτος γεωγράφος που δημοσίευσε υψόμετρο του Ολύμπου σχετικά κοντά στην πραγματικότητα. Την ίδια χρονιά, ο P. Durand είδε τα ερείπια του πανδοχείου κάτω από το κάστρο του Πλαταμώνα και δεν αναφέρει χωριό, λίγα μόνο σπίτια μέσα στο κάστρο. Ένα χρόνο αργότερα, περιηγήθηκε την περιοχή ως την Καρυά ο G. v. Eckenbrecher⁵⁷ και το 1851 ο Heldreich, διευθυντής του Βοτανικού Κήπου, πρώτος ερεύνησε βοτανικά τον Όλυμπο «μέχρι την άκρη των παγετών».⁵⁸ Ένα χρόνο αργότερα, δημοσιεύτηκε η υψομέτρηση του πλοιάρχου Copeland (2.973μ.), που είχε πραγματοποιηθεί το 1831.

Με αφορμή τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) και μέσα σε πανεθνική αναστάτωση για την απελευθέρωση της βόρειας Ελλάδος, ο αγγλογαλλικός στρατός που είχε ταχθεί υπέρ της Τουρκίας, κατέλαβε το Μάιο του 1854 την Αθήνα, υποχρεώνοντας τον Όθωνα να κηρύξει ουδετερότητα και να διορίσει κυβέρνηση εμπιστοσύνης των δύο μεγάλων δυνάμεων. Οι επαναστατικές δυνάμεις του Ολύμπου υποχώρησαν στο ελληνικό βασίλειο μετά από ασφυκτική πίεση που ασκήθηκε στην ελεύθερη Ελλάδα αλλά και στους ίδιους τους επαναστάτες από τον άγγλο πρόξενο της Θεσσαλονίκης στη Βροντού. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, στο κάστρο του Πλαταμώνα υπήρχαν μόνο πέντε παλιά κανόνια, πενήντα πυροβολητές και τριανταδύο τούρκοι γεωργοί σε δεκαέξι σπίτια, που τους θέρριζε ο πυρετός. Στα μέσα του αιώνα, η έδρα επισκοπής Πλαταμώνος είχε μεταφερθεί στη Ραψάνη (1845-1879).

Το 1839, ο Gottlieb Lukas Friedrich Tafel στο Βερολίνο συγκέντρωσε όλες τις μέχρι τότε αρχαίες και νεότερες πληροφορίες της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης σε έναν πολύτιμο τόμο, το *De Thessalonica ejusque agro: dissertatio geographica*, στα λατινικά, ενώ λίγο αργότερα, το 1855 ήταν η χρονιά που κατέφθασε στην περιοχή ο γάλλος αρχαιολόγος L. Heuzey υπό την αιγίδα του γαλλικού Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης.⁵⁹

Ο L. Heuzey αναγνώρισε το *Ηράκλειο* στη θέση του Πλαταμώνος, μέσα στο κάστρο είδε ερείπια έξι εκκλησιών και έξω από αυτό, ένα σημαντικό μνημείο που υπέθεσε πως ήταν Επισκοπείο, με παλιότερες ωστόσο αρχαιότητες σε δεύτερη χρήση. Εκτός των γνωστών κίωνων και λοιπών μνημείων (που καταστράφηκαν τα νεότερα χρόνια), είδε ανάγλυφη στήλη, σαρκοφάγο, ενεπίγραφη βάση Μενάνδρου «πολύ καλής εποχής» και κυρίως τμήμα αρχαίου τείχους χαμηλά στο λόφο "*au bas de la colline et au bord même du torrent*".

Οδηγήθηκε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι το οχυρωμένο *Ηράκλειο* ήταν μεγαλύτερο από τον βυζαντινό Πλαταμώνα. Υπολόγισε σωστά και σχεδόν με ακρίβεια τη θέση των *Λειβήθρων*, έκανε την περιγραφή των *Καναλιών* και ταύτισε τη λέξη με τη μετάφραση των αρχαιοελληνικών «*λειβήθρων*».

Το εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας στην περιοχή της παλιάς Βροντούς. Μεταβυζαντινό κτίσμα του 16ου αι., πάνω σε βράχο, σε απότομη πλαγιά του Ανω Ολύμπου.

Περιέγραψε το γοητευτικό φυσικό περιβάλλον του Δίου, τη μικρή και ταλαιπωρημένη Μαλαθριά που μετά τον W. Leake είχε μεταφερθεί στη νέα της θέση, και τα ερείπια του Δίου, όπου εντυπωσιάστηκε από την έλλειψη ακρόπολης. Μάταια αναζήτησε το ιερό του Διός. Σημειώνει, ωστόσο, ότι είδε το θέατρο, την οχύρωση της ορθογώνιας πόλης, και άλλα ερείπια και κινητά ευρήματα. Ταύτισε το ποτάμι της Μαλαθριάς με τον αρχαίο «Βαφύρα» και μνημονεύει την ιστορία του Πausanias για τον φόνο του Ορφέα στους πρόποδες του Ολύμπου, για τις φόνισσες που προσπάθησαν να πλυθούν στον ποταμό Ελικώνα, που όμως ντροπιασμένος κρύφτηκε στη γη για να βγει καθαρός στο Δίον με το όνομα Βαφύρας. Μετά το Δίον, ανηφόρισε προς τον Όλυμπο και ύστερα από τρεις ώρες δρόμο έκανε την πρώτη του στάση στο Μετόχι του Αγίου Διονυσίου στη Σκάλα, όπου του έδειξαν την Παλαιο-Μαλαθριά και μεταξύ άλλων μία λατινική επιγραφή που δεν μπόρεσε να διαβάσει. Στο μετόχι της Σκάλας άφησαν τα άλογα, πήραν μουλάρια και άρχισαν την ανάβαση προς τον Όλυμπο και τη Μονή του Αγίου Διονυσίου, τραγουδώντας *"Je suis monté au plus haut de l'Olympe, et j'ai promené mes yeux sur la mer!"*⁶⁰ Ύστερα από άλλες τρεις ώρες, έφτασαν στο μοναστήρι του Αγίου. Περιέγραψε τη Μονή, επισημαίνει ότι ήταν αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα, και έκανε τη σημαντική παρατήρηση για τη συχνότητα της Αγίας Τριάδας στον Όλυμπο: *"dans cette montagne consacrée au grand dieu de paganisme, les chrétiens n'ont voulu placé leurs sanctuaires sous aucune autre invocation que celle de Dieu en personne."*⁶¹

Στη συνέχεια, ανηφόρισε στο Μαυρόλογγο, στα δάση του ρόμπολου και την περιοχή των κορυφών Καλόγηρος (Άγιος Αντώνιος;) και Ιτσούμα (Μεταμόρφωση;), όπου αναφέρει την ύπαρξη παλιών πλιθιών, ίσως μικρής εκκλησίας, καθώς και την πληροφορία των ντόπιων για μία μεγάλη μαρμαρίνη πλάκα με γράμματα, την οποία όμως δεν είδε. Πρόκειται μάλλον για το εκκλησάκι που αναφέρεται πως έκτισε ο Άγιος Διονύσιος στην κορυφή Μεταμόρφωση, σε θέση όπου προϋπήρξαν αρχαιότητες, όπως αναφέρεται και για τον Προφήτη Ηλία, σε απόσταση τριών ωρών. Περιέγραψε το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία και τη λειτουργία του από τους μοναχούς, αναφέροντας και την υψομέτρηση του γεωμέτρη Ξεναγόρα (1.877μ.).

Ο L. Heuzey θεωρούσε «ρίον» του Ολύμπου τον Προφήτη Ηλία (με υψόμετρο 2.972μ.), όπως εξάλλου πίστευαν οι ντόπιοι και οι παλιότεροι ερευνητές πριν από τους H. Barth και H. Tozer. Ακόμη και ο ίδιος ο M. Kurz εξάλλου (που επέκρινε αργότερα τον L. Heuzey), αναγκάστηκε να παραδεχτεί ατενίζοντας τον Όλυμπο από την Κατερίνη ότι «ο Προφήτης Ηλίας σχημάτιζε μία μεγάλη πυραμίδα και, όπως φαινόταν από εδώ, δικαιολογούσε το γεγονός ότι τον θεωρούσαν τόσο σημαντικό».⁶²

Η Μονή του Αγίου Διονυσίου πριν καταστραφεί από τους Γερμανούς το 1943.

*"H^{os} Dhionysios jouit d'une grande réputation dans toute l'Eglise grecque. Sa position est unique au monde. Il est perdu dans les profondeurs d'un immense ravin, entre deux murailles, qui se dressent à perte de vue portant les pins suspendus en logues files à tous les rebords du rocher. C'est au milieu de cette nature sauvage qu'on aperçoit la masse grise de monastère. Des bâtiments disposés en carre, avec une galerie intérieure percée d'arcades en plein cintre, forment le cloître. L'église, qui occupe le centre, est une vieille basilique byzantine, surmontée de cinq coupoles. Il faut entendre les moines parler de l'antique splendeur de cette église, des peintures qui la décoraient, de son horloge, de la couverture en plomb qui recouvrait les cinq coupoles. Tout a disparu en 1828. Les Turks accusèrent les moines de donner asile aux Klephtes et mirent le feu au convent. Ils avaient apporté des barils de poudre pour faire sauter l'église; mais cette architecture massive résista à l'explosion, qui endommagea seulement le toit et détruisit toute la décoration intérieure. Les dégâts ne furent réparés que dix ans plus tard; on voit encore plusieurs parties des bâtiments ruinés, et partout les traces du feu."*⁶³

Επισκέφθηκε στη συνέχεια τη Νέα Εφεσο ("Spighi"), όπου αναφέρει την τούμπα, την εκκλησία του Αγίου Προδρόμου, πολλά μάρμαρα, βυζαντινές αρχαιότητες, μία λατινική και μία ελληνική επιγραφή. Επισκέφθηκε την Κουντουριώτισσα, τσιφλίκι παλιότερα του Αλή Πασά, τότε ενός μπέη στην Κατερίνη, την Αγία Παρασκευή (ερείπια) καθώς και την Παναγία κοντά στα ερείπια της Παλαιοκουντουριώτισσας. Μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων, είδε ελληνικές επιγραφές της ρωμαιοκρατίας και τόνισε τη συνύπαρξη ελληνικών και ρωμαϊκών ονομάτων στα ίδια φυσικά πρόσωπα. Από τις επιγραφές, πέντε του ήταν ήδη γνωστές από τον August Boeckh (*Corpus Inscriptorum Graecarum* 1825-1828), γνωστές χάρη στον Ολλανδό ταξιδιώτη του 16ου αι. George Dousa και το έργο του *Itinerarium Constantinopolitanum* (1599).⁶⁴

Δεδομένων των πολλών ερειπίων (θεμέλια, αρχιτεκτονικά κ.ά.) και άλλων παρατηρήσεων που έκανε στην περιοχή της Κουντουριώτισσας, τοποθέτησε εκεί την *Αθηρα*,⁶⁵ υπόθεση πιθανή για έναν εκτεταμένο αρχαιολογικό χώρο που απλώνεται από την Κουντουριώτισσα Β-ΒΔ ως το ποτάμι της Πέτρας που χωρίζει τη βόρεια από τη νότια Πιερία (Αδριανός). Στη συνέχεια, πήγε στη Μονή της Πέτρας, όπου είδε ένα παλαιοχριστιανικό γλυπτό του Αγίου Δημητρίου και στην ερειπωμένη Πέτρα όπου είδε εικόνες του 1710 και αρχαίους παρόλιθους σε δεύτερη χρήση. Στη συνέχεια, επισκέφθηκε τον Άγιο Δημήτριο και επέστρεψε στην "petite ville turque" Κατερίνη, την *Αθηρα* του Felix de Beaujour, έδρα και

τσιφλίκι μπέη εκείνη την εποχή, με Έλληνες καλλιεργητές, στο περιβάλλον της οποίας πίστευε ότι έγινε η μάχη της Πύδνας.

Την ίδια χρονιά (1855) ο δανός καθηγητής στην Κοπεγχάγη J. L. Ussing⁶⁶ επισκέφθηκε το φαράγγι του Αγίου Διονυσίου, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα (1859) περιηγήθηκε τα μοναστήρια ο Ρώσος Π. Ουσπένσκι, που κατέγραψε ένδεκα ονόματα επισκόπων Πλαταμώνος από το 1363. Το 1857 και το 1862 περιηγήθηκε την περιοχή ο καθηγητής βοτανικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ορφανίδης,⁶⁷ που πρώτος ανακάλυψε νέα είδη φυτών στον Όλυμπο. Τον Οκτώβριο του 1862, ο γερμανός γεωγράφος H. Barth⁶⁸ ανέβηκε από τον Κοκκινοπλό διά της Σταλαματιάς και της Μικρής και Μεγάλης Γούρνας σε μία κορυφή του Σκολιού, όπου βρήκε ερείπια από πλίνθους. Από εκεί έφτασε ως την κορυφή του Προφήτη Ηλία, θεωρούμενη «ρίον» του Ολύμπου, όπου συνειδητοποίησε (πρώτη φορά ως τότε) ότι υπήρχαν κορυφές υψηλότερες. Περιέγραψε το πέτρινο, δίχωρο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία και τις δύο εικόνες του. Τοποθέτησε το «ρίον» στον «Θρόνο του Δία» (Στεφάνι) και κατέβηκε στο φαράγγι και τη Μονή Αγίου Διονυσίου. Ο χάρτης του περιλαμβάνει λεπτομερές οδοιπορικό, σχεδιασμένο από τον χαρτογράφο Kiepert, βάση για όλους τους μετέπειτα χάρτες του Ολύμπου. Το 1863, ο Th. Desdaves-du-Dezert δημοσίευσε το βιβλίο του για την αρχαία Μακεδονία, με την περιοχή του Ολύμπου,⁶⁹ και δύο χρόνια αργότερα, το 1865, ήλθε ο ευφυής βρετανός ορειβάτης και ερευνητής H. Tozer. Από το Δίον και το μετόχι του Αγίου Διονυσίου στη Σκάλα, ανέβηκε στη Μονή και από εκεί στην περιοχή των κορυφών και τον Προφήτη Ηλία. Πρώτος περιέγραψε το πραγματικό πεταλόσχημο σχήμα των οροσειρών και τοποθέτησε την κορυφή του.⁷⁰ «*Η θέα αυτή μας αποκάλυπτε*», θα γράψει αργότερα, «*πόσο λάθος εμφανιζόταν στους χάρτες ο Όλυμπος. Έμοιαζε σαν μία μεγάλη οροσειρά, η οποία κατευθυνόταν από τα βόρεια προς τα νότια, αλλά στην πραγματικότητα είναι δύο μικρές οροσειρές, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, που ενώνονται στα δυτικά*»,⁷¹ στο κορυφαίο κεντρικό του τμήμα.

Υπολόγισε ότι οι κεντρικές κορυφές («Θρόνος του Δία», Μύτικας, Σκολιό) ήταν περίπου 200μ. ψηλότερα και υπολόγισε ως υψηλότερη την κεντρική. Δεν επιχείρησε να αναρριχηθεί στο «ρίον» που έμοιαζε με «μύτη βελόνας» γιατί δεν είχε οδηγό ούτε κατάλληλη εξάρτηση. Επέστρεψε διά του Μαρρόλογγου και της Μονής στο Λιτόχωρο. Το 1874 ο Μ. Δήμιτσας εξέδωσε την *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας* και έναν χρόνο μετά, οι Μ. Neumayr και A. Burgestein⁷² επισκέφτηκαν τη Μονή Αγίου Διονυσίου, επιχείρησαν ανεπιτυχώς να ανεβούν στις κορυφές και δημοσίευσαν γεωλογικές αναφορές και έναν χάρτη βασισμένο στον Kiepert. Στη δεύτερη αποστολή του στη Μακεδονία,⁷³ ο L. Heuzey απεικόνισε το 1876 ένα δεύτερο χάρτη, πάλι με λάθη επισημαίνει ο Μ. Kurz, και απάντησε στους αυστηρούς επικριτές της φυσικής επιστήμης:

«*Ο δεύτερος χάρτης δίνει νέα στοιχεία για το υψηλότερο τμήμα του Ολύμπου, ιδιαίτερα για τις βόρειες κορυφές και τις απόκρημνες πλαγιές στα βόρεια και βορειοανατολικά. Τα δεδομένα συλλέχτηκαν από απόσταση με πυξίδα με επαληθεύσεις του Lalou στις κορυφές.*»

Γεγονός όμως είναι ότι οι χάρτες του για τον Όλυμπο δεν ελήφθησαν ξανά υπόψη. Οι νεότεροι θα στηρίζονταν σε Γερμανούς και Αυστριακούς, με πρώτο τον Kiepert και με βάση τα δεδομένα του H. Barth. Φαίνεται, όμως, ότι και οι δικές τους κατοπτεύσεις έγιναν από μακριά, κυρίως λόγω του φόβου των ληστών, και παρουσιάζουν αποκλίσεις από τα πραγματικά μεγέθη.

Την ίδια εποχή, επρόκειτο να δημιουργηθεί κρίση στο Ανατολικό Ζήτημα. Ερζεγοβίνη, Βοσνία και Βουλγαρία επαναστάτησαν και το 1876 η Σερβία κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία. Ο απόηχος έφτασε έντονος στη βόρεια Ελλάδα και στο νεοελληνικό βασίλειο, όπου ο λαός διαδήλωνε και η ηγεσία

παρακολουθούσε αμήχανη, υπό το άγρυπνο βλέμμα της Γαλλίας και της Αγγλίας. Με τη νέα κρίση, το αντάρτικο στον Όλυμπο ξαναφούντωσε. Οι οπλαρχηγοί άρχισαν να περνούν τα σύνορα και τα πολεμοφόδια να αποβιβάζονται στις ακτές, την ίδια στιγμή που οι ευρωπαίοι ερευνητές συνέχιζαν απτόητοι τους δικούς τους αγώνες. Το 1877 η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία και στο ελληνικό βασίλειο η κυβέρνηση παραιτήθηκε, όπως και η επόμενη, υπό το βάρος των εξελίξεων και της λαϊκής οργής. Η επόμενη οικουμενική κυβέρνηση παρακολουθούσε τις εξελίξεις αμήχανη, η επαναστατική ωστόσο δραστηριότητα στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία είχε δρομολογηθεί. Ένα από τα τρία επαναστατικά κέντρα της Μακεδονίας ήταν ο Όλυμπος. Το 1878 με τη ρωσο-οθωμανική Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ο ρωσοτουρκικός πόλεμος σταμάτησε και ιδρύθηκε η Μεγάλη Βουλγαρία με τη Μακεδονία, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση στην ελεύθερη και την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Την ίδια κιόλας χρονιά, αποβιβάστηκε εκστρατευτικό σώμα στις ακτές του Ολύμπου, απελευθερώθηκε το Λιτόχωρο και συγκροτήθηκε Προσωρινή Κυβέρνησις της Μακεδονίας, με πρόεδρο τον γιατρό Ε. Κοροβάγκο. Το Μετόχι του Αγίου Διονυσίου στη Σκάλα έγινε αποθήκη πολεμοφοδίων, συντάχθηκε επαναστατική διακήρυξη προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, και κηρύχθηκε η Ένωση με την Ελλάδα. Ο φρούραρχος Πλαταμώνας με δεκαπέντε άνδρες της φρουράς, τα πυροβόλα και τις λίγες τουρκικές οικογένειες παραδόθηκαν. Σε λίγο, όλη η Πιερία είχε απελευθερωθεί, εκτός από την Κατερίνη και τον Τρίλοφο. Οι τουρκικές όμως δυνάμεις ανασυντάχτηκαν και ενισχύσεις έσπευσαν προς βοήθεια. Το Λιτόχωρο πυρπολήθηκε, το ίδιο και το μετόχι στη Σκάλα. Τότε καταργήθηκε πρώτη φορά το άβατο στην Ιερά Μονή του Αγίου Διονυσίου όπου βρήκαν καταφύγιο γυναικόπαιδα από το Λιτόχωρο. Τότε έγινε και η πυρκαγιά που επεκτάθηκε από το Λιτόχωρο ως τα 2.000μ., η καταστροφικότερη ίσως στον Όλυμπο μέχρι σήμερα... Η επανάσταση του Ολύμπου απηύθυνε μία νέα προκήρυξη από τη Μονή της Πέτρας όπου κατέφυγε, σε μία τελευταία προσπάθεια να ξεσηκώσει τον κόσμο.

«Αδελφοί, εβαρύνθημεν να ζώμεν ως ευτελείς δούλοι, τρέφοντες δια του ιδρώτος ημών φάυλην και σκληράν τυραννίαν. Θέλομεν ελευθέραν ημείς την πατρίδα μας, θέλομεν να επανέλθωμεν και ημείς εις τους κόλπους της κοινής ημών μητρός. Της Ελλάδος, όπου θα εύρωμεν ανάπαυσιν και γλυκειάν ελευθερίαν και πιστεύομεν ότι ούδεμία ευγενής ψυχή θα ευρεθή επι της γής να είπη «ο λαός της Μακεδονίας δεν έχει δίκαιον». Ενθυμηθήτε ότι την ωραιάν πατρίδα μας εδόξασαν άλλοτε τα όπλα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, σήμερον δεν κινδυνεύει να εξοντωθή η φυλή του μεγάλου ανδρός, ενθυμηθήτε ότι εις τα όρη και τα λαγκάδια μας έλαμπον άλλοτε τα ίχνη των προγονικών ημών Θεών και ότι σήμερον εβεβήλωσαν τα ιερά ταύτα εδάφη η θηριωδία και η αισχροτής των Οσμανλιδών. Συρρεύσατε λοιπόν πάντες περί την ιεράν σημαίαν της ελευθερίας, ενωθήτε πάντες εις έν σώμα, ίνα αποδείξητε εις τον κόσμον, ότι πάντες μίαν έχετε ψυχήν και μίαν φωνήν «Ελευθερία ή Θάνατος».

Μονή Πέτρας Ολύμπου- 4 Μαρτίου 1878

Ο δημοσιογράφος Αλβανάκης, απεσταλμένος της εφημερίδας «Εσπερινή» στον Όλυμπο έγραφε στο φύλλο της 27ης Φεβρουαρίου 1878:

«εις την Μονήν της Πέτρας συνεγκεντρώθησαν πολλά γυναικόπαιδα, τούτο δε δεν διέφυγε τους Τούρκους. Οθεν συχνάκις επεχείρουν την εκπόρθησιν της Μονής. Την 22α Φεβρουαρίου 1878, μετά τα γεγονότα, χωρικός Τούρκος πληροφορήσε μπουλούκια Γκέγκηδων άτακτων ότι εις την Μονή βρίσκονταν πλείστα γυναικόπαιδα και πολλά λάφυρα, τουθόπερ εξήγειρε τα άγρια, αρπακτικά και αιμοβόρα αυτών ένστικτα. Την επομένην λοιπόν λίαν πρωί εξεκίνησαν ούτοι, εις τετρακοσίους ανερχόμενοι κατά της Μονής. Εγκαίρως όμως επληροφορήθησαν οι επαναστάτες Μακεδόνες και έλαβαν τα κατάλληλα μέτρα... Υπό την αρχηγία του Ιωάννη Λάζου εξήντα παλικάρια έστησαν παγίδα στους γκέγκηδες και μετά από

δίωρη μάχη θανάτωσαν 150 εχθρούς και έτρεψαν τους υπόλοιπους σε φυγή. Αυτή η μάχη ήταν η πρώτη νίκη των Ελλήνων σε Μακεδονικό έδαφος στην επανάσταση του Ολύμπου το 1878. Μετά από 440 χρόνια σκλαβιάς για πρώτη φορά η Πιερία αναπνέει ελεύθερα δυστυχώς όμως, η επανάσταση απέτυχε και κατεπνίγηκε στο αίμα, με τεράστια ευθύνη της επίσημης κυβέρνησης της Αθήνας, είχε παγιδευτεί στα Αγγλικά συμφέροντα. ... Τότε, 13/10/1912, ο Σουρής στο «Ρωμιό» του, ξεσήκωσε τους Αθηναίους με τον διάλογο Φασουλή και Περικλέτου.

Σήκω κι εσύ, τρελέ μου, και μη σε καφενέδες μιλείς με κουνενέδες για σχέδια πολέμου...

Μην κάθεται εδώ πέρα να κοπανάς αέρα. Φιλότιμος κι αν είσαι μη χάσκεις αδρανής.

Και συ να συγκινείσαι, κι άλλους να συγκινείς ... σύρε μες την Ελασσόνα και στις Πέτρες τα στενά...»

Τάσος Γκρέμος, Ο ρόλος του Σ ποταμού Ιταμού⁷⁴

Το κίνημα ωστόσο είχε αποτύχει...

Τον Απρίλιο του 1878 υπογράφηκε ανακωχή στην Καρδίτσα. Την ίδια χρονιά, αποφασίστηκε ότι το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας θα προσαρτηθεί στην Ελλάδα και ότι η Μακεδονία θα παραμείνει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και όχι στη Βουλγαρία. Ορίστηκε επιτροπή για τον καθορισμό των συνόρων και έγιναν οι πρώτες ακριβείς χαρτογραφικές μετρήσεις στον Όλυμπο με πολυάριθμες νέες λεπτομέρειες. Το 1879 η επισκοπή Πλαταμώνος μεταφέρθηκε στα Αμπελάκια (1879-1897) και το 1897 συνδέθηκε με τη μητρόπολη Λαρίσης. Το 1881, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, η Πιερία βρέθηκε στα σύνορα με την ελεύθερη Ελλάδα. Για την περιοχή των Πόρρων, αυτή την εποχή στη συνοριακή γραμμή, ο Παρθένιος Κίτρος θα γράψει λίγο αργότερα, στην αρχή του 20ου αι.:

«Το χωρίον τούτο (Πούρλια=Παλιοί Πόρροι) κείται παρά τα προ του 1912 ελληνοτουρκικά σύνορα, είναι δε το τελευταίον προς τα νοτιοανατολικά όρια της περιφέρειας ημών χωρίον, καθόσον πέραν τούτου άρχεται η εκκλησιαστική περιφέρεια Λαρίσης ... Το χωρίον είναι εξ εκείνων τα οποία η πλεονεξία του τυράννου των Ιωαννίνων Αλή Πασά διά της βίας μετεποίησεν εις τσιφλίκια από κεφαλοχώρια, διανοσόμενον και σχεδιάζοντος την από του Θερμαϊκού μέχρις Αδριατικού κατάληψιν και ίδρυσιν ιδίου βασιλείου αλβανικού ανεξαρτήτου του Σουλτάνου Κωνσταντινουπόλεως και περιλαμβάνοντος την κάτωθεν του Μαυροβουνίου χώραν των Γκέγκηδων Αλβανών μέχρι του Ταινάρου, δηλαδή ολόκληρον την Ήπειρον και Θεσσαλίαν, Στερεάν Ελλάδα και Πελοπόννησον προς νότον, καθώς και την Μακεδονίαν βορειοανατολικώς. ... Τον ξένον επισκέπτην του χωρίου τούτου, τον θέλοντα να απολαύσει γραφικοτάτης θέας και να θαυμάσει εκπάγλους φυσικάς καλλονάς, συμβουλευόμεν ν' ανέλθει εις την περί την μίαν ώραν απέχουσαν του χωρίου προς δυσμάς υψηλότερον αυτού Παλιόχωραν και εκείθεν εις την θέσιν Προφήτη Ηλίαν, οπόθεν ορώνται ολόκληρος η πεδιάς Λαρίσης μετά της πόλεως ταύτης και του οφιοειδώς κυλιόμενου εν αυτή ποταμού Πηνειού, τα περιλάλητα Ιερά Τέμπη και όλα τα φυσικά θέλγητρα του πέραν άκρου από του Κισάβου και εντεύθεν μέχρι των Ολυμπίων δασωδεστάτων οροσειρών, μετά των εις τα ορεινά και πεδινά μέρη εγκατεστημένων διαφόρων χωρίων λευκαζόντων. Θα περιλάβει δι' ενός βλέμματος όλα ταύτα μετά του Αιγαίου και Θερμαϊκού κόλπου προς ανατολάς και βορράν, του Τσάγεζι και της από Λαρίσης νοτιοδυτικώς ερχομένης σιδηροδρομικής γραμμής, ήτις άπασαν την πεδιάδαν δια των Ιερών Τεμπών διασχίζει μέχρι Πλαταμώνος, και ήτις τον ελευθέρωσ ήδη εξ Αθηνών προς την Θεσσαλονίκην και Μακεδονίαν εισβάλλοντα νεότερον ελληνικό πολιτισμόν καταδεικνύει.

Το χωρίον έχει και ιδίαν ακτήν [σκάλαν] ομώνυμον εν τη θαλάσση, όπου παρά τον σιδηροδρομικόν σταθμόν εστάθμευον και θα σταθμεύωσιν ιστιοφόρα πλοία προς φόρτωσιν ξυλείας και ξυλανθράκων, την επιλεγομένην Σκάλαν Πούρλιας.

Αριθμεί δε βίον το χωρίον εν τη θέσει εν η ευρίσκεται νυν περίπου εκατό ετών. Μεταβαλλόμενον το χωρίον τούτο εις κεφαλαιοχώριον θ' αυξήσει και προοδεύσει πολύ, διότι έχει όλα τα προς τούτο απαιτούμενα ζωτικά στοιχεία.

[Σημ. Αι αρχαιότεραι σωζόμεναι ιεραί εικόνες των ιερών Ναών του χωρίου είναι 100-150 ετών]»

Στα τέλη του 19ου αι., ο τόπος έζησε τη δίνη ενός ελληνοτουρκικού πολέμου με αφορμή την επαναστατημένη Κρήτη. Το 1897 ο πλοίαρχος Κ. Σαχτούρης βομβάρδισε το κάστρο του Πλαταμώνα και ανάγκασε τους Τούρκους να το εγκαταλείψουν. Αντάρτες πέρασαν από την ελεύθερη Ελλάδα που είχε πτωχεύσει το 1893 και που, πάντως, τρία χρόνια αργότερα (1896) είχε διεξάγει τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η Παλιά Λεπτοκαρνά στα Λείβηθρα μετατράπηκε σε στρατιωτικό κέντρο, όπως μας πληροφορεί ο Παρθένιος λίγα χρόνια αργότερα:

«Η Λεπτοκαρνά ως κειμένη περί τα τρία τέταρτα της ώρας μόλις μακράν της θαλάσσης και παρά την οδόν την άγουσαν εις το νοτιοδυτικώς αυτής τετράωρον περίπου απέχον χωρίον Καρνάν, το παρά τας κορυφάς των φυλακίων των παλαιών ελληνοτουρκικών συνόρων κείμενον, εχρησίμευε πάντοτε τοις Τούρκοις ως στρατιωτικόν κέντρον, δι ου από της θαλάσσης και διά Λεπτοκαρνάς και οδού Καρνάς ανεβίβαζον τηλεβόλα, πολεμοφόδια και ζωοτροφία μετά στρατευμάτων εν καιρώ πολέμου προς την Ελλάδα, εις τας επί των κορυφών τούτων της μεθορίου τούτων οχυράς πολεμικάς γραμμάς, τας προς ελληνικήν Λάρισαν και Θεσσαλίαν εν γένει εστραμμένας ... Το χωρίον απαριθμεί βίον άνω των διακοσίων πενήκοντα, ίσως δε και τριακοσίων ετών.

Αι αρχαιότεραι ιεραί εικόνες των ιερών ναών του χωρίου είναι χρονολογίας του έτους 1750.»

Τα τουρκικά στρατεύματα προχώρησαν από την Πιερία προς την Θεσσαλία, τα ελληνικά υποχώρησαν και τα τουρκικά προέλασαν ως τη Λάρισα, τα Φάρσαλα και τον Βόλο. Με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων επήλθε ειρήνη, αλλά η Ελλάδα οδηγήθηκε στα χέρια του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου και αναγκάστηκε να πληρώσει τεράστιες πολεμικές αποζημιώσεις. Δύο χρόνια αργότερα, το 1899, τυπώθηκε ο Χάρτης της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, που βασίστηκε στον αυστριακό Γενικό Χάρτη της Κεντρικής Ευρώπης, όπου η υψηλότερη κορυφή του Ολύμπου παρεκκλίνει λίγο από του Η. Barth. Μετά τον Η. Tozer θα έγιναν αρκετές αναβάσεις στην περιοχή των κορυφών, κυρίως των μοναχών του Αγίου Διονυσίου που λειτουργούσαν τον Προφήτη Ηλία, χωρίς όμως μεγαλύτερη πρόοδο. Σημαντική ήταν η επίσκεψη του σέρβου γεωλόγου J. Cvijić,⁷⁵ που δημοσίευσε το 1908 γωλογικές παρατηρήσεις και ένα ακριβές σχέδιο του βόρειου τμήματος του Ολύμπου.⁷⁶ Το 1909, κυκλοφόρησε το φύλλο Ραψάνη-Τέμπη του Χάρτη του Ελληνικού Βασιλείου από την Χαρτογραφική Υπηρεσία της Ελλάδος, ένας χάρτης συγκρίσιμος με τους αξιόπιστους χάρτες της Κεντρικής Ευρώπης. Την ίδια χρονιά και το 1910, περιηγήθηκε την περιοχή ο γερμανός μηχανικός E. Richter, ο οποίος στην τρίτη του προσπάθεια, το 1911, συνελήφθη αιχμάλωτος από κλέφτες (Γ. Λιόλιο) και ελευθερώθηκε έναντι μεγάλων λύτρων, που δόθηκαν από την τουρκική κυβέρνηση. Το 1911, μιλώντας για τον Η. Barth έγραψε:⁷⁷

«Μολονότι οι περισσότεροι των περιηγητών που πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη περνούσαν από τους πρόποδες του Ολύμπου και η Θεσσαλονίκη βρισκόταν στα 80 χιλιόμετρα, ο Όλυμπος εξακολουθούσε να μένει άγνωστος όπως η Κεντρική Αφρική.»

Ο Μακεδονικός Αγώνας (1902-1908) ήλθε ως συνέπεια της ανατροπής της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, με την οποία η Μακεδονία είχε παραχωρηθεί στη Βουλγαρία. Υπό την πίεση των Μεγάλων

Δυνάμεων, η Μακεδονία επέστρεψε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Βουλγαρία δραστηριοποιήθηκε στη Μακεδονία και ο ελληνικός λαός αντέδρασε άμεσα. Όπως σε όλη την Ελλάδα, μεγάλος αριθμός κατοίκων της περιοχής συντάχθηκε με το νέο κίνημα.

«Κατά την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα, στις αρχές του 20ου αιώνα ιδρύεται στις παρυφές του Ολύμπου από τον λοχαγό Ευαγγελόπουλο, δίκτυο αλληλογραφίας και ανεφοδιασμού με τρόφιμα, πολεμοφόδια καθώς και κέντρα εκπαίδευσης των μακεδονομάχων με την επωνυμία «Καρατάσιος». Την προσπάθεια αυτήν επέβλεπε από το Προξενείο Ελασσόνας ο Τομαρής Ιωάννης. Κυριότεροι κόμβοι του Δικτύου ήταν τα μοναστήρια Πέτρας, Αγίου Διονυσίου, Σπαρμού και Κανάλων καθώς και η Μονή της Σιάπκας στα Πιέρια. Όλο το υλικό, έμψυχο και άψυχο, διακινείται κρυφά μέσα από περάσματα του ποταμού Ίταμου και των παραποτάμων του...».

Τάσος Γκρέμος, Ο ρόλος του ποταμού Ίταμου⁷⁸

«Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα οι Σέρβοι, οι Έλληνες, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι πίστεψαν ότι η κυριαρχία των Τούρκων πλησίαζε στο τέλος της. Σίγουροι για την ουδετερότητα, τουλάχιστον φαινομενική, του ισραηλιτικού στοιχείου, ελπίζοντας όλοι τους να κάνουν μία μέρα πατρίδα τους τη χώρα στην οποία ζούσαν υποδουλωμένοι, ξεκίνησαν τη μάχη που ονομάστηκε από τον πιο αμερόληπτο των παρατηρητών της: «μακεδονικός αγώνας». Ανεξάρτητα απ' τις θρησκευτικές διαφωνίες της Βαλκανικής και την πολιτική της Ρωσίας, ξεκίνησε πρώτα με μπροσούρες, εφημερίδες και βιβλία. Οι ιστορικοί, οι εθνολόγοι και οι στατιστικοί έγιναν οι πρώτοι ήρωες. Κατόπιν ήρθαν οι ιδρυτές σχολών και πανεπιστημίων και στη συνέχεια πρόβαλαν οι κομιτατζήδες, επιφορτισμένοι να πείσουν τον αντίπαλο με τη φωτιά ή το αίμα, να τον τρομοκρατήσουν ή και να τον εξολοθρεύσουν ... Ένας, όμως, Βούλγαρος ιερέας από το Άγιο Όρος, ο Παΐσιος, ανέλαβε το 1762 να γράψει τη: «Σλαβενο-Βουλγαρική ιστορία των Λαών, των Τσάρων και των Αγίων της Βουλγαρίας». Εκατό χρόνια αργότερα κάποιοι αρχιερείς Βούλγαροι, υποκινούμενοι από Γάλλους «Λαζαριστές», που ήλπισαν προς στιγμή να καθολικοποιήσουν την Ορθοδοξία, ξεκίνησαν τη μάχη εναντίον του Πατριαρχείου. Το έργο του Παΐσιου⁷⁹ τους παρείχε τα όπλα, για να το κάνουν. Θυμήθηκαν, με την ευκαιρία, ότι ο Πάπας είχε τιμήσει τους Βουλγάρους, μετά τον προσηλυτισμό τους στο χριστιανισμό, με έναν πατριάρχη. Ο τσάρος Σαμουήλ άλλωστε δεν είχε ιδρύσει, πρώτα στην Πρέσπα κι έπειτα στην Αχρίδα (Οχρίδα) ένα «Βουλγαρικό Πατριαρχείο» το οποίο, τουλάχιστον τυπικά, έμελλε να διαρκέσει επτά αιώνες (1018-1707); Για ποιο λόγο ο σουλτάνος θα πρόβαλλε αντίσταση στο να επανακτήσει η Εκκλησία τους την ανεξαρτησία της; Ο Ιγνάτιεφ, πρέσβης του Τσάρου στην Πύλη, φρόντισε αμέσως να εκμεταλλευθεί αυτή την απειλή σχίσματος. Φοβούμενος μήπως ο ελληνισμός της Μακεδονίας και της Θράκης στραφεί μία μέρα ενάντια στη Ρωσία, υποστήριξε μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινούπολης, με όλο του το κύρος, τη δράση του βουλγαρικού κλήρου. Στις 10 Μαρτίου 1870, μετά από δέκα χρόνια αντίστασης, ο σουλτάνος, υποχωρώντας στη διπλή πίεση, δημιούργησε με φερμάνι⁸⁰ μία Βουλγαρική Εξαρχία. Ο Πατριάρχης ήταν ηττημένος. Ένας καινούριος ισχυρός μοχλός στη Μακεδονία επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί προς όφελος της ρωσικής προπαγάνδας.

«Το 1867», λέει ο V. Berard, «σύμφωνα με την άποψη των ίδιων των Βουλγάρων, όλα ήταν ελληνικά στη Μακεδονία». Δύο χρόνια αργότερα ο δημοσιογράφος Πέτρος Σλαβέικωφ, επιφορτισμένος με το καθήκον να διεγείρει τον σλαβικό πατριωτισμό, τυπώνει την εφημερίδα του με ελληνικούς χαρακτήρες. Καταλαβαίνουμε ότι δεν ήταν εύκολο καθήκον η πρόκληση εθνικού αισθήματος μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες κι επιπλέον χρησιμοποιώντας τα μέσα του αντιπάλου. Η βουλγαρική προπαγάνδα, όμως, υποστηριζόμενη από τα ρωσικά χρήματα και επωφελούμενη κυρίως από τα λάθη της ελληνικής Εκκλησίας, υπήρξε ιδιαίτερα επιδέξια...

Παρά τις προσπάθειες του τσάρου Σαμουήλ και το άρθρο VI της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, η βουλγαροποίηση της Μακεδονίας δεν ήταν τόσο αποτελεσματική, όσο θα το ευχόταν η Πετρούπολη και η

Σόφια. Ο Οφέικωφ στο βιβλίο του: «Η τρέχουσα κατάσταση του βουλγαρισμού στη Μακεδονία (1885)» παραδέχεται με ειλικρίνεια ότι με «εξαίρεση τις βόρειες επαρχίες (σαντζάκια), οι υπόλοιποι πληθυσμοί είναι έτοιμοι, με την παραμικρή πίεση να δηλώσουν, να προσυπογράψουν ότι δεν είναι Βούλγαροι, ότι θέλουν και αναγνωρίζουν μόνο το Πατριαρχείο, ότι προτιμούν τα ελληνικά σχολεία, τους Έλληνες δασκάλους...» Σε αυτό το αποτέλεσμα κατέληξαν προσπάθειες είκοσι ετών. Και ωστόσο, χωρίς τη Μακεδονία που του είναι ολόκληρη απαραίτητη μέχρι τον Όλυμπο, «χωρίς τη Μακεδονία, λείπει ο Οφέικωφ, το βουλγαρικό κράτος και ο βουλγαρισμός είναι χωρίς αξία, χωρίς σημασία στη Βαλκανική χερσόνησο». Από εκεί και πέρα δεν υπάρχει διαπραγματεύση των θυσιών. Οι τρόποι δράσης πρέπει να είναι ανάλογοι του τελικού σκοπού. ...

Το μακεδονικό έδαφος υπέθαλπε κι άλλες ταραχές. Η Αυστρία, παντού άπιαστη και πανταχού παρούσα, περίμενε την ώρα που τα κάστανα θα έβγαιναν από τη φωτιά. Οι Σέρβοι και οι Ρουμάνοι, αναμένοντας την επικείμενη σύγκρουση, πρόβαλλαν τα ιστορικά τους δικαιώματα, οι μεν, για να εξασφαλίσουν μερίδιο στα κέρδη, οι δε, για να συμπεριληφθούν στις αποζημιώσεις. Οι Ρουμάνοι, όμως, έχοντας γνώση και ανήσυχτοι για την πρόοδο της βουλγάρικης προπαγάνδας, σκέφτηκαν με τη σειρά τους πως με τα χρήματα που κέρδιζαν οι φιλοξενούμενοι στη χώρα τους μετανάστες, οι Βλάχοι της Μακεδονίας, στήριζαν και πλούτιζαν την Ελλάδα... Από το 1865, λοιπόν, και η ρουμάνικη προπαγάνδα προσπαθούσε να εμφυσήσει στους Μακεδονο-ρουμάνους το αίσθημα της εθνικότητάς τους. Από το 1878 ως το 1890 πολλά ρουμάνικα σχολεία ιδρύθηκαν στη Μακεδονία και την Ηπειρο. Με αυτό τον τρόπο έλπιζαν πως με 300.000 Βλάχους διασκορπισμένους σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων, πολλοί από τους οποίους θα έμεναν ακλόνητα αφοσιωμένοι στους Έλληνες, θα κατάφερναν να ιδρύσουν ένα κράτος.

Έμειναν οι Έλληνες. Είναι αναγκαίο να τονίσουμε εδώ την αλήθεια των ιστορικών τους δικαιωμάτων; Πρέπει να θυμίσουμε μαζί με τον Ηρόδοτο ότι, αφού έφυγαν από το Αργος και τέθηκαν για λίγο καιρό στην υπηρεσία του βασιλιά της Λεβαϊάς οι γιοι του βασιλιά Τήμενου, εγκαταστάθηκαν σε ένα άλλο μέρος της Μακεδονίας, κοντά στους κήπους του Μίδα, όπου φύτευαν μόνο τους τριαντάφυλλα με εξήντα πέταλα, το άρωμα των οποίων ήταν πιο γλυκό από των υπόλοιπων; Εκεί που υψώνεται το όρος Βέρμιο και ο χειμώνας δεν γίνεται αισθητός. Μέσα σε αυτούς τους κήπους αιχμαλωτίστηκε ο Σειληνός με το προφητικό στόμα. Από τους τρεις Τημενίδες, ο Περδίκκας έγινε ο πρώτος βασιλιάς της Μακεδονίας. Ένας από τους διαδόχους του, ο Αλέξανδρος Α΄, γιος του Αμύντα, αφού απέδειξε ότι ήταν Αργεΐος, πήρε την άδεια να συμμετάσχει στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Ο Αρχέλαος περιέβαλε τις Αιγές (ή Εδεσσα⁸¹) με ισχυρά τείχη. Ο Ευριπίδης υπήρξε φιλοξενούμενός του. Εμπιστεύτηκε στο Ζεύξη τη διακόσμηση του παλατιού του και, διοργανώνοντας στην ιερή πόλη του Δίου αγώνες, την έκανε πανελλήνιο βωμό του Ολύμπιου Δία. Ο Φίλιππος, διδαγμένος στη Θήβα από το παράδειγμα του Πελοπίδα και του Επαμεινώνδα, σε ηλικία είκοσι τεσσάρων ετών συνέχισε το έργο του Αρχέλαου. Συνέλαβε την ιδέα της μακεδονικής φάλαγγας, την έκανε πραγματικότητα και την εκπαίδευσε ανάλογα. Εκμεταλλεύτηκε τα μεταλλεία του Παγγαίου και ίδρυσε του Φιλίππους. Έχοντας μεταφέρει την πρωτεύουσά του από τις Αιγές στην Πέλλα, σε απόσταση είκοσι χιλιομέτρων από τις ακτές και παρά τους «Φιλιππικούς» του Δημοσθένη, επέκτεινε τη μακεδονική ηγεμονία από το Βόσπορο ως την Αδριατική και από τα Βαλκάνια μέχρι τον κόλπο της Μεσσηνίας. Πρέπει να θυμίσουμε ότι και ο Μέγας Αλέξανδρος γιος του και μαθητής του Αριστοτέλη για τέσσερα χρόνια, ανακηρύχθηκε στην Κόρινθο επικεφαλής στρατηγός των Ελλήνων.

Ο μύθος έχει επίσης τα δικαιώματά του. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών στις Μυκήνες και την Κνωσό αποδεικνύουν την εγκυρότητα αυτών των δικαιωμάτων. Ο Άρης και ο Διόνυσος κατάγονται από τη Θράκη. Ο Ορφέας, ο «παίκτης της λύρας που γιορτάζονταν τόσο συχνά, ο πατέρας των τραγουδιών» είναι γιος του Οιάγρου, ενός βασιλιά της Θράκης. Στις πλαγιές των Πιερίων αντήχησαν για πρώτη φορά οι φωνές των Μουσών, των Λευκών Πιερίδων, που ήταν φίλες του Ησίοδου και συμβουλατόρισσες του

Ηρόδοτου. Εκεί ο Σειληνός, με τον οποίο ο Αλκιβιάδης παρομοίαζε τον δάσκαλό του Πλάτωνα, δίδαξε το φλάουτο στον Ολυμπο, γιο του όρους Ολύμπου. Όπως ο Φιλάμμωνας, που συνόδευσε τους Αργοναύτες και συνέθετε ύμνους προς τιμή του Λάτονα, έτσι και ο Εύμολπος, αναμορφωτής των Ελευσίνιων Μυστηρίων, και ο γιος του Μουσαίος ήταν Θράκες. Δεν είναι προφανές ότι από τη Θράκη και τη Μακεδονία, μαζί με τις πρώτες μεταναστεύσεις, κυλούσε κι ένας μελωδικός ποταμός θρησκευτικής μουσικής και ιερής ποίησης; Ο φραγμός του Ολύμπου ανέκοψε για λίγο την πορεία του. Οι Μούσες στις πλαγιές του χαμογέλασαν στους θεούς. Έπειτα συνέχισε την πορεία του προς τον Ελικώνα και τη Θεσσαλία.

«Μη μας μιλάτε για τον Ορφέα και τον Αλέξανδρο», φωνάζουν αυτοί που θέλουν να περιορίσουν την ιστορία των Βαλκανίων στη χριστιανική εποχή. Πρέπει, λοιπόν, να αναφερθούμε στην ελληνική αυτοκρατορία που για χίλια χρόνια ήταν ο προμαχώνας της Ευρώπης ενάντια στους βαρβάρους; Πρέπει να μιλήσουμε για τη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη πρωτεύουσά της, δραστήριο και άφθαρτο κέντρο του χριστιανισμού, την πόλη των ωραίων εκκλησιών, των ασύγκριτων ψηφιδωτών, την πόλη του Αγίου Δημητρίου; Και δεν αρκεί να θυμίσουμε μαζί με τον Φωκά-Κοσμετάτο ότι «δύο χρόνια μετά την πτώση της ελληνικής αυτοκρατορίας, το 1455, ο ελληνικός χαρακτήρας της Μακεδονίας ήταν τόσο προφανής στον κατακτητή, που με αυτοκρατορικό φερμάνι η ελληνική γλώσσα ανακηρύχθηκε επίσημη γλώσσα για τη Μακεδονία και τη Θράκη μαζί με το τουρκικό ιδίωμα;» ...

Τελικά το μέλλον της Μακεδονίας επρόκειτο να παιχτεί ανάμεσα σε Έλληνες και Βουλγάρους. Αν, όμως, ο ελληνισμός βρισκόταν μέσα στην τάξη των γεγονότων, ο βουλγαρισμός αντίθετα εξαρτιόταν από πολιτική εκμετάλλευση. Ο ελληνισμός ήταν το έργο του αίματος, της καρδιάς και της ψυχής ενός λαού. Ο βουλγαρισμός ήταν στη βάση του προϊόν της ρωσικής φιλοδοξίας. Αν μπόρεσε να επωφεληθεί από τις αδυναμίες των προκρίτων του Φαναριού, δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε, όμως, ότι αυτοί οι τελευταίοι ήταν που «διατήρησαν σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο το χριστιανικό πατριωτισμό». «Και χάρη σε αυτούς», όπως έγραφε ο Ch. Diehl το 1904 μετά τον V. Berard, «για σαράντα ακόμη χρόνια, σε αυτή τη Μακεδονία που σήμερα τη διεκδικούν τόσες φυλές κι εθνότητες, όλα ήταν ελληνικά, σύμφωνα με την παραδοχή των ιδίων των Βουλγάρων συγγραφέων»

Οι συνθήκες του Βουκουρεστίου και του Νεϊγί, δίκαιες τουλάχιστον όσον αφορά στο νότο σχετικά με την ηρωική και μαρτυρική Σερβία που επανέκτησε το Κόσοβο, το Ουσκούμπ και το Πρίλεπο και της παραχωρήθηκε η Αχρίδα και το Μοναστήρι, αλλά και όσον αφορά στη Μακεδονία, ικανοποίησαν ταυυτόχρονα τη λογική και το συναίσθημα. Αναγνωρίζουν τα ιστορικά δικαιώματα και, κυρίως, εκτιμούν σύμφωνα με την αξία του το πατριωτικό ιδανικό, για το οποίο η Ελλάδα εδώ κι έναν αιώνα έδωσε τόσο συντριπτικές αποδείξεις.

Κάποιοι σκεπτικιστές, από αυτούς που αρνούνται τις ιδέες-δύναμη, κορόιδεψαν τη «Μεγάλη Ιδέα», την υπέρτατη μορφή του ελληνισμού. Αυτή η «Ιδέα» δεν είναι παρά η έκφραση του ζωντανού, βαθιού και άφθартου αισθήματος ενός ολόκληρου λαού. Αυτή επέτρεψε στους νικητές του Σαρανταπόρου να μπουκν πριν από τους Βουλγάρους στη Θεσσαλονίκη και να την ξαναποκτήσουν. Αυτή υποκίνησε του ήρωες του Κιλκίς και του Σκρα. Αυτής της ιδέας η Θεσσαλονίκη ήταν προφήτισσα και φύλακας.⁸²

D. Baud-Bovy, Γενεύη 1921

Το 1912 ήλθε επιτέλους η απελευθέρωση και για τη Μακεδονία.

Η Πιερία ήταν πλέον εθνικά ελεύθερη, ο Όλυμπος όμως σε μεγάλο βαθμό κατεχόμενος από τους κλέφτες και τις συμμορίες, θρυλικότερη μορφή των οποίων υπήρξε εκείνη του καπετάν Γιακούλα.

Όλυμπος - Πρόποδες

Σε μικρή απόσταση από την πλαγιά, στους πρόποδες του ιερού βουνού και στις όχθες του Βαφύρα, λίγο πριν από τη συμβολή του με τον Ενιπέα, βρισκόταν η πόλη του Δίου, το μεγάλο ιερό του Ολύμπου. Είχε εξωραϊστεί, σε μεγάλο βαθμό, από τον Αρχέλαο, έναν από τους πρώτους βασιλιάδες της Μακεδονίας, ο οποίος είχε καταφέρει να την κάνει άξια αντίζηλη των αθηναϊκών αποικιών, της Μεθώνης και της Πύδνας, τις οποίες επρόκειτο πολύ σύντομα να κυριεύσει ο Φίλιππος.

Από: Boissonnas & Baud-Bovy 1996, πίνακας 2.

“Pic de la Victoire”
«Είναι λοιπόν το μυθικό ... όνειρο αλήθεια!»

Χρήστος Κάκαλος και Frederic Boissonnas

Στις 2 Αύγουστου του 1913, ύστερα από επίμονη προσπάθεια που ξεκίνησε στις 30 Ιουλίου από το Λιτόχωρο και τη Μονή Αγίου Διονυσίου, ο Λιτοχωρίτης υλοτόμος, λαουτάρης και κυνηγός αγριοκάτσικων Χρήστος Κάκαλος οδήγησε τους φιλέλληνες αλπινιστές από τη Γενεύη, Frederic Boissonnas (επιφανή φωτογράφο) και Daniel Baud-Bovy (πρύτανη της Σχολής Καλών Τεχνών στην Ελβετία) στην ψηλότερη κορυφή του Ολύμπου (2.918μ.) για πρώτη φορά:

«Μία θαυμάσια κορυφή, στενή κορυφογραμμή φτιαγμένη από μεγάλους κομματιασμένους όγκους στη σειρά. Ολόγυρά μας τρομακτικά βάραθρα χάνονται στην ομίχλη που μας τυλίγει πυκνά. Κρίμα, να μη μπορούμε ν' απολαύσουμε την ασύγκριτη θέα. Αλλ' επιτέλους φτάσαμε. Νάμαστε Danielos! Πάνω στην απάτητη κορυφή του Ολύμπου. Φτάσαμε, οι πρώτοι άνθρωποι αφότου φύγανε οι θεοί!

Ω πρωτάκουστη, παράξενη, έντονη συγκίνηση! Είναι λοιπόν το μυθικό αυτό όνειρο αλήθεια! Η μοναδική αυτή στιγμή, η νίκη αυτή που δεν τολμούσαμε ν' αναλογιστούμε, η τρέλλα αυτή που την αναφέραμε στ' αστεία, μα που δέκα χρόνια τώρα σκεφτόμαστε μ' επιμονή, ο Όλυμπος δαμασμένος, να τον πατάμε, έγινε, φτάσαμε!

Τι θεία χαρά. Χαϊδεύω τον ολύμπιο βράχο που είναι παγωμένος απ' το σύννεφο το υγρό φιλιόμαστε, σφίγγουμε το χέρι του Κάκαλου, βγάζω από την τσέπη μου την μικρή ελβετική σημαία του καϊκιού μας των Κυκλάδων που έρραψε ένα βράδυ στην Τήνο ο καλός μας σύντροφος ο Monard. Κυματίζει χαρωπά και πλαταγίζει στον αέρα. Vive la Suisse, Zito i Hellas!

Πίνουμε μία καλή γουλιιά curacao απ' το μικρό αλουμινένιο παγούρι μου και για να τελειώσουμε με την ορειβατική ιεροτελεστία, ο Daniel γράφει στην κάρτα του τα πρακτικά της νίκης μας με την ημερομηνία και το όνομα Pic de la Victoire, που βαφτίζουμε την απάτητη κορυφή για να τιμήσουμε τις νίκες των Ελλήνων. Χώνουμε την κάρτα στο μπουκάλι που κουβαλήσαμε γι αυτόν τον σκοπό κι ύστερα το περιτριγυρίζουμε μ' ένα σωρό πέτρες που θα το προστατέψουν. Κοιμήθηκε μακριά από τους μάταιους θορύβους της ανθρωπότητας ως τη Δευτέρα 12 Σεπτεμβρίου 1927, αξιομνημόνευτη μέρα που ιδρύθηκε ο Ελληνικός Ορειβατικός Σύνδεσμος στην πιο ψηλή κορυφή του Ολύμπου.

Η παραμονή όμως στην παγωνιά αυτή που κόβει σαν ξυράφι και στην υγρή αυτή ομίχλη δεν είναι και πολύ άνετη. Φωτογραφίζουμε ο ένας τον άλλον κι ενώ η καρδιά μας σκιρτάει από χαρά, ετοιμαζόμαστε για το κατέβασμα πίσω από τον Κάκαλο. Όμως, τι!

Τι είναι!

Ω τι έκπληξη!

Τι είναι αυτή η αποτρόπαια και φοβερή οπτασία!

Ταρπία Πέτρα
φωτογραφία
του
Βοϊσκόπου

Η ίδια μαζί φωνή κατάπληξης μας ξεφεύγει. Ένα φύσημα του ανέμου σχέζει τον αδιάφανο πέπλο, κάνει μία τρύπα, κι εκεί μπροστά μας, λίγα μέτρα φαίνεται μόλις, ένας τεράστιος μαύρος όγκος, ένας κάθετος τοίχος παρουσιάζεται, **ψηλότερα από μας!!**

Σε λίγες στιγμές ο πέπλος ξανακλίνει, η οπτασία εξαφανίστηκε. Μ' ανοιχτό το στόμα, άφωνοι περιμένουμε... Ο άνεμος συνταράζει το καθετί, σαρώνει ξανά το πούσι, ο τρομερός τοίχος ξαναπαρουσιάζεται, ξεσκεπάζεται, φανερώνεται... Είναι ένας πύργος, ένας φοβερός πύργος που τον πλευρίζει απ' εκεί ένας τεράστιος προμαχώνας κι απ' εδώ μία

ράχη αναμαλλιασμένη, αυτή που είμαστε πάνω της χωρισμένη με μία άβυσσο απροσπέλαστη. Μα τον Ολύμπιο Δία, τι βάραθρα!

Ο πύργος, ολότελα απομονωμένος φαίνεται υπέρμετρος, άφθαστος για τους φτωχούς θνητούς όπως εμείς που ταπεινωμένοι, ζαλισμένοι, βαρειά λυπημένοι είμαστε στην παρακάτω κορυφή μας.

Ω Ταρπία Πέτρα⁸³, καλά σ' ονόμασε ο Daniel, τώρα δε μεθούσαμε με μία πολύ εύκολη νίκη, σε πατούσαμε σαν περήφανοι νικητές, σου δίναμε το όνομα της Κορυφής της Νίκης! Α! εδώ πήγαινε το λατινικό ρητό «ο Δίας τυφλώνει εκείνους που θέλει να καταστρέψει».

Ο Ζεύς μας σκέπαζε τα μάτια, ο νεφεληγερέτης Ζεύς κορόιδευε το τολμηρό σχέδιό μας!

Και χωρίς την σκληρή αποκάλυψη θα φεύγαμε απατημένοι, γελασμένοι κατά ηλίθιο τρόπο βέβαιοι για την ολόλαμπρη νίκη μας! Θα την διακηρύτταμε ... ίσαμε τη μέρα που δεν θα αργούσε να μας διαψεύσει ένα τυχερότερος θνητός κατηγορηματικά και κεραυνοβόλα.

Δεν είπαμε ούτε μία άσκοπη λέξη. Δεν τα βάλαμε ο ένας με τον άλλον. Άφωνοι κατεβήκαμε ξεχνώντας το μπουκάλι μας, μάρτυρα δυσάρεστο της αποτυχίας μας. Αλλοίμονο! Αλλοίμονο!

Μα στην καρδιά κάθε θνητού βρίσκεται ένα κομματάκι από τη φωτιά του Προμηθέα.

Μπορεί να εφαινόμαστε υποταγμένοι μα πως χάσαμε το θάρρος μας, πως νικηθήκαμε, ποτέ! Κατεβαίνοντας την απότομη κατηφορία είμαστε με την ίδια σκέψη, την ίδια καρδιά, χωρίς να χρειάζεται ν' ανταλλάξουμε μία λέξη: Αν η κορυφή είναι προσιτή, έλεγα μέσα μου, αυτό δεν μπορεί να συμβαίνει παρά δεξιά, από την ανατολική όψη, πρέπει λοιπόν να παρακάμψουμε την Ταρπία Πέτρα από τη βάση της... Εκεί από πίσω, το αισθανόμαστε είναι ο δρόμος της Νίκης. Όσο για μένα το ώρισα καλά πως δεν θα έμενα εκεί.

Ο Κάκαλος πάει μπροστά με το κεφάλι χαμηλά. Θα τραβήξει άραγε δεξιά προς τους αγωγιάτες που μας περιμένουν; Ο Κάκαλος είναι βιολιστής του χωριού του. Το ίδιο αυτό βράδυ θα παίξει να χορέψουνε στη μεγάλη πλατεία του Λιτόχωρου. Του υποσχεθήκαμε πως θα μπορέσει να ξανακατέβει νωρίς κι ύστερα, μα την πίστη μου, έχει την ιδέα πως παρατόσο δα λιγάκι και πατήσαμε τις κορφές όπου μόνο ο αετός ...

-Hola Christos! Gorphi ochi (Δεν μας πήγες στην κορυφή).

Ο Χρήστος κατάπληκτος δεν απαντά τίποτα.

-Gorphi arano! (η κορυφή είν' κει πάνω) κι η χειρονομία μας περιβάλλει την Ταρπία Πέτρα.

-Απάνω; Απαντά ο Χρήστος (θέλετε ν' ανέβετε;)

-Meist! (Μάλιστα)

Χωρίς άλλο λόγο στρίβει αριστερά, κατεβαίνει μία χαράδρα, απ' όπου φανερώνεται μία σειρά πυργίσκων, γυρνούμε τη βάση της Ταρπίας, φτάνοντας αρκετά εύκολα τη χαράδρα της Μεγάλης Κορυφής.

Με την ίδια μαζί ώθηση ριχνόμαστε στην έφοδο, η μεγάλη αυτή χαράδρα με τους λείους πασπαλισμένους με άμμο βράχους, έχασε τη φοβέρα της, κρατούμε τη νίκη! Η ίδια η Αθηνά η Μεγάθυμος ανάβει τη φλόγα μας και μας δίνει φτερά. Εδώ προσεκτικά, εκεί απερίσκεπτα, περάστηκαν οι κακοτοπιές, είμαστε κοντά στο σκοπό μας, να η κορυφή του μεγάλου πύργου, hourrah !

Επιτέλους πατούμε την τρομερή κορυφή την απαραβίαστη. Αριστερά μας η Ταρπία ντροπιασμένη. Δεξιά μας ο Θρόνος του Διός, το τεράστιο αυτό δόντι που μας έκρυβε την ψηλή κορυφή σαν ήμαστε στον

Προφήτη Ηλία. Εμπρός μας ένα βάραθρο, ένα είδος τεράστιο καζάνι που περιβάλλουν οι μεγάλες κορυφές, πίσω μας το φαράγγι του Αγίου Διονυσίου, το χωνί απ' όπου ανεβήκαμε, το κόκκινο σημάδι του μοναστηριού, το σχίσμα, η θάλασσα ως τις μακρινές ακτές του Άθωνα...».

Fred. Boissonnas, Το Βουνό (Περιοδικό του Ελληνικού Ορειβατικού Συνδέσμου), τ. 27, 1936 (Μετάφραση Ι. Σαντοριναίου)⁸⁴

Την ονόμασαν *Βενιζέλο*, όνομα που γρήγορα έσβησαν οι εμφύλιες διαμάχες. Οι έλληνες ορειβάτες, με σύμφωνη γνώμη των F. Boissonnas και D. Baud-Bovy, την ονόμασαν αργότερα *Πάνθεον*, γεγονός όμως είναι ότι επικράτησε το τοπικό *Μύτικας*.⁸⁵ Η μεγάλη αυτή κατάκτηση έγινε «αθόρυβα» και, όπως θα πει αργότερα ο M. Kurz, για έξι επιπλέον χρόνια η συζήτηση για το «ρίον» του Ολύμπου εξακολουθούσε να συνεχίζεται. Οπωσδήποτε όμως, απάτητος ήταν πλέον μόνο ο απόκρημνος «Θρόνος του Δία» (Στεφάνι).

Μία χρονιά αργότερα, το 1914, περιηγήθηκε την περιοχή ο γάλλος επιγραφικός Andrés Plassart και ανακάλυψε την ακρόπολη των *Λειβήθρων*.⁸⁶ Μαζί με τον Gustav Blum περιηγήθηκαν την περιοχή σε συνεργασία με τον έφορο Γ. Οικονόμου και κατέγραψαν τις επιγραφές *Δίου* και *Πιερίας* γενικότερα.

Το Νοέμβριο του 1915, δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Scribner's Magazine* φωτογραφίες των F. P. Farquhar και A. E. Φουτρίδη (Phoutrides & Farquhar 1915), ύστερα από περιήγηση που ξεκίνησε από την Ελασσόνα και έφτασε στη δεύτερη από τις ψηλότερες κορυφές, το Σκολιό και τον Άγιο Αντώνιο (Παλιμανάστρι). Τον Απρίλιο του 1916, στο άρθρο του "The summits of Olympus" στο *Geographical Journal*, ο D. W. Freshfield (Freshfield 1916) αναρωτιέται ακόμη για τη χαρτογράφηση των κορυφών και το «ρίον» του Ολύμπου. Το 1918 συντάχθηκε η πολύτιμη του Παρθενίου επισκόπου Κίτρον *Περιγραφή Επισκοπικής Περιφέρειάς Κίτρον επί Τουρκοκρατίας*, μερικά αποσπάσματα της οποίας, υπάρχουν σε αυτό το βιβλίο. Την ίδια χρονιά, οι συνταγματάρχες R. E. Wood (φωτογράφος) και R. A. F. Todd (πιλότος) δημοσίευσαν φωτογραφίες πτήσεων πάνω από τις κορυφές.⁸⁷ Ο πρώτος θεώρησε ψηλότερη το Στεφάνι, ο δεύτερος τον Μύτικα. Το 1919 κυκλοφόρησε επιτέλους το *La Grèce Immortelle* (Homolle et al. 1919) με κεφάλαιο για την κατάκτηση του Ολύμπου από τους D. Baud-Bovy και F. Boissonnas. Την ίδια χρονιά, έγινε η δεύτερη αποστολή τους, που κράτησε μία εβδομάδα και δημοσιεύτηκε τον Μάρτιο του 1921, στο *Geographical Journal* με το άρθρο "The Mountain-Group of Olympus" (Baud-Bovy 1921). Την ίδια χρονιά, με εντολή του Υπουργείου Γεωργίας σημειώθηκαν από την Τοπογραφική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, με υπεύθυνο τον στρατηγό Φωτιάδη, δεκατρία τριγωνομετρικά σημεία, ένα από τα οποία Α τάξεως, είναι στο Σκολιό. Η τριγωνομέτρηση ήταν σε συνέχεια παλιότερης που έγινε πριν από το 1912 και της αυστριακής αποστολής το 1889, με υπεύθυνο τον στρατηγό Hartl.

Όπως σημειώνει ο M. Kurz, ελβετός μηχανικός και ορειβάτης της ελβετικής Τοπογραφικής Υπηρεσίας, «το 1920 ο Όλυμπος ήταν η μόνη περίπτωση στην Ελλάδα, με την καλύτερη δυνατή τριγωνομέτρηση σε συνδυασμό με τη χειρότερη δυνατή τοπογραφική αποτύπωση». Έτσι, ανατέθηκε από το Υπουργείο Συγκοινωνιών η χαρτογράφηση του κορυφαίου ορεινού όγκου στον M. Kurz. Η χαρτογράφηση έγινε με στερεογραμμικές μεθόδους το 1921, με τη συμμετοχή του μηχανικού Hans Bickel. Η περιοχή που μελετήθηκε ήταν 90 τ.χλμ. και ορίσθηκε από Κοκκινοπλό, Καρούτια, Σαλατούρα, Μπαρμπαλά, Προφήτη Ηλία, Πετρόστρουγκα, Πριόνια, Λιβαδάκι, Σκαμνιά, Λάκκα Οντά και Σταλαματιά. Δύο αγωγιάτες με τα μουλάρια τους μετέφεραν τα τοπογραφικά όργανα στις κακοτράχαλες πλαγιές και τοποθετήθηκαν 3.200 σημεία με σχέση 30/40 ανά τ.χλμ. Με το τέλος της τοπογράφησης, που ξεκίνησε την 1 Αυγούστου με ορμητήριο την περιοχή του Κοκκινοπλού, την Παρασκευή 12 Αυγούστου «αιωρούμενοι ανάμεσα στον ουρανό και την άβυσσο» ο Marcel Kurz και ο Χρήστος Κάκαλος πραγματοποίησαν επιτέλους και την κατάκτηση του απάτητου ως τότε «Θρόνου του Δία», της πλέον απόκρημνης από τις κορυφές του Ολύμπου...

«Ο θρόνος του Διός».

Η επιστροφή τους έγινε διά της χαράδρας και της Μονής του Αγίου Διονυσίου, από όπου θαύμασαν για τελευταία φορά «τους βράχους του Ολύμπου, που οι κορυφές του είχαν πάρει τώρα ένα ρόδινο χρώμα». Την επόμενη μέρα πήραν το τρένο για τη Θεσσαλονίκη από τον Σταθμό Λιτοχώρου. «Το όνειρο έγινε πραγματικότητα. Από τη στιγμή αυτή, δεν ήταν παρά μία ανάμνηση...».

Το 1922 ο Μ. Kurz επέστρεψε με σκοπό να συγκεντρώσει περισσότερες πληροφορίες για τα τοπωνύμια, με τη βοήθεια των γλωσσολόγων Φιλήντα και Χατζηδάκι. Η αποστολή δημοσιεύτηκε το 1923 σε ένα ιδιαίτερα καλογραμμένο βιβλίο με το ιστορικό του Ολύμπου, τις περιγραφές του όρους και των ανθρώπων του, το χρονικό και τα δεδομένα της μελέτης, τα τοπωνύμια, τις προτεινόμενες ορειβατικές διαδρομές, φωτογραφίες και χάρτη.⁸⁸

Λίγο αργότερα, το 1926, σκοτώθηκε ο Γιαγκούλας στα λημέρια του (Κλεφτόβρυση, νότια της Βροντούς στον Όλυμπο), όπου είχε μεταφέρει δύο Λαρισαίους για λύτρα. Η κλεφτουριά είχε αρχίσει να σβήνει ...

Το 1928 άρχισαν οι ανασκαφές στο Δίον από τον καθηγητή Γ. Σωτηριάδη και δέκα χρόνια αργότερα, το 1938, ιδρύθηκε ο πρώτος Εθνικός Δρυμός της Ελλάδος, στον Όλυμπο. Σκοπός του ήταν «...η διατήρηση στο διηνεκές του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής, δηλαδή της άγριας χλωρίδας, της πανίδας και του φυσικού τοπίου, καθώς και των πολιτιστικών και άλλων αξιών της...».

Δίον, το Ιερό της Ίσιδος.

Το 1970, άρχισε η νέα περίοδος ανασκαφών του Δίου από το ΑΠΘ με τους καθηγητές Γ. Μπακαλάκη και Δ. Παντερμαλή. Έκτοτε αποδείχτηκε ότι, εκτός από το ιστορικό-μυθολογικό φορτίο και τον συμβολισμό, η περιοχή του Ολύμπου παρουσιάζει και εξαιρετικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Ένα χρόνο αργότερα, το 1971, η «Εστία Πιερίδων Μουσών» εξέδωσε την *Αρχαία Ολυμπική Πιερία*, σημαντική προσπάθεια του Γυμνασιάρχου Κατερίνης Π. Αναγνωστοπούλου που κατέγραψε τα ιστορικά δεδομένα και τα αφιέρωσε στους μαθητές του. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1981, η Unesco συμπεριέλαβε τον Όλυμπο στο διεθνές δίκτυο των περιοχών που χαρακτηρίζονται ως «Αποθέματα της Βιόσφαιρας», ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1985 και το 1987, ο Όλυπος κηρύχθηκε ιστορικός και αρχαιολογικός τόπος από το Υπουργείο Πολιτισμού και τις Εφορείες Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης και Λάρισας, ενώ εκκρεμεί και αίτημα του Υπουργείου Πολιτισμού στην Unesco για να συμπεριληφθεί στα μνημεία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.⁸⁹

Την ίδια εποχή, το 1985, ανακοινώθηκε από την ΙΣΤ' ΕΠΚΑ ο εντοπισμός των πρώτων νεκροταφείων Μυκηναϊκής Εποχής στη Μακεδονία, στις περιοχές *Λειβήθρων*, *Πέτρας* και *Λιτοχώρου*, όπως επίσης και των εκτεταμένων πρωτογεωμετρικών νεκροταφείων σε όλους σχεδόν τους πρόποδες του Μακεδονικού Άνω Ολύμπου. Την ίδια χρονιά, εγκρίθηκε ο Κανονισμός Λειτουργίας του Εθνικού Δρυμού και το 1986 κυκλοφόρησε το βιβλίο *Όλυπος*, του Νίκου Νέζη. Το 1997 άρχισαν να αποκαλύπτονται οι πρώτες οικοδομικές φάσεις του αρχαίου *Ηρακλείου* στον *Πλαταμώνα*, με αφορμή και χρηματοδότηση την κατασκευή της νέας σιδηροδρομικής γραμμής από την ΕΡΓΟΣΕ. Στη συνέχεια, εντοπίστηκαν τόσο από τα έργα της ΕΡΓΟΣΕ (νέα σιδηροδρομική γραμμή) όσο και της ΠΑΘΕ (νέα Εθνική Οδός) πολλοί νέοι σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι, αρκετοί από τους οποίους συζητήθηκαν σε αυτό το βιβλίο.

Ο Όλυμπος εντάχθηκε στον κατάλογο των περιοχών *Natura 2000* και το 2002 ιδρύθηκε ο Φορέας Διαχείρισης του Εθνικού Δρυμού. Πρόσφατα (2011) αναρτήθηκε από το ΥΠΕΚΑ η Δημόσια Διαβούλευση για το σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος «Χαρακτηρισμός της χερσαίας περιοχής του όρους Ολύμπου ως Εθνικού Πάρκου, καθορισμός ζωνών προστασίας αυτού, χρήσεων, όρων και περιορισμών» και υποβλήθηκε προς έγκριση στο Υπουργείο Πολιτισμού από την ΚΖ' ΕΠΚΑ, μελέτη Ζωνών Προστασίας και Χρήσεων Γης του κηρυγμένου από το Υπουργείο Πολιτισμού ιστορικού και αρχαιολογικού χώρου του Ολύμπου.

Πάνω: Παλιός Παντελεήμων, η εκκλησία του χωριού.

Επόμενη σελίδα: η Πιερία από τον Π. Παντελεήμονα στον Κάτω Ολυμπο. Μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912 και τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, πρόσφυγες και κάτοικοι του Παντελεήμονα άρχισαν πάλι να σχηματίζουν στην παραλία τον σημερινό Πλαταμώνα. Μέχρι τη δεκαετία του 1960, στο «ορεινό δασώδες και περιβλεπτόν» κεφαλοχώρι (Ν. Σχινάς) «έχον 70 οικίας, εκκλησίαν, χάνιον, φορτηγά 100-150, και ολίγας τροφάς» απέμειναν ελάχιστες οικογένειες κτηνοτρόφων και μερικοί καταστηματάρχες, μέχρι τα νεότερα χρόνια που μετατράπηκε σε τουριστικό προορισμό και περιοχή δεύτερης κατοικίας αστών. Η παραλία, κατοικημένη από την 3η προχριστιανική χιλιετία τουλάχιστον, άρχισε να ξαναπαίρνει ζωή...

Κεφάλαιο Ε. Αντί Επιλόγου...

Είναι γνωστό το ψευδο-δίλημμα που τίθεται πριν από κάθε πλήγμα στο περιβάλλον: η επιλογή πρέπει να γίνει ανάμεσα στην ανάπτυξη που βλάπτει ή την προστασία που απονεκρώνει. Στον Όλυμπο, όμως, δεν υπάρχουν περιθώρια για τέτοια πλαστά διλήμματα. Οφείλουμε να τον αντιμετωπίσουμε όπως οι αναπτυγμένες κοινωνίες, εκεί όπου η ίδια η προστασία και προβολή γίνονται κύριος φορέας ανάπτυξης. Αν επενδυθεί σωστά, το κεφάλαιο «Όλυμπος» θα αποδώσει στο πολλαπλάσιο. Αν επενδυθεί ερασιτεχνικά, το κεφάλαιο θα εξανεμιστεί και ο «άσωτος υιός» θα μείνει στο περιθώριο. Είναι σαφείς οι περιορισμοί που τίθενται εκ προοιμίου: το όρος αυτό που ανήκει στην ιστορία, τη διεθνή κοινότητα, και τα μοναδικά του οικοσυστήματα απαιτούν διορατικότητα και διστακτικότητα πριν από κάθε κίνηση. Πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι μέγιστες περιοχές δεν επιδέχονται καμία επέμβαση, ενώ άλλες τίποτε περισσότερο από τη συντήρηση παλιών μονοπατιών, την ανάδειξη αρχαιοτήτων σήμερα απόκοσμων και την αποκαλυπτική γνωριμία με τη μαγεία του όρους. Και ενώ ο μέσος Έλληνας μόλις άρχισε να υποψιάζεται το θετικό οικονομικό κεφάλαιο στην προστασία του φυσικού και ιστορικού περιβάλλοντος, η περιοχή αντιμετωπίζει εδώ και χρόνια μεγάλα προβλήματα: εκχερσώσεις, ορυχεία, πεδία βολής, νέοι δρόμοι, αστικού τύπου δόμηση, βιομηχανικές ζώνες, θησαυροθηρίες, κεραίες τηλεφωνικής επικοινωνίας, χωματερές, καταπατήσεις, παραχωρήσεις δημόσιας γης για αγροκτηνοτροφία που καταλήγει σε άλλη χρήση κ.λπ. Προβλήματα που με αναιδεια πολιορκούν

το όρος των θεών, μερικές φορές με μόνους προστάτες τους αρχαιολόγους. Κανένας από τους αρμόδιους φορείς, συμπεριλαμβανομένων και των αρχαιολόγων, δεν μπόρεσε να εφαρμόσει μέτρα προστασίας με συνέπεια. Για τον λόγο αυτό, η θεσμοθέτηση και η εφαρμογή Ζωνών Προστασίας και Χρήσεων Γης πρέπει να αποτελεί πρώτη προτεραιότητα όλων για τη συνετή διαχείριση του χώρου, με τον περιορισμό παραγόντων υποβάθμισης, όπως είναι η υπέρμετρη διάσπαρτη δόμηση και οι ανεξέλεγκτες χρήσεις. Η δημιουργία Ζωνών Προστασίας και Χρήσεων Γης είναι υποχρέωση της διοίκησης, επειδή, κατά την έννοια των διατάξεων του αρχαιολογικού νόμου,

«οι οποίες ... ενόψει και της αυξημένης προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος που εισάγεται με το άρθρο 24 του Συντάγματος, επιβάλλεται στη Διοίκηση η λήψη κάθε μέτρου το οποίο κρίνεται αρμοδίως ως πρόσφορο για την προστασία των αρχαίων και νεότερων μνημείων, καθώς και των ιστορικών τόπων. Η προστασία αυτή συνίσταται, καταρχήν, στη διατήρηση στο διηνεκές αναλλοίωτων των ανωτέρω στοιχείων του πολιτιστικού περιβάλλοντος και του αναγκαίου για την ανάδειξή τους σε ιστορική, και λειτουργική ενότητα περιβάλλοντος χώρου, συνεπάγεται δε δυνατότητα επιβολής των απαιτούμενων για τον σκοπό αυτό μέτρων και περιορισμών της ιδιοκτησίας... Εξάλλου και στην περίπτωση του ιστορικού τόπου πρέπει, προκειμένου να χορηγηθεί άδεια για την ανέγερση κτίσματος, να εξετάζεται η δυνατότητα ένταξης του κτίσματος από πλευράς όγκου, μορφής και λειτουργίας στον ιστορικό τόπο και η επίδραση της νέας οικοδομής στο περιβάλλον και στον χαρακτήρα του τόπου αυτού (βλ. ΣτΕ 3273/2005, 903/2005, 868/2001, 575/2000)... Ο Όλυμπος έχει προταθεί ως μεικτό αγαθό πολιτιστικό και φυσικό για εγγραφή στον ενδεικτικό κατάλογο μνημείων παγκόσμιας κληρονομιάς της UNESCO. Η διατήρηση της αυθεντικότητάς του αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση και κριτήριο για την αποδοχή της πρότασης εγγραφής.» (βλ. ΣτΕ 1772/2011).

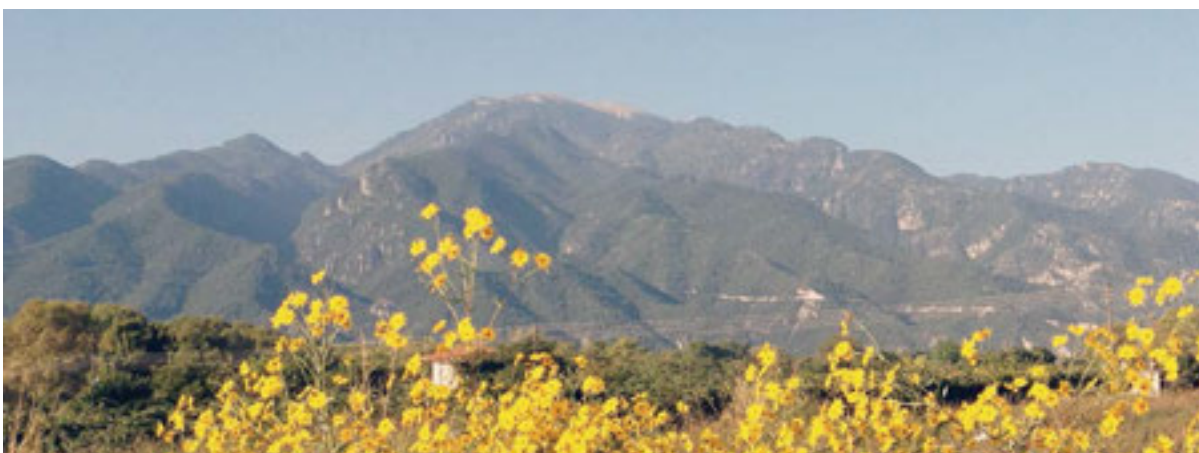
Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή
Πλαταμών, 2013

Η Ιερά Μονή του Αγίου Διονυσίου. Ερείπια.

Η Ιερά Μονή του Αγίου Διονυσίου του Ολύμπου. Τα ερείπια σήμερα, υπό αναστήλωση.

Ο Άνω Όλυμπος από το Δίον.

Ο «ζωγράφος του Ολύμπου» Β. Ιθακήσιος.

Ανέβηκε στον Όλυμπο τον Μάρτιο του 1928. «... ήμουν τότε 49 ετών και έμεινα περί τα 20 χρόνια. Ως κατοικία μου είχα τη γνωστή Σπηλιά σε ύψος 1.800μέτρων ... Τι είναι η Σπηλιά; Αυτή στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένας μεγάλος βράχος, 6,5μ. βάθος με 10μ. μήκος, με εξαρτήματα που το καλοκαίρι είναι και αυτά κατοικίσιμα, που ένα βράδυ εκατάφερα να φιλοξενήσω 67. Τέσσερα τμήματα του ΕΟΣ και 11 Τσεχοσλοβάκους.»⁹⁰
 «Ο Όλυμπος ερχόταν πάντα από τη σκέψη και στα χείλια του Ιθακήσιου. Ιδιαίτερα τις τελευταίες μέρες της ζωής του, η μόνη του έγνοια ήταν η επιστροφή του στις κορφές, στη Σπηλιά του. Η Διεύθυνση του Γηροκομείου προβληματίστηκε αρκετά από τις συχνές δηλώσεις του, πως θα φύγει από το ίδρυμα για να πάει στον Όλυμπο ... η Διεύθυνση του Γηροκομείου νοίκιασε ελικόπτερο για να τον μεταφέρει στον Όλυμπο, να τον δει και να του φύγει το μεράκι. Όμως τους πρόλαβαν τα γεγονότα της Δευτέρας 23 Μαΐου 1977...».⁹¹

Στις 15 Απριλίου 1941, οι Γερμανοί επετέθησαν στην Πέτρα. Στις 16 Απριλίου ύψωσαν στον Μύτικα τη σημαία του Τρίτου Ράιχ και την ίδια μέρα επετέθησαν στο κάστρο του Πλαταμώνα που υπεράσπιζαν Νεοζηλανδοί στρατιώτες. Στις 16 Απριλίου 1941, αεροπλάνα βομβάρδισαν το Μετόχι του Αγίου Διονυσίου στη Σκάλα καθώς και την ίδια τη Μονή, όπου αστόχησαν. Στις 29 Απριλίου, ύστερα από τοπική καταγγελία για αντάρτες στη Μονή και το Μετόχι, οι Γερμανοί την ανατίναξαν με εκρηκτικά. «Συγκατεστράφησαν ιερά λείψανα, άμφια, ιεραί εικόνες και τина έτερα» ... «Ο,τι πολυτιμότερο το ανατίναξαν. Κατέστρεψαν τελείως την εκκλησία, ενώ τους φούρνους, που οι αντάρτες αν ήθελαν μπορούσαν να βγάλουν ψωμί, δεν τους κατέστρεψαν». Η εικόνα του Αγίου σώθηκε από γερμανό στρατιώτη που τη μετέφερε στο Λιτόχωρο.

Η τοποθέτηση των εκρηκτικών από τα γερμανικά στρατεύματα (φωτ. Karl Faber, γερμανού στρατιώτη, από την Ιερά Μονή).⁹²

Κτηνοτρόφοι στον Όλυμπο (Φωτογραφία F. Boissonnas).

Το 1932 και το 1933 ανέβηκε στις κορυφές του Ολύμπου μία από τις κορυφαίες μορφές του σύγχρονου πολιτισμού, ο εραστής της ορειβασίας Δ. Μητρόπουλος:

«...Την άλλη μέρα το πρωί ξεκινήσαμε στις έξι και μετά δύο ώρες κοπιαστική ανάβαση φθάσαμε στην πρώτη κορυφή που ονομάζεται Σκολιό. Είναι απερίγραπτο το θέαμα που έχει ο ορειβάτης από εκεί προς τις άλλες κορυφές. Θα νόμιζε κανείς πως αυτή η κορυφή είναι τοποθετημένη επίτηδες για να προσφέρει στον τολμηρό επισκέπτη τη μεγαλύτερη αμοιβή, μία αφάνταστη, υπέροχη θέα προς τις ψηλότερες κορυφές του Ολύμπου: Μύτικα και Θρόνον του Διός, που χωρίζονται από το Σκολιό από ένα ατελεύτητο βάραθρο που τρέμει κανείς σαν το κοιτάζει. Αγριες και απρόσιτες οι κορυφές αυτές δίνουν πραγματικά την εντύπωση πως μόνον Θεοί μπορούν να κατοικούν εκεί πάνω...»

Εκδρομικά Χρονικά, Ιανουάριος 1933.

Παράρτημα: Αποσπάσματα Αρχαίων Γραμματειακών Πηγών⁹³

1. Ιστορημένη & Μυθολογημένη Γεωγραφία, Μετεωρολογία κ.λπ.

Γενικά

Ηρόδοτος, Ιστορίαι 7.127

Ὡς δὲ ἐς τὴν Θέρμην ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἴδρυσεν αὐτοῦ τὴν στρατιήν. >Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδεύομενος τὴν παρὰ θάλασσαν χώραν τοσύνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μυγδονίης μέχρι Λυδιῶ τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιάκμονος, οἱ οὐρίζουσι γῆν τὴν Βοττιαίδα τε καὶ Μακεδονίδα, ἐς τὸν ῥέεθρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες.

>Ἐστρατοπεδεύοντο μὲν δὴ ἐν τούτοις τοῖσι χωρίοις οἱ βάρβαροι, τῶν δὲ καταλεχθέντων τούτων ποταμῶν ἐκ Κρηστωναίων ῥέων Χεῖδωρος μόνος οὐκ ἀντέχρησε τῇ στρατιῇ πινόμενος ἀλλ' ἐπέλιπε.

Ξέρξης δὲ ὁρέων ἐκ τῆς Θέρμης ὄρεα τὰ Θεσσαλικά, τὸν τε Ὀλυμπον καὶ τὴν Ὀσσαν, μεγάλῃ[τε] ὑπερμήκεα ὄντα, διὰ μέσου τε αὐτῶν αὐλῶνα στεῖνον πυνθανόμενος εἶναι, δι' οὗ ῥεεῖ ὁ Πηνειός, ἀκούων τε ταύτη εἶναι ὁδὸν ἐς Θεσσαλίην φέρουσαν, ἐπεθύμησε πλώσας θεήσασθαι τὴν ἐκβολὴν τοῦ Πηνειοῦ, ὅτι τὴν ἄνω ὁδὸν ἐμελλε ἔλάν διὰ Μακεδόνων τῶν κατύπερθε οἰκηθέντων ἐς Περραιβοὺς παρὰ Γόννον πόλιν· ταύτη γὰρ ἀσφαλέστατον ἐπυνθάνετο εἶναι. Ὡς δὲ ἐπεθύμησε, καὶ ἐποίησε ταῦτα. >Ἐσβᾶς ἐς Σιδωνίην νέα, ἐς τὴν περ ἐσέβαινε αἰεὶ ὅκως τι θέλοι τοιοῦτο ποιῆσαι, ἀνέδεξε σημήιον καὶ τοῖσι ἄλλοις ἀνάγεσθαι, καταλιπὼν αὐτοῦ τὸν πεζὸν στρατόν. Ἐπεὶ δὲ ἀπίκετο καὶ ἐθεήσατο Ξέρξης τὴν ἐκβολὴν τοῦ Πηνειοῦ, ἐν θώματι μεγάλῳ ἐνέσχετο, καλέσας δὲ τοὺς κατηγομόνας τῆς ὁδοῦ εἶρετο εἰ τὸν ποταμὸν ἔστι παρατρέψαντα ἐτέρῃ ἐς θάλασσαν ἐξαγαγεῖν.

Τὴν δὲ Θεσσαλίην λόγος ἔστι τὸ παλαιὸν εἶναι λίμνην, ὥστε γε συγκεκριμένην πάντοθεν ὑπερμήκεσι ὄρεσι. Τὰ μὲν γὰρ αὐτῆς πρὸς τὴν ἠὼ ἔχοντα τό τε Πήλιον ὄρος καὶ ἡ Ὀσσα ἀποκλιθεὶ συμμίσγοντα τὰς ὑπάρειας ἀλλήλοισι, τὰ δὲ πρὸς βορέω ἀνέμου Ὀλυμπος, τὰ δὲ πρὸς ἐσπέρην Πίνδος, τὰ δὲ πρὸς μεσαμβρίην τε καὶ ἀνεμον νότον ἢ Ὄθρυς. Τὸ μέσον δὲ τούτων τῶν λεχθέντων ὁρέων ἡ Θεσσαλίη ἐστὶ, ἐοῦσα κοίλῃ. Ὡστε ὧν ποταμῶν ἐς αὐτὴν καὶ ἄλλων συχνῶν ἐσβαλλόντων πέντε δὲ τῶν δοκίμων μάλιστα τῶνδε, Πηνειοῦ καὶ Ἀπιδανοῦ καὶ Ὀνοχάνου καὶ Ἐνιπέος καὶ Παμίσου, οἱ μὲν νῦν ἐς τὸ πεδῖον τοῦτο συλλεγόμενοι ἐκ τῶν ὁρέων τῶν περικληϊόντων τὴν Θεσσαλίην ὀνομαζόμενοι δι' ἐνὸς αὐλῶνος καὶ τούτου στεῖνοῦ ἔκροον ἔχουσι ἐς θάλασσαν, προσυμμίγοντες τὸ ὕδωρ πάντες ἐς τὸν τόπον. ἐπεὶ δὲ συμμιχθεῶσι τάχιστα, ἐνθεῦτεν ἦδη ὁ Πηνειὸς τῷ οὐνόματι κατακρατέων ἀνωρύμους τοὺς ἄλλους εἶναι ποιεῖ. Τὸ δὲ παλαιὸν λέγεται, οὐκ ἐόντος κω τοῦ αὐλῶνος καὶ διεκρούου τούτου, τοὺς ποταμοὺς τούτους καὶ πρὸς τοῖσι ποταμοῖσι τούτοις τὴν Βοιβηίδα λίμνην οὐτε ὀνομάζεσθαι κατὰ περ νῦν ῥεεῖν τε οὐδὲν ἦσσαν ἢ νῦν, ῥεόντας δὲ ποιεῖν τὴν Θεσσαλίην πᾶσαν πέλαγος. Αὐτοὶ μὲν νῦν Θεσσαλοὶ φασι Ποσειδέωνα ποιῆσαι τὸν αὐλῶνα δι' οὗ ῥεεῖ ὁ Πηνειός, οἰκότα λέγοντες. ὅστις γὰρ νομίζει Ποσειδέωνα τὴν γῆν σείειν καὶ τὰ διεστέωτα ὑπὸ σεισμοῦ τοῦ θεοῦ τούτου ἔργα εἶναι καὶ ἂν ἐκεῖνο ἰδὼν φαίη Ποσειδέωνα ποιῆσαι. Ἔστι γὰρ σεισμοῦ ἔργον, ὡς ἐμοὶ ἐφαίνετο εἶναι, ἡ διάστασις τῶν ὁρέων.

Οἱ δὲ κατηγομῶνες, εἰρομένου Ξέρξεω εἰ ἔστι ἄλλη ἐξοδος ἐς θάλασσαν τῷ Πηνειῷ, ἐξεπιστάμενοι ἀτρεκέως εἶπον. (Βασιλεῦ, ποταμῷ τούτῳ οὐκ ἔστι ἄλλη ἐξήλυσις ἐς θάλασσαν κατήκουσα, ἀλλ' ἦδε αὐτῇ. ὄρεσι γὰρ περιστεφάνονται πᾶσα Θεσσαλίη.) Ξέρξην δὲ λέγεται εἰπεῖν πρὸς ταῦτα. (Σοφοὶ ἄνδρες εἰσὶ Θεσσαλοὶ. Ταῦτ' ἄρα πρὸ πολλοῦ ἐφυλάσσοντο γνωσιμαχέοντες καὶ τἄλλα καὶ ὅτι χώραν ἄρα εἶχον εὐαίρετόν τε καὶ ταχυάλωτον. Τὸν γὰρ ποταμὸν πρῆγμα ἂν ἦν μόνον ἐπειναί σφεον ἐπὶ τὴν χώραν, χῶματι ἐκ τοῦ αὐλῶνος ἐκβιβάσαντα καὶ παρατρέψαντα δι' ὧν νῦν ῥεεῖ ῥεέθρων, ὥστε Θεσσαλίην πᾶσαν ἔσω τῶν ὁρέων ὑπόβρυχα γενέσθαι.) Ταῦτα δὲ ἔχοντα ἔλεγε ἐς τοὺς Ἀλεῦεω παῖδας, ὅτι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐόντες Θεσσαλοὶ ἔδωσαν ἐωυτοὺς βασιλείῃ, δοκέων ὁ Ξέρξης ἀπὸ παντός σφεας τοῦ ἔθνεος ἐπαγγέλλεσθαι φιλίην. Εἶπας δὲ ταῦτα καὶ θεησάμενος ἀπέπλεε ἐς τὴν Θέρμην.

Ὁ μὲν δὴ περὶ Πιερίην διέτριβε ἡμέρας συχνάς. Τὸ γὰρ δὴ ὄρος τὸ Μακεδονικὸν ἔκειρε τῆς στρατιῆς τριτημορίας, ἵνα ταύτη διεξίη ἅπασα ἡ στρατιῇ ἐς Περραιβοὺς.

Ηρόδοτος, Ιστορίαι 7.172

Θεσσαλοὶ δὲ ὑπὸ ἀναγκαίης τὸ πρῶτον ἐμήδισαν, ὡς διέδεξαν ὅτι οὐ σφι ἦνδανε τὰ οἱ Ἀλευάδαι ἐμχανῶντο. Ἐπεὶτε γὰρ ἐπύθοντο τάχιστα μέλλοντα διαβαίνειν τὸν Πέρσην ἐς τὴν Εὐρώπην, πέμπουσι ἐς τὸν Ἰσθμὸν ἀγγέλους. Ἐν δὲ τῷ Ἰσθμῷ ἦσαν ἀλισμένοι πρόβουλοι τῆς Ἑλλάδος ἀραιρημένοι ἀπὸ τῶν πολιῶν τῶν τὰ ἀμείνω φρονεουσέων περὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπικόμενοι δὲ ἐπὶ τούτους τῶν Θεσσαλῶν οἱ ἄγγελοι ἔλεγον. (Ἄνδρες Ἑλληνες, δεῖ φυλάσσεσθαι τὴν ἐσβολὴν τὴν Ὀλυμπικὴν, ἵνα Θεσσαλίη τε καὶ ἡ σύμπασα Ἑλλάς ἐν σκέπῃ τοῦ πολέμου ἦ. Ἡμεῖς μὲν νῦν ἔτοιμοι εἰμεν συμφυλάσσειν, πέμπειν δὲ χρὴ καὶ ὑμέας στρατιὴν πολλήν. ὡς εἰ μὴ πέμψετε, ἐπίστασθε ἡμέας ὁμολογήσειν τῷ Πέρσῃ. οὐ γὰρ τοι προκατημένους τοσοῦτο πρὸ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος μόνους πρὸ ὑμῶν δεῖ ἀπολέσθαι. Βοηθέειν δὲ οὐ βουλόμενοι ἀναγκαίην ἡμῖν οὐδεμίαν οἰοῖ τέ ἐστε προσφέρειν· οὐδαμὰ γὰρ ἀδυνασίης ἀνάγκη κρέσων ἔφυ. ἡμεῖς δὲ περησόμεθα αὐτοῖσι τινὰ σωτηρίην μηχανώμενοι.) Ταῦτα ἔλεγον οἱ Θεσσαλοὶ. Οἱ δὲ Ἑλληνες πρὸς ταῦτα ἐβουλεύσαντο ἐς Θεσσαλίην πέμπειν κατὰ θάλασσαν πεζὸν στρατόν φυλάξοντα τὴν ἐσβολήν. Ὡς δὲ συνελέχθη ὁ στρατὸς, ἔπλεε δι' Εὐρίπου. Ἀπικόμενος δὲ τῆς Ἀχαιῆς ἐς Ἄλον, ἀποβάς ἐπορεύετο ἐς Θεσσαλίην, τὰς νέας αὐτοῦ καταλιπὼν, καὶ ἀπίκετο ἐς τὰ Τέμπεα ἐς τὴν ἐσβολὴν ἢ περ ἀπὸ Μακεδονίης

τῆς κάτω ἐς Θεσσαλίην φέρει παρά ποταμὸν Πηνεῖον, μεταξύ δὲ Ὀλύμπου τε ὄρεος ἐόντα καὶ τῆς Ὀσσης. Ἐνθαῦτα ἐστρατοπεδεύοντο τῶν Ἑλλήνων κατὰ μυρίους ὀπίστας συλλεγέντες, καὶ σφι προσῆν ἡ Θεσσαλῶν ἵππος. Ἐστρατήγεε δὲ Λακεδαιμονίων μὲν Εὐαίνετος ὁ Καρήνου ἐκ τῶν πολεμάρχων ἀραιρημένος, γένεος μέντοι ἐὼν οὐ τοῦ βασιλείου, Ἀθηναίων δὲ Θερμιστοκλῆς ὁ Νεοκλέος. Ἐμειναν δὲ ὀλίγας ἡμέρας ἐνθαῦτα· ἀπικόμενοι γὰρ ἄγγελοι παρά Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀμύντεω ἀνδρὸς Μακεδόνος συνεβούλευον σφι ἀπαλλάσσεσθαι μὴδὲ μένοντας ἐν τῇ ἐσβολῇ καταπατηθῆναι ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐπιόντος, σημαίνοντες τὸ πλήθος τε τῆς στρατιῆς καὶ τὰς νέας. Ὡς δὲ οὗτοι σφι ταῦτα συνεβούλευον (χρηστὰ γὰρ ἐδόκεον συμβουλεύειν, καὶ σφι εὖνοος ἐφαίνετο ἐὼν ὁ Μακεδών), ἐπέειποντο. Δοκέειν δὲ μοι, ἀρρωδίη ἦν τὸ πείθον, ὡς ἐπύθοντο καὶ ἄλλην ἐοῦσαν ἐσβολὴν ἐς Θεσσαλοὺς κατὰ τὴν ἄνω Μακεδονίην διὰ Περραιβῶν κατὰ Γόννον πόλιν, τῇ περ δὴ καὶ ἐσέβαλε ἡ στρατιὴ ἡ Ξέρξεω.

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.11

Θρακῶν δὲ Πίερες μὲν ἐνέμοντο τὴν Πιερίαν καὶ τὰ περὶ τὸν Ὀλυμπον, Παίονες δὲ [τὰ] περὶ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν καὶ τὴν καλουμένην διὰ τοῦτο Ἀμφαξίτιν, Ἡδῶνοι δὲ καὶ Βισάλται τὴν λοιπὴν μέχρι Στυμόνος, ὧν οἱ μὲν αὐτὸ τοῦτο προσηγορεύοντο Βισάλται, Ἡδῶνων δ' οἱ μὲν Μυγδόνες οἱ δὲ Ἡδῶνες οἱ δὲ Σίθωνες. Τούτων δὲ πάντων οἱ Ἀργεάδαι καλούμενοι κατέστησαν κύριοι καὶ Χαλκιδεῖς οἱ ἐν Εὐβοίᾳ. ... Ε.

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.12-15

Ὅτι Πηνεῖος μὲν ὀρίζει τὴν κάτω καὶ πρὸς θαλάττη Μακεδονίαν ἀπὸ Θετταλίας καὶ Μαγνησίας, Ἀλιάκμων δὲ τὴν ἄνω, καὶ ἔτι τοὺς Ἠπειρώτας καὶ τοὺς Παίονας καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Ἐρίγων καὶ ὁ Ἀξιὸς καὶ ἔτεροι. Ε.

Ὅτι ἐστὶ τῆς παραλίας τῆς Μακεδονικῆς ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Θερμαίου κόλπου καὶ Θεσσαλονικείας ἡ μὲν τεταμένη πρὸς νότον μέχρι Σουνίου, ἡ δὲ πρὸς ἑὼ μέχρι τῆς Θρακίας χερρονήσου, γωνίαν τινὰ ποιούσα κατὰ τὸν μυχόν. εἰς ἑκάτερον δὲ καθηκούσης τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τῆς προτέρας λεχθείσης ἀρκτέον...

ἐπὶ μὲν δὴ ταῖς ἐκβολαῖς τοῦ Πηνεῖου ἐν δεξιᾷ Γυρτῶν ἵδρυται, Περραιβικὴ πόλις καὶ Μαγνητῆς, ἐν ἣ Πειρίθους τε καὶ Ἰζίων ἐβασίλευσαν. ἀπέχει δ' ὅσον σταδίους ἑκατὸν τῆς Γυρτῶνος πόλις Κραννῶν, καὶ φασιν, ὅταν εἴπῃ ὁ ποιητὴς τῷ μὲν ἄρ' ἐκ Θρήκης καὶ ἐξῆς, Ἐφύρους μὲν λέγεσθαι τοὺς Κραννῶνιους, Φλεγύδας δὲ τοὺς Γυρτῶνιους. ἐπὶ δὲ θάτερα ἡ Πιερία. Ε.

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.22

Ὅτι μετὰ τὸ Δίον πόλιν ὁ Ἀλιάκμων ποταμὸς ἔστιν, ἐκβάλλων εἰς τὸν Θερμαῖον κόλπον. καὶ τὸ ἀπὸ τούτου ἢ πρὸς βορρᾶν τοῦ κόλπου παραλία Πιερία καλεῖται ἕως τοῦ Ἀξιῶδ ποταμοῦ, ἐν ἣ καὶ πόλις Πύδνα, ἡ νῦν Κίτρον καλεῖται· εἴτα Μεθώνη καὶ Ἄλωρος πόλεις. εἴτα Ἐρίγων καὶ Λουδίας ποταμοί. ἀπὸ δὲ Λουδίου εἰς Πέλλαν πόλιν ἀνάπλους στάδια ἑκατὸν εἴκοσιν. ἀπέχει δ' ἡ Μεθώνη τῆς μὲν Πύδνης στάδια τετταράκοντα, τῆς Ἀλώρου δὲ ἑβδομήκοντα στάδια. ἡ μὲν οὖν Πύδνα Πιερικὴ ἐστὶ πόλις, ἡ δὲ Ἄλωρος Βοτταϊκὴ. ἐν μὲν οὖν τῷ πρὸ τῆς Πύδνης πεδίῳ Ῥωμαῖοι Περσέα καταπολεμήσαντες καθεῖλον τὴν τῶν Μακεδόνων βασιλείαν, ἐν δὲ τῷ πρὸ τῆς Μεθώνης πεδίῳ γενέσθαι συνέβη Φιλίπῳ τῷ Ἀμύντου τὴν ἐκκοπὴν τοῦ δεξιῶδ ὀφθαλμοῦ καταπελτικῶ βέλει κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως. Επιτ.

Στράβων, Γεωγραφικά 9.5.2

Ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ μέσα τῆς Θετταλίας, εὐδαιμονεστάτη χώρα πλὴν ὅση ποταμόκλυστός ἐστιν. ὁ γὰρ Πηνεῖος διὰ μέσης ῥέων καὶ πολλοὺς δεχόμενος ποταμοὺς ὑπερχεῖται πολλάκις. τὸ δὲ παλαιὸν καὶ ἐλιμνάζετο, ὡς λόγος, τὸ πεδίον ἐκ τε τῶν ἄλλων μερῶν ὄρεσι περιειργόμενον καὶ τῆς παραλίας μετεωρότερα τῶν πεδίων ἐχούσης τὰ χωρία ὑπὸ δὲ σεισμῶν ῥήγματος γενομένου [κατὰ] τὰ νῦν καλούμενα Τέμπη καὶ τὴν Ὀσσαν ἀποσχίσαντος ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου, διεξέπεσε ταύτη πρὸς θάλατταν ὁ Πηνεῖος καὶ ἀνέψυξε τὴν χώραν ταύτην. ὑπολείπεται δ' ὅμως ἡ τε Νεσσωνὶς λίμνη μεγάλη καὶ ἡ Βοιβῆς ἐλάττω ἐκείνης καὶ πλησιεστέρα τῇ παραλίᾳ.

Τοιαύτη δ' οὐσα εἰς τέτταρα μέρη διήρητο· ἕκαλεῖτο δὲ τὸ μὲν Φθιώτις τὸ δὲ Ἐστιαιώτις τὸ δὲ Θετταλιώτις τὸ δὲ Πελασιώτις. ἔχει δ' ἡ μὲν Φθιώτις τὰ νότια τὰ παρὰ τὴν Οἶτην ἀπὸ τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου καὶ Πυλαϊκοῦ μέχρι τῆς Δολοπίας καὶ τῆς Πίνδου διατείνοντα, πλατυνόμενα δὲ μέχρι Φαρσάλου καὶ τῶν πεδίων τῶν Θετταλικῶν. ἡ δ' Ἐστιαιώτις τὰ ἐσπέρια καὶ τὰ μεταξύ Πίνδου καὶ τῆς ἄνω Μακεδονίας τὰ δὲ λοιπὰ οἱ τε ὑπὸ τῇ Ἐστιαιώτιδι νεμόμενοι τὰ πεδία, καλούμενοι δὲ Πελασιώται, συνάπτοντες ἤδη τοῖς κάτω Μακεδόσι, καὶ οἱ ἐφεξῆς τὰ μέχρι Μαγνητικῆς παραλίας ἐκπληροῦντες χωρία. κἀνταῦθα δ' ἐνδόξων ὀνομάτων ἔσται ἀρίθμησις καὶ ἄλλως [καὶ] διὰ τὴν Ὀμήρου ποίησιν. τῶν δὲ πόλεων ὀλίγα σώζουσι τὸ πάτριον ἀξίωμα, μάλιστα δὲ Λάρισα.

Στράβων, Γεωγραφικά 9.5.19 κ.εξ.

Συνεχεῖς δὲ τῇ μερίδι ταύτη λέγονται οἱ ὑπὸ τῷ Πολυπόιτῃ οἱ δ' Ἀργισσαν ἔχον καὶ Γυρτῶνην ἐνέμοντο. Ὅρθην Ἠλώνην τε πόλιν τ' Ὀλοοσσόνα λευκὴν. ταύτην τὴν χώραν πρότερον μὲν ὤκουν Περραιβοί, τὸ πρὸς θαλάττη μέρος νεμόμενοι καὶ τῷ Πηνεῖῳ μέχρι τῆς ἐκβολῆς αὐτοῦ καὶ Γυρτῶνος πόλεως Περραιβίδος. εἴτα ταπεινώσαντες ἐκείνους Λαπίθαι κατέσχον αὐτοὶ τὰ χωρία, Ἰζίων καὶ ὁ υἱὸς Πειρίθους, ὃς καὶ τὸ Πήλιον κατεκτήσατο βιασάμενος τοὺς κατασχόντας Κενταύρους, ἄγχιόν τι φῶλον. τούτους μὲν οὖν ἐκ Πηλίου ὤσε καὶ Αἰθίκεσι πέλασσε, τοῖς δὲ Λαπίθαις τὰ πεδία παρέδωκε· τινὰ δ' αὐτῶν καὶ οἱ Περραιβοὶ κατεῖχον, τὰ πρὸς τῷ Ὀλύμπῳ ἔστι δ' ὅπου Περραιβοὶ κατεῖχον, τὰ πρὸς τῷ Ὀλύμπῳ ἔστι δ' ὅπου καὶ ὅλοι ἀναμιξ τοῖς Λαπίθαις ὤκουν. ἡ μὲν οὖν Ἀργισσα, ἡ νῦν Ἀργουρα, ἐπὶ τῷ Πηνεῖῳ κεῖται· ὑπέρχεται δ' αὐτῆς Ἄτραξ ἐν τετταράκοντα σταδίοις, τῷ ποταμῷ πλησιάζουσα καὶ αὕτη τὴν δ' ἀνά μέσον ποταμίαν εἶχον Περραιβοί. Ὅρθην δὲ τινὲς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Φαλανναίων εἰρήκασιν. ἡ δὲ Φάλανα Περραιβικὴ πόλις πρὸς τῷ Πηνεῖῳ πλησίον τῶν Τεμπῶν. οἱ μὲν οὖν Περραιβοὶ καταδυναστευθέντες ὑπὸ τῶν Λαπιθῶν εἰς τὴν ὄρεινὴν ἀπανέστησαν οἱ πλείους τὴν περὶ Πίνδον καὶ Ἀθαμᾶνας καὶ Δόλοπας, τὴν δὲ χώραν καὶ τοὺς ὑπολειφθέντας τῶν Περραιβῶν κατέσχον Λαρισαῖοι, πλησίον μὲν οἰκοῦντες τοῦ Πηνεῖου, γειτνιώντες δ' ἐκείνοις, νεμόμενοι δὲ τὰ εὐδαιμονέστατα μέρη τῶν πεδίων, πλὴν εἴ τι σφόδρα κοῖλον πρὸς τῇ

λίμνη τῆ Νεσσωνίδι, εἰς ἣν ὑπερκλύζων ὁ ποταμὸς ἀφηρείτό τι τῆς ἀροσίμου τοὺς Λαρισαίους. ἀλλ' ὕστερον παραχώμασιν ἐπηνάρθωσαν Λαρισαῖοι. οὗτοι δ' οὖν κατεῖχον τέως τὴν Περραιβίαν καὶ φόρους ἐπράττοντο, ἕως Φίλιππος κατέστη κύριος τῶν τόπων. Λάρισα δ' ἐστὶ καὶ ἐν τῇ Ὕσση χωρίον. καὶ ἡ Κρεμαστή, ὑπὸ τινῶν δὲ Πελασγία λεγομένη... Καὶ Ὀλοσσῶν δὲ λευκὴ προσαγορευθεῖσα ἀπὸ τοῦ λευκάργιλος εἶναι, καὶ Ἠλώνη Περραιβικαὶ πόλεις, καὶ Γόννος. ἡ δ' Ἠλώνη μετέβαλε τοῦνομα Λειμώνη μετονομασθεῖσα· κατέσκαπται δὲ νῦν. ἄμφω δ' ὑπὸ τῷ Ὀλύμπῳ κεῖνται οὐ πολὺ ἄπωθεν τοῦ Εὐρώπου ποταμοῦ, ὃν ὁ ποιητὴς Τιταρήσιον καλεῖ.

Λέγει δὲ καὶ περὶ τούτου καὶ περὶ τῶν Περραιβῶν ἐν τοῖς ἐξῆς ὁ ποιητὴς ὅταν φῆ [Γουνεὺς δ' ἐκ Κύφου ἦγε δῶα καὶ εἴκοσι νῆας, τῷ δ' Ἐνιήνες ἔποντο μενεπτόλεμοί τε Περραιβοί, οἱ περὶ Δωδώνην δυσχεῖμερον οἰκί' ἔθεντο, [οἱ τ'] ἄμφ' ἱμερτὸν Τιταρήσιον ἔργ' ἐνέμοντο.] λέγει μὲν οὖν τούτους τοὺς τόπους τῶν Περραιβῶν, ἀπὸ μέρους τῆς Ἑστιαϊώτιδος ἐπιληφότας, ἦσαν δὲ καὶ ὑπὸ τῷ Πολυποίτῃ ἐκ μέρους Περραιβικαί, τοῖς μέντοι Λαπίθαις προσένευμε διὰ τὸ ἀναμιξὶ οἰκεῖν καὶ τὰ μὲν πεδία κατέχειν τοὺς Λαπίθαις καὶ τὸ ἐνταῦθα Περραιβικὸν ὑπὸ τούτοις τετάχθαι ὡς ἐπὶ πλέον, τὰ δ' ὀρεινότερα χωρία πρὸς τῷ Ὀλύμπῳ καὶ τοῖς Τέμπεσι τοὺς Περραιβοὺς, καθάπερ τὸν Κύφον καὶ τὴν Δωδώνην καὶ τὰ περὶ τὸν Τιταρήσιον, ὃς ἐξ ὄρους Τιταρίου συμφυοῦς τῷ Ὀλύμπῳ βέαν εἰς τὰ πλῆσιον τῶν Τεμπῶν χωρία τῆς Περραιβίας αὐτοῦ που τὰς συμβολὰς ποιεῖται πρὸς τὸν Πηνεῖον. τὸ μὲν οὖν τοῦ Πηνεῖου καθαρὸν ἐστὶν ὕδωρ, τὸ δὲ τοῦ Τιταρησίου λιπαρὸν ἐκ τινος ὕλης ὥστ' οὐ συμμίσγεται ἀλλὰ τὴ μιν καθύπερθεν ἐπιτρέχει ἠὲτ' ἔλαιον. διὰ δὲ τὸ ἀναμιξὶ οἰκεῖν Σιμωνίδης Περραιβοὺς καὶ Λαπίθαις καλεῖ τοὺς Πελασγιώτας ἄπαντας, τοὺς τὰ ἐῷα κατέχοντας τὰ περὶ Γυρτῶνα καὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Πηνεῖου καὶ Ὕσσαν καὶ Πήλιον καὶ τὰ περὶ Δημητριάδα καὶ τὰ ἐν τῷ πεδίῳ, Λάρισαν Κραννῶνα Σκοτούσσαν Μόσιον Ἄτρακα, καὶ τὰ περὶ τὴν Νεσσωνίδα λίμνην καὶ [τὴν] Βοιβηίδα· ὧν ὁ ποιητὴς ὀλίγων μέμνηται διὰ τὸ μὴ οἰκισθῆναί πω τὰλλα ἢ φαύλως οἰκισθῆναι διὰ τοὺς κατακλυσμοὺς ἄλλοι' ἄλλους γινομένους. ἐπεὶ οὐδὲ τῆς Νεσσωνίδος μέμνηται λίμνης, ἀλλὰ τῆς Βοιβηίδος μόνον πολὺ ἐλάττωτος οὕσης, ταύτης δὲ μόνης μενούσης, ἐκείνης δὲ ὡς εἰκὸς τοτὲ μὲν πληρουμένης ἀτάκτως, τοτὲ δ' ἐκλειπομένης. τῆς δὲ Σκοτούσσης ἐμνήσθημεν καὶ ἐν τοῖς περὶ Δωδώνης λόγοις καὶ τοῦ μαντείου τοῦ ἐν Θετταλίᾳ, διότι περὶ τούτον ὑπῆρξε τὸν τόπον. ἐστὶ δ' ἐν τῇ Σκοτούσσει χωρίον τι Κυνὸς κεφαλαὶ καλούμενον, περὶ ὃ Ῥωμαῖοι μετ' Αἰτωλῶν καὶ Τίτος Κοῖντιος ἐνίκων μάχῃ μεγάλῃ Φίλιππον τὸν Δημητρίου, Μακεδόνων βασιλέα.

Πέπονθε δὲ τι τοιοῦτο καὶ ἡ Μαγνήτις. καθηριθιμμένων γὰρ ἦδη πολλῶν αὐτῆς τόπων οὐδένας τούτων ὠνόμακε Μάγνητας Ὅμηρος, ἀλλ' ἐκείνους μόνους οὓς τυφλῶς καὶ οὐ γνωρίμως διασαφεῖ οἱ περὶ Πηνεῖον καὶ Πήλιον εἰνοσιφυλλον ναίεσκον. ἀλλὰ μὴν περὶ τὸν Πηνεῖον καὶ τὸ Πήλιον οἰκοῦσι καὶ οἱ τὴν Γυρτῶνα ἔχοντες, οὓς ἦδη κατέλεξε, καὶ τὸ Ὀρμένιον καὶ ἄλλοι πλείους, καὶ ἔτι ἀπώτερω τοῦ Πηλίου ὅμως Μάγνητες ἦσαν ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν ὑπ' Εὐμήλῳ, κατὰ γε τοὺς ὕστερον ἀνθρώπους. εὐοίκασι οὖν διὰ τὰς συνεχεῖς μεταστάσεις καὶ ἐξαλλάξεις τῶν πολιτειῶν καὶ ἐπιμίξεις συγγεῖν καὶ τὰ ὄνοματα καὶ τὰ ἔθνη, ὥστε τοῖς νῦν ἔσθ' ὅτε ἀπορίαν παρέχειν, καθάπερ τούτου τὸ πρῶτον μὲν ἐπὶ Κραννῶνος καὶ τῆς Γυρτῶνος γεγένηται. τοὺς μὲν γὰρ Γυρτανίους Φλεγύας πρότερον ἐκάλουσαν ἀπὸ Φλεγύου τοῦ Ἰξίονος ἀδελφοῦ, τοὺς δὲ Κραννῶνιους Ἐφύρους, ὥστε διαπορεῖν, ὅταν φῆ ὁ ποιητὴς [τῷ μὲν ἄρ' ἐκ Θρηκῆς Ἐφύρους μετὰ θωρήσσοντο ἢ μετὰ Φλεγύας μεγαλήτορας.] τίνας ποτὲ βούλεται λέγειν. ἔπειτα τούτου καὶ ἐπὶ τῶν Περραιβῶν καὶ τῶν Αἰνιάνων συνέβη. Ὅμηρος μὲν γὰρ συνέζευξεν αὐτοὺς ὡς πλῆσιον ἀλλήλων οἰκοῦντας. καὶ δὴ καὶ λέγεται ὑπὸ τῶν ὕστερον ἐπὶ χρόνον συχνῶν ἡ οἰκισίς τῶν Αἰνιάνων ἐν τῷ Δωτίῳ γενέσθαι πεδίῳ, τούτου δ' ἐστὶ πλῆσιον τῆς ἄρτι λεχθείσης Περραιβίας καὶ τῆς Ὕσσης καὶ ἔτι τῆς Βοιβηίδος λίμνης, ἐν μέσῃ μὲν πως τῇ Θετταλίᾳ λόγοις δὲ ἰδίῳς περικλειόμενον, περὶ οὗ Ἡσίοδος οὕτως εἴρηκεν [ἡ οἴη Διδύμους ἱεροὺς ναίουσα κολωνοὺς Δωτίῳ ἐν πεδίῳ, πολυβότρυος ἄντ' Ἀμύροιο, νίψατο Βοιβιάδος λίμνης πόδα παρθένος ἀδμῆς.] οἱ μὲν οὖν Αἰνιάνες οἱ πλείους εἰς τὴν Οἴτην ἐξηλάθησαν ὑπὸ τῶν Λαπιθῶν, κἀνταῦθα δὲ ἐδυνάστευσαν ἀφελόμενοι τῶν τε Δωριέων τινὰ μέρη καὶ τῶν Μαλιέων μέχρι Ἡρακλείας καὶ Ἐχίνου, τινὲς δ' αὐτῶν ἔμειναν περὶ Κύφον, Περραιβικὸν ὄρος ὁμώνυμον κατοικίαν ἔχον. οἱ δὲ Περραιβοὶ τινὲς μὲν συσταλέντες περὶ τὰ ἐσπέρια τοῦ Ὀλύμπου μέρη κατέμενον αὐτόθι πρόσχωροι ὄντες Μακεδόσι, τὸ δὲ πολὺ μέρος εἰς τὰ περὶ τὴν Ἀθαμανίαν ὄρη καὶ τὴν Πίνδον ἐξέπεσε. νυνὶ δὲ μικρὸν ἢ οὐδὲν αὐτῶν ἔχνος σώζεται. τοὺς δ' οὖν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεχθέντας Μάγνητας ὑστάτους ἐν τῷ Θετταλικῷ καταλόγῳ νομιστέον τοὺς ἐντὸς τῶν Τεμπῶν ἀπὸ τοῦ Πηνεῖου καὶ τῆς Ὕσσης ἕως Πηλίου, Μακεδόνων τοῖς Πιερίωταις ὁμόρους τοῖς ἔχουσι τὴν τοῦ Πηνεῖου περαιοῖαν μέχρι τῆς θαλάττης. τὸ μὲν οὖν Ὀμόλιον ἢ τὴν Ὀμόλην (λέγεται γὰρ ἄμφοτέρας) ἀποδοτέον αὐτοῖς, εἴρηται δ' ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς ὅτι ἐστὶ πρὸς τῇ Ὕσσει κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τοῦ Πηνεῖου διὰ τῶν Τεμπῶν διεκβολῆς. εἰ δὲ καὶ μέχρι τῆς παραλίας προῖτεον τῆς ἐγγυτάτω τοῦ Ὀμολίου, λόγον ἔχει ὥστε [καὶ] τὸν Ῥιζοῦντα προσνέμειν καὶ Ἐρυμνάς ἐν τῇ ὑπὸ Φιλοκτῆτῃ παραλίᾳ κειμέναις καὶ τῇ ὑπὸ Εὐμήλῳ. τούτου μὲν οὖν ἐν ἀσαφεῖ κείσθω. καὶ ἡ τάξις δὲ τῶν ἐφεξῆς τόπων μέχρι Πηνεῖου οὐ διαφανῶς λέγεται, ἀδόξαν δ' ὄντων τῶν τόπων οὐδ' ἡμῖν περὶ πολλοῦ θετέον. ἡ μέντοι Σηπιάς ἀκτὴ καὶ τετραγώδηται μετὰ ταῦτα καὶ ἐξύμνηται διὰ τὸν ἐνταῦθα ἀφανισμόν τοῦ Περσικοῦ στόλου. ἐστὶ δ' αὕτη μὲν ἀκτὴ πετρώδης, μετὰ δ' αὐτῆς καὶ Κασθαναίας κόμης ὑπὸ τῷ Πηλίῳ κειμένης αἰγιαλὸς ἐστίν, ἐν ᾧ ὁ Εὐέρξου στόλος ναυλοχῶν ἀπληρώτου πολλοῦ πνεύσαντος ὁ μὲν εὐθὺς αὐτοῦ πρὸς τὸ ξηρὸν ἐξώκειλε καὶ διελύθη παραχρήμα, ὁ δ' εἰς Ἴπνους τόπον τραχὺν τῶν περὶ τὸ Πήλιον παρενεχθεὶς ὁ δ' εἰς Μελίβοιαν ὁ δ' εἰς τὴν Κασθαναίαν διεφθάρη. τραχὺς δ' ἐστὶν ὁ παράπλους πᾶς ὁ τοῦ Πηλίου ὅσον σταδίων ὀγδοήκοντα. τοσοῦτος δ' ἐστὶ καὶ τοιοῦτος καὶ ὁ τῆς Ὕσσης. μετὰ δὲ κόλπος σταδίων πλειόνων ἢ διακοσίων, ἐν ᾧ ἡ Μελίβοια. ὁ δὲ πᾶς ἀπὸ Δημητριάδος ἐγκολπιζόντι ἐπὶ τὸν Πηνεῖον μείζων τῶν χιλίων, [ἀπὸ δὲ Σπε]ρχεῖου καὶ ἄλλων ὀκτακοσίων, ἀπὸ δὲ Εὐρίπου δισχιλίων τριακοσίων πεντήκοντα. Ἰερώνυμος δὲ τῆς πεδιάδος Θετταλίας καὶ Μαγνήτιδος τὸν κύκλον τρισχιλίων ἀποφαίνεται σταδίων, φησὶν δ' ὑπὸ Πελασγῶν, ἐξελαθῆναι δὲ τούτους εἰς τὴν Ἰταλίαν ὑπὸ Λαπιθῶν. εἶναι δὲ τὸ νῦν καλούμενον Πελασγικὸν πεδίον, ἐν [ᾧ] Λάρισα καὶ Γυρτῶνη καὶ Φεραὶ καὶ Μόσιον καὶ Βοιβηίδας καὶ Ὕσσα καὶ Ὀμόλη καὶ Πήλιον καὶ Μαγνήτις. Μόσιον δ' ὠνόμασται οὐκ ἀπὸ Μόψου τοῦ Μαντοῦς τῆς Τειρεσίου, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Λαπίθου τοῦ συμπλεῦσαντος τοῖς Ἀργοναύταις. ἄλλος δ' ἐστὶ Μόψοπος, ἄφ' οὗ ἡ Ἀττικὴ Μοψοπία.

Τὰ καθ' ἕκαστα μὲν ταῦτα περὶ Θετταλίας, καθ' ὅλου δ' ὅτι Πυρραία πρότερον ἐκαλεῖτο ἀπὸ Πύρρας τῆς Δευκαλίωνος γυναικός, Αἰμονία δὲ ἀπὸ Αἴμονος, Θετταλία δὲ ἀπὸ Θετταλοῦ τοῦ Αἴμονος, ἔνιοι δὲ διελόντες δίχα τὴν μὲν πρὸς νότον λαχεῖν φασὶ Δευκαλίωσι καὶ καλέσαι Πανδώραν ἀπὸ τῆς μητρός, τὴν δ' ἑτέραν Αἴμονι, ἀφ' οὗ Αἰμονίαν λεχθῆναι μετωνομάσθαι δὲ τὴν μὲν Ἑλλάδα ἀπὸ Ἑλλήνων τοῦ Δευκαλίωνος, τὴν δὲ Θετταλίαν ἀπὸ τοῦ υἱοῦ Αἴμονος τινὲς δὲ ἀπὸ Ἐφύρας τῆς Θεσπρωτίδος ἀπογόνους Ἀντίφου καὶ Φειδίππου, τῶν Θετταλοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ἐπελθόντας ἀπὸ Θετταλοῦ τοῦ ἑαυτῶν προγόνου τὴν χώραν ὀνομάσαι. εἰρήηται] δὲ καὶ Νεσσανίς ὀνομασθῆναι ποτε ἀπὸ Νέσσωνος τοῦ Θετταλοῦ, καθάπερ καὶ ἡ λίμνη.

Στράβων, Γεωγραφικά 10.3.17

Ἀπὸ δὲ τοῦ μέλους καὶ τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῶν ὀργάνων καὶ ἡ μουσικὴ πᾶσα Θρακία καὶ Ἀσιᾶτις νενόμισται. δῆλον δ' ἐκ τε τῶν τόπων ἐν οἷς αἱ Μούσαι τετίμηται. Πιερία γὰρ καὶ Ὀλύμπος καὶ Πίμπλα καὶ Λεῖβηθρον τὸ παλαιὸν ἦν Θράκεια χωρία καὶ ὄρη, νῦν δὲ ἔχουσι Μακεδόνες. τὸν τε Ἑλικῶνα καθιέρωσαν ταῖς Μούσαις Θράκες οἱ τὴν Βοιωτίαν ἐποικήσαντες, οἵπερ καὶ τὸ τῶν Λειβηθριάδων νυμφῶν ἄντρον καθιέρωσαν. οἱ τ' ἐπιμεληθέντες τῆς ἀρχαίας μουσικῆς Θράκες λέγονται, Ὀρφεὺς τε καὶ Μουσαῖος καὶ Θάμυρις, καὶ τῷ Εὐμόλῳ δὲ τούνομα ἐνθένδε, καὶ οἱ τῷ Διονύσῳ τὴν Ἀσίαν ὅλην καθιέρωσαντες μέχρι τῆς Ἰνδικῆς ἐκείθεν καὶ τὴν πολλὴν μουσικὴν μεταφέρουσι. καὶ ὁ μὲν τίς φησὶν κιθάραν Ἀσιᾶτιν ῥάσσω, ὁ δὲ τοὺς αὐλοὺς Βερεκυντίους καλεῖ καὶ Φρυγίους καὶ τῶν ὀργάνων ἔνια βαρβάρως ὀνόμασται νάβλας καὶ σαμβύκη καὶ βάρβιτος καὶ μαγάδις καὶ ἄλλα πλείω.

Κλαύδιος Αἰλιανός, Ποικίλη Ἱστορία 3.1

ἔστι δὴ χώρος μεταξὺ κείμενος τοῦ τε Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὀσσης. ὄρη δὲ ταῦτά ἐστιν ὑπερύψηλα καὶ οἶον ὑπὸ τινος θείας φροντίδος διεσχισμένα, καὶ μέσον δέχεται χωρίον, οὗ τὸ μὲν μήκος ἐπὶ τετταράκοντα διήκει σταδίου, τό γε μὴν πλάτος τῆ μὲν ἐστὶ πλέθρου, τῆ δὲ καὶ μείζον ὀλίγω. διαρρεῖ δὲ μέσον αὐτοῦ ὁ καλούμενος Πηνεῖος. ἐς τοῦτον δὲ καὶ οἱ λοιποὶ ποταμοὶ συρρέουσι, καὶ ἀνακοινοῦνται τὸ ὕδωρ αὐτῷ, καὶ ἐργάζονται τὸν Πηνεῖον ἐκεῖνοι μέγαν. διατριβὰς δ' ἔχει ποικίλας καὶ παντοδαπὰς ὁ τόπος οὗτος, οὐκ ἀνθρωπίνης χειρὸς ἔργα, ἀλλὰ φύσεως αὐτόματα ἐς κάλλος τότε φιλοτιμησαμένης, ὅτε ἐλάμβανε γένεσιν ὁ χώρος. κίττος μὲν γὰρ πολὺς καὶ εὐ μάλα λάσιος ἐνακμάζει καὶ τέθηλε καὶ δίκην τῶν εὐγενῶν ἀμπέλων κατὰ τῶν ὑψηλῶν δένδρων ἀνέρπει καὶ συμπέφυκεν αὐτοῖς, πολλὴ δὲ σμίλαξ πρὸς αὐτὸν τὸν πάγον ἀνατρέχει καὶ ἐπισκιάζει τὴν πέτραν. καὶ ἐκείνη μὲν ὑπολανθάνει, ὁράται δὲ τὸ χλοάζον πᾶν, καὶ ἔστιν ὀφθαλμῶν πανήγυρις. ἐν αὐτοῖς δὲ τοῖς λείοις καὶ καθήμενοις ἄλλη τέ ἐστι ποικίλα καὶ ὑποδρομαὶ συνεχεῖς, ἐν ὧρα θέρους καταφυγεῖν ὀδοιπόροις ἡδιστα καταγῶγια, ἃ καὶ δίδωσιν ἀσμένως ψυχάσαι. διαρρέουσι δὲ καὶ κρήνηαι συχναί, καὶ ἐπιρρεῖ νάματα ὑδάτων ψυχρῶν καὶ πιεῖν ἡδίστων. λέγεται δὲ τὰ ὕδατα ταῦτα καὶ τοῖς λουσαμένοις ἀγαθὸν εἶναι καὶ ἐς ὑγίειαν αὐτοῖς συμβάλλεσθαι. κατὰδουσι δὲ καὶ ὄρνιθες ἄλλοι ἄλλη διεσπαρμένοι, καὶ μάλιστα οἱ μουσικοὶ, καὶ ἐστιῶσιν εὐ μάλα τὰς ἀκοάς, καὶ παραπέμπουσιν ἀπόνως καὶ σὺν ἡδονῇ, διὰ τοῦ μέλους τὸν κάματον τῶν παριόντων ἀφανίσαντες. παρ' ἑκάτερα δὲ τοῦ ποταμοῦ αἱ διατριβαὶ εἰσὶν αἱ προειρημέλαι καὶ αἱ ἀνάπαυλαι. διὰ μέσων δὲ τῶν Τεμπῶν ὁ Πηνεῖος ποταμὸς ἔρχεται, σχολῇ καὶ πράως προῖον ἐλαίου δίκην, πολλὴ δὲ κατ' αὐτοῦ ἡ σκιά ἐκ τῶν παραπεφυκότων δένδρων καὶ τῶν ἐξηρητημένων κλάδων τίκτεται, ὡς ἐπὶ πλείστον τῆς ἡμέρας αὐτὴν προήκουσαν ἀποστέγειν τὴν ἀκτίνα καὶ παρέχειν τοῖς πλέουσι πλεῖν κατὰ ψύχος. πᾶς δὲ ὁ περιόικος λεῶς συνίασιν ἄλλοι ἄλλοις, καὶ θύουσι καὶ συνουσίας ποιοῦνται καὶ συμπίνουσιν. ἄτε οὖν πολλῶν ὄντων τῶν θυόντων καὶ τῶν καθαγιζόντων συνεχῶς, εἰκότως καὶ τοῖς βαδίζουσι καὶ τοῖς πλέουσιν ὄσμαι συμπαρομαρτοῦσιν ἡδίσται. οὕτως ἄρα ἡ τιμὴ ἢ διαρκῆς ἢ περὶ τὸ κρεῖττον ἐκθεοῖ τὸν τόπον. ἐνταῦθα τοῖς φασὶ παῖδες Θετταλῶν καὶ τὸν Ἀπόλλωνα τὸν Πύθιον καθήρασαι κατὰ πρόσταγμα τοῦ Διός, ὅτε τὸν Πύθωνα τὸν δράκοντα κατετόξευσε φυλάττοντα τοὺς Δελφοὺς, τῆς Γῆς ἔτι ἐχούσης τὸ μαντεῖον. στεφανώσασθαι οὖν ἐκ ταύτης τῆς δάφνης τῆς Τεμπικῆς καὶ λαβόντα κλάδον ἐς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐκ τῆς αὐτῆς δάφνης ἐλθεῖν ἐς Δελφοὺς καὶ παραλαβεῖν τὸ μαντεῖον τὸν Διὸς καὶ Λητοῦς παῖδα. ἔστι δὲ καὶ βωμὸς ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ, ἐν ᾧ καὶ ἐστεφανώσατο καὶ τὸν κλάδον ἀφείλε. καὶ ἔτι καὶ νῦν δι' ἔτους ἐνάτου οἱ Δελφοὶ παῖδας εὐγενεῖς πέμπουσιν καὶ ἀρχιθέωρον ἕνα σφῶν αὐτῶν. οἱ δὲ παραγενόμενοι καὶ μεγαλοπρεπῶς θύσαντες ἐν τοῖς Τέμπεισιν ἄπιασι πάλιν στεφάνους ἀπὸ τῆς αὐτῆς δάφνης διαπλέξαντες, ἀφ' ἧσπερ οὖν καὶ τότε ὁ θεὸς ἐστεφανώσατο. καὶ τὴν ὁδὸν ἐκείνην ἔρχονται, ἢ καλεῖται μὲν Πυθιάς, φέρεται δὲ διὰ Θετταλίας καὶ Πελασγίας καὶ τῆς Οἴτης καὶ τῆς Αἰνιάνων χώρας καὶ τῆς Μηλιέων καὶ Δωριέων καὶ Λοκρῶν τῶν Ἐσπερίων. οὗτοι δὲ καὶ παραπέμπουσιν αὐτοὺς σὺν αἰδοῖ καὶ τιμῇ οὐδὲν ἥττον ἤπερ οὖν ἐκεῖνοι, οἱ τοὺς ἐξ Ὑπερβορέων τὰ ἱερά κομίζοντας τῷ αὐτῷ θεῷ τούτῳ τιμῶσι. καὶ μὴν καὶ τοῖς Πυθίοις ἐκ ταύτης τῆς δάφνης τοὺς στεφάνους τοῖς νικῶσι διδῶσιν. ὑπὲρ μὲν οὖν τῶν ἐν Θετταλία Τεμπῶν καὶ ἐμοὶ νῦν τοσαῦτα εἰρήσθω.

Φιλόστρατος, Εἰκόνες 2.17.4

τοῦτο καὶ ἡ Εὐρώπη ποτὲ περὶ τὰ Τέμπε τὰ Θετταλικά ἔπαθε. σεισμοὶ γὰρ κάκεινην ἀναπτύξαντες τὴν ἁρμονίαν τῶν ὀρῶν ἐναπεσημήναντο τοῖς τμήμασι, καὶ πετρῶν τε οἴκοι φανεροὶ ἔτι παραπλήσιοι ταῖς ἐξηρμοσμέναις σφῶν πέτραις, ὕλη θ', ὀπόσην σχισθέντων τῶν ὀρῶν ἐπισπέσθαι εἰκός, οὕτω ἄδηλος. λείπονται γὰρ δὴ ἔτι αἱ εὐναὶ τῶν δένδρων.

Πολύαινος, Στρατηγικά 4.3.23

[Ἀλέξανδρος] Θεσσαλῶν τὰ Τέμπε φυλασσόντων τῆς Ὀσσης τὰς ὀρθίους πέτρας ὑπορύξας καὶ προσπλάσας βαθμίδας μικράς, διὰ τούτων αὐτὸς τε καὶ οἱ Μακεδόνες ἀκροβατοῦντες ἀνέβησαν ἐπὶ τὰς κορυφὰς καὶ τὴν Ὀσσαν ὑπερβάντες Θεσσαλίαν εἶχον. Θεσσαλοὶ δὲ τὰ στενὰ τῶν Τεμπῶν ἐφύλασσον. ἔτι νῦν τοῖς διοδεύουσι τὰ Τέμπε παρέστιν ὄραν τὰς πέτρας τῆς Ὀσσης κλιμακῆδὸν ᾠκοδομημένας. καλοῦσιν αὐτὰς τὴν Ἀλεξάνδρου κλίμακα.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη 4.18.4

Ἡρακλῆς γὰρ παραβαλὼν εἰς τὰς ἄκρας τῶν ἠπέιρων τὰς παρὰ τὸν ὠκεανὸν κειμένας τῆς τε Λιβύης καὶ τῆς Εὐρώπης ἔγνω τῆς στρατείας θέσθαι στήλας ταύτας. βουλόμενος δ' ἀείμνηστον ἔργον ἐπ' αὐτῷ συντελέσαι, φασὶ τὰς ἄκρας ἀμφοτέρας ἐπὶ πολὺ προχώσαι. διὸ καὶ πρότερον διεστηκυῖας ἀπ' ἀλλήλων πολὺ διάστημα, συναγαγεῖν τὸν πόρον εἰς στενόν, ὅπως

άλιτενοῦς καὶ στενοῦ γενομένου καλύηται τὰ μεγάλα κήτη διεκίπτειν ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ πρὸς τὴν ἐντὸς θάλατταν, ἅμα δὲ καὶ διὰ τὸ μέγεθος τῶν ἔργων μὲν ἰεὶν ἡ δόξα τοῦ κατασκευάσαντος· ὡς δὲ τινὲς φασί, τούναντιον τῶν ἡείρων ἀμφοτέρων συνεζευγμένων διασκάψαι ταύτας, καὶ τὸν πόρον ἀνοίξαντα ποιῆσαι τὸν ὠκεανὸν μίσγεσθαι τῇ καθ' ἡμᾶς θαλάττῃ. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἐξέσται σκοπεῖν ὡς ἂν ἕκαστος ἑαυτὸν πείθῃ. τὸ παραπλήσιον δὲ τούτοις ἔπραξε πρότερον κατὰ τὴν Ἑλλάδα. περὶ μὲν γὰρ τὰ καλούμενα Τέμπε τῆς πεδιάδος χώρας ἐπὶ τὴν πόλιν λιμναζούσης διέσκαψε τὸν συνεχῆ τόπον, καὶ κατὰ τῆς διάρυχος δεξιάμενος ἅπαν τὸ κατὰ τὴν λίμνην ὕδωρ ἐποίησε τὰ πεδία φανῆναι τὰ κατὰ τὴν Θετταλίαν παρὰ τὸν Πηνειὸν ποταμὸν.

Ἀθηναῖος, Δειπνοσοφισταί 14.45

Βάτων δ' ὁ Σινοπεύς ὁ ῥήτωρ ἐν τῷ περὶ Θεσσαλίας καὶ Αἰμονίας (FHG IV 349) σαφῶς ἐμφανίζει τὴν τῶν Σατουρναλίων ἑορτὴν Ἑλληνικωτάτην, φάσκων αὐτὴν παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς Πελώρια καλεῖσθαι, γράφων οὕτως. ἰθυσίας κοινῆς τοῖς Πελασοῖς γινομένης ἀπαγγεῖλαι τινα τῷ Πελασγῷ ἄνδρα, ᾧ ὄνομα ἦν Πέλωρος, διότι ἐν τῇ Αἰμονίᾳ σεισμῶν μεγάλων γενομένων ῥαγεῖ τὰ Τέμπε ὅρη ὀνομαζόμενα καὶ διότι διὰ τοῦ διαστρηματος ὁρμήσαν τὸ τῆς λίμνης ὕδωρ ἐμβάλλοι εἰς τὸ τοῦ Πηνειοῦ ῥεῖθρον, καὶ τὴν πρότερον λιμναζούσαν χώραν ἅπασαν γεγυμνώσθαι καὶ ἀναξηραίνοντων τῶν ὑδάτων πεδία θαυμαστά τῷ μεγέθει καὶ τῷ κάλλει ἀναφαίνεσθαι. ἀκούσαντα οὖν τὸν Πελασγὸν τὴν τράπεζαν ἀφθόνως αὐτῷ κεκοσμημένην τῷ Πελῶρῳ παραθεῖναι. καὶ τοὺς ἄλλους δὲ φιλοφρονουμένους ἕκαστον φέρειν ὅτι ἔχει παρ' αὐτῷ βέλτιστον καὶ παρατιθέναι ἐπὶ τὴν τράπεζαν τῷ ἀπαγγεῖλαντι, καὶ αὐτὸν τὸν Πελασγὸν προθύμως διακονεῖν καὶ τῶν ἄλλων τοὺς ἐν ἀξιώματι ὄντας ὑπηρετεῖν, καθότι ἐκάστω ὁ καιρὸς παρέπιπτεν. διόπερ φασίν, ἐπεὶ τὴν χώραν κατέσχον, ἀπομίμημα τῆς τότε γενομένης ἑορτῆς ... καὶ θύοντας Διὶ Πελωρίῳ τραπεζῆς τε λαμπρῶς κοσμοῦντας παρατιθέναι καὶ οὕτως φιλόανθρωπον [τε] τὴν πανήγυριν συντελεῖν, ὥστε καὶ τοὺς ξένους ἅπαντας ἐπὶ τὴν θοῖνην παραλαμβάνειν καὶ τοὺς δεσμῶτας λύειν καὶ τοὺς οἰκέτας κατακλίναντας μετὰ πάσης παρρησίας ἐστιᾶν, διακονούντων αὐτοῖς τῶν δεσποτῶν· καὶ τὸ σύνολον ἔτι καὶ νῦν Θεσσαλοὺς μεγίστην ἑορτὴν ἄγοντας προσαγορεύειν Πελώρια.)

Αἴλιος Ἡρωδιανός, Περί Καθολικῆς Προσωδίας 3,1.343

Λυταί χωρίον Θεσσαλίας διὰ τὸ λῦσαι τὰ Τέμπε Ποσειδῶνα καὶ σκεδάσαι τὸ ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ὕδωρ.

Scholía Vetera στον Αἴλιο Ἀριστείδη 181,2

Θετταλοὶ δὲ ὑπ' ἀνάγκης μὲν, ὅμως δὲ ἐμῆδιζον] ὑπ' ἀνάγκης μὲν, ὅτι ἔλεγεν ἀφεῖναι αὐτοῖς τὸν Πηνειὸν ποταμὸν. ἔστι δὲ οὕτως. ἡ Θετταλία ὑπὸ πολλῶν ἔχεται ὄρων λέγει δὲ ταῦτα τέμπε, ἐξ ἐνός δὲ ὄρους, τοῦ Πηλίου, καὶ ποταμὸς κατήγεται, ὅς ἀοίκητον ἐποίησε τὴν χώραν. πεδιάς γὰρ οὐσα, πληρουμένη τε ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ, ἀοίκητος ἐγένετο. σεισμοῦ δὲ συμβάντος ἐσχίσθη τὸ ὄρος, καὶ εἰς τοὺς κοίλους ἑαυτοῦ ἐδέχετο τὸν ποταμὸν. ἐντεῦθεν ἡ μὲν πεδιάς ἐξηραίνετο, ἐτέρωσε δὲ ὁ ποταμὸς προεχώρει, καὶ παρεῖχεν οἰκείσθαι τὴν γῆν. τοῦτο οὖν τὸ ὄρος, ὅπερ ὁ σεισμὸς ἔρηξεν, ἠπέιλθη φράττειν, καὶ διὰ τοῦ ποταμοῦ εἰς τὸ πρότερον σχῆμα ἀγαγεῖν τὸν τόπον, εἰ μὴ συμπράξει ἐν αὐτῷ, καὶ τὴν πόλιν ἀοίκητον ἔσσειαί...

Scholía Vetera στον Πίνδαρο 4.246α

Πετραῖος τιμᾶται Ποσειδῶν παρὰ Θεσσαλοῖς, ὅτι διατεμὼν τὰ ὄρη τὰ Θετταλικά, φημί δὴ τὰ Τέμπε, πεποίηκε δι' αὐτῶν ἐπιτρέχειν τὸν ποταμὸν, πρότερον διὰ μέσης τῆς πόλεως ῥέοντα καὶ πολλὰ

Scholía Vetera στον Λουκιανό 24.11.5

Ἄλυμπον τὸν Μακεδονικὸν Ἄλυμπον λέγει, ὅς ἐπ' ἀριστερᾷ τοῦ Πηνειοῦ καὶ τῶν Θεσσαλικῶν ἐστὶ Τεμπῶν, ὄρος ὑψηλὸν καὶ μέγα καὶ μέχρι Πέλλης παρατεῖνον.

Scholía Vetera στον Διονύσιο Περιγητή 916

Τέμπεα, ἤτοι τὰ μεγάλα στενώματα. Κυρίως γὰρ τὰς διόδους καὶ τὰ στενώματα λέγει τῶν ὄρων.

Ἡσύχιος, Λεξικόν ταυ.463

τέμπε· τὰ σύνδενδρα χωρία. τινὲς δὲ τὰ στενά τῶν ὄρων.

Στέφανος Βυζάντιος, Ἐθνικά 423.12

Λυταί, χωρίον Θεσσαλίας, διὰ τὸ λῦσαι τὰ Τέμπε Ποσειδῶνα καὶ σκεδάσαι τὸ ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ὕδωρ.

Σουίδα, Λεξικόν ταυ.302-303

Τέμπεα· τὰ κοιλώματα.

Τέμπε μεταξὺ τῶν Θετταλίας ὄρων περὶ τὸν Ἄλυμπον καὶ τὴν Ὀσσαν στενά. καθόλου δὲ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὄρεσι στενόταται διεκβολαί. καὶ οἱ σύνδενδροὶ τόποι. ἰδίως δὲ Μακεδονικά ὄρη οὕτω καλούμενα, καὶ οἱ στενοὶ τόποι. Ἡρόδοτος, ὅτι μετὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην Θετταλοὶ ἐμῆδισαν, δείσαντες τὴν ἀπόφραξιν τῶν Τεμπῶν.

Ἀνέμων Θέσεις καὶ Προσηγορίαι ἐκ τῶν Ἀριστοτέλους Περί Σημείων 973β

Ζέφυρος. καὶ οὗτος τότε τὸ ὄνομα διὰ τὸ ἀφ' ἐσπέρας πνεῖν. ἡ δὲ ἐσπέρα ... Ἰάπυξ. οὗτος ἐν Τάραντι Σκυλητίνος ἀπὸ χωρίου Σκυλαντίμου. κατὰ δὲ οραλεοντο Φρυγίας. ὑπὸ δὲ τινων Φαραγγίτης. πνεῖ γὰρ ἕκ τινος φάραγγος τῶν κατὰ τὸ Πηγαῖον. παρὰ πολλοῖς δὲ Ἀργέστης. Θρακίας κατὰ μὲν Θράκην Στρυμονίας (πνεῖ γὰρ ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ), κατὰ δὲ τὴν Μεγαρικὴν Σκίρρων ἀπὸ τῶν Σκιρρωνίδων πετρῶν, ἐν δὲ Ἰταλία καὶ Σικελία Κίρκας διὰ τὸ πνεῖν ἀπὸ τοῦ Κιρκαίου. ἐν δὲ Εὐβοίᾳ καὶ Λέσβῳ Ὀλύμπιας, τὸ δὲ ὄνομα ἀπὸ τοῦ Πιερικοῦ Ὀλύμπου. ὀχλεῖ δὲ Πυρραῖους. ὑπογέγραφα δὲ σοὶ καὶ τὰς θέσεις αὐτῶν, ὡς κείνται καὶ πνεοῦσιν, ὑπογράψας τὸν τῆς γῆς κύκλον, ἵνα καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν σοὶ τεθῶσιν.

Θεόφραστος, Fragmenta 5.27.1

Γίνεται δὲ καὶ ἀνάκλασις τις τῶν ἀνέμων ὥστ' ἀντιπνεῖν αὐτοῖς, ὅταν ὑψηλοτέρους τόποις προσπνεύσαντες ὑπερᾶραι μὴ δύνωνται. Διὸ ἐνιαχοῦ τὰ νέφη τοῖς πνεύμασιν ὑπεναντία φέρεται καθάπερ περὶ Αἰγείας τῆς Μακεδονίας βορέου πνεόντος

πρὸς τὸν βορέαν. Αἴτιον δ' ὅτι τῶν ὀρῶν ὄντων ὑψηλῶν τῶν τε περὶ τὸν Ὀλύμπου καὶ τὴν Ὀσσαν τὰ πνεύματα προσπίπτοντα καὶ οὐχ ὑπεραίροντα τούτων ἀνακλᾶται πρὸς τούναντιον, ὥστε καὶ τὰ νέφη κατώτερα ὄντα φέρουσιν ἐναντίως. Συμβαίνει δὲ καὶ αὐτὸ τοῦτο παρ' ἄλλοις.

Θεόφραστος, *Fragmenta* 5.31.1

Ὅτι δὲ συμβαίνει κατὰ τὴν ὥραν τοὺς ἐτησίας ἐπαίρεσθαι καὶ τὴν τροπαίαν πνεῖν περὶ Μακεδονίαν ὥσπερ σύμπτωμα θετέον. Πανταχοῦ γὰρ τῆς μεσημβρίας ἀπολήγει τὰ πνεύματα διὰ τὸν ἥλιον, ἅμα δὲ τῇ δείλῃ πάλιν αἶρεται. Συμβαίνει δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν τὴν τε τροπαίαν πρὸς ταῖς ἀπογείαις αὔραις καὶ τοὺς ἐτησίας ἐπαίρεσθαι πάλιν· οὐ γὰρ δὴ τὴν ἀνάκλασιν τὴν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὀσσης τῶν ἐτησίων αἰτιατέον ἢ μὴ ἐρμηνεύουσιν ἢ μέτριοι παντελῶς. Τὰ μὲν οὖν συμπτώματα πειρατέον ἅπασι διαιρεῖν.

Θεόφραστος, *Fragmenta* 6.43.1

>Επὶ πλειάδι δυομένη ἐὰν λάμψη κατὰ Πάρνηθα καὶ Βρίληττον καὶ Ὑμηττον, ἐὰν μὲν ἅπαντα καταλάμψη μέγαν χειμῶνα σημαίνει, ἐὰν δὲ τὰ δύο ἐλάττω, ἐὰν δὲ Πάρνηθα μόνον εὐδιεινόν· καὶ ἐὰν χειμῶνος ὄντος νεφέλη μακρὰ ἐπὶ τὸν Ὑμηττον ἢ χειμῶνος ἐπίτασιν σημαίνει. Ἄθως καὶ Ὀλυμπος καὶ ὅλως ὄρεων κορυφαὶ κατεχόμεναι ὑπὸ νεφελῶν χειμέριον. Ἐὰν εὐδίας γινομένης νεφέλιον φαίνεται ἐν τῷ ἀέρι, παρατεταμένον καὶ τιλλόμενον οὐπὼ παύεται ὁ χειμῶν.

Θεόφραστος, *Fragmenta* 6.51.5

Ὀλυμπος δὲ καὶ Ἄθως καὶ ὅλως τὰ ὄρη τὰ σημαντικὰ ὅταν τὰς κορυφὰς καθαρὰς ἔχωσιν εὐδίαν σημαίνει. Καὶ ὅταν τὰ νέφη πρὸς τὴν θάλασσαν αὐτὴν παραζωνύη εὐδιεινόν. Καὶ ὅταν ὕσαντος πρὸς δυσμὰς χαλκῶδες τὰ νέφη χρῶμα ἔχη· εὐδία γὰρ ὡς τὰ πολλὰ τῆ ὑστεραία.

Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Αἰτίων* (lib.2-6) 5.12.4.1

πνεῖ δὲ τὰ πνεύματα τὰ ἀποκαίοντα περὶ γε τοὺς κατὰ τὴν <Ελλάδα τόπους ἀπὸ δυσμῶν ὥσπερ ὁ >Ὀλυμπίας ὁ ποιῶν ἄλλοθι τε καὶ ἐν Χαλκίδι τὸν καλούμενον καυθμόν·

Θεόφραστος, *Περὶ Φυτῶν Ἱστορίας* 4.14.11.7

οἶον ἐν Χαλκίδι τῆς Εὐβοίας Ὀλυμπίας ὅταν πνεύση μικρὸν πρὸ τροπῶν ἢ μετὰ τροπὰς χειμερινὰς ψυχρὸς· ἀποκαίει γὰρ τὰ δένδρα καὶ οὕτως αὐα ποιεῖ καὶ ξηρὰ ὡς οὐδ' ἂν ὑπ' ἡλίου καὶ χρόνου πολλοῦ γένοιτ' ἂν, δι' ὃ καὶ καλοῦσι καυθμόν·

Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 3.99.14

Καλλίστρατος ἐν ζ' Συμμίκτων φησὶν ὡς ἐστιώμενος παρά τισι Σιμωνίδης ὁ ποιητῆς (κραταιοῦ καύματος ὥρα) καὶ τῶν οἰνοχόων τοῖς ἄλλοις μισγόντων εἰς τὸ ποτὸν χιόνος, αὐτῷ δὲ οὐ, ἀπεσχεδίασε τότε τὸ ἐπίγραμμα ('167 B'4)

τὴν ῥά ποτ' Οὐλύμποιο περὶ πλευρὰς ἐκάλυπεν ὠκύς ἀπὸ Θρήκης ὀρνύμενος Βορέης· ἀνδρῶν δ' ἀχλαίνων ἔδακεν φρένας, αὐτὰρ ἐκάμφθη ζωὴ Πιερίην γῆν ἐπιεσσαμένη ἔν τις ἐμοὶ καὶ τῆς χεῖτω μέρος. οὐ γὰρ ἔοικε θερμὴν βαστάζειν ἀνδρὶ φίλῳ πρόποσιν.

Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 3.99.20

τὴν ῥά ποτ' Οὐλύμποιο περὶ πλευρὰς ἐκάλυπεν ὠκύς ἀπὸ Θρήκης ὀρνύμενος Βορέης ἀνδρῶν δ' ἀχλαίνων ἔδακεν φρένας, αὐτὰρ ἐκάμφθη ζωὴ Πιερίην γῆν ἐπιεσσαμένη ἔν τις ἐμοὶ καὶ τῆς χεῖτω μέρος. οὐ γὰρ ἔοικε θερμὴν βαστάζειν ἀνδρὶ φίλῳ πρόποσιν.

Ἡσύχιος, *Λεξικόν ὀμικρον*.655

Ὀλυμπίου πνοαί. Ὀλυμπίας ἄνεμός ἐστιν ὁ ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου πνέων Ζέφυρος

Ὀλυμπος Μακεδονικός

Ἡσιόδου, *Fragmenta* (Ἠοίαι) 7.1

ἢ δ' ὑποκυσαμένη Δίη γείνατο τερπικεράνῳ υἱε δῶα, Μάγνητα Μακηδόνα θ' ἱπποχάρμην, οἷ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλύμπου δώματ' ἔναιον.

Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι* 1.56.6

<Ἱστορέων δὲ εὗρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ >Αθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικοῦ γένεος, τοὺς δὲ τοῦ >Ἰωνικοῦ. Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ὄντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ <Ελληνικὸν ἔθνος. Καὶ τὸ μὲν οὐδαμῆ κα ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα. >Επὶ μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλείας οἴκεε γῆν τὴν φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλλήνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ τὸν Ὀλύμπου χώραν, καλεομένην δὲ <Ἰστιαιώτιν ἐκ δὲ τῆς <Ἰστιαιώτιδος ὡς ἐξάνεστη ὑπὸ Καδμείων, οἴκεε ἐν Πίνδῳ, Μακεδόνων καλεόμενον· ἐνθεῦτεν δὲ αὐτίς ἐς τὴν Δρυοπίδα μετέβη, καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτως ἐς Πελοπόννησον ἔλθον Δωρικὸν ἐκλήθη.

Ἰωάννης Γραμματικὸς Ἀλεξανδρινός (Φιλόπονος), *Σχόλια στα Μετεωρολογικά του Ἀριστοτέλη* 14.1.26.30

(Διὰ τί μὴ συνίσταται νέφη ἐν τῷ πολὺ τῆς γῆς ὑπερανεστηκότη τόπω; ὅτι γὰρ οὐ συνίσταται, ἐκ τῆς μακρᾶς ἱστορίας ἐστὶ δηλον. τὰ γὰρ ὑψηλότατα τῶν ὀρῶν ὑπερνεφῆ τ' ἐστὶ καὶ ὑπερήνεμα.) τέφραν γὰρ ἐν τισὶ τούτων ἀποθέμενοί τινες ἢ καὶ ἐκ θυσίων τῶν ἐν ἐκείνοις γενομένων ἀπολελοιπότες, μετὰ πλείστοις ἐνιαυτοῦς περιεργασάμενοι, κειμένην εὐρον αὐτὴν οὕτως ὡς ἔθεσαν. καὶ ἐν Κυλλήνῃ δέ φασι (Ἀρκαδίας δ' ὄρος ἐστὶ τοῦτο λίαν ὑψηλόν) θύσαντές τινες ἐν τῷ ἐπίοντι θέρει πάλιν θύσαι ἀνελεθόντες ἔτι τὴν τέφραν τῶν ἱερείων οὕτω κειμένην εὐρον μῆτε ὑπ' ὄμβρων κατακλυσθεῖσαν μῆτε ὑπὸ πνευμάτων διεσκεδασμένην. ἱστορεῖ δὲ Πλούταρχος καὶ γράμματα μείναι εἰς ἑτέραν τῶν ἱερείων ἀνάβασιν ἐκ τῆς προτέρας ἐν τῷ Ὀλύμπῳ τῷ Μακεδονικῷ.

Θεόφραστος, Περί Φυτῶν Ιστορίας 3.15.5.4

ψυχρὸς δὲ καὶ ὁ Ὀλύμπος ὁ Μακεδονικὸς

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.197.10

Ὀλυμπον μὲν νοητέον τὸ Μακεδονικὸν ὄρος, οὐρανὸν δὲ τὸν ὑπὲρ τὰ νέφη τόπον, ὃς ποτὲ μὲν κλείεται, ὅσα καὶ πύλαις, τοῖς νέφεσι

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.199.20

Καὶ οὕτω μὲν ἐνταῦθα μετρεῖ κατὰ ἀρίστον σχῆμα τὸ ὅσον καὶ τὸ τόσον, ἵνα δηλώσῃ ταχυτάτην ἐξ Ὀλύμπου τοῦ Μακεδονικοῦ κίνησιν ἵππων εἰς τὴν Τροίαν. ἀλλαχοῦ δὲ ἐξ ἀριθμοῦ ἀρισμένου τὸ αὐτὸ παριστῶν φησιν, ὡς τρία βήματα διαβάαντες οἱ τοῦ Ποσειδῶνος ἵπποι

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.44.25

Ὅτι Ὀλύμπος παρὰ τῷ ποιητῇ ὄρος Μακεδονίας ἢ καθ' Ἡρόδοτον Θεταλίας ὑψηλότατον

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 14.226α

Aríston. Πιερίην δ' ἐπιβάσα <καὶ Ἡμαθίην ἐρατεινήν>· ὅτι Μακεδονικὸς Ὀλύμπος θεῶν οἰκητήριον. ἢ γὰρ Πιερία τούτου ἀκρόρεια, καὶ Ἡμαθία τὸ πρότερον ἢ Μακεδονία ἐκαλεῖτο. παράκειται δὲ καὶ ἡ Θράκη. καὶ ἐν Ὀδυσσεΐα ἐπὶ τοῦ Ἑρμοῦ (Πιερίην δ' ἐπιβάς ἐξ αἰθέρος ἔμπεσε πόντω) (ε 50).

ex. Πιερίην δ' ἐπιβάσα καὶ Ἡμαθίην· Μακεδὼν ὁ Διὸς καὶ αἰθυίας κατέχων χώραν περὶ Θράκην Μακεδονίαν ἀφ' ἑαυτοῦ προσηγόρευσεν. ἴσχει δὲ παῖδας δύο, Ἄμαθον καὶ Πίερον, ὧν αἱ πόλεις ἐν Μακεδονίᾳ. b(BCE3)T

ex. Πιερίην· οἱ μὲν μέρος Ὀλύμπου, οἱ δὲ χώραν ἀπὸ νύμφης ἢ Πίερος τοῦ Ἐλευθῆρος. Ἡμαθία δὲ πρῶν ἢ Μακεδονία. T D Μακεδὼν ὁ Διὸς - ἱερὸν Μουσῶν.

ex. <Πιερίην δ' ἐπιβάσα' ἐφ' ἵπποπόλων

<Θρηκῶν ὄρεα νιφόνετα>· ἄκρως κατονομάζει τοὺς τόπους, τὰς ὁμόρους χώρας διεξιῶν, b(BCE3)T ὡς καὶ ἐν Ὀδυσσεΐα

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.44 (Scholia Recentiora Theodori Meliteniotis)

Ὀλύμπου| ὄρος Μακεδονίας ὁ Ὀλύμπος, τὸ σφαιροειδὲς τῆς φ<ύσεως> καὶ ὁ οὐρανός.

Απολλώνιος Σοφιστής, Λεξικόν κατὰ στοιχείον της τε Ιλιάδος και Οδυσσεΐας 120.9

Ὀλύμπος τινὲς ὄρος Μακεδονίας.

Scholía Vetera στον Λουκιανό 24.11.5

Ὀλυμπον| τὸν Μακεδονικὸν Ὀλυμπον λέγει, ὃς ἐπ' ἀριστερᾷ τοῦ Πηνειοῦ καὶ τῶν Θεσσαλικῶν ἐστί Τεμπῶν, ὄρος ὑψηλὸν καὶ μέγα καὶ μέχρι Πέλλης παρατεῖνον.

Θεόφραστος, Περί Φυτῶν Ιστορίας 3.2.5.1

οὐ μὴν ἀλλ' ἐν γε τοῖς μεγάλοις ὄρεσιν, οἷον Παρνησῶ τε καὶ Κυλλήνῃ καὶ Ὀλύμπῳ τῷ Πιερικῷ τε καὶ τῷ Μυσίῳ

Θεόφραστος, Περί Φυτῶν Ιστορίας 4.5.4.7

ἔχει καὶ ὁ Μύσιος Ὀλύμπος πολὺ τὸ κάρυον καὶ τὴν διοσβάλανον, ἔτι δὲ ἄμπελον καὶ μηλέαν καὶ ρόαν ἢ δὲ ἴδη τὰ μὲν οὐκ ἔχει τούτων τὰ δὲ σπάνια. περὶ δὲ Μακεδονίαν καὶ τὸν Πιερικὸν Ὀλυμπον τὰ μὲν ἐστί τὰ δ' οὐκ ἐστί τούτων

Στράβων, Γεωγραφικά 13.1.53.21

τὸν δὲ Αἰνείαν μετ' Ἀγχίσου τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ παιδὸς Ἀσκανίου λαὸν ἀθροίσαντα πλεῦσαι καὶ οἱ μὲν οἰκῆσαι περὶ τὸν Μακεδονικὸν Ὀλυμπον φασίν, οἱ δὲ περὶ Μαντίνειαν τῆς Ἀρκαδίας κτίσαι Καπύας, ἀπὸ Κάπυος θέμενον τούνομα τῷ πολισμάτι, οἱ δ' εἰς Αἴγεσταν κατάραι τῆς Σικελίας σὺν Ἐλύμφῳ Τρωὶ καὶ Ἐρκα καὶ Λιλύβαιον κατασχεῖν, καὶ ποταμοὺς περὶ Αἴγεσταν προσαγορεῦσαι Σκάμανδρον καὶ Σιμόνεντα

Στράβων, Γεωγραφικά 9.5.22.12

οἱ μὲν οὖν Αἰνιᾶνες οἱ πλείους εἰς τὴν Οἶτην ἐξηλάθησαν ὑπὸ τῶν Λαπιθῶν, κἀνταῦθα δὲ ἐδυνάστευσαν ἀφελόμενοι τῶν τε Δωριέων τινὰ μέρη καὶ τῶν Μαλιέων μέχρι Ἡρακλείας καὶ Ἐχίνου, τινὲς δ' αὐτῶν ἔμειναν περὶ Κύφον, Περραιβικὸν ὄρος ὁμώνυμον κατοικίαν ἔχον· οἱ δὲ Περραιβοὶ τινὲς μὲν συσταλέντες περὶ τὰ ἐσπέρια τοῦ Ὀλύμπου μέρη κατέμενον αὐτόθι πρόσχωροι ὄντες Μακεδόσι, τὸ δὲ πολὺ μέρος εἰς τὰ περὶ τὴν Ἀθαμανίαν ὄρη καὶ τὴν Πίνδον ἐξέπεσε· νυνὶ δὲ μικρὸν ἢ οὐδὲν αὐτῶν ἴχνος σώζεται. τοὺς δ' οὖν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεχθέντας Μάγνητας ὑστάτους ἐν τῷ Θεταλικῷ καταλόγῳ νομιστέον τοὺς ἐντὸς τῶν Τεμπῶν ἀπὸ τοῦ Πηνειοῦ καὶ τῆς Ὀσσης ἕως Πηλίου, Μακεδόνων τοῖς Πιεριώταις ὁμόρους τοῖς ἔχουσι τὴν τοῦ Πηνειοῦ περῖαν μέχρι τῆς θαλάττης.⁹⁴

Πανσανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Ηλιακῶν Β') 6.5.5.1

οὗτοι πολλὰκις οἱ λέοντες καὶ ἐς τὴν περὶ τὸν Ὀλυμπον πλανῶνται χώραν τούτου δὲ τοῦ ὄρους ἢ μὲν ἐς Μακεδονίαν πλευρά, ἢ δὲ ἐπὶ Θεσσαλοῦς καὶ τὸν ποταμὸν τέτραπται τὸν Πηνεϊόν. ἐνταῦθα ὁ Πουλυδάμας λέοντα ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, μέγα καὶ ἄλκιμον θῆριον, κατειργάσατο οὐδενὶ ἐσκευασμένος ὄπλα.

Πανσανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά) 9.40.7.5

οὐ γάρ τι Μακεδόσιν ἰσθάναι τρόπαια ἦν νενομισμένον. λέγεται δὲ ὑπὸ Μακεδόνων Καρανὸν βασιλεύοντα ἐν Μακεδονίᾳ κρατῆσαι μάχῃ Κισσέως, ὃς ἐδυνάστευεν ἐν χώρᾳ τῇ ὁμόρῳ· καὶ ὁ μὲν τρόπαιον ὁ Καρανὸς κατὰ νόμους τοὺς Ἀργείων ἔστησεν ἐπὶ τῇ νίκῃ· ἐπελθόντα δὲ φασιν ἐκ τοῦ Ὀλύμπου λέοντα ἀνατρέψαι τε τὸ τρόπαιον καὶ ἀφανισθῆναι, συνεῖναι τε

γνώμη Καρανόν [δὲ] οὐκ εὖ βουλευσασθαι βαρβάρους τοῖς περιοικοῦσιν ἐς ἔχθραν ἐλθόντα ἀδιάλλακτον, καταστήναι τε χρῆναι [γὰρ] μήτε ὑπὸ αὐτοῦ Καρανοῦ μήτε ὑπὸ τῶν ὕστερον βασιλευσόντων Μακεδονίας τρόπαια ἴστασθαι, εἰ ἐς εὐνοιάν ποτε τοὺς προσχώρους ὑπάξονται. μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ καὶ >Αλέξανδρος, οὐκ ἀναστήσας οὔτε ἐπὶ Δαρείῳ τρόπαια οὔτε ἐπὶ ταῖς >Ινδικαῖς νίκαις.

Ἰππόλυτος, Χρονικόν 235.1

Ὅρη δὲ ὀνομαστά εἰσιν ἐν τῇ γῆ δώδεκα· (1) Λίβανος ἐν τῇ Συρία μεταξύ Βύβλου καὶ Βηρυτοῦ (2) Καύκασος ἐν τῇ Σκυθία (3) Ταῦρος ἐν τῇ Κιλικία καὶ Καππαδοκία (4) Ἄτλας ἐν τῇ Λιβύῃ ἕως τοῦ μεγάλου ποταμοῦ (5) Παρνασὸς ἐν τῇ Φωκίδι (6) Κιθαιρῶν ἐν τῇ Βοιωτία (7) Ἐλικῶν ἐν τῇ Τελμισῶ (8) Παρθένιον ἐν τῇ Εὐβοία (9) Ναυσαῖον τὸ καὶ Σινᾶ ἐν τῇ Ἀραβία (10) Λυκάβαντος ἐν Ἰταλία καὶ Γαλλία (11) Πίνιον ὁ καὶ Μίμας ἐν τῇ Χίῳ (12) Ὀλυμπος ἐν τῇ Μακεδονία.

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 427.12

Μακεδονία ἡ χώρα, ἀπὸ Μακεδόνοιο τοῦ Διὸς καὶ Θυίας τῆς Δευκαλίωνος, [ὡς φησιν <Ἡσίοδος ὁ ποιητῆς [ἢ δ' ὑποκουσαμένη Διι γείνατο τερπικεραύνῳ ὕει δύο, Μάγνητα Μακηδόνα θ' ἰππιόχαρμην, οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλυμπον δώματ' ἔναιον.] ἄλλοι δ' ἀπὸ Μακεδόνοιο τοῦ Αἰόλου, ὡς Ἑλλάνικος ἱερείων πρώτη τῶν ἐν Ἄργει [καὶ Μακεδόνοιο τοῦ [Αἰόλου] οὕτω νῦν Μακεδόνες καλοῦνται, μόνοι μετὰ Μυσῶν τότε οἰκοῦντες] λέγεται δὲ καὶ Μακεδονίας μοῖρα Μακετία, ὡς Μαρσύας ἐν πρώτῳ Μακεδονικῶν [καὶ τὴν Ὀρεστείαν δὲ Μακετίαν λέγουσιν ἀπὸ τοῦ Μακεδόνοιο] ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην Μακεδονίαν Μακετίαν οἶδεν ὀνομαζομένην Κλειδήμιος ἐν πρώτῳ Ατθίδος [καὶ ἐξωκίσθησαν ὑπὲρ τὸν Αἰγιαλὸν ἄνω τῆς καλουμένης Μακετίας.] τὸ ἐθνικὸν Μακεδῶν ὁμοφώνως τῷ κτιστῇ, κοινὸν τῷ γένει, καὶ Μακεδονίς θηλυκῶς, καὶ Μακεδῶν ἀντὶ τοῦ Μακεδονικός. λέγεται καὶ Μακεδόνιος καὶ Μακεδονική ἡ χώρα. λέγεται καὶ Μακέτης ἀρσενικῶς καὶ Μακέτις γυνή καὶ Μάκεσσα ἐπιθετικῶς, ὡς <Ἡρακλείδης, καὶ Μάκεττα διὰ δύο ττ καὶ δι' ἐνός τ.

Ἡσύχιος, Λεξικόν π.2339.1 καὶ μ.1949.1

Πίπλ(ε)ῖαι αἱ Μοῦσαι ἐν τῷ Μακεδονικῷ Ὀλύμπῳ, ἀπὸ κρήνης Πιπλείας Μυσίων Ὀλυμπίων ἐπεὶ πλείους εἰσὶν Ὀλυμποὶ Μακεδονίας καὶ Θετταλίας ἔνιοι δὲ δεκατέσσαρας ἠρίθμησαν

Σουίδα, Λεξικόν π.1949.1

Πολυδάμας, Σκοτουσσαῖος, παγκρατιαστής ὃς ἐγένετο μέγιστος τῶν κατ' αὐτὸν πάντων ἀνθρώπων ὃς καὶ νέος ὢν ἀπέκτεινε λέοντα ἐν τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας, οὐδενὶ ἐσκευασμένους ὄπλα.

ἀναβῆναι δυνατὸν Ὀλυμπον

Στράβων, Γεωγραφικά 4.6.12.17

αὐτὸς ἀνὴρ περὶ τοῦ μεγέθους τῶν Ἄλπεων καὶ τοῦ ὕψους λέγων παραβάλλει τὰ ἐν τοῖς Ἑλλήσιν ὄρη τὰ μέγιστα, τὸ Ταῦγετον τὸ Λύκαιον Παρνασσὸν Ὀλυμπον Πήλιον Ὀσσαν, ἐν δὲ Θράκῃ Αἴμον <Ροδόπην Δούνακα· καὶ φησιν ὅτι τούτων μὲν ἕκαστον μικροῦ δεῖν αὐθημερὸν εὐζῶνις ἀναβῆναι δυνατὸν, αὐθημερὸν δὲ καὶ περιελθεῖν, τὰς δ' Ἄλπεις οὐδ' ἂν πεμπτῆσις ἀναβαίη τις·

Ρεύματα ριπιδίων καὶ οὐρύγματα τοῦ Αἰμιλίου

Πλούταρχος, Αἰμίλιος Παῦλος 14.1.1

Ἐνοχλουμένων δὲ τῶν ἀνθρώπων μάλιστα περὶ τὴν τοῦ ποτοῦ χρεῖαν -καὶ γὰρ ὀλίγον καὶ πονηρὸν ἐπίδμε καὶ συνελεῖ βετο παρ' αὐτὴν τὴν θάλατταν-, ὁρῶν ὁ Αἰμίλιος μέγα καὶ κατηρεφὲς δένδρεσιν ὄρος τὸν Ὀλυμπον ἐπικείμενον, καὶ τεκμαιρόμενος τῇ χλωρότητι τῆς ὕλης ναμάτων ἔχειν ἀρχὰς διὰ βάθους ὑποφερομένων, ἀναπνοὰς αὐτοῖς [καὶ] φρέατα πολλὰ παρὰ τὴν ὑπῄρεια ἀρρυττε. τὰ δ' εὐθὺς ἐπίμπλατο ρευμάτων καθαρῶν, ἐπισυνδιδόντος ὀλκῆ καὶ φορᾶ τοῦ θλιβομένου πρὸς τὸ κενούμενον.

Σουίδα, Λεξικόν δέλτα.654.1

Διαμησάμενος· διορύξας. διαμησάμενος γὰρ πᾶσαν τὴν ὑπὸ τὰ κράσπεδα τοῦ Ὀλύμπου ἄμμον ὕδωρ πολὺ καὶ πότιμον εὔρεν. καὶ αὐθις διαμησάμενος τὴν χιόνα τὴν ἐπ' αὐτῇ ἐξωκοδόμει τὸν κρημνόν.

Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία 297.3

23. Ἐντεῦθεν ὁ κατ' αὐτοῦ πόλεμος Παύλῳ ἀνετέθη τῷ Αἰμιλίῳ τὸ δεύτερον ὑπατεύοντι. ὃς σπουδῇ κομισθεὶς εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν προκαταστησάμενος, βιασάμενος διὰ τῶν Τεμπῶν (ὀλίγοι γὰρ ἐφρούρουσαν αὐτά), ἐπὶ τὸν Περσέα ὤρμησεν. ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος τὸν Ἑλλιον ποταμὸν προσαπέφραξεν ὄντα ἐν μέσῳ, προκαταλαβὼν δὲ καὶ πᾶν τὸ μεταξύ τοῦ τε Ὀλύμπου καὶ τῆς θαλάσσης αἰμασιαῖς καὶ σταυρώμασι καὶ οἰκοδομήμασι ἀπορον ἀπειργάσατο, ἐθάρρει δὲ καὶ τῇ ἀνυδρία τοῦ τόπου, ἐπέρασε μὲν καὶ οὕτως ὁ ὑπατος διελθεῖν, καὶ τῆς ἀνυδρίας ἐπορίσατο ἐπικούρημα. διαμησάμενος γὰρ τὴν ἐν τῇ ὑπῄρεια τοῦ Ὀλύμπου ἄμμον ὕδωρ εὔρε δαυιλῆς τε καὶ πότιμον. κἂν τούτῳ τῶν Ῥοδίων πρέσβεις ἀφίκοντο πρὸς αὐτὸν ἀπὸ τῆς αὐτῆς θρασυτήτος ἀφ' ἧς καὶ ἐς τὴν Ῥώμην πρὶν ἐπρεσβεύσαντο. ὁ δὲ οὐδὲν εἰπὼν πλέον αὐτοῖς ἢ ὅτι μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἀπόκρισιν δώσει, ἀπέπεμψεν αὐτούς. ὡς δὲ προσβάλλων οὐδὲν ἐπέβαινε, ἔμαθε δὲ τὰ ὄρη ὄντα πονορέσιμα, μέρος τι τοῦ στρατοῦ ἐπὶ τῇ δυσπροσδοκίᾳ αὐτῶν ὑπερβολῆν ἔπεμψε, καταληγόμενον τὰ ταύτη ἐπικαίρα, (διὰ γὰρ τὸ δυσπρόσιτον καὶ ἐλαχίστην εἶχε φρουράν), αὐτὸς δὲ τῷ λοιπῷ τοῦ στρατεύματος προσέμιξε τῷ Περσεῖ, ἵνα μὴ τι ὑποτοπήσας φυλακῆν τῶν ὄρων ἀκριβεστέρην ποιήσασαιτο. καὶ μετὰ τοῦτο καταληφθέντων τῶν ἄκρων νυκτὸς πρὸς τὰ ὄρη ὤρμησε, καὶ πῆ μὲν λαθῶν, πῆ δὲ

βιασάμενος υπερέβαλεν αὐτά. ὁ μαθὼν ὁ Περσεύς, καὶ δείσας μὴ κατὰ νότου αὐτῷ προσπέσῃ ἢ καὶ τὴν Πύδναν προκατάσχη, (καὶ γὰρ τὸ ναυτικὸν ἅμα τὸ τῶν Ῥωμαίων παρέπλεϊ), τὸ τε ἔρυμα τὸ πρὸς τῷ ποταμῷ ἐξέλιπε, καὶ πρὸς τὴν Πύδναν ἐπειχθεὶς πρὸ τῆς πόλεως ἐστρατοπεδεύσατο. καὶ ἦλθε μὲν καὶ ὁ Παῦλος [Zonaras 9, 23, 5–10 (2, 272, 13 sqq. B. = 2, 316, 31 sqq. D.)]

Περὶ φυτῶν καὶ ζώων ιστορίας

Ομηρικός Ὕμνος Εἰς Ερμῆν 68

>Ἡέλιος μὲν ἔδυνε κατὰ χθονὸς ὠκεανὸν δὲ αὐτοῖσιν θ' ἵπποισι καὶ ἄρμασιν, αὐτὰρ ἄρ' <Ερμῆς Πιερίης ἀφίκανε θεῶν ὄρεα σκίοεντα, ἔνθα θεῶν μακάρων βόες ἄμβροτοι αὐλῖν ἔχεσκον βοσκόμεναι λειμῶνας ἀκηρασίους ἐρατεινούς.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 1.9.3.1

Ἔστι δὲ τὰ μὲν ἀείφυλλα τὰ δὲ φυλλοβόλα. τῶν μὲν ἡμέρων ἀείφυλλα ἐλάα φοινῆξ δάφνη μύρρινος πεύκης τι γένος κυπάριττος· τῶν δ' ἀγρίων ἐλάτη πεύκη ἄρκευθος μίλος θυία καὶ ἦν >Αρκάδες καλοῦσι φελλόδρυν φιλυρέα κέδρος πίτυς ἀγρία μυρική πύξος πρίνος κήλαστρον φιλύκη ὀξυάκανθος ἀφάρκη, ταῦτα δὲ φύεται περὶ τὸν Ὀλυμπον, ἀνδράχλη κόμαρος τέρμιθος ἀγρία δάφνη. δοκεῖ δ' ἡ ἀνδράχλη καὶ ὁ κόμαρος τὰ μὲν κάτω φυλλοβολεῖν τὰ δὲ ἔσχατα τῶν ἀκρεμόνων ἀείφυλλα ἔχειν, ἐπιφύειν δὲ αἰεὶ τοὺς ἀκρεμόνας.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 3.15.5.1

<Ἡ δὲ πύξος μεγέθει μὲν οὐ μεγάλη, τὸ δὲ φύλλον ὅμοιον ἔχει μυρρίνω. φύεται δ' ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις καὶ τραχέσι· καὶ γὰρ τὰ Κύτωνα τοιοῦτον, οὐδ' ἡ πλείστη γίνεται· ψυχρὸς δὲ καὶ ὁ Ὀλυμπος ὁ Μακεδονικός· καὶ γὰρ ἐνταῦθα γίνεται πλὴν οὐ μεγάλη· μεγίστη δὲ καὶ καλλίστη ἐν Κύρνω· καὶ γὰρ εὐμήκεις καὶ πάχος ἔχουσαι πολὺ παρὰ τὰς ἄλλας. δι' ὃ καὶ τὸ μέλι οὐχ ἡδὺ ὅσον τῆς πύξου.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 3.2.5.1

οὐ μὴν ἀλλ' ἐν γε τοῖς μεγάλοις ὄρεσιν, οἷον Παρνησῶ τε καὶ Κυλλήνῃ καὶ >Ολύμπῳ τῷ Πιερικῷ τε καὶ τῷ Μυσιῷ καὶ εἴ που τοιοῦτον ἕτερον, ἅπαντα φύεται διὰ τὴν πολυειδίαν τῶν τόπων· ἔχουσι γὰρ καὶ λιμνώδεις καὶ ἐνύγρους καὶ ξηροὺς καὶ γεώδεις καὶ πετρώδεις καὶ τοὺς ἀνὰ μέσον λειμῶνας καὶ σχεδὸν ὅσαι διαφοραὶ τῆς γῆς· ἔτι δὲ τοὺς μὲν κοίλους καὶ εὐδαινοὺς τοὺς δὲ μετεώρους καὶ προσηνέμους· ὥστε δύνασθαι παντοῖα καὶ τὰ ἐν τοῖς πεδίοις φέρειν.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 3.11.2.5

οἱ δ' ἐν τῷ >Ολύμπῳ τὴν μὲν ζυγίαν ὄρειον μᾶλλον, τὴν δὲ σφένδαμνον καὶ ἐν τοῖς πεδίοις φύεσθαι· εἶναι δὲ τὴν μὲν ἐν τῷ ὄρει φουμένην ξανθὴν καὶ εὐχρουν καὶ οὐλὴν καὶ στερεάν, ἢ καὶ πρὸς τὰ πολυτελῆ τῶν ἔργων χρώνται, τὴν δὲ πεδεινὴν λευκὴν τε καὶ μανοτέραν καὶ ἦττον οὐλὴν· καλοῦσι δ' αὐτὴν ἐνιοὶ γλείνον, οὐ σφένδαμνον. ... καὶ τῆς ἄρρενος οὐλότερα τὰ ξύλα συνεστραμμένα, καὶ ἐν τῷ πεδίῳ ταύτην φύεσθαι μᾶλλον καὶ βλαστάνειν προῖτερον.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 3.11.5.9

καθάπερ ὀξὺ πελέα τὰ ἄλλα· τὰ δὲ πεδεινὰ μανότερα καὶ ἀχρούστερα καὶ χεῖρω, πλὴν ἀπίου καὶ μηλέας καὶ ἀχράδος, ὡς οἱ περὶ τὸν Ὀλυμπον φασὶν ταῦτα δ' ἐν τῷ πεδίῳ κρείττω καὶ τῷ καρπῷ καὶ τοῖς ξύλοις· ἐν μὲν γὰρ τῷ ὄρει τραχεῖς καὶ ἀκανθώδεις καὶ ὀξώδεις εἰσίν, ἐν δὲ τῷ πεδίῳ λειότεροι καὶ μείζους καὶ τὸν καρπὸν ἔχουσι γλυκύτερον καὶ σαρκωδέστερον· μεγέθει δὲ αἰεὶ μείζω τὰ πεδεινὰ.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 4.5.3.1

Τῶν δὲ ἡμερουμένων ἠκιστὰ φασὶν ἐν τοῖς ψυχροῖς ὑπομένειν δάφνην καὶ μυρρίνην, καὶ τούτων δὲ ἦττον ἔτι τὴν μυρρίνην· σημείον δὲ λέγουσιν ὅτι ἐν τῷ >Ολύμπῳ δάφνη μὲν πολλή, μύρρινος δὲ ὅλως οὐκ ἔστιν.

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 4.5.4.7

ἔχει καὶ ὁ Μύσιος Ὀλυμπος πολὺ τὸ κάρνυον καὶ τὴν διοσβάλανον, ἔτι δὲ ἄμπελον καὶ μηλέαν καὶ ῥόαν ἢ δὲ Ἰδὴ τὰ μὲν οὐκ ἔχει τούτων τὰ δὲ σπάνια περὶ δὲ Μακεδονίαν καὶ τὸν Πιερικὸν Ὀλυμπον τὰ μὲν ἔστι τὰ δ' οὐκ ἔστι τούτων

Θεόφραστος, Περὶ Φυτῶν Ιστορίας 5.7.7.1

ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ Εὐβοϊκὴ καρύα, καὶ πρὸς γε τὴν κατόρυξιν ἔτι μᾶλλον ἀσαπῆς. πύξω δὲ χρώνται μὲν πρὸς ἔνια, οὐ μὴν ἀλλ' ἢ γε ἐν τῷ >Ολύμπῳ γινομένη διὰ τὸ βραχεῖά τε εἶναι καὶ ὀξώδης ἀχρεῖος.

Πανσανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Ἡλιακῶν Β') 6.5.5.1

οὔτοι πολλάκις οἱ λέοντες καὶ ἐς τὴν περὶ τὸν Ὀλυμπον πλανῶνται χώραν τούτου δὲ τοῦ ὄρους ἢ μὲν ἐς Μακεδονίαν πλευρά, ἢ δὲ ἐπὶ Θεσσαλοῦς καὶ τὸν ποταμὸν τέτραπται τὸν Πηνειόν. ἐνταῦθα ὁ Πουλυδάμας λέοντα ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, μέγα καὶ ἄλκιμον θηρίον, κατειργάσατο οὐδενὶ ἐσκευασμένος ὄπλῳ.

Πανσανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά) 9.40.8.1

λέγεται δὲ ὑπὸ Μακεδόνων Καρανὸν βασιλεύοντα ἐν Μακεδονίᾳ κρατῆσαι μάχη Κισσέως, ὃς ἐδυνάστευεν ἐν χώρᾳ τῇ ὁμόρῳ καὶ ὁ μὲν τρόπαιον ὁ Καρανὸς κατὰ νόμους τοὺς Ἀργείων ἔστησεν ἐπὶ τῇ νίκῃ ἐπελθόντα δὲ φασὶν ἐκ τοῦ Ὀλύμπου λέοντα ἀνατρέψαι τε τὸ τρόπαιον <καὶ> ἀφανισθῆναι, <συνεῖναι τε> γνάμη Καρανὸν [δὲ] οὐκ εὖ βουλευσασθαι βαρβάρους τοῖς περιοικοῦσιν ἐς ἔχθραν ἐλθόντα ἀδιάλλακτον, καταστηναί <τε> χρῆναι [γὰρ] μῆτε ὑπὸ αὐτοῦ Καρανοῦ μῆτε ὑπὸ τῶν ὕστερον βασιλευσόντων Μακεδονίας τρόπαια ἴστασθαι, εἰ ἐς εὐνοϊάν ποτε τοὺς προσχώρους ὑπάξονται. μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ καὶ Ἀλέξανδρος, οὐκ ἀναστήσας οὔτε ἐπὶ Δαρείῳ τρόπαια οὔτε ἐπὶ ταῖς Ἰνδικαῖς νίκαις.

Ἀθηνῶσις, Δειπνοσοφισταί 7.130.9

ΤΕΥΘΟΣ. ὁ δὲ τεῦθος (p. 324 R) μόνῳ τούτῳ διαφέρει, τῷ μεγέθει· γίνεται δὲ καὶ τριῶν σπιθαμῶν. τὸ δὲ χρώμα ἐστίν

ὑπέρυθρος καὶ τῶν ὀδόντων τὸν μὲν κάτω ἐλάττονα ἔχει, τὸν δὲ ἄνω μείζονα, ἄμφω δὲ μέλανας καὶ ὁμοίους ὕγχει ἰέρακος. ἀναπτυχθεὶς δὲ κοιλιαν ἔχει ὁμοίαν ταῖς ὑδαίαις. ἐν δὲ ε' μορίων (p. 550 b 14) βραχύβιὰ φησιν εἶναι τὸν τεύθον καὶ τὴν σπηλίαν. >Αρχέστρατος δ' ὁ πᾶσαν γῆν καὶ θάλασσαν διὰ γαστριμαργίαν περιελθὼν [πλεύσας] φησι (fr. 43 R): τευθίδες ἐν Δίῳ τῷ Πιερικῷ παρὰ χεῦμα Βαφύρα· καὶ ἐν >Αμβρακία παμπληθέας

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί 7.130.16

Αρχέστρατος δ' ὁ πᾶσαν γῆν καὶ θάλασσαν διὰ γαστριμαργίαν περιελθὼν [πλεύσας] φησι (fr. 43 R): τευθίδες ἐν Δίῳ τῷ Πιερικῷ παρὰ χεῦμα Βαφύρα καὶ ἐν Ἀμβρακία παμπληθέας ὄψει.

Σουίδα, Λεξικόν πι.1949.1

Πολυδάμας, Σκοτουσσαῖος, παγκρατιαστής ὃς ἐγένετο μέγιστος τῶν κατ' αὐτὸν πάντων ἀνθρώπων. ὃς καὶ νέος ὢν ἀπέκτεινε λέοντα ἐν τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας, οὐδενὶ ἐσκευασμένος ὄπλῳ. εἰς ἀγέλην δὲ βοῶν εἰσελθὼν ὁ αὐτὸς τὸν μέγιστον καὶ ἀγριώτατον ταῦρον λαβὼν τοῦ ἐτέρου τῶν ὀπισθίων ποδῶν τῆς χηλῆς κατεῖχεν ἄκρας καὶ οὐκ ἀνίει. ὁ ταῦρος πηδῶν ἀφήκε τε τῷ Πολυδάμαντι τὴν ὄπλην. ὁ αὐτὸς ἄνδρα ἠνίοχον ἐλαύνοντα σπουδῇ τὸ ἄρμα ἐπέσχε τοῦ πρόσω, λαβόμενος τῇ ἐτέρᾳ τῶν χειρῶν τὸ ἄρμα καὶ στήσας τοὺς ἵππους. τούτου Δαρεῖος ὁ νόθος Ἀρταξέρξου υἱὸς ἀκούσας τὰ ἔργα δάροις ἐλθεῖν παρ' αὐτὸν ἐπεισε. τρεῖς δὲ τῶν Ἀθανάτων καλουμένων κατὰ πρόσκλησιν μονομαχήσαντας ὁ Πολυδάμας ἀπέκτεινε. ταῦτα τὰ ἔργα ἐπὶ τοῦ ἀνδριάντος ἐδηλοῦτο ἐν Ὀλυμπίᾳ. ἐμελλε δ' ὑπὸ τῆς ἑαυτοῦ ῥώμης ἀπολέσθαι, ὡς καὶ ἄλλοι οἱ ἐπὶ ἰσχύϊ μέγα φρονήσαντες. ὡς καὶ Ὅμηρος περὶ Ἐκτορος, δαιμόνιε, φθίσει σε τὸ σὸν μένος. ἐσελθόντων γὰρ ἐς σπήλαιον ὦρα θέρους ἅμα τοῖς συμπόταις καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ σπηλαίου κατὰ τύχην διαρρηγνυμένης καὶ θάνατον ἀπειλούσης, οἱ μὲν ἄλλοι δρόμῳ φεύγουσιν, αὐτὸς δὲ ἔμεινε, τὰς χεῖρας ἀνασχών, ὡς ἀνθέξων ἐπιπίπτοντι τῷ σπηλαίῳ καὶ αὐτόθι ἐτελεύτησε.

εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι Ὀλύμποι

Στράβων, Γεωγραφικά 8.3.31.13

δεῖ δὲ τοῖς ὁμολογουμένοις ὡς ἐπὶ πολὺ ἀκολουθεῖν, ἐπεὶ οὐδὲ τοῦνομα τὴν Πίσαν ἐτυμολογοῦσιν ὁμοίως, οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ Πίσης ὁμωνύμου τῇ κρήνῃ πόλεως, τὴν δὲ κρήνην Πίσαν εἰρησθαι, οἷον πίστραν, ὅπερ ἐστὶ ποτίστρα· τὴν δὲ πόλιν ἰδρυμένην ἐφ' ὕψους δεικνύουσι μεταξὺ δυεῖν ὄροιν, Ὅσσης καὶ Ὀλύμπου, ὁμωνύμων τοῖς ἐν Θετταλία. τινὲς δὲ πόλιν μὲν οὐδεμίαν μεγίστης τῶν ὀκτώ. Στήσιχρον δὲ καλεῖν πόλιν τὴν χώραν Πίσαν λεγομένην, ὡς ὁ ποιητὴς τὴν Λέσβον Μάκαρος πόλιν. Εὐριπίδης δ' ἐν Ἴωνι [Εὐβοί' Ἀθήναις ἐστὶ τις γείτων πόλις] καὶ ἐν Ῥαδαμάνθου [οἱ γῆν ἔχουσ' Εὐβοῖδα πρόσχωρον πόλιν] Σοφοκλῆς δ' ἐν Μυσοῖς Ἀσία μὲν ἢ σύμπασα κληῖται, ξένη, πόλις δὲ Μυσῶν Μυσία προσήγορος.

Στράβων, Γεωγραφικά 10.3.14.5

εἰσὶ μὲν οὖν λόφοι τέτταρες Ὀλύμποι καλούμενοι τῆς Ἰδῆς κατὰ τὴν >Αντανδρίαν, ἔστι δὲ καὶ ὁ Μυσὸς Ὀλυμπος, ὁμορος μὲν οὐχ ὁ αὐτὸς δὲ τῇ Ἰδῇ.

Στράβων, Γεωγραφικά 12.4.3.27

Προῦσα δὲ ἐπὶ τῷ Ὀλύμπῳ ἴδρυται τῷ Μυσίῳ, πόλις εὐνομουμένη, τοῖς τε Φρυξίν ὁμορος καὶ τοῖς Μυσοῖς, κτίσμα Προῦσίου τοῦ πρὸς Κροῖσον πολεμήσαντος.

Στράβων, Γεωγραφικά 12.4.6.14

ἀλλὰ μὴν μετὰ γε τὴν Τρωάδα ἢ Μυσία ἐστὶ καὶ ὁ Ὀλυμπος.

Στράβων, Γεωγραφικά 14.3.3.1 (Παμφυλία-Κιλικία)

Εἰσὶ δὲ τρεῖς καὶ εἴκοσι πόλεις αἱ τῆς ψήφου μετέχουσαι. συνέρχονται δὲ ἐξ ἐκάστης πόλεως εἰς κοινὸν συνέδριον, ἣν ἂν δοκιμάσῃ πόλιν ἐλόμενοι. τῶν δὲ πόλεων αἱ μέγισται μὲν τριῶν ψήφων ἐστὶν ἐκάστη κυρία, αἱ δὲ μέσαι δυεῖν, αἱ δ' ἄλλαι μιᾶς. ἀνά λόγον δὲ καὶ τὰς εἰσφορὰς εἰσφέρουσι καὶ τὰς ἄλλας λειτουργίας. ἐξ δὲ τὰς μεγίστας ἔφη ὁ Ἀρτεμίδωρος, Ξάνθον Πάταρα Πίναρα Ὀλυμπον Μύρα Τλῶν κατὰ τὴν [ὑπέρ]θεσιν τὴν εἰς Κιβύραν κειμένην.

Στράβων, Γεωγραφικά 14.3.8.16

καὶ Ὀλυμπος πόλις μεγάλη καὶ ὄρος ὁμώνυμον, ὃ καὶ Φοινικοῦς καλεῖται· εἶτα Κόρυκος ὁ αἰγιαλός.

Στράβων, Γεωγραφικά 14.5.7.1

Κατὰ δὲ τὰς ἀκρωρείας τοῦ Ταύρου τὸ Ζηνικέτου πειρατήριον ἐστὶν ὁ Ὀλυμπος ὄρος τε καὶ φρούριον ὁμώνυμον, ἀφ' οὗ κατοπεύεται πᾶσα Λυκία καὶ Παμφυλία καὶ Πισιδία καὶ Μιλύας. ἀλόντος δὲ τοῦ ὄρους [ὑπὸ] τοῦ Ἰσαυρικοῦ, ἐνέπηρσεν ἑαυτὸν πανοίκιον. τούτου δ' ἦν καὶ ὁ Κόρυκος καὶ ἡ Φάσηλις καὶ πολλὰ τῶν Παμφύλων χωρία. πάντα δ' εἶλεν ὁ Ἰσαυρικός.

Στράβων, Γεωγραφικά 14.6.3.15

ἐκ δὲ τῆς Καρπασίας ὑπέρβασίς ἐστὶν ἰσθμοῦ τριάκοντα σταδίων πρὸς τὰς νήσους τὰς Καρπασίας καὶ τὸ νότιον πέλαγος· εἶτ' ἄκρα καὶ ὄρος· ἢ δ' ἀκρόρεια καλεῖται Ὀλυμπος, ἔχουσα >Αφροδίτης >Ακραιας ναόν, ἄδυτον γυναιξὶ καὶ ἀόρατον.

Στράβων, Γεωγραφικά 14.6.3.30

εἰς Βηρυτὸν στάδιοι χίλιοι πεντακόσιοι. εἶτ' >Αμαθοῦς πόλις καὶ μεταξὺ πολίχνη Παλαιὰ καλουμένη, καὶ ὄρος μαστοιειδὲς Ὀλυμπος· εἶτα Κουριάς [ἄκρα]

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα 1.45.2

εἰσὶ δὲ καὶ ἕτεροι Ὀλύμποι· ἔν τε γὰρ Πελοποννήσῳ, ὡς καὶ ἐν τοῖς τοῦ Περιγητοῦ ἐγράφη, καὶ ἐν Κύπρῳ δὲ ὄρος μαστοιειδὲς μεταξὺ Κιτίου καὶ >Αμαθοῦντος Ὀλυμπος λέγεται. καὶ ἄλλη δὲ τις ἀκρόρεια Κύπρου ἐκαλεῖτο οὕτως, ἐν ἣ ναὸς >Ακραιας

>Αφροδίτης, ἄδυτος γυναιξί. καὶ περὶ τὰς ἀκρωρείας δὲ τοῦ Ταύρου Ὀλυμπος ὄρος καὶ φρούριον, ἀφ' οὗ κατοπεύεται πᾶσα Λυκία καὶ Παμφυλία καὶ Πισιδία κατὰ τὸν Γεωγράφον· καὶ λόφοι δέ, φησί, τῆς Ἰδης τέσσαρές τινες Ὀλυμποι ἐκαλοῦντο. ἔστι δὲ καὶ Βεβρύκων ὄρος Ὀλυμπος, οὗ ἐθνικὸν οἱ >Ολυμπηνοί. ἦν δὲ καὶ ἀυλητῆς ὀνομαζόμενος Ὀλυμπος, οὗ μέμνηται ὁ Κωμικός. [Ὅρα δὲ ὅτι <Ομήρου >Ολύμπια θεῶν δώματα εἰπόντος, ἐκεῖθεν πως ὀρμηθέντες οἱ ὕστερον >Ολύμπια ὀνόμασαν τὸν ἐν Ἠλίδι μέγαν ἀγῶνα, οὗ τῷ >Ολύμπῳ ἀλλὰ >Ολυμπίῳ Διὶ παρονομάσαντες αὐτόν.] (v. 20)

Scholía Vetera στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου Ρόδιου 52.17

Ὀλυμποι δὲ εἰσὶν ἕξ. Μακεδονίας, Θετταλίας, ἐν ᾧ καὶ Ὀλύμπια φησὶν Ἀπολλόδωρος (244 fg 174 J.) ἄγεσθαι, καὶ Μυσίας καὶ Λυκίας καὶ Ἀρκαδίας.

Scholía Vetera (anonyma recentiora) στις Νεφέλες του Αριστοφάνη 270β.1

Ὀλυμποι ἕξ. Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Μυσίας, Κιλικίας, ὄνομα ὄρους Ἠλίδος, Ἀρκαδίας.

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 283.1, 491.13 καὶ 672.22

Ἐστίαια, πόλις Εὐβοίας. Ὅμηρος πολυστάφυλόν θ' Ἐστίαϊαν. ἀπὸ τῆς περὶ τὸν Ὀλυμπον Ἐστιαίας. τὸ ἐθνικὸν Ἐστιαϊεύς. λέγεται καὶ τρισυλλάβως. ἔστι καὶ ἄλλη Ἀκαρνανίας. ὁ πολίτης Ἐστιαϊώτης, [καὶ Ἐστιαϊώτης] ἢ Θετταλικὴ μοῖρα, καὶ Ἐστιαϊεύς.

Ὀλυμπος, ὄρος Μυσίας. Ἀρριανὸς Βιθυνιακῶν πρώτῳ. οἱ οἰκοῦντες Ὀλυμπηνοί. ἔστι καὶ πόλις Παμφυλίας. Στράβων ιδ. τὸ ἐθνικὸν ὅμοιον.

Φρυγία, δύο χῶραι. Στράβων Φρυγία τε γὰρ ἢ μὲν καλεῖται μεγάλη, ἣς ὁ Μίδας ἐβασίλευε, καὶ τῆς ἄλλης μέρος οἱ Γαλάται κατέσχον. ἢ δὲ μικρὰ ἢ ἐφ' Ἑλλησπόντῳ [καὶ ἢ] περὶ τὸν Ὀλυμπον, ἢ καὶ ἐπίκτητος λεγομένη. οἱ ἐξ ἑκατέρας λέγονται

Ησύχιος, Λεξικόν μι.1949.1

Μυσίων Ὀλυμπίων ἐπεὶ πλείους εἰσὶν Ὀλυμποι Μακεδονίας καὶ Θετταλίας. ἔνιοι δὲ δεκατέσσαρας ἠρίθμησαν

Σουίδα, Λεξικόν ὀμικρον.218-221

Ὀλυμπος, ἀδελφὸς Γενερώσης. ὃς ἦκεν ἀπὸ τῆς Κιλικίας εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ τὴν θεραπείαν τοῦ Σαρπηδόου. ἦν δὲ ἐς πᾶντα φύσιν ἀξιάγαστον κεκτημένος, μέγας μὲν τὸ σῶμα καὶ εὐμήκης ἰδεῖν, καλὸς δὲ καὶ ἀγαθὸς τὴν ὄψιν. τῆς δὲ ἡλικίας ἐν τῷ φρονιμωτάτῳ τότε γεροντῶς εὐόμιλός τε ἦν καὶ ἡδὺς ἱκανῶς τοῖς ἐντυγχάνουσι καὶ ὠφέλιμος εἶπερ τις ἕτερος τοῖς πειθόμενοις. οὐδεὶς δὲ ἦν οὕτως ἀτεράμων καὶ βάρβαρος τὴν ψυχὴν, ὃς οὐκ ἐπέιθετο καὶ κατεκληεῖτο τοῖς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ στόματος ἐκείνου ῥέουσι λόγοις. τοιάδε τις ἐπεκάθητο πειθῶ τοῖς χεῖλεσι τοῦ ἀνδρός, οὐκ ἀνθρώπιόν τι χρῆμα, ἀλλὰ θεϊότερον. ταῦτά τοι τοῖς Ἀλεξάνδρῳσι κατέστη ἱεροδιδάσκαλος, ἡδὴ κατασυρομένοις ὑπὸ τοῦ χειμάρρου τῆς πολιτείας. ὁ δὲ συναγείρων ἐκάστοτε τοὺς παρατυγχάνοντας ἐδίδασκε τὰ ἀρχαῖα νόμιμα καὶ τὴν τούτοις ἐφεπομένην εὐδαιμονίαν, ὅση τε καὶ οἷα θεόθεν ἀπῆντα τοῖς ἀκριβῶς ταῦτα διαφυλάττουσιν. οὕτω δὲ ἦν ὁ Ὀλυμπος πλήρης τοῦ θεοῦ, ὥστε καὶ προεῖπε τοῖς ἐταίροις, ὅτι Σάραπις ἀφήσει τὸν νεῶν· ὃ καὶ γέγονε.

Ὀλυμπος, Μαΐονος, Μυσός, ἀυλητῆς καὶ ποιητῆς μελῶν καὶ ἐλεγείων, ἡγεμῶν τε γενόμενος τῆς κρουματικῆς μουσικῆς τῆς διὰ τῶν αὐλῶν. μαθητῆς καὶ ἐράμενος Μαρσούου, τὸ γένος ὄντος Σατύρου, ἀκουστοῦ δὲ καὶ παιδὸς Ἰάγνιδος. γέγονε δὲ πρὸ τῶν Τρωϊκῶν ὁ Ὀλυμπος, ἕξ οὗ τὸ ὄρος τὸ ἐν Μυσίᾳ ὀνομάζεται.

Ὀλυμπος· ὁ τοὺς νόμους τῆς κιθαρωδίας ἐνθεῖς καὶ διδάξας.

Ὀλυμπος, Φρύξ, νεώτερος, ἀυλητῆς γεροντῶς ἐπὶ Μίδου τοῦ Γορδίου.

Φίλα

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 665.1

Φίλα, < πόλις Μακεδονίας, κτίσμα Δημητρίου τοῦ Ἀντιγόου παιδός, τοῦ Γονατᾶ καλουμένου, ὃς ἀπὸ τῆς τούτου μητρὸς Φίλας ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ ἔκτισε πόλιν Φίλαν. ἔστι καὶ νῆσος ἐν Αἰγύπτῳ. <Ἡρόδοτος τετάρτη [ἐπὶ ποταμὸν τὸν μέγαν, ᾧ οὖνομα Τρίτων ἐστίν· ἐκδιδοὶ δὲ οὗτος ἐς λίμνην μεγάλην Τριτωνίδα] τὸ ἐθνικὸν Φιλαῖος, τῆς νήσου δὲ Φιλάτης

Αἴλιος Ηρώδιανός, Περί Καθολικῆς Προσωδίας 3,1.254.3

Φίλα πόλις Μακεδονίας, κτίσμα Δημητρίου τοῦ Ἀντιγόου παιδός, τοῦ Γονατᾶ καλουμένου, ὃς ἀπὸ τῆς τούτου μητρὸς Φίλας ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ ἔκτισε πόλιν Φίλαν. ἔστι καὶ νῆσος ἐν Αἰγύπτῳ. Ἡρόδοτος τετάρτη (c. 178) [ἐπὶ ποταμὸν τὸν μέγαν, ᾧ ὄνομα Τρίτων ἐστίν, ἐκδιδοὶ δὲ οὗτος ἐς λίμνην μεγάλην Τριτωνίδα. ἐν δὲ αὐτῇ νήσῳ ἐνὶ τῇ οὖνομα Φίλα].

Πλαταμών

Ομηρικός Ὕμνος Εἰς Ερμῆν 126

αὐτὰρ ἔπειτα Ερμῆς χαρμόφρων εἰρύσατο πῖονα ἔργα λείψ ἐπὶ πλαταμῶνι καὶ ἔσχισε δώδεκα μοῖρας κληροπαλεῖς· τέλεον δὲ γέρας προσέθηκεν ἐκάστη.

Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά 1.363

Ἦ ῥα, καὶ εἰς ἔργον πρώτος τράπεθ'. οἱ δ' ἐπ' ἀνέστησαν πειθόμενοι· ἀπὸ δ' εἶματ' ἐπήτριμα νηήσαντο λείψ ἐπὶ πλαταμῶνι, τὸν οὐκ ἐπέβαλλε θάλασσα κύμασι, χειμερὶ δὲ πάλαι ἀποέκλυσεν ἄλμη.

Anthologia Graeca 7.404.1

Ψυχρὰν σευ κεφαλᾶς ἐπαμήσομαι αἰγιαλίτιν θίνα κατὰ κρυεροῦ χευάμενος νέκυος· οὐ γὰρ σευ μήτηρ ἐπιτύμβια κωκύουσα

εἶδεν ἀλίξαντον σὸν μόρον εἰνάλιον, ἀλλὰ σ' ἐρημαῖοί τε καὶ ἄξεινοι πλαταμῶνες δέξαντ' Αἰγαίης γείτονες ἠόνος. ὥστ' ἔχε μὲν ψαμάθου μόριον βραχύ, πολὺ δὲ δάκρυ, ξεῖν', ἐπεὶ εἰς ὅλοην ἔδραμες ἐμπορίην.

Αριστοτέλης, Των περί τα Ζῶα Ιστοριῶν 548α.22

Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον γίνονται τοῖς ὄστρακοδέρμοις καὶ τὰ μὴ ἔχοντα ὄστρακον, οἷον αἶ τε κνίδαι καὶ οἱ σπόγγοι, ἐν ταῖς σήραγξι τῶν πετρῶν. Ἔστι δὲ τῶν κνιδῶν δύο γένη αἰ μὲν οὖν ἐν τοῖς κοίλοις οὐκ ἀπολύονται τῶν πετρῶν, αἰ δ' ἐπὶ τοῖς λειοῖς καὶ πλαταμῶδεσιν ἀπολύονται μεταχωροῦσιν. Καὶ αἱ λεπάδες δ' ἀπολύονται καὶ μεταχωροῦσιν.

Αριστοτέλης, Των περί τα Ζῶα Ιστοριῶν 591β.30

Τῶν δ' ἐγγελεύων τρέφονται ὀλίγα μὲν τινες καὶ ἐνιαχοῦ καὶ τῆ ἰλύϊ καὶ σιτίοις, ἐὰν τις παραβάλλῃ, αἰ μέντοι πλεῖσται τῷ ποτίμῳ ὕδατι· καὶ τοῦτο τηροῦσιν οἱ ἐγγελυτοτρόφοι ὅπως ὅτι μάλιστα καθαρὸν ἢ, ἀπορρέον αἰ καὶ ἐπιρρέον ἐπὶ πλαταμῶνων ἢ κοιωνῶνται τοὺς ἐγγελεῶνας. >Αποπνίγονται γὰρ ταχύ, ἐὰν μὴ καθαρὸν ἢ τὸ ὕδωρ· ἔχουσι γὰρ τὰ βράγχια μικρά. Διόπερ ὅταν θηρεύωσι, ταράττουσι τὸ ὕδωρ καὶ ἐν τῷ Στρυμόνι δὲ περὶ Πλειάδας ἀλίσκονται· τότε γὰρ ἀναθολοῦται τὸ ὕδωρ καὶ ὁ πηλὸς ὑπὸ πνευμάτων γινομένων ἐναντίων· εἰ δὲ μὴ, συμφέρει ἡσυχίαν ἔχειν.

Πολύβιος, Ιστορίαι 10.48.7.2

τοῦ γὰρ ὑποκειμένου τόπου μεγάλους ἔχοντας πλαταμῶνας, εἰς οὓς καταρράττει, τούτους φασὶ τῆ βία τοῦ ρεύματος ἐκκοιλαινόντα καὶ διαρρηγνύοντα κατὰ βάθος ὑπὸ γῆν φέρεσθαι τόπον οὐ πολὺν, εἴτ' ἀναφαίνεσθαι πάλιν. τοὺς δὲ βαρβάρους διὰ τὴν ἐμπειρίαν κατὰ τὸν διαλείποντα τόπον ποιεῖσθαι τὴν δίοδον ἐπὶ τῶν ἵππων εἰς τὴν Υἱρκανίαν.

Ἀρατος, Φαινόμενα 1.991

Εὐδιός κ' εἴης καὶ ὅτε πλατέος παρὰ πόντου φαίνεται χθαμαλὴ νεφέλη, μῆδ' ὑπόθι κύρη, ἀλλ' αὐτοῦ πλαταμῶνι παραθλίβηται ὁμοίη.

Scholía Vetera στον Ἀρατο 993.1

πλαταμῶν πέτρα ἐστὶν ὀλίγον ἐξέχουσα τῆς θαλάσσης, λεία τις καὶ ὁμαλὴ καὶ πλατεῖα. ..λείῳ ἐπὶ πλαταμῶνι, τὸν οὐκ ἐπέβαλλε θάλασσα κύμασι, χειμερὶ δὲ πάλαι ἀποέκλυεν ἄλμη. ...πλαταμῶν δὲ ἐστὶν ἢ ὀλίγον ὑπερκύπτουσα τῆς θαλάσσης ὁμαλὴ πέτρα καὶ ὕφαλος.

Στράβων, Γεωγραφικά 5.2.6.35

τοῦτό τε δὴ παράδοξον ἢ νήσος ἔχει καὶ τὸ τὰ ὀρύγματα ἀναπληροῦσθαι πάλιν τῷ χρόνῳ τὰ μεταλλευθέντα, καθάπερ τοὺς πλαταμῶνάς φασὶ τοὺς ἐν <Ρόδῳ καὶ τὴν ἐν Πάρῳ πέτραν τὴν μάρμαρον καὶ τὰς ἐν >Ἰνδοῖς ἄλας, ἅς φησι Κλείταρχος. οὗτ' οὖν >Ερατοσθένης

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.35.6

ἐναυθὰ δὲ καὶ διώρυξ δαίκεται ἢ περὶ τὴν Ἄκανθον, καθ' ἣν Ξέρξης τὸν Ἄθω διορύξει λέγεται καὶ διαγαγεῖν ἐκ τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου διὰ τοῦ ἰσθμοῦ, δεξάμενος τὴν θάλασσαν εἰς τὴν διώρυγα. Δημήτριος δ' ὁ Σκήψιος οὐκ οἶεται πλευσθῆναι τὴν διώρυγα ταύτην· μέχρι μὲν γὰρ δέκα σταδίων εὐγέων καὶ ὀρυκτὴν εἶναι, διορωρύχθαι δ' ἐπὶ πλάτος πλεθριαῖον, εἶθ' ὑψηλὸν εἶναι πλαταμῶνα σταδιαῖον σχεδόν τι τὸ μήκος, ὅσον οὐκ ἐνὸν ἐκλατομηθῆναι δι' ὅλου μέχρι θαλάσσης·

Στράβων, Γεωγραφικά 8.3.23.1

>Εφεξῆς δ' οὖν τῷ Κυπαρισσηνί ἐπὶ τὴν Μεσσηνιακὴν Πύλον παραπλέοντι [καὶ] τὸ Κορυφάσιον ἢ τε Ἐρανα ἔστιν, ἣν τινες οὐκ εὖ >Ἀρήνην νομίζουσιν κεκλήσθαι πρότερον ὁμωνύμως τῇ Πυλιακῇ, [καὶ ἢ ἄκρα] Πλαταμῶδης, ἀφ' ἧς ἐπὶ τὸ Κορυφάσιον

Στράβων, Γεωγραφικά 12.2.8.1

Ἔστι δὲ καὶ ποταμὸς ἐν τῷ πεδίῳ τῷ πρὸ τῆς πόλεως Μέλας καλούμενος, ὅσον τετταράκοντα σταδίους διέχων τῆς πόλεως, ἐν ταπειντέρῳ τῆς πόλεως χωρίῳ τὰς πηγὰς ἔχων. ταύτη μὲν οὖν ἀχρηστος αὐτοῖς ἐστὶν οὐχ ὑπερδέξιον ἔχων τὸ ρεῦμα, εἰς ἔλη δὲ καὶ λίμνας διαχεόμενος κακοὶ τὸν ἀέρα τοῦ θέρους τὸν περὶ τὴν πόλιν, καὶ τὸ λατομεῖον δὲ ποιεῖ δύσχρηστον καίπερ εὐχρηστον ὄν· πλαταμῶνες γὰρ εἰσὶν, ἀφ' ὧν τὴν λιθείαν ἔχειν ἀφθονον συμβαίνει τοῖς Μαζακηνοῖς πρὸς τὰς οἰκοδομίας, καλυπτόμεναι δ' ὑπὸ τῶν ὑδάτων αἱ πλάκες ἀντιπράττουσι. καὶ ταῦτα δ' ἐστὶ τὰ ἔλη πανταχοῦ πυρίληπτα.

Γαληνός, Των Ἱπποκράτους Γλωσσῶν Εξήγησις 19.131.4

πλαταμῶν· ἔφαλος πέτρα λεία, ταπεινὴ, περὶ ἣν πλατύνεται τὰ κύματα.

Scholía Vetera στον Διονύσιο Περιγηγῆ 626.1

Πλαταμῶν κυρίως λέγεται ἐπὶ θαλάσσης πέτρας ὑποκειμένης ἐχούσης.

Scholía Vetera στα Αλιευτικά του Οππιανού 2.167.5

πλαταμῶσι· πλακίαις (sic) πέτραις.

Scholía Vetera στα Αλιευτικά του Οππιανού 1.121.1

Πλαταμῶσιν· αἰγιαλοῖς, καθύγροις τόποις, πέτραις, ταῖς πλατείαις πέτραις, καθύγροις τόποις ἐνὶ (ἐπὶ;) τοῖς αἰγιαλοῖς· ἐν ὕγροις τόποις· πλαταμῶνες κυρίως εἰσὶ βόθροι ἔχοντες ὕδωρ ὄμβριμον, οἵτινες πλησιάζουσι τῇ θαλάσσει, καὶ ὅταν πεφυσιασθῇ ἢ θάλασσα, δέχονται καὶ ἄλμυρον ὕδωρ. Πλαταμῶνες οἱ αἰγιαλοὶ λέγονται, ὅπου τὸ ὕδωρ ἄπαξ ἐκ μιᾶς προσελθὼν ξηρὸν αὐτὸν ἀφήσιν. χρίπτουσι·

Μελέτιος, Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα, Τόμος Β', Βενετία 1807, σελ. 459

Πόλις παραθαλασσία τῆς Μακεδονίας εἶναι Πλαταμῶν, μεθ' ἑνὸς ἐπισκόπου ἐπὶ λόφῳ ἰδρυμένη, μεταξύ Πηνειοῦ τῆς Θεσσαλίας καὶ το Φαρύ βου τῆς Μακεδονίας τῶν ποταμῶν

Ησύχιος, Λεξικόν πι.2472.1

πλαταμών· τόπος πλατύς και μέγας ὑποθαλάττιος. οἱ δὲ λεωπετρία. οἱ δὲ ὀλισθηρὰ πέτρα.

Ηράκλειον

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 303.16

<Ηράκλεια, πόλις Θράκης ἐν τῷ Πόντῳ διάσημος. β΄ Σικελίας. γ΄ Λυδίας. δ΄ Λιβύης. ε΄ Σαρδοῦς. ζ΄ >Ιταλίας. ζ΄ Κελτικῆς. η΄ Θεσσαλίας. θ΄ Καρίας. ι΄ ἐν τῷ Λυδίῳ Ταύρω. ια΄ μεταξὺ Σκυθίας και >Ινδικῆς. ιβ΄ νῆσος ἐν τῷ Καρπαθίῳ πελάγει. ιγ΄ Συρίας. ιδ΄ Φοινίκης. ιε΄ Πιερίας. ις΄ πόλις και νῆσος ... ιζ΄ Κρήτης. ιη΄ Πισαϊκῆ. ιθ΄ Καρίας, ἡ λεγομένη >Αλβάκιος, μεσόγειος. κ΄ πόλις πρὸς τῇ Κυμαία τῆς Αἰολίδος. κα΄ >Ακαρνανίας πόλις. κβ΄ νῆσος ἐν τῷ >Ατλαντικῷ. κγ΄ Μακεδονίας, >Αμύντου τοῦ Φιλίππου κτίσμα. τὸ ἐθνικὸν Ηρακλεῦς και <Ηρακλειώτης και <Ηρακλεώτης. και <Ηράκλειον και <Ηρακλεωτικόν.

Ψευδοσκύλαξ, Περίπλους της θαλάσσης, της οικουμένης Ευρώπης και Ασίας και Λιβύης 66.1

Μακεδονία. Ἐπὶ δὲ Πηνειοῦ ποταμοῦ Μακεδόνες εἰσὶν ἔθνος, και κόλπος Θερμαῖος. Πρώτη πόλις Μακεδονίας <Ηράκλειον Δίον, Πύδνα πόλις <Ελληνίς, Μεθώνη πόλις <Ελληνίς και <Αλιάκμων ποταμός, >Αλωρὸς πόλις και ποταμός Λυδίας, Πέλλα πόλις και βασιλείον ἐν αὐτῇ και ἀνάπλους εἰς αὐτὴν ἀνὰ τὸν Λυδιαν Ἄξιος ποταμός, Ἐχέδαρος ποταμός, Θέρμη πόλις, Αἰνεία <Ελληνίς, Παλλήνη ἄκρα μακρὰ εἰς τὸ πέλαγος ἀνατείνουσα, και πόλεις αἶδε ἐν τῇ Παλλήνῃ <Ελληνίδες· Ποτίδαια ἐν τῷ μέσῳ τὸν ἰσθμὸν ἐμφράττουσα, Μένδη, Ἄφυτις, Θραμβηΐς, Σκιώνη, Κανάστραιον τῆς Παλλήνης ἱερὸν ἀκρωτήριον. Ἐξω δὲ τοῦ ἰσθμοῦ πόλεις αἶδε· Ὀλυνθος <Ελληνίς, Μηκύβερνα <Ελληνίς, Σερμυλία <Ελληνίς και κόλπος Σερμυλικός, Τορώνη πόλις <Ελληνίς και λιμὴν, Δίον <Ελληνίς, Θυσσὸς <Ελληνίς, Κλεωναὶ <Ελληνίς, Ἄθος ὄρος, >Ακρόθωοι <Ελληνίς, Χαραδρούς <Ελληνίς, Ὀλόφυξος <Ελληνίς, Ἄκανθος <Ελληνίς, Ἄλαπτα <Ελληνίς, Ἀρέθουσα <Ελληνίς, Βολβὴ λίμη, Ἀπολλονία <Ελληνίς. Εἰσὶ δὲ και ἄλλαι Μακεδονίας ἐν μεσογείαι πολλαί. Ἔστι δὲ κολπώδης· παράπλους δὲ περὶ τοὺς κόλπους δύο ἡμερῶν. Μετὰ δὲ Μακεδονίαν Στυρμῶν ποταμός· οὗτος ὀρίζει Μακεδονίαν και Θράκιην.

Πολύβιος, Ιστορίαι 28.11.1.1

Τὸ <Ηράκλειον ἦλω ἰδίαν τινὰ ἄλωσιν. ἐχούσης τῆς πόλεως ἐφ' ἐνὸς μέρους ἐπ' ὀλίγον τόπον ταπεινὸν τεῖχος, οἱ <Ρωμαῖοι τρεῖς σημεῖας προεχειρίσαντο. και τῇ μὲν πρώτῃ τοὺς θυρεοὺς ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς ποιήσαντες συνέφραξαν, ὥστε τῇ τῶν ὄπλων πυκνότητι κεραμωτῶ καταρρῦτῶ γίνεσθαι παραπλήσιον. ἐφεξῆς δ' ἕτεροι δύο - [Κεραμωτόν, τακτικὴ διάταξις· ὅπερ ἐποίουν <Ρωμαῖοι ἐν παιδείας μέρει.]

Πολύβιος, Ιστορίαι 28.13.1.1

Οἱ δὲ περὶ τὸν Πολύβιον καταλαβόντες τοὺς <Ρωμαῖοὺς ἐκ μὲν τῆς Θετταλίας κεινηκότας, τῆς δὲ Περραιβίας στρατοπεδεύοντας >Αζωρίου μεταξὺ και Δολίχης, τὴν μὲν ἐντευξίν ὑπερέβητο διὰ τοὺς περιεστῶτας καιροὺς, τῶν δὲ κατὰ τὴν εἴσοδον τὴν εἰς Μακεδονίαν κινδύνων μετεῖχον. ἐπεὶ δὲ τοῦ στρατεύματος κατάραντος ἐπὶ τοὺς καθ' <Ηράκλειον τόπους ἔδοξε καιρὸς εἶναι πρὸς ἐντευξίν, ἅτε τοῦ στρατηγοῦ δοκοῦντος ἠνύσθαι τὸ μέγιστον τῶν προκειμένων, τότε λαβόντες καιρὸν τὸ ψήφισμα τῷ Μαρκίῳ προσήνεγκαν και διεσάφουν τὴν τῶν Ἀχαιῶν προαίρεσιν διότι βουληθεῖεν αὐτῷ πανδημεὶ τῶν αὐτῶν μετασχεῖν ἀγῶνων και κινδύνων.

Πολύβιος, Ιστορίαι 28.17.1.1

Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἀγέπολιν ἀφικόμενοι πρὸς τὸν Κόιντον, καταλαβόντες αὐτὸν ἐν Μακεδονίᾳ πρὸς Ἡράκλειον στρατοπεδεύοντα διελέγοντο περὶ ὧν εἶχον τὰς ἐντολάς.

Titus Livius, Ab Urbe Condita 44.5.12.3

degressi in campos inter Heracleum et Libethrum possuerunt castra [positum] quorum pars maior tumulos tenebat.

Titus Livius, Ab Urbe Condita 44.8.8

Inter haec consul a Phila Popilium cum duobus milibus armatorum Heracleum mittit. Abest a phila quinque milia ferme passuum, media regione inter Diuum Tempeque in rue anni imminente positum.

Σουίδα, Λεξικόν σίγμα.313-314

Σημαία, σπεῖρα, τάγμα· ταυτὸν ἐστίν· οἱ δὲ ἡγεμόνες τούτων κεντυρίωνες και ταξίαρχοι. και Σημαιοφόρος, ὁ ἡγεμών. Σημαία· τάξις πολεμική, δι' ἧς τὸ Ἡράκλειον ἦλω ἰδίαν τινὰ ἄλωσιν. ἐχούσης τῆς πόλεως ἐφ' ἐνὸς μέρους ἐπ' ὀλίγον τόπον ταπεινὸν τεῖχος, οἱ Ῥωμαῖοι τρεῖς σημαίας προεχειρίσαντο, και τῇ μὲν πρώτῃ τοὺς θυρεοὺς ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς ποιήσαντες συνέφραξαν, ὥστε τῇ τῶν ὄπλων πυκνότητι κεραμωτῶ καταρρῦτῶ γίνεσθαι παραπλήσιον. ἐφεξῆς δὲ ἕτεροι δύο.

Λειβηθρα

Αριστοτέλης, Fragmenta Varia 8.44.552.1 (Πολιτεία Μεθωναίων)

ἄμουσώτερος Λειβηθρίων· Λειβήθριοι ἔθνος ἐστὶ Πιερικόν, οὐδὲ καὶ Ἀριστοτέλης μέμνηται ἐν τῇ Μεθωναίων πολιτείᾳ. λέγονται δὲ ἄμουσώτατοι εἶναι οἱ Λειβήθριοι, ἐπειδὴ παρ' αὐτοῖς ἐγένετο ὁ τοῦ Ὀρφέως θάνατος.

Αριστοτέλης, Fragmenta Varia 8.44.552.7 (Πολιτεία Μεθωναίων)

ἄμουσώτερος Λειβηθρίων· ἐπὶ τῶν ἄμουσων και ἀπαιδεύτων. Λειβήθριοι γὰρ ἔθνος Πιερικόν ἐστίν οὔτε μέλους ἀπλῶς οὔτε ποιήματος ἐννοίαν λαμβάνων. λέγονται δὲ ἄμουσώτατοι εἶναι, ἐπειδὴ παρ' αὐτοῖς ὁ τοῦ Ὀρφέως ἐγένετο θάνατος.

Αισχύλος, *Fragmenta* 10.B.82

Βασσάροι. {Eratosth.} Ἄστροθεσῖαι ζωιδίων 24 π. 29, 6 Olivieri' ... τὸν μὲν Διόνυσον οὐκ ἔτιμα (sc. Orpheus) ..., τὸν δὲ Ἥλιον μέγιστον τῶν θεῶν ἐνόμιζεν εἶναι, ὃν καὶ Ἀπόλλωνα προσηγόρευεν· ἐπεγειρόμενός τε τῆς νυκτὸς κατὰ τὴν ἑωθινὴν ἐπὶ τὸ ὄρος τὸ καλούμενον Πάγγαιον <ἀνίων> προσέμενε τὰς ἀνατολάς, ἵνα ἴδῃ τὸν Ἥλιον πρῶτον. ὅθεν ὁ Διόνυσος ὀργισθεὶς αὐτῷ ἐπεμνε τὰς Βασσαρίδας, ὡς φησὶν Αἰσχύλος ὁ τῶν τραγωιδιῶν ποιητής, αἵτινες αὐτὸν διέσπασαν καὶ τὰ μέλη διέρριψαν χωρὶς ἕκαστον. αἱ δὲ Μοῦσαι συναγαγοῦσαι ἔθαψαν ἐπὶ τοῖς λεγομένοις Λειβήθροις ...

Πυθαγόρας, *Fragmenta* 164.3

Iambli. VP 146 οὐκέτι δὲ οὖν ἀμφίβολον γέγονε τὸ τὰς ἀφορμὰς παρὰ Ὀρφέως λαβόντα Πυθαγόραν συντάξει τὸν περὶ θεῶν λόγον, ὃν καὶ ἱερὸν διὰ τοῦτο ἐπέγραψεν ..., εἶτε ὄντως τοῦ ἀνδρός, ὡς οἱ πλείστοι λέγουσι, σύγγραμμά ἐστιν, εἶτε Τηλαύγου (q.v.) ... λέγει γὰρ <Λόγος> ὅδε περὶ θεῶν Πυθαγόρα τῷ Μνημάρχῳ, τὸν ἐξέμαθον ὀργιασθεὶς ἐν Λιβήθροις τοῖς Πυθαγόρα τῷ Μνημάρχῳ, τὸν ἐξέμαθον ὀργιασθεὶς ἐν Λιβήθροις τοῖς Θρακίοις, Ἀγλαοφάμω τελεστᾷ μεταδόντος, ὡς ἄρα Ὀρφεὺς ὁ Καλλιόπας κατὰ τὸ Πάγγαιον ὄρος ὑπὸ τὰς ματρὸς πινυσθεὶς ἔφα, τὰν ἀριθμῶ οὐσίαν αἰδίων εἶμεν ἀρχὰν προμαθεστάταν τῷ παντὸς ἄρανῶν καὶ γὰς καὶ τὰς μεταξὺ φύσιος, ἔτι δὲ καὶ θείων καὶ θεῶν καὶ δαιμόνων διαμονὰς ρίζαν.

Ορφείας, *Αργοναυτικά* 50

᾽Ὡς ποτε Πιερίην Λειβήθρων τ' ἄκρα κάρηνα (ἠρώων τε καὶ ἡμιθέων πρόμος ἐξεπέρησε) λισσόμενός μ' ἐπίκουρον ἐοῦ νόστοιο γενέσθαι ποντοπόρῳ σὺν νηϊ πρὸς ἄξενα φύλ' ἀνθρώπων,

Ορφείας, *Αργοναυτικά* 1373

Ἔνθεν δ' ὄρμηθεὶς ἐσύθην χιονώδεα Θρήκην Λειβήθρων ἐς χώρον, ἐμὴν ἐς πατρίδα γαίαν· ἄντρον δ' εἰσεπέρησα περικλυτὸν, ἔνθα με μήτηρ γείνατ' ἐνὶ λέκτροις μεγαλήτορος Οἰάγροιο.

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά)* 9.30.6.7

λέγουσι δὲ οἱ Θράκες, ὅσαι τῶν ἀηδόνων ἔχουσι νεοσιὰς ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ >Ορφέως, ταύτας ἦδιον καὶ μεῖζόν τι ἄδειν. Μακεδόνων δὲ οἱ χώραν τὴν ὑπὸ τὸ ὄρος τὴν Πιερίαν ἔχοντες καὶ πόλιν Δίον, φασὶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν γενέσθαι τὴν τελευταίην ἐνταῦθα τῷ >Ορφεῖ· ἰόντι δὲ ἐκ Δίου τὴν ἐπὶ τὸ ὄρος καὶ στάδια προελθούσῃ εἰκοσι κίων τέ ἐστιν ἐν δεξιᾷ καὶ ἐπίθημα ἐπὶ τῷ κίονι ὑδρία λίθου, ἔχει δὲ τὰ ὄστα τοῦ >Ορφέως ἢ ὑδρία, καθὰ οἱ ἐπιχώριοι λέγουσι. ρεῖ δὲ καὶ ποταμὸς <Ελικῶν· ἄχρι σταδίων ἑβδομήκοντα πέντε προελθόντι τὸ ρεῦμα ἀφανίζεται τὸ ἀπὸ τούτου κατὰ τῆς γῆς· διαλιπὸν δὲ μάλιστα δύο καὶ εἰκοσι στάδια ἀνεῖσι τὸ ὕδωρ αὐθις, καὶ ὄνομα Βαφύρας ἀντὶ <Ελικῶνος λαβῶν κάτεισιν ἐς θάλασσαν ναυσίπορος. τοῦτον οἱ Διασταὶ τὸν ποταμὸν ἐπιρρεῖν διὰ παντὸς τῆ γῆ τὰ ἐξ ἀρχῆς φασὶ· τὰς γυναῖκας δὲ αἱ τὸν >Ορφέα ἀπέκτειναν ἐναπονίνασθαι οἱ θελήσαι τὸ αἶμα, καταδύναί τε ἐπὶ τούτῳ τὸν ποταμὸν ἐς τὴν γῆν, ἵνα δὴ μὴ τοῦ φόνου καθάρσια τὸ ὕδωρ παράσχηται. ἦκουσα δὲ καὶ ἄλλον ἐν Λαρίσῃ λόγον, ὡς ἐν τῷ >Ολύμπῳ πόλις οἰκοῖτο Λίβηθρα, ἣ ἐπὶ Μακεδονίας τέτραπται τὸ ὄρος, καὶ εἶναι οὐ πόρρω τῆς πόλεως τὸ τοῦ >Ορφέως μνημα· ἀφικέσθαι δὲ τοῖς Λιβηθρίοις παρὰ τοῦ Διονύσου μάντευμα ἐκ Θράκης, ἐπειδὴν ἴδῃ τὰ ὄστα τοῦ >Ορφέως ἥλιος, τηνικαῦτα ὑπὸ συὸς ἀπολείσθαι Λιβηθρίοις τὴν πόλιν. οἱ μὲν δι' οὐ πολλῆς φροντίδος ἐποιοῦντο τὸν χρησμόν, οὐδὲ ἄλλο τι θηρίον οὕτω μέγα καὶ ἄλκιμον ἐσεσθαι νομίζοντες ὡς ἐλεῖν σφισι τὴν πόλιν, σὺν δὲ θρασύτητος μετεῖναι μᾶλλον ἢ ἰσχύος. ἐπεὶ δὲ ἐδόκει τῷ θεῷ, συνέβαινέ σφισι τοιάδε. ποιμὴν περὶ μεσοῦσαν μάλιστα τὴν ἡμέραν ἐπικλίνων αὐτὸν πρὸς τοῦ >Ορφέως τὸν τάφον, ὁ μὲν ἐκάθευδεν ὁ ποιμὴν, ἐπῆει δὲ οἱ καὶ καθεύδοντι ἔπη τε ἄδειν τῶν >Ορφέως καὶ μέγα καὶ ἠδὺ φωνεῖν. οἱ οὖν ἐγγύτατα νέμοντες ἦ καὶ ἀροῦντες ἕκαστοι τὰ ἔργα ἀπολείποντες ἠθροίζοντο ἐπὶ τοῦ ποιμένου τὴν ἐν τῷ ὕπνῳ ῥῆθην· καὶ ποτε ἄθουντες ἀλλήλους καὶ ἐρίζοντες ὅστις ἐγγύτατα ἔσται τῷ ποιμένι ἀνατρέπουσι τὸν κίονα, καὶ κατεάγη τε ἀπ' αὐτοῦ πεσοῦσα ἡ θήκη καὶ εἶδεν ἥλιος ὃ τι ἦν τῶν ὀστέων τοῦ >Ορφέως λοιπόν. αὐτίκα δὲ ἐν τῇ ἐπερχομένη νυκτὶ ὃ τε θεὸς κατέχει πολὺ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τὸ ὕδωρ καὶ ὁ ποταμὸς ὁ Σῦς-τῶν δὲ περὶ τὸν Ὀλυμπον χειμάρρων καὶ ὁ Σῦς ἐστὶ-, τότε οὖν οὗτος ὁ ποταμὸς κατέβαλε μὲν τὰ τεῖχη Λιβηθρίοις, θεῶν δὲ ἱερὰ καὶ οἴκους ἀνέτρεψεν ἀνθρώπων, ἀπέπνιξε δὲ τοὺς τε ἀνθρώπους καὶ τὰ ἐν τῇ πόλει ζῶα ὁμοίως τὰ πάντα. ἀπολλυμένων δὲ ἦδη Λιβηθρίων, οὕτως οἱ ἐν Δίῳ Μακεδόνες κατὰ γε τὸν λόγον τοῦ Λαρισαίου ξένου ἐς τὴν ἐαυτῶν τὰ ὄστα κομίζουσι τοῦ >Ορφέως, ὅστις δὲ περὶ ποιήσεως ἐπολυπραγμότησεν ἦδη, τοὺς >Ορφέως ὕμνους οἶδεν ὄντας ἕκαστόν τε αὐτῶν ἐπὶ βραχύτατον καὶ τὸ σύμπαν οὐκ ἐς ἀριθμὸν πολὺν πεποιημένους· Λυκομίδαι δὲ ἴσασι τε καὶ ἐπάδουσι τοῖς δρωμένοις. κόσμῳ μὲν δὴ τῶν ἐπῶν δευτερεῖα φέροντο ἂν μετὰ γε <Ομήρου τοὺς ὕμνους,

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά)* 9.34.4.1

Κορωνεῖας δὲ σταδίους ὡς τεσσαράκοντα ὄρος ἀπέχει τὸ Λιβήθριον, ἀγάματα δὲ ἐν αὐτῷ Μουσῶν τε καὶ νυμφῶν ἐπὶ κλησὶν ἐστὶ Λιβηθρίων· καὶ πηγαί-τὴν μὲν Λιβηθριάδα ὀνομάζουσιν,

Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 14.8.1

>Επεὶ δ' ὄρμησε πρὸς τὴν στρατείαν, ἄλλα τ' ἐδόκει σημεῖα παρὰ τοῦ δαιμονίου γενέσθαι, καὶ τὸ περὶ Λειβηθρα τοῦ >Ορφέως ζῶανον (ἦν δὲ κυπαρίττινον) ἰδρῶτα πολὺν ὑπὸ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἀφῆκε. φοβουμένων δὲ πάντων τὸ σημεῖον, >Αρίστανδρος ἐκέλευε θαρρεῖν, ὡς ἄοιδίμους καὶ περιβοήτους κατεργασόμενον πράξεις, αἱ πολὺν ἰδρῶτα καὶ πόνον ὕμνουσι ποιηταῖς καὶ μουσικοῖς παρέξουσι.

Στράβων, *Γεωγραφικά* 9.2.25.32

ἐνταῦθα δ' ἐστὶ τὸ τε τῶν Μουσῶν ἱερὸν καὶ ἡ Ἴππου κρήνη καὶ τὸ τῶν Λειβηθρίων νυμφῶν ἄντρον· ἐξ οὗ τεκμαίρουτ' ἂν τις Θράκας εἶναι τοὺς τὸν <Ελικῶνα ταῖς Μούσαις καθιερώσαντας, οἱ καὶ τὴν Πιερίδα καὶ τὸ Λειβήθρον καὶ τὴν Πίμπλειαν ταῖς αὐταῖς θεαῖς ἀνέδειξαν· ἐκαλοῦντο δὲ Πίερες· ἐκλιπόντων δ' ἐκείνων Μακεδόνες νῦν ἔχουσι τὰ χωρία ταῦτα. εἴρηται δ' ὅτι τὴν Βοιωτίαν ταύτην ἐπέκρησάν ποτε Θράκας βιασάμενοι τοὺς Βοιωτοὺς καὶ Πελασγοὶ καὶ ἄλλοι βάρβαροι.

Στραβων, Γεωγραφικά 10.3.17.1

>Από δὲ τοῦ μέλους καὶ τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῶν ὀργάνων καὶ ἡ μουσικὴ πᾶσα Θρακία καὶ >Ασιάτις νενόμισται. δῆλον δ' ἕκ τε τῶν τόπων ἐν οἷς αἱ Μοῦσαι τετίμηται· Πιερίᾳ γὰρ καὶ Ὀλυμπος καὶ Πίμπλα καὶ Λειβηθρον τὸ παλαιὸν ἦν Θράκεια χωρία καὶ ὄρη, νῦν δὲ ἔχουσι Μακεδόνες· τὸν τε <Ελικῶνα καθιέρωσαν ταῖς Μοῦσαις Θράκες οἱ τὴν Βοιωτίαν ἐποικήσαντες, οἵπερ καὶ τῶν Λειβηθριάδων νυμφῶν ἄντρον καθιέρωσαν. οἱ τ' ἐπιμεληθέντες τῆς ἀρχαίας μουσικῆς Θράκες λέγονται, >Ορφεὺς τε καὶ Μουσαῖος καὶ Θάμυρις, καὶ τῷ Εὐμόλῳ δὲ τοῦνομα ἐνθένδε, καὶ οἱ τῷ Διονύῳ τὴν >Ἀσίαν ὅλην καθιέρωσαντες μέχρι τῆς >Ινδικῆς ἐκείθεν καὶ τὴν πολλὴν μουσικὴν μεταφέρουσι· καὶ ὁ μὲν τίς φησὶν κιθάραν >Ἀσιᾶτιν ῥάσσω, ὁ δὲ τοὺς ἀλοὺς Βερεκυντίους καλεῖ καὶ Φρυγίους· καὶ τῶν ὀργάνων ἕνια βαρβάρως ὀνόμασται νάβλας καὶ σαμβύκη καὶ βάρβιτος καὶ μαγάδις καὶ ἄλλα πλείω.

Στραβων, Γεωγραφικά 7α.1.17.1

Ὅτι τὸ Δίον ἡ πόλις οὐκ ἐν τῷ αἰγιαλῷ τοῦ Θερμαίου κόλπου ἐστὶν ἐν ταῖς ὑπαρξίαις τοῦ >Ολύμπου, ἀλλ' ὅσον ἐπὶ τὰ ἀπέχει σταδίου· ἔχει δ' ἡ πόλις τὸ Δίον κώμην πλησίον Πίμπλειαν, ἐνθα >Ορφεὺς διέτριβεν. Ἐπιτ. Ὅτι ὑπὸ τῷ >Ολύμῳ πόλις Δίον. ἔχει δὲ κώμην πλησίον Πίμπλειαν ἐνταῦθα τὸν >Ορφέα διατρίψαι φησὶ τὸν Κίκονα, ἄνδρα γόητα, ἀπὸ μουσικῆς ἅμα καὶ μαντικῆς καὶ τῶν περὶ τὰς τελετὰς ὀργιασμῶν ἀγυρτεύοντα τὸ πρῶτον, εἴτ' ἤδη καὶ μειζόνων ἀξιούντα ἐαυτὸν καὶ ὄχλον καὶ δύναμιν κατασκευαζόμενον· τοὺς μὲν οὖν ἑκουσίως ἀποδέχεσθαι, τινὰς δ' ὑπιδόμενους ἐπιβουλήν καὶ βίαν ἐπισυστάνας διαφθεῖραι αὐτόν. ἐνταῦθα πλησίον καὶ τὰ Λειβηθρα. Ὅτι τὸ παλαιὸν οἱ μάντιες καὶ μουσικὴν εἰργάζοντο. Ἐπιτ.

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ομήρου Ιλιάδα 4.498.1

Ἄμαρα δὲ ἡ ὑδρορροή παρὰ τὸ μὴ εἶναι τὰ παραπεφυκότα μαραίνεσθαι. διὸ καὶ ψιλοῦται κατὰ τὴν ἄρχουσαν, παρὰ τισὶ δὲ δασύνεται, ὡς ἀπὸ τοῦ ἅμα ῥέειν. σκοπητέον δὲ εἶπερ καὶ λειβηθρον ἡ Ὀμηρικὴ ἄμαρα ἐλέγετο. φησὶ γὰρ τισὶ ἐν ῥητορικῷ διχρόνῳ Λεξικῷ, ὅτι λειβηθρον ὀχετὸς ὑδραγωγός. ἐν δὲ τοῖς Αἰλίου Διονυσίου γράφεται ἐν συστολῇ τῆς ἀρχούσης διὰ μόνου διχρόνου, ὅτι λίβηθρα ἔφυδρα χωρία καὶ διαρρύσεις ὑδάτων. πλείων δὲ ἡ διὰ διφθόγγου γραφή. καὶ οὕτω γράφουσι καὶ τὰ Μακεδονικὰ Λειβηθρα, τὸ ὄρος, οὗ τοπικὸν οἱ βάρβαροι Λειβήθριοι, οἷς ἐνδιατρίψαι ποτε ὁ Ὀρφεὺς λέγεται. Ἐχματα δὲ νῦν τὰ κωλύματα τοῦ ὀχετοῦ.

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ομήρου Οδύσσεια 1.131.38

καὶ τἄλλα, εἰς κοινὴν χρῆσιν τετρίφαται. Ὅτι δὲ λείβειν, ταυτὸν ἐστὶ τῷ σπένδειν, δηλοῖ ἐπαγωγῶν εὐθὺς τὸ, αὐτὰρ ἐπεὶ σπείσαν τ' ἐπίον θ' ὅσον ἤθελε θυμός. τοῦτο δὲ, καὶ πόσεως ἐστὶν αὐτάρκουε δηλωτικόν. δῆλον δὲ πολλαχόθεν, ὡς ταυτὸν ἐστὶ, λείβειν καὶ εἶβειν. καὶ ὡς Ἰώνων καὶ Αἰολέων ἐστὶ τὸ εἶβειν ἐκ τοῦ λείβειν. καθὰ καὶ τὸ αἰψηρὸς ἐκ τοῦ λαιψηρὸς. καὶ ὡς ἐκ τοῦ λείβειν μὲν, λειβηθρα τόπος ὕδασι κατάρρυντος χρηστοῖς. οὗ ἔθνικόν οἱ λειβήθριοι.

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ομήρου Οδύσσεια 1.137.43

Ἐνταῦθα δὲ χρῆ ἐπισημῆσθαι, ὡς εἰ καὶ τὸ λείβειν καὶ τὸ σπένδειν ταυτὰ ποτε εἶναι δοκοῦσιν, ἀλλὰ καὶ οὕτως εὐρηνται παραγωγῆι αὐτῶν, ἔχουσαι τινα διαφορὰν. τὸ γοῦν ἐκ τοῦ λειβῶ λειβάσιον, καὶ τὸ ἐκ τοῦ σπένδω σπονδεῖον, διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὸν εἰπόντα ὡς λειβάσιον μὲν, ᾧ ἔλαιον ἐπισπένδουσιν ἱερεῖς. σπονδεῖον δὲ, ᾧ τὸν οἶνον. ὅτι δὲ οὐδὲ αἰεὶ ταυτὸν τὸ λείβειν καὶ τὸ σπένδειν, πολλαχόθεν δῆλον. δάκρυσι γοῦν λείβεται τις, οὐ μὴν καὶ σπένδεται. λείβονται δὲ ποθεν καὶ ὕδατα, ὅθεν καὶ τὰ λειβηθρα τόπος. καὶ τοπικόν, λειβήθριοι. καὶ οὐδὲ τοῦτο ἐστὶ σπένδεται τις ἐπὶ φιλία, οὐ μὴν λείβεται. τοῦ δὲ κοινῶς λεγομένου λείβειν, παράγωγον καὶ ἡ κελέβη, ὡς οἶον χελεῖβη, παρὰ τὸ χέειν λειβῆν εἰς αὐτό. ἢ καὶ ἄλλως, παρὰ τὸ χέειν καὶ λείβειν. καὶ ἐστὶ χρῆσις αὐτῆς, ἐν τῷ, στέψων τὰν κελέβαν. Ἀθήναιος δὲ, παράγει καὶ Ἄνακρέοντος τὸ, ἄγε δὴ φέρ' ἡμῖν ᾧ παῖ κελέβην ὅπως ἄμυστιν

Ιωάννης Τζέτζης, Εξήγησις εἰς τὴν Ομήρου Ιλιάδα 50.8

>Ορφεὺς σαφέστερον παραδείκνυσι. Λειβήθριος γὰρ ὦν φησὶ. νῦν δ' ἄγε μοι κούρη Λειβηθριάς ἔνεπε Μοῦσα.

Φώτιος Λεξικογράφος, Βιβλιοθήκη, 186.140α.20

<Ἡ με' ὡς >Ορφεὺς ὁ Οἰάγρου καὶ Καλλιόπης μιᾶς τῶν Μουσῶν, ἐβασίλευε Μακεδόνων καὶ τῆς >Οδρυσίδος, ἐπετήδευε δὲ μουσικὴν, καὶ μάλιστα κιθαρωδίαν. Καὶ (φιλόμουσον γὰρ τὸ Θρακῶν καὶ Μακεδόνων γένος) ἤρσεν ἐν τούτοις διαφερόντως τῷ πλήθει. Κατέσχε δὲ δόξα ὡς εἰς Ἄιδου κατάβῃ ἐρωτῆ τῆς γυναικὸς Εὐρυδίκης, καὶ ὡς τὸν Πλούτωνα καὶ τὴν Κόρην ᾠδαῖς γοητεύσας, δῶρον λάβει τὴν γυναῖκα· ἀλλ' οὐ γὰρ ὄνασθαι τῆς χάριτος ἀναβιωσκομένης, λαθόμενον τῶν περὶ αὐτῆς ἐντολῶν. Οὕτω δὲ θέλγειν καὶ κατακλεῖν αὐτὸν ᾠδαῖς εἶναι σοφόν, ὡς καὶ θηρία καὶ οἰωνοὺς καὶ δὴ καὶ ξύλα καὶ λίθους συμπερινοστεῖν ὑφ' ἠδονῆς. Τελευτᾶ δὲ διασπασαμένων αὐτὸν τῶν Θρακίων καὶ Μακεδόνων γυναικῶν, ὅτι οὐ μετεδίδου αὐταῖς τῶν ὀργίων, τάχα μὲν καὶ κατ' ἄλλας προφάσεις. Φασὶ δ' οὖν αὐτὸν δυστυχῆσαντα περὶ γυναῖκα πᾶν ἐχθῆραι τὸ γένος. >Εφοῖτα μὲν οὖν τακταῖς ἡμέραις ὀπλισμένων πλήθος Θρακῶν καὶ Μακεδόνων ἐν Λιβήθροις, εἰς οἴκημα ἐν συνερχόμενον μέγα τε καὶ πρὸς τελετὰς εὐ πεποιημένον. <Ὅποτε δ' ὀργιάζειν εἰσίασι, πρὸ τῶν πυλῶν ἀπετίθεσαν τὰ ὄπλα. Ὅ αἱ γυναῖκες ἐπιτηρήσασαι καὶ τὰ ὄπλα ἀρπασάμεναι, ὑπ' ὀργῆς τῆς διὰ τὴν ἀτιμίαν τοὺς τε προσπίπτοντας κατεργάσαντο, καὶ τὸν >Ορφέα κατὰ μέλη ἔρριψαν εἰς τὴν θάλασσαν σποράδην.

Ιάμβλιχος, Περί του Πυθαγορικού Βίου 28.146.13

Θεανοὶ τῇ μητρὶ. δηλοῦται δὴ διὰ τοῦ ἱεροῦ λόγου τούτου [ἢ περὶ θεῶν λόγου, ἐπιγράφεται γὰρ ἀμφοτέρων] καὶ τίς ἦν ὁ παραδεδωκὸς Πυθαγόρα τὸν περὶ θεῶν λόγον. λέγει γὰρ· λόγος ὁδε περὶ θεῶν Πυθαγόρα τῷ Μνημάρχῳ, τὸν ἐξέμαθον ὀργιασθεῖς ἐν Λιβήθροις τοῖς Θρακίοις.

Πρόκλος Διάδοχος, Εἰς τὸν Τιμαῖον Πλάτωνος, βιβλίον πέμπτον 3.168.9

αὐταὶ δὲ εἰσὶν αἱ Ὀρφικαὶ παραδόσεις· ἃ γὰρ Ὀρφεὺς δι' ἀπορρήτων λόγων μυστικῶς παραδέδωκε, ταῦτα Πυθαγόρας

ἐξέμαθεν ὀργιασθεὶς ἐν Λεβήθροις τοῖς Θρακίοις Ἀγλαοφάμω τελεστᾶ μεταδόντος ἦν περὶ θεῶν Ὀρφεὺς σοφίαν παρὰ Καλλιόπης τῆς μητρὸς ἐπινύσθη· ταῦτα γὰρ αὐτὸς φησὶν ὁ Πυθαγόρας ἐν τῷ Ἱερῷ λόγῳ. τίνες οὖν αἱ Ὀρφικαὶ παραδόσεις (fig. 85), ἐπειδήπερ εἰς ταύτας ἀναφέρειν οἰόμεθα χρῆναι τὴν τοῦ Τιμαίου περὶ θεῶν διδασκαλίαν; θεῶν βασιλέας παραδέδωκεν Ὀρφεὺς κατὰ τὸν τέλειον ἀριθμὸν τῶν ὄλων προεστηκότας Φάνητα Νύκτα Οὐρανὸν Κρόνον Δία Διόνυσον· πρῶτος γὰρ ὁ Φάνης κατασκευάζει τὸ σκῆπτρον·

Λυκόφρων, Αλεξάνδρα 408

Ἄπασα δ' ἄλλη δέξεται κωκυμάτων, ὄσσην Ἄραιθος ἐντὸς ἠδὲ δύσβατοι Λειβήθριαι σφίγγουσι Δωτίου πύλαι, οἷς οὐμὸς ἔσται κάχερουσίαν πάρα ῥηγμῖνα δαρὸν ἐστεναγμένος γάμος. πολλῶν γὰρ ἐν σπλάγχνοισι τυμβευθήσεται βρωθεὶς πολυστοίχοισι καμπέων γνάθοις νήριμος ἔσμός· οἱ δ' ἐπὶ ξένης ξένοι παῶν ἐρημοὶ δεξιῶσονται τάφους.

Λυκόφρων, Αλεξάνδρα 273

κρατῆρα Βάκχου δύσεται, κεκλαυσμένος νύμφαισιν, αἱ φίλαντο Βηφύρου γάνος, Λειβηθρίην θ' ὑπερθε Πιμπλείας σκοπὴν, ὁ νεκροπέρας, ὃς προδειμαίνων πότιμον καὶ θῆλυν ἀμφὶ σῶμα τλήσεται πέπλον δῦναι, παρ' ἴστοις κερκίδος ψαύσας κρότων, καὶ λοῖσθος εἰς γῆν δυσμενῶν ρίψαι πόδα, τὸ σόν, ξύναιμε, κἂν ὕναφ πτήσσω δόρυ.

Τζέτζης, Σχόλια στον Λυκόφρον 409.3

Λειβήθρια δὲ πόλις Μακεδονίας ὄθεν ἦν >Ορφεὺς, ὡς φησὶ νῦν δ' ἄγε μοι κούρη Λειβηθριάς ἔνεπε Μούσα (fr. 17) Δώτιον δὲ ἀκρατήριον Ὀλύμπου· συνάπτει οὖν τὸ Δώτιον τοῖς Λειβήθροις. Καὶ λέγει ὅτι ὄσσην γῆν ἔχουσι μεταξὺ ὁ Ἄραιθος καὶ τὸ Δώτιον, ἔχουσι δὲ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν, καθὸ τὸ μὲν Δώτιον ἐν Μακεδονίᾳ, ὁ δὲ Ἄραιθος ἐν Ἠπείρῳ· σχεδὸν δὲ τὰ ἄκρα τῆς Ἑλλάδος οὗτοι οἱ τόποι εἰσὶν. Δωτίου δὲ πύλας εἶπε, καθὸ εἰς στενὸν λήγει τὸ Δώτιον καὶ συγκλείει δίκην πυλῶν.

Τζέτζης, Σχόλια στον Λυκόφρον 275.13 καὶ 275.2

ταῖς νύμφαις ἦτοι ταῖς Μούσαις, αἵτινες περὶ τὴν Πιμπλείαν καὶ Λειβηθρίαν καὶ τὸν Βηφύρον οἰκοῦσιν, ἃ περὶ τὸν Ἑλικῶνα καὶ τὴν Μακεδονίαν εἰσὶν.

β. τὴν ἐξοχὴν τοῦ Λειβηθρίου ὄρους Μακεδονίας, ὑπεράνω τῆς Πιμπλείας ὑπάρχουσαν.

Maurus Servius Honoratus, In Vergilii Bucolicon Librum Commentarius 7.21.5

Leibethros fons est, ubi coluntur Musae.

Θουγενίδης, Fragmenta Αδήλων Δραμάτων 2-4

ἤτησεν εἰς ὀψώνιον τριῶβολον. μὴ νόμισον Λειβηθρίων ἀνοητότεροι

Ἰμέριος, Declamationes et Orationes 46.18

Λειβήθριοι μὲν οὖν Παγγαίου πρόσκοιοι Ὀρφέα τὸν Καλλιόπης τὸν Θράκιον, πρὶν μὲν δημοσιεῦν εἰς αὐτοὺς τὴν ᾠδὴν, ἦν ἠδη παρὰ τῆς μητρὸς τῆς Μούσης μαθὼν ἦν, ἐθαύμαζόν τε καὶ συνήδοντο· ἐπειδὴ δὲ τῆς λύρας ἤψατο καὶ προσῆσέ τι μέλος ἔνθεον, φθόνῳ νικηθέντες οἱ δειλαιοὶ, γυναικείαν ὕβριν ἐπ' αὐτὸν τε καὶ τὰ μέλη τῆς ᾠδῆς τολμήσαντες γυναῖκες ὕστερον ὑπὸ τῶν μύθων ἐγένοντο. φασὶ δὲ καὶ Αἴσωπον τὸν λογοποιὸν τὸν Φρύγα, οὐ μὴ ὅτι τοὺς λόγους τινές, ἀλλ' ἤδη καὶ αὐτὸ τὸ πρόσωπον καὶ τὴν φωνὴν γέλωτα καὶ χλεύην ἤγηντο, γενέσθαι μὲν πάνσοφον καὶ διὰ τοῦτο ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος· Δελφοὺς δέ, καὶ ταῦτα παροικούντας μαντικῶ τῷ θεῷ, οὕτως ἀγνοῆσαι τὸν ἄνδρα, ὥστε ψῆφον ἄδικον ἐπ' αὐτῷ κομίσαντας ρίψαι κατὰ σκοπέλων καὶ ἀφανίσει τὸν Αἴσωπον. ἀλλ' οὔτε ἡ μήτηρ ἡμέλει μετὰ τὴν λύραν Ὀρφέως, οὔτε τοῦ Φρυγὸς ὁ Ἀπόλλων· ἀλλὰ Λειβήθριοι μὲν ἀντὶ τῆς Ὀρφέως λύρας, ἦν ἀτιμάζειν εἴλοντο, μανίαν τε καὶ ἀμουσίαν καὶ σιωπὴν ἠλλάξαντο· καὶ φεύγει μὲν ἐκείνους τὸ μέλος, εἰς δὲ τὴν ἐρημίαν ἔρχεται καὶ πείθει δρυὸς τε καὶ πέτρας καὶ ἀγρονόμους ὄρνιθας καὶ μικρόν τι ποιμένων σύστημα, οἷς μᾶλλον ἔχαιρεν ὀλίγα φθεγγομένοις Ὀρφεὺς, ἢ τῇ Λειβηθρίων φωνῇ, ὅτι μουσικοὶ τινες ὄντες καὶ ἡσυχῇ τοῦ μέλους ἀκούοντες λιγυρὸν ἀντεφθέγγοντο καὶ αὐτοὶ τῇ φόρμιγγι. Δελφοὶ δὲ τῆς εἰς Αἴσωπον ὕβρεως ἔδοσαν δίκας

Ἡσύχιος, Λεξικὸν λάμδα.512-515

λεῖβηθρον· ῥεῖθρον. ὀχετὸν Σ. κρουόν, καὶ τόπος ἐν Μακεδονίᾳ καὶ <κατὰ> τὸν Ἑλικῶνα

Λειβήθνος· ὁ Διόνυσος

λεῖβειν· σπένδειν {Διὶ λεῖβειν αἶθωπα οἶνον} (Z 266) καὶ δακρῦειν, ὃ ἔστι τοῖς δακρῦοις ῥεῖν {δάκρυα λεῖβων} (S 32), καὶ στάζων

*λεῖβω· σπένδω γ. Αη(γS). στάζω γ(γS) ρ

Σοῦίδα, Λεξικὸν λάμδα.359 καὶ ὀμικρον.654

Λειβηθρα· ὄνομα πόλεως. Λειβηθρον δὲ ὀχετὸς ὑδραγωγικός.

>Ορφεὺς Λειβήθρων τῶν ἐν Θράκιῃ (πόλις δὲ ἔστιν ὑπὸ τῇ Πιερίᾳ), υἱὸς Οἰάγρου καὶ Καλλιόπης· ὁ δὲ Οἰάγρος πέμπτος ἦν ἀπὸ Ἀτλαντος, κατὰ >Αλκυόνην μίαν τῶν θυγατέρων αὐτοῦ. γέγονε δὲ πρὸ ἰα γενεῶν τῶν Τρωικῶν· καὶ φασὶ μαθητὴν γενέσθαι αὐτὸν Λίνου, βιῶναι δὲ γενεὰς θ, οἱ δὲ ἰα φασίν. ἔγραψε· Τριαγμούς (λέγονται δὲ εἶναι Ἴωνος τοῦ τραγικοῦ ἐν δὲ τούτοις τὰ <Ιεροστολικά· καλοῦμενα, κλήσεις κοσμικά. Νεωτεκτικά. <Ιεροῦς λόγους ἐν ῥαψωιδίαις κδ (λέγονται δὲ εἶναι Θεογενήτου τοῦ Θεσσαλοῦ, οἱ δὲ Κέρκωπος τοῦ Πυθαγορείου Χρησμούς, οἱ ἀναφέρονται εἰς >Ονομάκριτον. Τελετάς (ὁμοίως δὲ φασὶ καὶ ταύτας >Ονομακρίτου). Λιθικά· ἐν τούτοις δ' ἔστι περὶ λίθων γλυφῆς, ἧτις >Ογδοηκοντάλιθοῦ ἐπιγράφεται. Σωτήρια· ταῦτα Τιμοκλέους τοῦ Συρακουσίου λέγεται ἢ Περσίνου τοῦ Μιλησίου. Κρατήρας· ταῦτα Ζωπύρου φασίν. Θρονισμούς μητράιους καὶ Βακχικά· ταῦτα Νικίου τοῦ >Ελεάτου φασίν εἶναι. Εἰς Ἄιδου κατὰβασιν· ταῦτα <Ηροδίκου τοῦ Περινηθίου. Πέπλον· καὶ Δίκτυον καὶ ταῦτα Ζωπύρου τοῦ <Ηρακλεώτου, οἱ δὲ Βροτίνου. Ονομαστικόν, ἔπη ασ. Θεογονίαν, ἔπη ασ. >Αστρονομίαν, >Αμμοσκοπίαν, Θυηπολικόν, >Ωιοθυτικά ἢ >Ωιοσκοπικά, ἐπικῶς. Καταζωστικόν, Ὑμνους, Κορυβαντικόν, καὶ Φυσικά, ἃ Βροτίνου φασίν.

Σουίδα, Λεξικόν Λάμδα.358-359

Λείβει· αίτιατικῆ· βάλλει, σάζει. ὁ δὲ φθειρσὶν ἐκζέσας, ἐσθιόμενός τε καὶ κατὰ μικρὰ λειβόμενος ἀποθνήσκει.
Λείβηθρα· ὄνομα πόλεως. Λείβηθρον δὲ ὄχετος ὑδραγωγικός.

Μούσειον

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 458.8

Μούσειον, τόπος περὶ τὸν Ὀλύμπον τὸν ἐν Μακεδονίᾳ. Πολύβιος τριακοστῶ ἐβδόμῳ. τὸ τοπικὸν ἀναλόγως Μουσειεύς, 458 10 ὡς Σιγριεύς.

Πίμπλεια. Πόλις, ὄρος, κρήνη

Στράβων, Γεωγραφικά 9.2.25.32, 10.3.17.1, 7α.1.17.1 και Τζέτζης, Σχόλια στον Λυκόφωνα 275.13, 275.2

(βλ. πιο πάνω, Λείβηθρα)

Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά 1.23

Πρώτᾳ νυν >Ορφήος μνησώμεθα, τὸν ῥά ποτ' αὐτῆ Καλλιόπῃ Θρήκι φατίζεται εὐνηθεῖσα Οἰάγρῳ σκοπιῆς Πιμπληίδος ἄγχι τεκέσθαι. αὐτὰρ τὸν γ' ἐνέπουσιν ἀτειρέας οὖρεσι πέτρας θέλξαι αἰοιδᾶων ἐνοπῆ ποταμῶν τε ῥέεθρα· φηγοὶ δ' ἄγριάδες κείνης ἔτι σήματα μολπῆς ἀκτῆ Θρηκίῃ Ζώνης ἐπι τηλεθώσασαι ἐξείης στιχόωσιν ἐπήτριμοι, ἅς ὄγ' ἐπιπρό θελγομένης φόρμιγγι κατήγαγε Πιερίθην. >Ορφέα μὲν δὴ τοῖον ἐὼν ἐπαρωγὸν ἀέθλων Αἰσονίδης Χείρωνος ἐφημοσύνησι πιθήσας δέξατο, Πιερίη Βιστωνίδι κοιρανέοντα·

Scholía Vetera στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου Ρόδιου 9.7 και 9.19

β <σκοπιῆς> Πιμπληίδος ἄγχι τεκ<έσθαι>· Πίμπλεια χωρίον κατὰ Πιερίαν· οἱ δὲ ὄρος Θράκης, οἱ δὲ κρήνην καὶ κόμην τῆς Πιερίας.

31-34a Πιερίθην· Πιερία ὄρος Θράκης, ἐν ἣ διέτριβεν Ὀρφεύς. φησὶ δὲ Ἡρόδοτος (31 fg 43a J.), ὅτι παρήνησεν ὁ Χείρων τῷ Ἰάσωνι, ὅπως τὸν Ὀρφέα σὺν τοῖς Ἀργοναύταις παραλάβῃ.

Καλλιμαχος, Ὑμνοι Εἰς Δῆλον 7

ὡς Μούσαι τὸν αἰοιδὸν ὃ μὴ Πίμπλειαν ἀείσῃ ἔχθουσιν, τὼς Φοῖβος ὅτις Δῆλοιό λάθηται.

Λυκόφρων, Αλεξάνδρα 269

λαβῶν δὲ ταύρου τοῦ πεφασμένου δάνος, σκεθρῶ ταλάντῳ τρυτάνης ἥρτημένον, αὐθις τὸν ἀντίποινον ἐγγέας ἴσον Πακτώλιον σταθμοῖσι τηλαυγῆ μύδρον, κρατῆρα Βάκχου δύσεται, κεκλανσμένους νύμφαισιν, αἷ φίλαντο Βηφύρου γάνος, Λειβηθρίην θ' ὑπερθε Πιμπλείας σκοπῆν, ὃ νεκροπέρνας, ὃς προδειμαίνων πότμον καὶ θῆλυν ἀμφὶ σώμα τλήσεται πέπλον δῦναι, παρ' ἱστοῖς κερκίδος ψαύσας κρότων, καὶ λοῖσθος εἰς γῆν δυσμενῶν ῥίψαι πόδα, τὸ σόν, ξύναιμε, κὰν ὑπνῷ πτήσων δόρυ.

Νόννος, Διονυσιακά 13.428

καὶ θρασὺς υἱὸς Ἄρηος ἐὼν Πίμπλειαν ἐάσας Βιστονίης Οἰάγρος ἐκόμασεν ἀστός ἀρούρης, Ὀρφέα καλλείψας ἐπὶ γούνασι Καλλιπειῆς νήπιον ἀρτιχύτῳ μεμελημένον εἰσέτι μαζῶ.

Ησύχιος, Λεξικόν πι.2339.1

Πίπλ(ε)ια· αἱ Μούσαι ἐν τῷ Μακεδονικῷ Ὀλύμπῳ, ἀπὸ κρήνης Πιπλείας.

Δίον

Θουκυδίδης, Ιστορία 4.78.5.4

καὶ ταύτῃ μὲν τῇ ἡμέρᾳ, ἣ ἐκ τῆς Μελιτείας ἀφώρμησεν, ἐς Φάρσαλόν τε ἐτέλεσε καὶ ἐστρατοπεδεύσατο ἐπὶ τῷ Ἀπιδανῶ ποταμῷ, ἐκεῖθεν δὲ ἐς Φάκιον, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐς Περραιβίαν. ἀπὸ δὲ τούτου ἤδη οἱ μὲν τῶν Θεσσαλῶν ἀγωγοὶ πάλιν ἀπήλθον, οἱ δὲ Περραιβοὶ αὐτόν, ὑπήκοοι ὄντες Θεσσαλῶν, κατέστησαν ἐς Δίον τῆς Περδικκου ἀρχῆς, ὃ ὑπὸ τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας πρὸς Θεσσαλοὺς πόλισμα κεῖται. τούτῳ τῷ τρόπῳ Βρασίδης Θεσσαλίαν φθάσας διέδραμε πρὶν τινα κωλύειν παρασκευάσασθαι, καὶ ἀφίκετο ὡς Περδίκκαν καὶ ἐς τὴν Χαλκιδικήν.

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.17.1

(βλ. πιο πάνω, Λείβηθρα).

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 232.2

Δίον, πόλις Εὐβοίας περὶ τὸ Κήναιον. Ὅμηρος Κήρινθόν τ' ἔφαλον Δίου τ' αἰπὸν πολιέθρον. ἔστι καὶ Μακεδονίας, ἐνθα τὸν >Ολυμπικὸν ἀγῶνα ἐτέλουν. τὸ ἐθνικὸν Διεύς. Πανσανίας δὲ Διάστας φησὶ· Μακεδόνων γὰρ ὁ τύπος, >Ορέσται Λυγκησταί. γ' ἔστι πρὸς τῷ Ἄθῳ, ὡς Θουκυδίδης, δ' Θεσσαλίας. ε' Πισιδίας. ζ' >Ιταλίας. ζ' κοίλης Συρίας, κτίσμα >Αλεξάνδρου, καὶ Πέλλα· ἣς τὸ ὕδωρ νοσερόν. καὶ τὸ ἐθνικὸν Διηνός, ὡς δηλοῖ τὸ ἐπιγράμμα νόμα τὸ Διηνὸν γλυκερὸν ποτόν, ἠνιδὲ πίης, παύσει μὲν δίψης, εὐθὺ δὲ καὶ βιότου. τὸ κτητικὸν Διακός. καὶ τὸ θηλυκὸν Διάς, ὡς δηλοῦσιν αἱ γε περὶ ταύτην ἦσαν Διάδες >Αθῆναι καλούμεναι. οἱ πολῖται >Αθηναῖται.

Δίων Χρυσόστομος, Λόγοι 2.2.6

τότε δ' οὖν ἀπὸ στρατείας ἦκοντες ἐν Δίῳ τῆς Πιερίας ἔθουν ταῖς Μούσαις, καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν >Ολυμπίων ἐτίθεσαν, ὃν φασιν ἀρχαῖον εἶναι παρ' αὐτοῖς.

Αρριανός, Αλεξάνδρου Αναβάσεως 1.16.4.1

Μακεδόνων δὲ τῶν μὲν ἑταίρων ἄμφι τοὺς εἴκοσι καὶ πέντε ἐν τῇ πρώτῃ προσβολῇ ἀπέθανον· καὶ τούτων χαλκαὶ εἰκόνες ἐν Δίῳ ἐστάσιν, >Αλεξάνδρου κελεύσαντος Λύσιππον ποιῆσαι, ὅσπερ καὶ >Αλέξανδρον μόνος προκριθεὶς ἐποίει· τῶν δὲ ἄλλων ἰπέπων ὑπὲρ τοὺς ἐξήκοντα, πεζοὶ δὲ ἕς τοὺς τριάκοντα. καὶ τούτους τῇ ὑστεραίᾳ ἔθαψεν >Αλέξανδρος ζῆν τοῖς ὄπλοις τε καὶ ἄλλῳ κόσμῳ γονεῦσι δὲ αὐτῶν καὶ παισὶ τῶν τε κατὰ τὴν χώραν ἀτέλειαν ἔδωκε καὶ ὅσαι ἄλλαι ἢ τῷ σώματι λειτουργία ἢ κατὰ τὰς κτήσεις ἐκάστων εἰσφοραί. καὶ τῶν τετραμένων δὲ πολλὴν πρόνοιαν ἔσχεν, ἐπελθὼν τε αὐτὸς ἐκάστους καὶ τὰ τραύματα ἰδὼν καὶ ὅπως τις ἐτρόθη ἐρόμενος καὶ ὃ τι πράττων εἰπεῖν τε καὶ ἀλαζονεύσασθαί οἱ παρασχόν. ὁ δὲ καὶ τῶν Περσῶν τοὺς ἡγεμόνας ἔθαψεν· ἔθαψε δὲ καὶ τοὺς μισθοφόρους Ἕλληνας, οἱ ζῆν τοῖς πολεμίοις στρατεύοντες ἀπέθανον· ὅσους δὲ αὐτῶν αἰχμαλώτους ἔλαβε, τούτους δὲ δήσας ἐν πέδαις εἰς Μακεδονίαν ἀπέπεμψε ἐργάζεσθαι, ὅτι παρὰ τὰ κοινῇ δόξαντα τοῖς Ἕλλησιν Ἕλληνας ὄντες ἐναντία τῇ <Ελλάδι ὑπὲρ τῶν βαρβάρων ἐμάχοντο. ἀποπέμψει δὲ καὶ εἰς >Αθήνας τριακοσίας πανοπλίας Περσικὰς ἀνάθημα εἶναι τῇ >Αθηνᾶ ἐν πόλει· καὶ ἐπίγραμμα ἐπιγραφῆναι ἐκέλευσε τόδε· >Αλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνας πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν >Ασίαν κατοικούντων.<

Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Φωκικά) 10.13.5.1

ἀνέθεσαν δὲ καὶ οἱ ἐν Φαρσάλῳ Θεσσαλοὶ καὶ Μακεδόνων οἱ ὑπὸ τῇ Πιερῷ πόλιν Δίον οἰκούντες Κυρηναῖοι τε τοῦ <Ελληνικοῦ τοῦ ἐν Λιβύῃ, οὗτοι μὲν τὸ ἄρμα καὶ ἐπὶ τῷ ἄρματι ἀγάλμα Ἄμμωνος, Μακεδόνες δὲ οἱ ἐν Δίῳ τὸν >Απόλλωνα ὃς εἰλημμένος ἐστὶ τῆς ἐλάφου,

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 1-20) 17.16.1.1

Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ μὲν βασιλεὺς ἐπανελθὼν μετὰ τῆς δυνάμεως εἰς τὴν Μακεδονίαν συνήγαγε τοὺς ἡγεμόνας τῶν στρατιωτῶν καὶ τοὺς ἀξιολογώτατους τῶν φίλων καὶ προέθηκε βουλήν περὶ τῆς εἰς τὴν Ἀσίαν διαβάσεως, πότε χρὴ στρατεύειν καὶ τίνι τρόπῳ χειριστέον τὸν πόλεμον. τῶν δὲ περὶ τὸν Ἀντίπατρον καὶ Παρμενίωνα συμβουλευόντων πρότερον παιδοποιήσασθαι καὶ τότε τοῖς τηλικούτοις ἐγχειρεῖν ἔργοις, δραστικός ὢν καὶ πρὸς πᾶσαν πράξεως ἀναβολὴν ἀλλοτρίως διακειμένος ἀντείπε τούτοις· αἰσχρὸν γὰρ ὑπάρχειν ἀπεφαίνεται τὸν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἡγεμόνα καθεσταμένον τοῦ πολέμου καὶ πατρικὰς ἀνικητοὺς δυνάμεις παρεληφότα καθῆσθαι γάμους ἐπιτελοῦντα καὶ τέκνων γενέσεις ἀναμένοντα. διδάξας οὖν αὐτοὺς περὶ τοῦ συμφέροντος καὶ παρορμήσας διὰ τῶν λόγων πρὸς τοὺς ἀγῶνας θυσίας μεγαλοπρεπεῖς τοῖς θεοῖς συνετέλεσεν ἐν Δίῳ τῆς Μακεδονίας καὶ σκηναίους ἀγῶνας Διὶ καὶ Μούσαις, οὓς Ἄρχελαος ὁ προβασιλεύσας πρώτος κατέδειξε. τὴν δὲ πανηγυρὶν ἐφ' ἡμέρας ἑννέα συνετέλεσεν, ἐκάστη τῶν Μουσῶν ἐπάνυμον ἡμέραν ἀναδείξας. σκηναίαν δὲ κατασκευασάμενος ἑκατοντάκλινον τοὺς τε φίλους καὶ τοὺς ἡγεμόνας, ἔτι δὲ τοὺς ἀπὸ τῶν πόλεων πρέσβεις παρέλαβεν ἐπὶ τὴν εὐωχίαν. λαμπαῖς δὲ παρασκευαῖς χρησάμενος καὶ πολλοὺς μὲν ἐστιάσας, πάσῃ δὲ τῇ δυνάμει διαδοὺς ἱερεῖα καὶ ἄλλα τὰ πρὸς τὴν εὐωχίαν ἀνήκοντα προσανέλαβε τὸ στρατόπεδον.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 1-20) 18.4.3.4

ἦν δὲ τῶν ὑπομνημάτων τὰ μέγιστα καὶ μνήμης ἄξια τάδε, χιλίας δὲ ναῦς μακρὰς μείζους τριήρων ναυπηγήσασθαι κατὰ τὴν Φοινίκην καὶ Συρίαν καὶ Κιλικίαν καὶ Κύπρον πρὸς τὴν στρατείαν τὴν ἐπὶ Καρχηδονίους καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς παρὰ θάλατταν κατοικούντας τῆς τε Λιβύης καὶ >Ιβηρίας καὶ τῆς ὁμόρου χώρας παραθαλάττιου μέχρι Σικελίας, ὁδοποιῆσαι δὲ τὴν παραθαλάττιον τῆς Λιβύης μέχρι στηλῶν <Ηρακλείων, ἀκολούθως δὲ τῷ τηλικούτῳ στόλῳ λιμένας καὶ νεώρια κατασκευάσαι κατὰ τοὺς ἐπικαίρους τῶν τόπων, ναοὺς τε κατασκευάσαι πολυτελεῖς ἕξ, ἀπὸ ταλάντων χιλίων καὶ πεντακοσίων ἕκαστον, πρὸς δὲ τούτοις πόλεων συνοικισμοὺς καὶ σωμάτων μεταγωγὰς ἐκ τῆς >Ασίας εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατὰ τὸνναντίον ἐκ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν >Ασίαν, ὅπως τὰς μεγίστας ἡπείρους ταῖς ἐπιγαμίαις καὶ ταῖς οἰκειώσεσιν εἰς κοινὴν ὁμόνοιαν καὶ συγγενικὴν φιλίαν καταστήσῃ. τοὺς δὲ προειρημένους ναοὺς ἔδει κατασκευασθῆναι ἐν Δήλῳ καὶ Δελφοῖς καὶ Δωδώνῃ, κατὰ δὲ τὴν Μακεδονίαν ἐν Δίῳ μὲν τοῦ Διός, ἐν >Αμφιπόλει δὲ τῆς Ταυροπόλου, ἐν Κύρῳ δὲ τῆς >Αθηνᾶς· ὁμοίως δὲ καὶ ἐν >Ιλίῳ ταύτης τῆς θεᾶς κατασκευασθῆναι ναὸν ὑπερβολὴν ἐτέρῳ μὴ καταλείποντα. τοῦ δὲ πατρὸς Φιλίππου τάφον πυραμίδι παραπλήσιον μιᾷ τῇ μεγίστῃ κατὰ τὴν Αἴγυπτον.

Πολύβιος, Ιστορίαι 4.61.8.1

Φίλιππος δὲ οὖν πεισθεὶς Ἑπαιρώταις καὶ καταστρατοπεδεύσας περὶ τὸν Ἄμβρακον, ἐγένετο περὶ τὴν παρασκευὴν τῶν πρὸς τὴν πολιορκίαν. Σκόπας δὲ κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἀναλαβὼν τοὺς Αἰτωλοὺς πανδημί, καὶ ποιησάμενος τὴν πορείαν διὰ Θετταλίας, ἐνέβαλεν εἰς Μακεδονίαν, καὶ τὸν τε σίτον ἐπιπορευόμενος τὸν κατὰ τὴν Πιερίαν ἔφθειρε καὶ λείας περιβαλόμενος πλῆθος ἐπανήγε, ποιούμενος τὴν πορείαν ὡς ἐπὶ τὸ Δίον. ἐκλιπόντων δὲ τῶν κατοικούντων τὸν τόπον, εἰσελθὼν τὰ τεῖχη κατέσκαψε καὶ τὰς οἰκίας καὶ τὸ γυμνάσιον, πρὸς δὲ τούτοις ἐνέπρησε τὰς στοὰς τὰς περὶ τὸ τέμενος καὶ τὰ λοιπὰ διέφθειρε τῶν ἀναθημάτων, ὅσα πρὸς κόσμον ἢ χρεῖαν ὑπῆρχε τοῖς εἰς τὰς πανηγύρεις συμπορευομένοις· ἀνέτρεψε δὲ καὶ τὰς εἰκόνας τῶν βασιλέων ἀπάσας, οὗτος δὲ οὖν εὐθέως κατὰ τὴν ἔνστασιν τοῦ πολέμου καὶ τὴν πρώτην πρᾶξιν οὐ μόνον τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ τοῖς θεοῖς πόλεμον ἐξενηνοχῶς, ἐπανάει. καὶ παραγενόμενος εἰς Αἰτωλίαν, οὐχ ὡς ἡσεβηκῶς, ἀλλ' ὡς ἀγαθὸς ἀνὴρ εἰς τὰ κοινὰ πράγματα γεγωνῶς, ἐτιμᾶτο καὶ περιεβλέπετο, πλήρεις ἐλπίδων κενῶν καὶ φρονήματος ἀλόγου πεποιθῶς τοὺς Αἰτωλοὺς· ἔσχον γὰρ ἐκ τούτων διάληψιν ὡς τῆς δὲ Αἰτωλίας οὐδ' ἐγγίξειν τολμήσοντος οὐδενός, αὐτοὶ δὲ πορθήσοντες ἀδεῶς οὐ μόνον τὴν Πελοπόννησον, καθάπερ ἔθος ἦν αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ τὴν Θετταλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν. Φίλιππος δὲ τὰ περὶ τὴν Μακεδονίαν ἀκούσας, καὶ παραχρῆμα τῆς Ἑπαιρωτῶν ἀγνοίας καὶ φιλονεικίας τάχιχαιρα κεκομισμένως, ἐπολιόρκει τὸν Ἄμβρακον.

Scholía Vetera στον Θεόκριτο 5.21/22δ.1

Ἐρακλῆς ἐλθὼν εἰς Δίον πόλιν τῆς Μακεδονίας ΚΓΕΑΡΤ εἶδεν ἕκ τινος ἱεροῦ πολλοὺς ἐξιόντας. θέλων δὲ προσκυνῆσαι ἀνέκρινε, τίνας εἶη. μαθὼν δὲ Ἀδωνίδος εἶναι ἔφη· οὐδὲν ἱερὸν ἀντὶ τοῦ οὐδενός ἄξιον, οἷον οὐδεὶς θεῶν ὑπάρχει...

Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων 1.5.7

τούτον δὲ ὁ μὲν μῦθος ὑπὸ γυναικῶν ἀπολέσθαι φησὶ τὸ δ' ἐν Δίῳ τῆς Μακεδονίας ἐπίγραμμα, κεραυνωθῆναι αὐτόν, λέγον οὕτως (Pal. vii. 617)· Ἐρήϊκα χρυσολύρην τῆ δ' >Ορφέα Μοῦσαι ἔθαψαν, ὃν κτάνεν ὑψιμέδων Ζεὺς ψολόεντι βέλει.

Πέτρα

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 21-40) 31.11.1.1

Ὅτι τῶν τοῦ Αἰμιλίου παίδων τῶν δύο παραδόξως τελευτησάντων, καὶ τοῦ δήμου παντὸς διαφερόντως συναλγοῦντος, ὁ πατήρ τούτων συνήγαγεν ἐκκλησίαν, ἐν ἣ περι τῶν κατὰ τὸν πόλεμον πραχθέντων ἀπολογισάμενος ἐπὶ τέλος διεξῆλθε τοιούτους τινὰς λόγους. ἔφη γὰρ ἑαυτὸν ἐξ Ἰταλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα μέλλοντα περαιῶν τὰς δυνάμεις ἀποθεωρῆσαι τὴν ἀνατολὴν καὶ τότε τὸν πλοῦν ποιησάμενον ἐνάτης ὥρας καταπεῦσαι μηδενὸς ἀπολειφθέντος εἰς Κέρκυραν, ἐκεῖθεν δὲ τεταρταῖον ἐν Δελφοῖς καλλιερῆσαντα τῷ θεῷ μετὰ πέντε ἡμέρας εἰς Μακεδονίαν γενέσθαι καὶ παραλαβεῖν τὰς δυνάμεις, ἐν ἡμέραις δὲ ταῖς ἀπάσαις πεντεκαίδεκα βιάσασθαι τὰ στενὰ τὰ κατὰ τὴν Πέτραν καὶ παρατάξασθαι καὶ νικῆσαι Περσέα· καθόλου δὲ τέταρτον ἔτος ἀνοφθαλμοῦντος τοῦ βασιλέως τοῖς Ῥωμαίοις, ἑαυτὸν ἐν ταῖς προειρημέναις ἡμέραις ἀπεφάνητο κεκυριευκένας πάσης Μακεδονίας.

Πλούταρχος, Αἰμίλιος Παῦλος 15.1.1

<Ο δ' Αἰμίλιος ἡμέρας μὲν τινὰς ἡρέμει, καὶ φασὶ μήποτε τηλικούτων στρατοπέδων ἐγγὺς οὕτω συνελθόντων ἡσυχίαν γενέσθαι τοσαύτην. ἐπεὶ δὲ κινῶν ἅπαντα καὶ πειρώμενος ἐπυθάνετο μίαν εἰσβολὴν ἐτι μόνον ἀφρουρον ἀπολείπεσθαι τὴν διὰ Περραιβίαν παρὰ τὸ Πύθιον καὶ τὴν Πέτραν, τῷ μὴ φυλάττεσθαι τὸν τόπον ἐλπίσας μᾶλλον ἢ δι' ἣν οὐκ ἐφυλάττετο δυσχωρίαν καὶ τραχύτητα δείσας, ἐβουλεύετο .

Titus Livius, Ab Urbe Condita 39.26.1.4

item Petram in Pieria ab iisdem Thessalis Perrhaebisque captam

Titus Livius, Ab Urbe Condita 45.41.4.5

inter praesidia eius saltum ad Petram evasi et ad Pydnam regem coacto acie vici

Πιερία. Ὅρος, χώρα, πόλις

Ὅμηρος, Ιλιάς 14.225

Ἦρῃ δ' ἀΐξασα λίπε ρίον Οὐλύμποιο, Πιερίην δ' ἐπιβάσα καὶ >Ημαθὴν ἐρατεινὴν σεῦατο ἐφ' ἵπποπόλων Θρηκῶν ὄρεα νιφόντα, ἀκροτάτας κορυφάς, οὐδὲ χθόνα μάρπτε ποδοῖιν.

Ὅμηρος, Οδύσσεια 5.50

Πιερίην δ' ἐπιβάς ἐξ αἰθέρος ἔμπεσε πόντῳ·

Ὀμηρικός Ὕμνος Εἰς Ἀπόλλωνα 214

ἦ ὡς τὸ πρῶτον χρηστήριον ἀνθρώποισι ζητεῦον κατὰ γαίαν ἔβης ἑκατηβόλ' Ἄπολλον; Πιερίην μὲν πρῶτον ἀπ' Οὐλύμποιο κατήλθες· Λέκτον τ' ἡμαθόντα παρέστιχες ἠδ' Αἰνιήνας καὶ διὰ Περραιβοῦς· τάχα δ' εἰς >Ιαωλκὸν ἴκανες,

Ὀμηρικός Ὕμνος Εἰς Ερμῆν 68

>Ἡέλιος μὲν ἔδυνε κατὰ χθονὸς ὠκεανὸν δὲ αὐτοῖσιν θ' ἵπποισι καὶ ἄρμασιν, αὐτὰρ ἄρ' <Ερμῆς Πιερίης ἀφίκανε θεῶν ὄρεα σκιδόντα, ἔνθα θεῶν μακάρων βόες ἄμβροτοι αὐλὴν ἔχουσιν βοσκομέναι λειμῶνας ἀκηρασίους ἐρατεινοῦς. τῶν τότε Μαιάδος υἱὸς εὐσκοπὸς >Αργειφόντης πεντήκοντ' ἀγέλης ἀπετάμνετο βοῦς ἐριμύκους, πλανοδίας δ' ἤλαυνε διὰ ψαμαθῶδεα χῶρον ἔχιν' ἀποστρέψας· δολιχὴ δ' οὐ λήθετο τέχνης ἀντία ποιήσας ὀπλὰς, τὰς πρόσθεν ὀπισθεν, τὰς δ' ὀπισθεν πρόσθεν, κατὰ δ' ἔμπαλιν αὐτὸς ἔβαινε. σάνδαλα δ' αὐτίκα ῥίψιν ἐπὶ ψαμάθοις ἀλίησιν ἀφραστ' ἠδ' ἀνόητα διέπλεκε, θαυματὰ ἔργα, συμμίσγων μυρिकास καὶ μυρσινοειδέας ὄζους. τῶν τότε συνδήσας νεοθηλέαν ἀγκάλῳ ὄρην ἀβλαβέως ὑπὸ ποσσὶν ἐδήσατο σάνδαλα κοῦφα αὐτοῖσιν πετάλοισι, τὰ κῦδιμος >Αργειφόντης ἔσπασε Πιερίηθεν ὄδοιπορίην ἀλεείνων, οἷά τ' ἐπειγόμενος δολιχὴν ὁδόν, αὐτοτροπήσας. τὸν δὲ γέρον ἐνόησε δέμων ἀνθοῦσαν ἀλωὴν ἰέμενον πεδίον δὲ δι' >Ογχηστὸν λεχεποῖην· τὸν πρότερος προσέφη Μαιῆς ἐρικυδέος υἱός· ὦ γέρον ὅς τε φυτὰ σκάπτεις ἐπικαμπύλος ὤμους, ἢ πολυοινήσεις εὐτ' ἂν τάδε πάντα φέρῃσι

Ὀμηρικός Ὕμνος Εἰς Ερμῆν 190

Ἦ γέρον >Ογχηστοῖο βατοδρόπε ποιήεντος βοῦς ἀπὸ Πιερίης διζήμενος ἐνθάδ' ἰκάνω πάσας θηλείας, πάσας κεράεσσιν ἐλικτάς, ἐξ ἀγέλης· ὁ δὲ ταῦρος ἐβόσκετο μόνος ἀπ' ἄλλων κυάνεος, χαροποὶ δὲ κύνες κατόπισθεν ἔποντο τέσσαρες ἢ ὕτε φῶτες ὁμόφρονες· οἱ μὲν ἔλειφθεν οἱ τε κύνες ὁ τε ταῦρος, ὃ δὴ περὶ θαῦμα τέτυκται· ταῖ δ' ἔβαν ἠελίοιο νέον καταδυομένοιο ἐκ μαλακοῦ λειμῶνος ἀπὸ γλυκεροῖο νομοῖο. ταῦτά μοι εἶπε γεραῖε παλαιγενὲς εἶ που ὄπωπας ἀνέρα ταῖσδ' ἐπὶ βουσί διαπρήσσοντα κέλευθον.

Ευριπίδης, Βάκχαι 410

Πιερία μούσειος ἔδρα, σεμνὰ κλιτὺς >Ολύμπου, ἐκεῖσ' ἄγε με, Βρόμιε Βρόμιε, πρόβακχ' εὖιε δαῖμον. ἐκεῖ Χάριτες, ἐκεῖ δὲ Πόθος· ἐκεῖ δὲ βάκχαις θέμις ὀργιάζειν. ὁ δαίμων ὁ Διὸς παῖς χαίρει μὲν θαλίαισιν

Αριστοτέλης, Περί Θαυμασίων Ακουσμάτων 833β.18

Λέγουσι δὲ καὶ ἐν Πιερίᾳ τῆς Μακεδονίας ἄσημόν τι χρυσίον κατορωρυγμένον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων βασιλέων, χασμάτων τεττάρων ὄντων, ἐξ ἐνὸς αὐτῶν ἀναφῶναι χρυσίον τὸ μέγεθος σπιθαμιαῖον.

Oracula Sibyllina, Oracula 14.216

οἱ περὶ Πηνειὸν τε βαθύσχοινόν τε Μολοσσὸν Τρίκην Δωδώνην τε καὶ ὑψίδιμτον >Ιθάμην ἀνύχένα Πιερικόν τε, μέγαν περὶ ρίον >Ολύμπου, Ὅσσαν Λάρισσάν τε καὶ ὑψίπυλον Καλυδῶνα.

Νόννος, Διονυσιακά 2.398

ἐσπέριον παρὰ χεῦμα Παχυνιάς· ἐγγύθι δ' ἄρκτου ἀμφὶ νάπην Θρήισαν >Αθωιάς ἐκλαγε Νύμφη, Πιερικῶ δὲ τένοντι Μακηδονίς ἴαχεν ὕλη.

Αἰσχύνη, Αλεξάνδρου Αναβάσεως 1.11.1.1 και Πausανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Φωκικά) 10.13.5.1

(βλ. πιο πάνω, Δίον).

Πausανίας, Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά) 9.30.7.1

Μακεδόνων δὲ οἱ χώραν τὴν ὑπὸ τὸ ὄρος τὴν Πιερίαν ἔχοντες καὶ πόλιν Δίον, φασὶν ὑπὸ τῶν γυναικῶν γενέσθαι τὴν τελευταίαν ἐνταῦθα τῷ Ὁρφεῖ.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 3.623.23

Πιερίαν δὲ οἱ μὲν ἀκρόρειάν τινα εἶπον Ὀλύμπου, οἱ δὲ χώραν ἀπὸ νύμφης ὁμωνύμου, ἢ ἀπὸ Πίερος υἱοῦ Ἐλευθῆρος, οἱ δὲ πόλιν. Τὸ δὲ «Πιερίην ἐπιβάσα» ἢ ἀναστροφὴν ἔχει, ἵνα ἢ «ἐπὶ Πιερίαν βάσα», ἢ ἀρχαϊκῶς αἰτιατικὴ συντέτακται. Ἡμαθία δὲ ἢ Μακεδονία ἀπὸ Ἀμάθου τινός. Φασὶ δὲ οἱ παλαιοὶ καί, ὅτι Μακεδῶν ὁ τοῦ Διός, ἀφ' οὗ Μακεδονία ἢ χώρα, παιδὰς ἴσχει δύο, Ἄμαθον καὶ Πίερα, ἀφ' ὧν Ἡμαθία καὶ Πιερία πόλεις ἐν Μακεδονίᾳ. (v. 227) Ἴπποπόλους δὲ καὶ ἐνταῦθα τοὺς Θράκας ὡς ἱππικὸς καὶ μαχίμους φησὶν, καὶ ἢ τραγωδία δὲ φιλιπποὺς λέγει αὐτοὺς, μαρτυροῦσα καὶ τῷ {νιφόντα ὄρη}, ὅποια καὶ τὰ κατὰ τὸν Αἴμον, ἐν τῷ χιονώδη τὴν Θράκην εἰπεῖν. (v. 228) Τὸ δὲ «ἀκροτάτας κορυφάς» διὰ σαφήνειάν τε κεῖται, ἵνα δῆλον εἴη, ποῦ μυθικῶς περιεπάτει τῶν ὄρεων, καὶ πρὸς πιθανότητα δὲ τάχους. οὕτω γὰρ ἂν διὰ τὸ τοῦ καιροῦ κατεπεῖγον ἢ Ἡρα ταχὺ κινεῖτο, μὴ περὶ φάραγγας ὄρεων καὶ λαγόνιας τριβουσα χρόνον, μὴτ' ἄλλως περιοδεύουσα. διὸ καὶ ἐπάγει, ὡς οὐ χθόνα ἔμαρπτε ποσίην, ἤγουν οὐχ' ἤπτετο γῆς, ἀλλ' ἀπὸ κορυφῆς εἶχεν αὐτὴν ἑτέρα κορυφή. πρέπει δὲ τὸ τοιοῦτον ὕψος τῇ Ἡρᾷ διὰ τὸ χρῆσαι οὕτω σεμνότερον αὐτὴν κινεῖσθαι, θεὰν οὖσαν κατὰ τὸν μῦθον, καὶ ὅτι ἀπὸ οὐρα κατα ἀλληγορίαν ὑπεραίρεσθαι τῶν ὄρεων καὶ οὐ κάτω διατρίβειν ἐθέλει κατὰ τὸν παρ' ἡμῖν λιμνάζοντα.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 3.623.27

Φασὶ δὲ οἱ παλαιοὶ καί, ὅτι Μακεδῶν ὁ τοῦ Διός, ἀφ' οὗ Μακεδονία ἢ χώρα, παιδὰς ἴσχει δύο, Ἄμαθον καὶ Πίερα, ἀφ' ὧν Ἡμαθία καὶ Πιερία πόλεις ἐν Μακεδονίᾳ. (v. 227)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Οδύσσεια 1.198.2

Ὅτι <Ομήρου εἰπόντος ὡς Πιερίην ἐπιβάς ὁ <Ερμῆς, ἐξ αἰθέρος ἔμπεσε πόντω, οὐκ ἂν ἀπεικίτως <Ἡσίοδος δοκοίη ἐκ Πιερίας τὰς Μούσας ἐπικαλέσασθαι διὰ τὸ κατ' ἀλληγορίαν ἐπίηρον τοῦ λόγου τοῦ κατὰ τὰς Μούσας, ἄλλως δὲ καθ' ἱστορίαν, ὄρος παρὰ νυμον Πίερός τινος ἤρωος ἢ Πιερία, Μακεδονικόν. ἱερὸν Μουσῶν. περὶ οὗ καὶ ἐν τοῖς εἰς τὴν >Ιλιάδα εἴρηται. Ὅρα δὲ τὸ μὲν Πιερίην ἐπιβάς, ἐπὶ γῆς οἰκείως ῥηθέν. Τὸ δὲ ἔμπεσεν, ἐπὶ πόντου καιρίως καὶ αὐτό. Σημειῶσαι δὲ τὸ ἐπιβάς αἰτιατικὴ συνταχθέν. ἕτερον ὄν παρὰ τὸ, ἐπιβάς ἵππου ἢ ἄρματος. (Vers. 51.)

Scholia Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 14.226γ.1

Πιερίην· οἱ μὲν μέρος Ὀλύμπου, οἱ δὲ χώραν ἀπὸ νύμφης ἢ Πίερος τοῦ Ἐλευθῆρος.

Scholia Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 14.226α.1

Ariston. Πιερίην δ' ἐπιβάσα <καὶ Ἡμαθίην ἐρατεινήν>· ὅτι Μακεδονικὸς Ὀλυμπος θεῶν οἰκητήριον· ἢ γὰρ Πιερία τούτου ἀκρόρεια, καὶ Ἡμαθία τὸ πρότερον ἢ Μακεδονία ἐκαλεῖτο. παράκειται δὲ καὶ ἢ Θράκη. καὶ ἐν Ὀδυσσεΐα ἐπὶ τοῦ Ἑρμοῦ Πιερίην δ' ἐπιβάς ἐξ αἰθέρος ἔμπεσε πόντω" (ε 50). Α

ex. Πιερίην δ' ἐπιβάσα καὶ Ἡμαθίην· Μακεδῶν ὁ Διὸς καὶ αἰθῆρας κατέχων χώραν περὶ Θράκην Μακεδονίαν ἀφ' ἑαυτοῦ προσηγόρευσεν. ἴσχει δὲ παιδὰς δύο, Ἄμαθον καὶ Πίερον, ὧν αἱ πόλεις ἐν Μακεδονίᾳ. b(BCE3)T

ex. Πιερίην· οἱ μὲν μέρος Ὀλύμπου, οἱ δὲ χώραν ἀπὸ νύμφης ἢ Πίερος τοῦ Ἐλευθῆρος. Ἡμαθία δὲ πρῶην ἢ Μακεδονία. T

D Μακεδῶν ὁ Διὸς ἱερὸν Μουσῶν. Α

ex. <Πιερίην δ' ἐπιβάσα> ἐφ' ἵπποπόλων <Θρηκῶν ὄρεα νιφόντα>· ἄκρως κατονομάζει τοὺς τόπους, τὰς ὁμόρους χώρας διεξιῶν, b(BCE3)T ὡς καὶ ἐν Ὀδυσσεΐα ἢ δὲ Φεράς <ἐπ>έβαλλεν ἐπειγομένη Διὸς οὐρῶ | ἠδὲ παρ' Ἡλιδά διαν, ὅθι κρατεύουσιν Ἐπειοί. ἐνθεν δ' αὐτὸ νήσοισιν (ο 297–9). T τῇ γὰρ ὀνομασία τῶν τόπων συμπαραθέουσα ἢ διάνοια τῶν ἐντυγχανόντων ἐν φαντασίᾳ καὶ ὄψει τῶν τόπων γίνεται. ἅμα οὖν τὸ ἀργὸν περιέφυγεν, οὐκ εὐθὺς ἀγαγὼν αὐτὴν ἐπὶ τὰ προκειμένα χωρία· μάρτυρας γοῦν ἐπαγόμενος τοὺς ἀκούοντας πιθανωτάτην καθίστησι τὴν διήγησιν. b(BCE3)T

Did. (:): <σεύατο> ἐν ἄλλῳ ἔσσυτ' ἐφ' ἵπποπόλων". Aim

Did. <ἵπποπόλων> τινὲς ἵππονόμων". Til

ex. <ἀκροτάτας κορυφάς>· λείπει ἢ πρὸς, πρὸς τὰς κορυφάς, ἢ ἐπὶ. Til

ex. <οὐδὲ χθόνα μάρπτε ποδοῖν>· οἶον τὰ ἴχνη κόνιν τῆς γῆς οὐ συνελάμβανον.

Scholia Vetera στην Ομήρου Οδύσσεια 5.50.1

Πιερίην ὄρος Μακεδονίας Μουσῶν ἱερὸν. E.Q.V. ἐπίηρος γὰρ ὁ λόγος. E.Q. ὄνομα ὄρους ἐν τῇ Θράκῃ. B. Πιερίης ἐπιβάς ἀναγκαῖον τὸ ἔπος, ὅτι ὄρος Ὀλυμπος θεῶν οἰκητήριον κατὰ τὸν ποιητὴν. εἰς δὲ τὸ {ἐξ αἰθέρος} βραχὺ διασταλτέον. δαιμονίως δὲ ἐπὶ μὲν τοῦ ἐδάφους ἐπιβῆναι, ἐπὶ δὲ τῆς θαλάσσης ἔμπεσεῖν φησι. H.P. ἐξ αἰθέρος ἔμπεσε ἀθρώως, οἰκειοθελῶς, ὡς οἱ νήχοντες. E.

Scholia Vetera στη Θεογονία του Ησιόδου 53.1

τὰς ἐν Πιερίῃ Πιερία ὄρος Μακεδονίας, ἐν ᾧ ἐγεννήθησαν αἱ Μοῦσαι, παρατείνον ἕως τῆς Θράκης.

Scholía Vetera στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου Ρόδιου 9.7, 9.19

(βλ. πιο πάνω, Πίμπλεια).

Etymologicon Magnum Lexicon (Ετυμολογικόν Μέγα Λεξικόν) 671.35

Πιερία, όνομα τόπου, ένθα αί Μούσαι έγεννήθησαν. Παρά τὸ Πίηρ γέγονεν, ἡ από του Πιερού ἀδελφοῦ τῆς Μεθώνης, ἡ από Πιερίας νύμφης. τὸ δὲ Πίηρ, παρά τὸ πῖον, ὃ σημαίνει τὸ λιπαρόν. Ἔστι δὲ όνομα κύριον. Καί πείρα, ἡ λιπαρά, παρά τὸ πῖον, Ἰλιάδος ε

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 522.11

Πιερία, < πόλις έν όμωνύμω χωρίῳ. ὁ πολίτης Πιεριώτης καί Πιερίτης καί Πιεριεύς.

Ησύχιος, Λεξικόν πι.2256-2259

πιερά, λιπαρά. εὐδαίμονα, πλούσια καί πειρή

Πιερία, ὄρος [ἡ λιπαρά]

Πιερίδες, αί Μούσαι έν Μακεδονία

Πιέρι., ἡ ἀκρόρεια τοῦ έν Μακεδονία ὄρους

Σουίδα, Λεξικόν κάππα.2453, όμικρον.654 καί πι.1564

Κρίτων, Πιεριώτης (πόλις δὲ Μακεδονίας έστιν ἡ Πιερία)

Ἵρφεύς, Λειβήθρων τῶν έν Θράκη (πόλις δ' έστιν ὑπὸ τῆ Πιερία), υἱός Οἰάγρου καί Καλλιόπης.

Πιερία ὄρος Μακεδονίας. καί Πιερίδες, αί Μούσαι αί έν Μακεδονία. έν Ἐπιγράμμασι: οὐ γάρ Πιερίδεσι τόσον μέλω, ὅσσον έρωτι ὄργια τοσσατίων ἀμφιέπουσα πόθω.

Κάτω/Παρά θάλασσαν Μακεδονία - Μακεδονίς Γη

Θουκυδίδης, Ιστορίαί 2.99.2.1

τῶν γάρ Μακεδόνων εἰσι καί Λυγκησταί καί >Ελιμιῶται καί ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἃ ζύμμαχα μέν έστι τούτοις καί ὑπήκοα, βασιλείας δ' ἔχει καθ' αὐτά. τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν >Αλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατήρ καί οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τὸ ἀρχαίον ὄντες ἐξ Ἴργους, πρώτοι ἐκτίσαντο καί ἐβασίλευσαν ἀναστήσαντες μάχη ἐκ μέν Πιερίας Πίερας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ᾤκησαν Φάργητα καί ἄλλα χωρία (καί έτι καί νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἡ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδιέων οἰκοῦσιν· τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν >Αξιὸν ποταμὸν στενήν τινα καθήκουσαν ἄνωθεν μέχρι Πέλλης καί θαλάσσης ἐκτίσαντο, καί πέραν >Αξιοῦ μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυγδονίαν καλουμένην >Ηδῶνας ἐξέλασαντες νέμονται. ἀνέστησαν δὲ καί ἐκ τῆς νῦν >Εορδίας καλουμένης >Εορδοῦς, ὧν οἱ μέν πολλοὶ ἐφθάρησαν, βραχὺ δὲ τι αὐτῶν περὶ Φύσκαν κατώκηται, καί ἐξ >Αλμωπίας ἼΑλμωπας, ἐκράτησαν δὲ καί τῶν ἄλλων ἔθνῶν οἱ Μακεδόνες οὗτοι, ἃ καί νῦν έτι ἔχουσι, τὸν τε >Ανθεμοῦντα καί Γρηστωνίαν καί Βισαλτίαν καί Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν. τὸ δὲ ζύμπαν Μακεδονία καλεῖται, καί Περδίκκας >Αλεξάνδρου βασιλεὺς αὐτῶν ἦν ὅτε Σιτάκης ἐπῆει.

Ηρόδοτος, Ιστορίαί 7.127.1

Ἦς δὲ ἐς τὴν Θέρμην ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἴδρυσεν αὐτοῦ τὴν στρατιήν. Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδεύόμενος τὴν παρὰ θάλασσαν χώραν τοσήνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καί τῆς Μυγδονίης μέχρι Λυδιέῳ τε ποταμοῦ καί Ἀλιάκμονος, οἱ οὐρίζουσι γῆν τὴν Βοττιαίδα τε καί Μακεδονίδα, ἐς τῶντὸ ρέεθρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες. Ἐστρατοπεδεύοντο μέν δὴ έν τούτοισι τοῖσι χωρίοισι οἱ βάρβαροι, τῶν δὲ καταλεχθέντων τούτων ποταμῶν ἐκ Κρηστωναίων ρέων Χειδῶρος μόνος οὐκ ἀντέχρησε τῆ στρατιῆ πινόμενος ἄλλ' ἐπέλιπε.

Ηρόδοτος, Ιστορίαί 7.173.6

καί ἀπίκετο ἐς τὰ Τέμπεα ἐς τὴν ἐσβολὴν ἡ περ ἀπὸ Μακεδονίης τῆς κάτω ἐς Θεσσαλίην φέρει παρὰ ποταμὸν Πηνειόν, μεταξὺ δὲ Ὀλύμπου τε ὄρεος [έόντα] καί τῆς Ὀσσης.

Ηρόδοτος, Ιστορίαί 5.22.1

ἼΕλληνας δὲ εἶναι τούτους τοὺς ἀπὸ Περδίκκω γεγονότας, κατά περ αὐτοὶ λέγουσι, αὐτὸς τε οὕτω τυγχάνω ἐπιστάμενος καί δὴ καί έν τοῖσι ὀπισθε λόγοισι ἀποδέξω ὡς εἰσι ἼΕλληνες, πρὸς δὲ καί οἱ τὸν έν Ὀλυμπίῃ διέποντες ἀγῶνα ἼΕλληνοδίκαι οὕτω ἔγνωσαν εἶναι. ἸΑλεξάνδρου γάρ ἀεθλεῦειν ἐλομένου καί καταβάντος ἐπ' αὐτὸ τοῦτο οἱ ἀντιθευσόμενοι ἼΕλλήνων ἐξεῖργόν μιν, φάμενοι οὐ βαρβάρων ἀγωνιστέων εἶναι τὸν ἀγῶνα ἄλλα ἼΕλλήνων. ἸΑλέξανδρος δὲ ἐπειδὴ ἀπέδεξε ὡς εἶη ἸΑργεῖος, ἐκρίθη τε εἶναι ἼΕλλην καί ἀγωνιζόμενος στάδιον συνεξέπιπτε τῷ πρώτῳ.

Στραβων, Γεωγραφικά 7α.1.11.1

ἸΟτι ἸΗμαθία ἐκαλεῖτο πρότερον ἡ νῦν Μακεδονία. ἔλαβε δὲ τὸνομα τοῦτο ἀπ' ἀρχαίου τινὸς τῶν ἡγεμόνων Μακεδόνος. ἦν δὲ καί πόλις ἸΗμαθία πρὸς θαλάσση. κατεῖχον δὲ τὴν χώραν ταύτην ἸΗπειρωτῶν τινες καί ἸΙλλυριῶν, τὸ δὲ πλεῖστον Βοττιαῖοι καί Θράκες· οἱ μέν ἐκ Κρήτης, ὡς φασι, τὸ γένος ὄντες, ἡγεμόνα ἔχοντες Βότωνα, Θρακῶν δὲ Πίερες μέν ἐνέμοντο τὴν Πιερίαν καί τὰ περὶ τὸν Ὀλυμπον, Παῖονες δὲ [τὰ] περὶ τὸν ἸΑξιὸν ποταμὸν καί τὴν καλουμένην διὰ τοῦτο ἸΑμφαξίτιν, ἸΗδῶνοι δὲ καί Βισάλται τὴν λοιπὴν μέχρι Στρυμόνος· ὧν οἱ μέν αὐτὸ τοῦτο προσηγορεύοντο Βισάλται, ἸΗδῶνων δ' οἱ μέν Μυγδόνες οἱ δὲ ἸΗδῶνες οἱ δὲ Σίθωνες. τούτων δὲ πάντων οἱ ἸΑργεάδαι καλούμενοι κατέστησαν κύριοι καί Χαλκιδεῖς οἱ έν Εὐβοία. ἐπῆλθον δὲ καί Χαλκιδεῖς οἱ έν Εὐβοία ἐπὶ τὴν τῶν Σιθῶνων καί συνώκισαν πόλεις έν αὐτῇ περὶ τριάκοντα, ἐξ ὧν ὕστερον ἐκβαλλόμενοι συνῆλθον εἰς μίαν οἱ πλείους αὐτῶν, εἰς τὴν Ὀλυνθον· ὠνομάζοντο οἱ ἐπὶ Θράκης Χαλκιδεῖς. Ε.

Στράβων, Γεωγραφικά 7α.1.12.1

Ὅτι Πηνεῖος μὲν ὀρίζει τὴν κάτω καὶ πρὸς θαλάττη Μακεδονίαν ἀπὸ Θετταλίας καὶ Μαγνησίας, Ἀλιάκμων δὲ τὴν ἄνω, καὶ ἔτι τοὺς Ἠπειρώτας καὶ τοὺς Παίονας καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Ἐρίγων καὶ ὁ Ἀξιὸς καὶ ἕτεροι. Ε.

Scholía Vetera στον Θουκυδίδη 2.99.1.1

τὴν κάτω Μακεδονίαν τῆς Μακεδονίας τὸ μὲν ἐστὶ μεσόγειον, τὸ δὲ παράλιον, ἣν καλεῖ <τὴν> κάτω Μακεδονίαν. πρῶτον ἐκτήσαντο τοῦτο καὶ Ἡρόδοτος ἐν τῇ θ (VIII 137)... οἱ Μακεδόνες οὗτοι· οἱ κάτω Μακεδόνες, καὶ Μακεδόνων αὐτῶν τῶν ἄνω.

Ἀργὴ «πεδινά» - Ἀργὸς Πελασγικόν**Στράβων, Γεωγραφικά 8.6.9.1**

τὴν δὲ ἀκρόπολιν τῶν Ἀργείων οἰκίαι λέγεται Δαναός, ὃς τοσοῦτον τοὺς πρὸ αὐτοῦ δυναστεύοντας ἐν τοῖς τόποις ὑπερβαλέσθαι δοκεῖ ὥστε κατ' Εὐρυπίδην Πελασγιώτας ὀνομασμένους τὸ πρὶν Δαναοὺς καλεῖσθαι νόμον ἔθηκάν Ἑλλάδα. ἐστὶ δὲ καὶ τάφος αὐτοῦ κατὰ μέσην τὴν τῶν Ἀργείων ἀγοράν· καλεῖται δὲ πλίνθος. οἶμαι δ' ὅτι καὶ Πελασγιώτας καὶ Δαναοὺς, ὡς περ καὶ Ἀργείους, ἡ δόξα τῆς πόλεως ταύτης ἀπ' αὐτῆς καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας καλεῖσθαι παρεσκευάσεν· οὕτω δὲ καὶ Ἰασίδας καὶ Ἰασον Ἀργος, καὶ Ἀπίαν καὶ Ἀπιδόνας οἱ νεώτεροί φασι· Ὅμηρος δ' Ἀπιδόνας μὲν οὐ λέγει, Ἀπίαν δὲ τὴν πόρρω μᾶλλον. ὅτι δ' Ἀργὸς τὴν Πελοπόννησον λέγει, προσλαβεῖν ἐστὶ καὶ τάδε [Ἀργεῖη δ' Ἑλένη] καὶ [ἐστὶ πόλις Ἐφύρη μυχῷ Ἀργεος] καὶ [μέσον Ἀργος] καὶ πολλῆσιν νήσοισι καὶ [Ἀργεῖ παντὶ ἀνάσσειν.] ἄργος δὲ καὶ τὸ πεδῖον λέγεται παρὰ τοῖς νεωτέροις, παρ' Ὀμήρω δ' οὐδ' ἄπαξ· μάλιστα δ' οἴονται Μακεδονικὸν καὶ Θετταλικὸν εἶναι.

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 112.18

Ἀργος, διασημοτάτη πόλις Πελοποννήσου, ἣ τις Φορωνικὸν ἄστρῳ ἐκέκλητο, καὶ Αἰγιάλεια, καὶ ἰππόβοτον διὰ τὸ Ποσειδῶνι νομῆν ἵππων ἀποδειχθῆναι, εἶτα Ἰασον ἀπὸ Ἰάσου τοῦ κατ' ἐνίου πατρὸς Ἰοῦς, καὶ δίψιον διὰ τὴν δίψαν τῶν ὑδάτων. δευτέρα Ἀργὸς τὸ Ἀμφιλοχικόν, τρίτη Θεσσαλίας [ἡ νῦν Λάρισσα], τετάρτη Κιλικίας ἡ νῦν Ἀργεῖοπολις. πέμπτη ἐν Νισύρῳ μιὰ τῶν Κυκλάδων. ἕκτη κατὰ Τροίζην. ἑβδόμη κατὰ Μακεδονίαν. ὀγδόη Ἀργὸς Ὀρέστιον ἡ ἐν Σκυθία. ἐνάτη Καρίας. δεκάτη τὸ Ἀργολικόν. ἐνδεκάτη ἡ Φαιάκων Ὑπέρεια. Ἀργὸς δὲ σχεδὸν πᾶν πεδῖον κατὰ θάλασσαν. τὸ ἐθνικὸν πασῶν Ἀργείος, οὐ παρὰ τὸ Ἀργὸς οὐδέτερον (ἦν γὰρ διὰ τοῦ ι), ἀλλὰ παρὰ τὸν Ἀργὸν τὸν κτίστην· λέγεται γὰρ καὶ Ἀργόλας. Ἀριστοφάνης Ἦρωσιν οὐκ ἠγόρευον; οὐτός ἐστ' οὐκ Ἀργόλας. μὰ Δί' οὐδέ γ' Ἑλλήν, ὅσον ἔμοιγε φαίνεται.

καὶ Εὐρυπίδης ἐν Πλεισθένει [ἐγὼ δὲ Σαρδιανός, οὐκέτ' Ἀργόλας]. καὶ Ἀργολίς ἡ χώρα καὶ ἡ γυνή. καὶ Ἀργολικός καὶ Ἀργολική. καὶ Ἀργεῖωνες λέγονται ὡς Καδμείωνες, καὶ Ἀργεῖωνη, ὡς Ἀντίμαχος, καὶ Ἀργεῖωτης παρὰ τὸ Ἀργεῖος, καὶ Ἀργεῖωτις τὸ θηλυκόν, καὶ ἀργολίζω ῥήμα, οὗ τὴν μετοχὴν Ἐφορος ἔνενα καὶ δεκάτη. λέγονται καὶ πατρωνυμικῶς, ὡς πολλοὶ καὶ Ἡρόδοτος, ἐν μὲν τῷ νῦν χρόνῳ Ἡρακλείδαι, πρὸ δ' Ἡρακλέους Περσεῖδαι, πρὸ Περσεύος δὲ Λυγκεῖδαι καὶ Δαναῖδαι, πρὸ δὲ Δαναοῦ Ἀργεῖάδαι καὶ Φορωνεῖδαι, ὡς Ἄβρων ποιηταῖς ἀνατίθησιν.

Στράβων, Γεωγραφικά 5.2.4.1

τοὺς δὲ Πελασγούς, ὅτι μὲν ἀρχαῖον τι φύλον κατὰ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ἐπιπολάσαν καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς Αἰολεῦσι τοῖς κατὰ Θετταλίαν, ὁμολογοῦσιν ἅπαντες σχεδὸν τι. νομίζειν δὲ φησὶν Ἐφορος τὸ ἀνέκαθεν Ἀρκάδας ὄντας ἐλέσθαι στρατιωτικὸν βίον, εἰς δὲ τὴν αὐτὴν ἀγωγὴν προτρέποντας πολλοὺς ἄπασι τοῦ ὀνόματος μεταδοῦναι καὶ πολλὴν ἐπιφάνειαν κτήσασθαι καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις, παρ' ὅσους ποτὲ ἀφιγμένοι τετυχήκασιν. καὶ γὰρ τῆς Κρήτης ἔποικοι γεγόνασιν, ὡς φησὶν Ὅμηρος· λέγει γοῦν Ὀδυσσεὺς πρὸς Πηνελόπην ἄλλη δ' ἄλλων γλώσσα μειγμένη [ἐν μὲν Ἀχαιοί, ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες, Δωριεὲς τε τριχάικες, διοί τε Πελασγοί.] καὶ τὸ Πελασγικὸν Ἀργὸς ἡ Θετταλία λέγεται, τὸ μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πηνειοῦ καὶ τῶν Θερμοπυλῶν ἕως τῆς ὄρεινῆς τῆς κατὰ Πίνδον, διὰ τὸ ἐπάρξει τῶν τόπων τούτων τοὺς Πελασγούς, τὸν τε Δία τὸν Δωδωναῖον αὐτὸς ὁ ποιητὴς ὀνομάζει Πελασγικόν [Ζεῦ ἄνα, Δωδωναίε, Πελασγικέ.] πολλοὶ δὲ καὶ τὰ Ἠπειρωτικὰ ἔθνη Πελασγικὰ εἰρήκασιν, ὡς καὶ μέχρι δεῦρο ἐπαρξάντων Πελασγούς τε πολλοὺς καὶ τῶν ἡρώων ὄνομα καλέσαντες, οἱ ὕστερον ἀπ' ἐκείνων πολλὰ τῶν ἐθνῶν ἐπάννυμα πεποιήκασιν· καὶ γὰρ τὴν Λέσβον Πελασγίαν εἰρήκασιν, καὶ τοῖς ἐν τῇ Τρωάδι Κίλιξιν Ὅμηρος εἰρήκε τοὺς ὁμόρους Πελασγούς [Ἰππόθοος δ' ἄγε φύλα Πελασγῶν ἐγγεσιμῶρων, τῶν οἱ Λάρισσαν ἐριβόλακα ναιετάασκον.]

Στράβων, Γεωγραφικά 8.6.5.1

καὶ πρῶτον ποσαχῶς λέγεται παρὰ τῷ ποιητῇ τὸ Ἀργὸς καὶ καθ' αὐτὸ καὶ μετὰ τοῦ ἐπιθέτου, Ἀχαιικὸν Ἀργὸς καλοῦντος ἢ Ἰασον ἢ ἵππιον ἢ Πελασγικόν ἢ ἰππόβοτον. καὶ γὰρ ἡ πόλις Ἀργὸς λέγεται Ἀργὸς τε Σπάρτη τε. οἱ δ' Ἀργὸς τ' εἶχον Τί ρυνθά τε. καὶ ἡ Πελοπόννησος ἡμετέρῳ ἐνὶ οἴκῳ ἐν Ἀργεῖ. οὐ γὰρ ἡ πόλις γε ἦν οἶκος αὐτοῦ. καὶ ὅλη ἡ Ἑλλάς Ἀργείους γοῦν καλεῖ πάντας καθάπερ καὶ Δαναοὺς καὶ Ἀχαιοὺς. τὴν δ' οὖν ὁμωνυμίαν τοῖς ἐπιθέτοις διαστέλλεται, τὴν μὲν Θετταλίαν Πελασγικὸν Ἀργὸς καλῶν [νῦν αὐτὸς τοὺς ὅσους τὸ Πελασγικὸν Ἀργὸς ἔνανιον.] τὴν δὲ Πελοπόννησον [Ἀχαιικὸν] [εἰ δὲ κεν Ἀργὸς ἰκοίμεθ' Ἀχαιικὸν] ἢ [οὐκ Ἀργεος ἦεν Ἀχαιικοῦ.] σημαίων ἐνταῦθα, ὅτι καὶ Ἀχαιοὶ ἰδίως

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα 1.497.11

Πελασγικὸν δὲ Ἀργὸς τὸ Θετταλικὸν λέγει ἀπὸ Πελασγῶν, οἱ πολυπλάνητοι ὄντες, ὡς πολλαχοῦ δηλοῦται, ᾤκησαν καὶ ἐκεῖ. ὅτι δὲ Ἀργὸς οὐχ' ἐν ἀλλὰ πολλά, ἐν τοῖς τοῦ Περιγητοῦ δεδηλωταί, αὐτὸ τε τοῦτο καὶ ἄλλα χρήσιμα.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 6.152β.3

Ἔργος δὲ ἰππόβοτον τὴν Πελοπόννησον καλεῖ, τὴν δὲ Θετταλίαν Ἔργος Πελασγικόν.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 2.681α.1

Ariston. νῦν αὖ τοὺς ὅσσοι <τὸ Πελασγικὸν Ἔργος ἔναιον>· ὅτι Ζηνόδοτος μετέγραφεν οὕτως οἱ δ' Ἔργος τ' εἶχον τὸ Πελασγικόν, οὐθάρ ἀρούρης, τοῦ Ὀμήρου φιλοτέχνως ὥσπερ προοιμιαζόμενου διὰ τὸ μεταβαίνειν ἀπὸ τῶν νήσων καὶ τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ τὰ κατὰ Θεσσαλίαν, οὐκ ὄντα συναφῆ τοῖς προειρημένοις. Α

ex. <νῦν αὖ τοὺς ὅσσοι τὸ Πελασγικὸν Ἔργος ἔναιον>· ἐπιστρέφει ἠθικῶς τὸν Κατάλογον ἐπὶ Ἀχιλλεῖα, δευτέραν ἀρχὴν Καταλόγου ποιούμενος. ἔστι δὲ ἡ Θεσσαλία πεδῖον μέγα καὶ κοῖλον, πάντοθεν ὄρεσι καλυπτόμενον. τούτου πρῶτος ἦρχε Θεσσαλός, ἀφ' οὗ καὶ ὠνομάσθη b(BCE3E4) οὗ ἔκγονος Αἴμων, ἐξ οὗ καὶ Αἴμονες· οὗ Πελασγός, Φθίος, Ἀχαιοί. ἄρχει δὲ Πελασγός ταύτης τῆς χώρας· Ἔργος δὲ ἀπὸ Ἀργείας τῆς αὐτοῦ μητρὸς, μετὰ δὲ θάνατον αὐτοῦ οἱ ἀδελφοὶ ἄρξαντες Φθίαν καὶ Ἀχαιῖαν ὠνόμασαν. ᾄκει δὲ αὐτόθι καὶ Δευκαλίων ὁ τούτων κατὰ τινὰς ἔκγονος· οὗ Ἕλλην, ὃς Ἕλληνας αὐτοὺς ὠνόμασεν. b(BE3E4)

Πρωτοδωριεῖς & Ηρακλείδες

Ηρόδοτος, Ιστορίαι 1.56.6

<Ιστορέων δὲ εὗρισκε Λακεδαιμονίους τε καὶ >Αθηναίους προέχοντας, τοὺς μὲν τοῦ Δωρικῆς γένους, τοὺς δὲ τοῦ >Ιωνικοῦ. Ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ <Ελληνικὸν ἔθνος. Καὶ τὸ μὲν οὐδαμῆ κω ἐξεχώρησε, τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα. >Επὶ μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλέως οἴκει γῆν τὴν φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δῶρον τοῦ Ἕλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ τὸν Ολυμπον χώραν, καλεομένην δὲ <Ιστιαιώτιν· ἐκ δὲ τῆς <Ιστιαιώτιδος ὡς ἐξανεστή ὑπὸ Καδμείων, οἴκει ἐν Πίνδῳ, Μακεδνὸν καλεόμενον· ἐνθεῦτεν δὲ αὐτὶς ἐς τὴν Δρυοπίδα μετέβη, καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτως ἐς Πελοπόννησον ἐλθὼν Δωρικὸν ἐκλήθη.

Ηρόδοτος, Ιστορίαι 8.43.4

Σικυώνιοι δὲ πεντεκαίδεκα παρείχοντο νέας, >Επιδαύριοι δὲ δέκα, Τροιζήνιοι δὲ πέντε, <Ερμιονέες δὲ τρεῖς, ἐόντες οὗτοι πλην <Ερμιονέων Δωρικὸν τε καὶ Μακεδνὸν ἔθνος, ἐξ >Ερινεοῦ τε καὶ Πίνδου καὶ τῆς Δρυοπίδος ὕστατα ὀρμηθέντες. Οἱ δὲ <Ερμιονέες εἰσὶ Δρύοπες, ὑπὸ <Ηρακλέος τε καὶ Μηλιάων ἐκ τῆς νῦν Δωρίδος καλεομένης χώρας ἐξαναστάντες. Οὗτοι μὲν νῦν Πελοποννησίων ἐστρατεύοντο

Ηρόδοτος, Ιστορίαι 6.53.1

Ταῦτα μὲν Λακεδαιμόνιοι λέγουσι μόνοι Ἑλλήνων, τάδε δὲ κατὰ τὰ λεγόμενα ὑπ' Ἑλλήνων ἐγὼ γράφω, τούτους γὰρ δὴ τοὺς Δωριέων βασιλέας μέχρι μὲν δὴ Περσέος τοῦ Δανάης, τοῦ θεοῦ ἀπέοντος, καταλεγόμενους ὀρθῶς ὑπ' Ἑλλήνων καὶ ἀποδεικνυμένους ὡς εἰσὶ Ἕλληνας· ἤδη γὰρ τῆσιν αὐτοῖς ἐπέλεον. Ἐλεξα δὲ μέχρι Περσέος τοῦδε εἵνεκα, ἀλλ' οὐκ ἀνέκαθεν ἔτι ἔλαβον, ὅτι οὐκ ἔπεισι ἐπωνυμίᾳ Περσεί οὐδεμία πατρὸς θνητοῦ, ὥσπερ Ἡρακλεί· Ἀμφιτρώων· ἤδη ὦν ὀρθῶ λόγῳ χρωσμένοι μέχρι Περσέος ὀρθῶς εἴρηται μοι. Ἀπὸ δὲ Δανάης τῆς Ἀκρυσίου καταλέγοντι τοὺς ἄνω αἰεὶ πατέρας αὐτῶν φαινοῖσθαι ἄν ἐόντες οἱ τῶν Δωριέων ἡγεμόνες Αἰγύπτιοι ἰθαγενεῖς. Ταῦτα μὲν νῦν κατὰ τὰ Ἕλληνας λέγουσι γεγεννηλόγηται. Ὡς δὲ ὁ παρὰ Περσέων λόγος λέγεται, αὐτὸς ὁ Περσεύς, ἐὼν Ἀσσύριος, ἐγένετο Ἕλλην, ἀλλ' οὐκ οἱ Περσέος πρόγονοι τοὺς δὲ Ἀκρυσίου γε πατέρας ὁμολογούντας κατ' οἰκίωσιν Περσεί οὐδέν, τούτους δὲ εἶναι, κατὰ περ Ἕλληνας λέγουσι, Αἰγυπτίους. Καὶ ταῦτα μὲν νῦν περὶ τούτων εἰρήσθω· ὅ τι δέ, ἐόντες Αἰγύπτιοι, καὶ ὅ τι ἀποδεξάμενοι ἔλαβον τὰς Δωριέων βασιλῆας, ἄλλοισι γὰρ περὶ αὐτῶν εἴρηται, ἐάσομεν αὐτά· τὰ δὲ ἄλλοι οὐ κατελάβοντο, τούτων μνήμην ποιήσομαι.

Θουκυδίδης, Ιστορίαι 1.12.1.1

ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἡ Ἑλλὰς ἔτι μετανίστατό τε καὶ κατακίετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσασαν ἀυξήθη. ἢ τε γὰρ ἀναχώρησις τῶν Ἑλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ ἐνεόχμωσε, καὶ στάσεις ἐν ταῖς πόλεσιν ὡς ἐπὶ πολὺ ἐγίγοντο, ἀφ' ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἐκτίζον. Βοιωτοὶ τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῶ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἄλωσιν ἐξ Ἄρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾤκισαν (ἦν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδασμὸς πρότερον ἐν τῇ γῇ ταύτῃ, ἀφ' ὧν καὶ ἐς Ἰλιον ἐστράτευσαν), Δωριῆς τε ὀγδοηκοστῶ ἔτει ζῆν Ἡρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον. μόλις τε ἐν πολλῶ χρόνῳ ἡσυχάσασα ἡ Ἑλλὰς βεβαίως καὶ οὐκέτι ἀνίσταμένη ἀποικίας ἐξέπεμψε, καὶ Ἴωνας μὲν Ἀθηναῖοι καὶ νησιωτῶν τοὺς πολλοὺς ᾤκισαν, Ἰταλίας δὲ καὶ Σικελίας τὸ πλεῖστον Πελοποννήσιοι τῆς τε ἄλλης Ἑλλάδος ἔστιν ἃ χωρία. πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωικῶν ἐκτίσθη.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 1-20) 5.80.2.1

τρίτον δὲ γένος φασὶ τῶν Δωριέων παραβαλεῖν εἰς τὴν νῆσον ἡγουμένου Τεκτάμου τοῦ Δῶρον· τούτου δὲ τοῦ λαοῦ μέρος τὸ μὲν πλέον ἀθροισθῆναι λέγουσιν ἐκ τῶν περὶ τὸν Ὀλυμπον τόπων, τὸ δὲ τι μέρος ἐκ τῶν κατὰ τὴν Λακωνικὴν >Αχαιῶν διὰ τὸ τὴν ἀφορμὴν τὸν Δῶρον ἐκ τῶν περὶ Μαλέαν τόπων ποιῆσαι. τέταρτον δὲ γένος συμμιγῆναι φασὶν εἰς τὴν Κρήτην μιγάδαν βαρβάρων τῶν διὰ τὸν χρόνον ἐξομοιωθέντων τῇ διαλέκτῳ τοῖς ἐγχωρίοις Ἕλλησι. μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς περὶ Μίνω καὶ <Ραδάμανθυν ἰσχύσαντας ὑπὸ μίαν ἀγαγεῖν συντέλειαν τὰ ἔθνη τὰ κατὰ τὴν νῆσον. τὸ δὲ τελευταῖον μετὰ τὴν κάθοδον τῶν <Ηρακλείδων >Αργεῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι πέμποντες ἀποικίας ἄλλας τὲ τινὰς νήσους ἐκτίσαν καὶ ταύτης τῆς νήσου κατακτησάμενοι πόλεις τινὰς ᾤκισαν ἐν αὐταῖς· περὶ ὧν τὰ κατὰ μέρος ἐν τοῖς ἰδίοις χρόνοις ἀναγράφωμεν. ἐπεὶ δὲ τῶν τὰ Κρητικὰ γεγραφότων οἱ πλεῖστοι διαφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους, οὐ χρὴ θαυμάζειν ἐὰν μὴ πᾶσιν ὁμολογούμενα λέγωμεν· τοῖς γὰρ τὰ πιθανώτερα λέγουσι καὶ μάλιστα πιστευόμενοις ἐπηκολουθήσαμεν, ἃ μὲν >Επιμενίδῃ τῷ θεολόγῳ προσσχόντες, ἃ δὲ Δωσιδάδῃ καὶ Σωσικράτει καὶ Λαοσθενίδῃ.

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 1-20) 4.37.3.1

μετά δὲ τὴν Δρυόπων ἀνάστασιν, πολέμου συνεστάτος τοῖς Δωριεῦσι τοῖς τὴν Ἑστιαῖωτιν καλουμένην οἰκοῦσιν, ὧν ἐβασίλευεν Αἰγίμιος, καὶ τοῖς Λαπίθαις τοῖς περὶ τὸν Ὀλυμπον ἰδρυμένοις, ὧν ἐδυνάστευε Κόρωνος ὁ Καινέως, ὑπερχόντων δὲ τῶν Λαπιθῶν πολλὰ ταῖς δυνάμεσιν, οἱ Δωριεῖς κατέφυγον ἐπὶ τὸν Ἡρακλέα, καὶ σύμμαχον αὐτὸν ἐκάλεσαν ἐπὶ τρίτῳ μέρει τῆς Δωρίδος χώρας καὶ τῆς βασιλείας· πείσαντες δὲ κοινῇ τὴν ἐπὶ τοὺς Λαπίθαις στρατείαν ἐποίησαντο. ὁ δ' Ἡρακλῆς ἔχων αἰεὶ τοὺς μεθ' ἐαυτοῦ στρατεύσαντας Ἀρκάδας, καὶ μετὰ τούτων χειρωσάμενος τοὺς Λαπίθαις, αὐτὸν τε τὸν βασιλέα Κόρωνον ἀνεῖλε καὶ τῶν ἄλλων τοὺς πλείστους κατακόψας ἠνάγκασεν ἐκχωρῆσαι τῆς ἀμφισβητήσιμου χώρας. τούτων δὲ πραχθέντων, Αἰγίμιω μὲν τὸ ἐπιβάλλον τῆς χώρας τρίτον μέρος παρέθετο καὶ παρεκελεύσατο φυλάττειν τοῖς ἀπ' αὐτοῦ·

Διόδωρος Σικελιώτης, Ιστορική Βιβλιοθήκη (lib. 1-20) 4.58.6.3

τοὺς δ' ἄλλους Ἡρακλείδας φασὶν ἐλθόντας παρ' Αἰγίμιον τὸν Δώρου τὴν πατρίαν τῆς χώρας παρακαταθήκην ἀπαιτήσαντας μετὰ Δωριέων κατοικήσαι.

Ψευδο-Απολλόδοτος, Βιβλιοθήκη 2.154.1

αὐτὸς δὲ ἐκείθεν ὀρηθεὶς Αἰγίμιω βασιλεῖ Δωριέων συνεμάχησε· Λαπίθαι γὰρ περὶ γῆς ὄρων ἐπολέμουν αὐτῷ Κορώνου στρατηγούντος, ὁ δὲ πολιορκούμενος ἐπεκαλέσατο τὸν Ἡρακλέα βοηθὸν ἐπὶ μέρει τῆς γῆς. βοηθήσας δὲ Ἡρακλῆς ἀπέκτεινε Κόρωνον μετὰ καὶ ἄλλων, καὶ τὴν γῆν ἅπασαν παρέδωκεν ἐλευθέραν αὐτῷ. ἀπέκτεινε δὲ καὶ Λαογόραν μετὰ τῶν τέκνων, βασιλέα Δρυόπων, ἐν Ἀπόλλωνος τεμένει δαινύμενον, ὕβριστήν ὄντα καὶ Λαπιθῶν σύμμαχον.

Πορφύριος, Χρονικά 1.1

Synccell. p. 261, D: Ὁ περὶ τῆς βασιλείας Μακεδόνων λόγος διὰ τὴν ἀρετὴν Ἀλεξάνδρου καὶ Φιλίππου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τοῖς φιλομαθέσι περὶ ταῦτα σπουδάζουσιν ἀναγκαῖος πέφυκε. Προκείμεθα γοῦν κεφαλαιωδῶς ὑπὸ μίαν σύνοψιν ἀρχόμενος ἀπὸ Κάρανου τοῦ πρώτου βασιλέως Μακεδόνων ἕως Ἀλεξάνδρου. Τὸ μὲν οὖν πρῶτον γένος τοῖς βασιλεῦσι τῶν Μακεδόνων εἰς Ἡρακλέα ἀναφέρεται. Μετὰ γὰρ τὴν ἄλωσιν Τροίας ἔτεσιν π Ἡρακλείδαι κατέσχον τὴν Πελοπόννησον, ἐξ ὧν αἱ τῶν Κορινθίων καὶ Λακεδαιμονίων βασιλείαι πρῶται συνέστησαν. Χρόνοις δὲ ὕστερον περὶ τὰ τέλη τούτων ἢ τῶν Μακεδόνων ἤρξατο βασιλεία οὕτως.

Κάρανος ὁ Ἀργεῖος ἀδελφὸς ὦν Φειδωνος, ἐνὸς τῶν ἀπ' Ἡρακλέους καταγόντων τὸ γένος καὶ τῆς Ἀργείας βασιλεύοντος, σπουδάζων ἐαυτῷ χώραν κατακτήσασθαι δύναμιν ἤθροισε παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ ἐκ τῆς ὅλης Πελοποννήσου, μεθ' ὧν τοῖς ὑπὲρ Μακεδονίαν τόποις ἐπιστρατεύσας, συμμαχήσας ἅμα καὶ τινι τῶν Ὀρεστῶν λεγομένων δυνάστη περὶ τὴν χώραν κατὰ τῶν πλησιωχῶρων βαρβάρων, τὴν ἡμίσειαν ἔλαβε χώραν καὶ πόλιν ἤγειρε κατὰ χρησμόν καὶ βασιλείαν ἐν αὐτῇ συνεστήσατο, ἦν οἱ κατὰ γένος ἐξ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν διεδέχοντο. Οὗτος ὁ Κάρανος ἀπὸ μὲν Ἡρακλέους ἰα ἦν, ἀπὸ δὲ Τημένου τοῦ μετὰ τῶν ἄλλων Ἡρακλειδῶν κατελθόντος εἰς Πελοπόννησον ἔβδομος. Γενεαλογουσι δ' αὐτὸν οὕτως, ὡς φησὶν ὁ Διόδωρος, [καὶ add. Scalig. perperam] οἱ πολλοὶ τῶν συγγραφέων, ὧν εἰς καὶ Θεόπομπος: ... Μέχρι τοῦ νῦν, τῆς ἀρχῆς Ἀλεξάνδρου, γίνεται χρόνος ἀπὸ μὲν πρώτης ὀλυμπιάδος καὶ αὐτῆς ἀρχομένης, καθ' ἣν Ῥωμύλος Ῥώμην κτίζει, ἔτη υκ [υλγ m.], ἀπὸ δὲ Τροίας ἀλώσεως ἔτη ω [ωκη m.].

Σουίδα, Λεξικόν κάππα.356

Κάρανος, εἷς τῶν Ἡρακλειδῶν, στρατολογήσας ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ἦλθεν εἰς Μακεδονίαν ἄδοξον οὖσαν τότε καὶ ἐβασίλευσε καὶ διαδοχῇ κέχρηται μέχρι Φιλίππου.

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 253.23 (Δώριον)

Ἡρόδοτος δὲ ἐν τῇ α' περὶ τοῦ Δωρικοῦ γένους φησὶ πολυπλάνητον αὐτὸ καλῶν καὶ δεικνύς οὕτως "τὸ δὲ πολυπλάνητον κάρτα· ἐπὶ μὲν γὰρ Δευκαλίωνος βασιλέως ὤκειε τὴν Φθιώτιν, ἐπὶ δὲ Δώρου τοῦ Ἑλληνος τὴν ὑπὸ τὴν Ὀσσαν τε καὶ τὸν Ὀλυμπον χώραν καλεομένην >Ιστιαῖωτιν, ἐκ δὲ >Ιστιαῖωτιδος ὡς ἐξανεστή ὑπὸ Καδμείων, ὤκειεν ἐν Πίνδῳ Μακεδνὸν καλεόμενον, ἐντεῦθεν δὲ αὐτὶς εἰς τὴν Δρυοπίδα μετέβη, καὶ ἐκ τῆς Δρυοπίδος οὕτως ἐς Πελοπόννησον ἐλθὼν Δωρικὸν ἐκλήθη". καὶ οἱ Κρήτες Δωριεῖς ἐκαλοῦντο "Δωριέες τε τριχάικες διοὶ τε Πελασγοί". περὶ ὧν ἱστορεῖ Ἄνδρων, {Κρητὸς ἐν τῇ νήσῳ βασιλεύοντος Τέκταφον τὸν Δώρου τοῦ Ἑλληνος, ὀρμήσαντα ἐκ τῆς ἐν Θετταλία τότε μὲν Δωρίδος νῦν δὲ >Ιστιαῖωτιδος καλουμένης, ἀφικέσθαι εἰς Κρήτην μετὰ Δωριέων τε καὶ >Αχαιῶν καὶ Πελασγῶν τῶν οὐκ ἀπαράντων εἰς Τυρρηνίαν.} μέμνηται τῆς Δωρίδος τῆς Θετταλικῆς Χάραξ ἐν ζ' τῆδε γράφων περὶ Θεσσαλοῦ τοῦ Αἰάτου, [τοῦ] νικήσαντος τοὺς ἐν Ἄρνη Βοιωτοὺς "ὁ δὲ Θεσσαλὸς οὐδὲ τὴν τετάρτην μοῖραν τῆς ἐπωνυμίας μετέβαλεν, ἀλλ' >Ιστιαῖωτιν αὐτὴν ὡς πρὶν καλεῖσθαι εἶασε. κείται δὲ πρὸς δυσμῶν τῆς Πίνδου. Δῶρος δὲ αὐτὴν ὁ Ἑλληνοσ εἰλήχει τὰ πρῶτα καὶ Δωρις ἀπ' ἐκείνου ἐκαλεῖτο πρότερον, ὕστερον δὲ >Ιστιαῖωτις μετωνομάσθη"

2. Θεών έδος. Ορος/Ουρανός

Θεών Οικητήριον

Όμηρος, Ιλιάς 5.868

καρπαλίμως δ' έκανε θεών έδος αίπυν Όλυμπον

Όμηρος, Ιλιάς 8.1

Ήως μὲν κροκόπεπλος έκίδνατο πάσαν έπ' αίαν, Ζεὺς δὲ θεῶν άγορήν ποιήσατο τερπικέραννος άκροτάτη κορυφή πολυδειράδος Οὐλύμποιο· αὐτὸς δὲ σφ' άγόρευε, θεοὶ δ' ὑπὸ πάντες άκουον· κέκλυτέ μευ πάντες τε θεοὶ πάσαι τε θέαιναι, ὄφρ' εἶπω τά με θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι κελεύει. μήτέ τις οὖν θήλεια θεὸς τό γε μήτέ τις ἄρσην πειράτω διακέρσαι ἐμὸν ἔπος, ἀλλ' άμα πάντες αἰνεῖτ, ὄφρα τάχιστα τελευτήσω τάδε ἔργα. ὃν δ' ἂν ἐγὼν άπάνευθε θεῶν ἐθέλοντα νοήσω ἐλθόντ' ἢ Τρῶεσσιν άρηγέμεν ἢ Δαναοῖσι πληγείς οὐ κατὰ κόσμον ἐλεύσεται Οὐλύμπον δέ· ἢ μιν ἐλῶν ρίψω ἐς Τάρταρον ἠερόντα τήλε μάλ', ἢχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον, ἔνθα σιδήρειαί τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδός, τόσσον ἔνερθ' Αἴδεω ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης· γνώσετ' ἐπειθ' ὅσον εἰμὶ θεῶν κάρτιστος άπάντων. εἰ δ' ἄγε πειρήσασθε θεοὶ ἵνα εἴδετε πάντες· σειρήν χρυσεῖην ἐξ οὐρανόθεν κρεμάσαντες πάντες τ' ἐξάπτεσθε θεοὶ πάσαι τε θέαιναι· ἀλλ' οὐκ ἂν ἐρύσαιτ' ἐξ οὐρανόθεν πεδίον δὲ Ζῆν' ὕπατον μήστρω, οὐδ' εἰ μάλα πολλὰ κάμοιτε. ἀλλ' ὅτε δῆ καὶ ἐγὼ πρόφρων ἐθέλοιμι ἐρύσσαι, αὐτῆ κεν γαίῃ ἐρύσαιμ' αὐτῆ τε θαλάσση· σειρήν μὲν κεν ἔπειτα περὶ ρίον Οὐλύμποιο δησαιμην, τά δέ κ' αὐτε μετήορα πάντα γένοιτο. τόσσον ἐγὼ περὶ τ' εἰμὶ θεῶν περὶ τ' εἶμ' ἀνθρώπων.

Όμηρος, Ιλιάς 20.19

Τὸν δ' άπαιμβόμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς· ἔγνωσ' ἐννοσίγαιε ἐμὴν ἐν στήθεσι βουλὴν ὧν ἔνεκα ξυνάγειρα· μέλουσί μοι ὀλλόμενοι περ. ἀλλ' ἦτοι μὲν ἐγὼ μενέω πτυχι Οὐλύμποιο ἦμενος, ἐνθ' ὁρώων φρένα τέρψομαι·

Όμηρος, Ιλιάς 20.1

Ὡς οἱ μὲν παρὰ νηυσὶ κορωνίστι θωρήσσοντο ἄμφι σὲ Πηλέος υἱέ μάχης άκόρητον Ἀχαιοί, Τρῶες δ' αὐθ' ἐτέρωθεν ἐπὶ θρωσμῷ πεδίοιο· Ζεὺς δὲ θέμιστα κέλευσε θεοὺς άγορῆν δὲ καλέσσαι κρατὸς ἄπ' Οὐλύμποιο πολυπτύχου· ἢ δ' ἄρα πάντη φοιτήσασα κέλευσε Διὸς πρὸς δῶμα νέεσθαι. οὐτέ τις οὖν ποταμῶν ἀπέην νόσφ' Ὀκεανοῖο, οὐτ' ἄρα νυμφάων αἶ τ' ἄλσεα καλά νέμονται καὶ πηγὰς ποταμῶν καὶ πίσεια ποιήεντα. ἐλθόντες δ' ἐς δῶμα Διὸς νεφεληγερέταο ξεστῆς αἰθούσῃσιν ἐνίζανον, ἄς Διὶ πατρὶ Ἡφαιστος ποίησεν ἰδυίησι πραπίδεςσιν.

Όμηρος, Οδύσσεια 6.41

ἢ μὲν ἄρ' ὧς εἰποῦσ' ἀπέβη γλαυκῶπις >Αθήνη Οὐλυμπόνδ', ὅθι φασὶ θεῶν έδος άσφαλές αἰεὶ ἔμμεναι· οὐτ' ἀνέμοισι τινάσσεται οὔτε ποτ' ὄμβρω δεύεται οὔτε χιῶν ἐπιπίλναται, ἀλλὰ μάλ' αἰθήρη πέπταται ἀνέφελος, λευκῆ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη· τῷ ἔνι τέρπονται μάκαρες θεοὶ ἦματα πάντα.

Ησίοδος, Ασπίς 203

θεῶν δ' έδος άγνός Όλυμπος· ἐν δ' άγορή, περὶ δ' ὄλβος ἀπειρίτος ἐστεφάνωτο ἀθανάτων ἐν άγῶνι· θεαὶ δ' ἐξῆρχον αἰοιδῆς Μοῦσαι Πιερίδες, λιγυ μέλοπομένης εἰκυῖαι. ἵματος σταγόνων βεβλαστηκέναι νομίζουσι τὰς ροιάς.

Ησίοδος, Θεογονία 118

ἀθανάτων οἱ ἔχουσι κάρη νιφόεντος >Ολύμπου,

Ησίοδος, Θεογονία 42

ἡχεῖ δὲ κάρη νιφόεντος >Ολύμπου δάματά τ' ἀθανάτων·

Αριστοτέλης, Περί Κόσμου 400α.3

Τούτων οὖν ἔχει τὸν λόγον ὁ θεὸς ἐν κόσμῳ, συνέχων τὴν τῶν ὄλων ἁρμονίαν τε καὶ σωτηρίαν, πλὴν οὔτε μέσος ᾧν, ἔνθα ἢ γῆ τε καὶ ὁ θολερὸς τόπος οὗτος, ἀλλ' ἄνω καθαρὸς ἐν καθαρῷ χωρῷ βεβηκῶς, ὃν ἐτύμως καλοῦμεν οὐρανὸν μὲν ἀπὸ τοῦ ὄρον εἶναι τὸν ἄνω, Όλυμπον δὲ οἶον ὀλοαμπῆ τε καὶ παντὸς ζόφου καὶ ἀτάκτου κινήματος κεχωρισμένον, οἷα γίνεται παρ' ἡμῖν διὰ χειμῶνος καὶ ἀνέμων βίας, ὥσπερ ἔφη καὶ ὁ ποιητῆς

{Οὐλυμπόνδ' ὅθι φασὶ θεῶν έδος άσφαλές αἰεὶ ἔμμεναι· οὐτ' ἀνέμοισι τινάσσεται οὔτε ποτ' ὄμβρω δεύεται, οὔτε χιῶν ἐπιπίλναται, ἀλλὰ μάλ' αἰθήρη πέπταται ἀνέφελος, λευκῆ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη.}

συνεπιμαρτυρεῖ δὲ καὶ ὁ βίος ἅπας, τὴν ἄνω χάραν ἀποδοὺς θεῷ· καὶ γὰρ πάντες ἄνθρωποι ἀνατείνωμεν τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν εὐχὰς ποιούμενοι. Καθ' ὃν λόγον οὐ κακῶς κάκεινο ἀναπεφώνηται

{Ζεὺς δ' ἔλαχ' οὐρανὸν εὐρὺν ἐν αἰθέρι καὶ νεφέλῃσι.}

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.241.4

Βηλὸν δὲ τινες τῶν ἀρχαίων ἐνταῦθα φασὶ τὴν περίοδον τοῦ αἰθέρος καὶ τῶν ἄστρον, ἔτεροι δὲ τὸν ἀνωτάτω καὶ πάντα περιέχοντα ἀέρα. τινὲς δὲ φασὶ τὸν τοιοῦτον βηλὸν κατὰ Δρύοπας μὲν Όλυμπον εἶναι, κατὰ δὲ Χαλδαίους οὐρανόν.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.587.6

>Ιστέον δὲ καί, ὅτι <Ομήρου εἰπόντος τὰς γεράνους πέτεσθαι οὐρανόθι πρό φασιν οἱ παλαιοὶ οὐρανὸν ἐνταῦθα λέγεσθαι τὸν ὑπὸ τὰ νέφη τόπον, ὥστε τῷ λόγῳ τούτῳ τὰς τοῦ ὄρους >Ολύμπου κορυφὰς καὶ ἄλλων τινῶν μὴ νεφελομένησιν οὐ μόνον ἐπουρανίους εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὑπερουρανίους, ὡς πρὸς τὸν τοιοῦτον οὐρανόν.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.62.15

Ἵτι τὸ εἶπεῖν >Ολύμπια κάρηνα οικειότερον ἐπὶ ὄρους νοεῖν ἢ ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ. Ὁλυμπος μὲν γὰρ τὸ ὄρος ἔχει κάρηνα ἦτοι ἐξοχάς... Τὸ δὲ κάρηνα ἐκ μεταφορᾶς εἰληπται τῆς τῶν ζώων κεφαλῆς. οὕτω δὲ καὶ ἀπὸ ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος ἄλλα κατὰ μεταφορὰν μέρη τοῦ ὄρους λέγεται, ὡς προϊοῦσι φανήσεται, οἷον ὄφρυς ὄρους διὰ τὰς τῶν ζώων ὄφρυς, καὶ πόδες διὰ τοὺς πόδας, καὶ ἄλλα δι' ἄλλα, [ὡς ἀκριβέστερον ἐν τῇ Βοιωτίᾳ φανεῖται... καὶ ὅτι τὸ κάρηνον καὶ ἑτεροῖως ὀνομάζεται κοινῶς τε καὶ ποιητικῶς, δηλωθήσεται ἐν ἰδίῳις τόποις.] (v. 45)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.44.25

Ἵτι Ὁλυμπος παρὰ τῷ ποιητῇ ὄρος Μακεδονίας ἢ καθ' <Ἡρόδοτον Θετταλίας ὑψηλότατον, θεῶν οἰκητήριον, κατὰ μῦθον ἄδειαν θελήσαντος ὡς ἀνθρωποπαθέσιν αὐτοῖς καὶ τόπον τινὰ ἐξαιρετον δοῦναι εἰς ἀνθρωπικωτέραν διαγωγὴν. ὅθεν καὶ >Ολύμπιοι λέγονται. ἢ δὲ ἀλληγορία Ὁλυμπον τὸν οὐρανὸν λέγει ὡς οἶον ὀλόλαμπον. καὶ τάχα διὰ τοῦτο ὁ μῦθος οὐκ ἄλλο τι ὄρος αὐτοῖς ἔδωκεν, ἀλλὰ τὸν Ὁλυμπον διὰ τὸ ἔχειν δηλαδὴ συμβιβάζεσθαι εἰς τὸν λαμπρὸν οὐρανὸν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ὀνόματος. ἔοικε δὲ ἐκ τοῦ ὀλόλαμπος συγκοπῆναι μὲν ἢ λα συλλαβῆ, τραπήναι δὲ τὸ δευτέρου ο εἰς υ Αἰολικῶς, ὡς τὸ ὄνομα ὄνυμα, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνυμαῖνω καὶ τὸ νόνυμος καὶ τὰ τοιαῦτα. διὸ καὶ ψιλοῦται τὸ Ὁλυμπος· ψιλωτικοὶ γὰρ οἱ Αἰολεῖς. (v. 20)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.197.10

Ἵλυμπον μὲν νοητέον τὸ Μακεδονικὸν ὄρος, οὐρανὸν δὲ τὸν ὑπὲρ τὰ νέφη τόπον, ὃς ποτὲ μὲν κλείεται, ὅσα καὶ πύλαις, τοῖς νέφεσι

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.217.16

Θέτις γοῦν ὄρθρον τῷ Διι ἐντυγχάνει. φησὶ γὰρ ὁ ποιητής· ἠερίη δ' ἀνέβη μέγαν οὐρανὸν Οὐλυμπόν τε. τοῦτο δὲ τρόπος ὑστερολογίας ἐστὶ. πρῶτον γὰρ ὑπερναβῆναι δεῖ τὰς τοῦ >Ολύμπου κορυφάς, εἶτα τὸν ὑπὲρ τὰ νέφη τόπον καταλαβεῖν οὐρανὸν καὶ αὐτὸν λεγόμενον ὁμωνύμως τῷ στερεμνίῳ.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.91.20

(v. 360) Ἵτι σεμνολογῶν τις ἀρχεῖον λαμπρὸν εἶποι ἂν τὸ ὄφρ' ἐς Ὁλυμπον ἴκωμαι, ἵν' ἀθανάτων ἔδος ἐστίν. ὑποκαταβάς δὲ Ὁμηρος πάλιν περὶ >Ολύμπου φησὶ θεῶν ἔδος, αἰπὺν Ὁλυμπον, ὃ παραφράζων Σοφοκλῆς αἰπὺν οὐρανὸν φησὶ. (v. 361 s.)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.513.12

Τοῦτο δὲ φιλοσόφως λέγει, διότι σφαιροειδῆς μὲν ὁ κόσμος, ἢ δὲ γῆ μέση τοῦ παντός, κέντρον λόγον ἐπέχουσα πρὸς τὴν σφαῖραν τοῦ οὐρανοῦ, εἰς ὃν μυθικῶς ἀνελεύσεται ὁ πληγεῖς, καὶ πάντοθεν ἐπίσης ἀφεστηκυῖα. <Ὁ δὲ Τάρταρος κατωτάτω, ἔνθα πεσεῖται ὁ ῥιφεῖς, ἀπ' ἐναντίας τῷ αἰθέρι ἀφώρισται. διὸ καὶ ὅσον ὁ περι αἰθέρα ἐν ὕψει οὐρανοῦ ἀφέστηκε τοῦ μέσου, ἦτοι τῆς γῆς, τοσοῦτον καὶ ὁ κατωτάτω Τάρταρος, ὁ καὶ βάθιστος καὶ ἀδιεξόδευτος. Ὡν ὁ μὲν αἰθήρ καὶ τὰ περὶ Ὁλυμπον εὐκρινῶς ἔχει καὶ ἀνέφελά ἐστιν οὐδ' ἀνέμοις τινάσσεται, διὸ καὶ ζωῆς καὶ ῥαστώνης θείας τόποι λέγονται, ὁ δὲ Τάρταρος ἀνάπαλιν, ὃς φερωνύμως τετάρραται, ναὶ μὴν καὶ κατέψυκται, ἀπρ ὦν καθ' Ὁμηρον καὶ αὐτός. ἠερόντα γὰρ αὐτὸν λέγει. >Αἴη μέντοι ὑπόγειος καὶ ἀνήλιος καὶ διὰ τοῦτο καὶ ψυχρός. ἐξ οὗ καὶ τὸ σφόδρα ῥιγοῦν ταρταρίζειν φασὶ λέγεσθαι. <Ὁ μὲν γὰρ αἰθήρ καταλάμπεται. διὸ καὶ Ὁλυμπος ἐφάνη λέγεσθαι τὰ ἐκεῖ διὰ τὸ ὀλολαμπές. ὁ δὲ Τάρταρος, ὡς εἴρηται, ἠερόεις ἐστίν, ἦτοι σκοτεινός, καὶ οὐ λάμπεται οὔτε αὐγαῖς ἡελίουο τέρπεται, ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς ἐρεῖ ὁ ποιητής.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 3.863.13

Καὶ ὄρα φανεράν ἐνταῦθα διάκρισιν >Ολύμπου καὶ οὐρανοῦ καὶ αἰθέρος. φησὶ γὰρ Ὁλυμπον μὲν τὸ ὄρος, οὐρανὸν δὲ τὸν λιμνάζοντα ἀέρα καὶ παχύν, αἰθέρα δὲ τὴν ἄνω κυκλοφορίαν, τὴν αἰτίαν τῆς ποιᾶς τῶν ἀνέμων κινήσεως, ἵνα λέγῃ ὅτι ἐξ >Ολύμπου τοῦ ὄρους λαίλαψ νεφώδης εἰς ἀέρα ἔρχεται ἄνωθεν λαβοῦσα τὸ ἐνδόσιμον. Ἡ καὶ ἄλλως ἀπλούστερον, αἰθέρα ἐστὶ νοῆσαι τὴν αἰθρίαν καὶ εὐδίαν, ἵνα ἢ ὁ νοῦς ὅτι νέφος ἐξ >Ολύμπου εἰς οὐρανὸν ἔρχεται μετὰ εὐδίαν. ἢν ἀποσεμνύνων αἰθέρα διὰν λέγει πρὸς διαστολὴν τῆς λαίλαπος, ἢ καὶ ἄλλως, ἐπεὶ ἐκ Διός, ἢγον ἀέρος, γίνεται. διὸ οἱ μεθ' Ὁμηρον τὴν αἰθρίαν ἄλλως ὀνομάσαντες εὐδίαν λέγουσιν, ὡς ἂν εἶποι τις ἐναερίαν. [>Αστείως δὲ ἐκ τοῦ κατ' ἀλληγορίαν αἰθέρος εἶτ' οὖν Διὸς πεπόρισται νῦν τὸ ἐπιθετόν. καὶ ἐστὶν ὁμοιον, ὡς εἶ τις εἶποι Δία διον.]

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 3.720.7

ὅθεν καὶ Ποσειδῶν γαιήοχος, ὡς ἂν τις εἶποι, συνεκτικός γῆς, γῆν συνεχῶν. ἀλλὰ δὴ καὶ τῷ Διι ἀέρι μέτεστι τῆς γῆς. αἶ τε γὰρ ἐξ ἀέρος βολαὶ ἐπὶ γῆν ἀφίενται, καὶ αἴη δὲ ἐστὶν ὑπ' αὐτῇ, ὡς δηλοῖ τὰ τε ἄλλα ἠεμαῖα ὑπόγεια πνεύματα, ναὶ μὴν καὶ τὰ βίαια, ἐν οἷς καὶ τὰ τυφωνικά. καὶ αἰθήρ δὲ Ζεὺς οὐκ ἀπόκληρός ἐστι τῆς γῆς. ἔχει γὰρ τι καὶ πυρός ἢ γῆ, ὃ πολὺ πολλαχοῦ ὑποσμύχεται κατ' αὐτήν, καὶ τοῦτο τὰ θερμὰ ἐκφαίνουσιν ὕδατα. Καὶ οὕτω μὲν κοινῇ πάντων ἢ γῆ, δι' αὐτήν δὲ κοινός καὶ τὸ ὄρος, ὁ Ὁλυμπος, ὡς ἐρρέθη. συναφῆς γὰρ ἐστὶ καὶ αὐτὸς τῇ γῆ, καὶ οἰκητήριον πάντων θεῶν κατὰ τὸν μῦθον.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 8.46α.1

Ariston. μεσσηγὺς γαίης τε <καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος>· ὅτι οὐδέποτε εἶπεν μεσσηγὺς γαίης τε καὶ Ὁλύμπου νιφόντος, οὐδὲ τὸν Ὁλυμπον ἀστερόεντα· διαφέρει γὰρ κατ' αὐτὸν ὁ Ὁλυμπος τοῦ οὐρανοῦ. A

ex. <οὐρανοῦ ἀστερόεντος> οὐδέποτε δὲ Ὁλύμπου ἀστερόεντός φησιν. b(BCE3E4)Τιλ ἔνθεν δηλον ὅτι Ὁλυμπος οὐ τὸν οὐράνιον τόπον δηλοῖ, ἀλλὰ τὸν ὑπ' οὐρανόν. b(BCE3E4)

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.44.1

Ὁλύμπιοι] ὄρος Μακεδονίας ὁ Ὁλυμπος, τὸ σφαιροειδὲς τῆς φύσεως καὶ ὁ οὐρανός.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.44α.1

Ariston. <Ὁλύμπιοι κάρηνων>· ὅτι ὄρος ὁ Ὁλυμπος· κάρηνα ἐπὶ ὄρους. Aint

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.353β.1

ex. Ὀλύμπιος· οὕτω κατ' ἐξοχὴν τὸν Δία· καὶ Κρονίδην (A 498 al.) αὐτόν φησιν. b(BCE3)T
Ἰόλυμπιος· ὁ Ἰόλυμπος ὄρος· ἀλληγορικῶς δὲ ὁ οὐρανός. A

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.497.1

[Ἰόλυμπος] Ἰόλυμπος ὁ οὐρανός, ὀλολαμπής τις ὤν.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.497γ.1

<οὐρανὸν Οὐλύμπόν τε>· ὅτι ἐν τῷ ἄκρῳ τοῦ Ἰόλυμπος ἐστὶν ὀμώνυμος πόλις Ἰόλυμπος. Aim

Scholía Vetera στα Ἔργα και Ημέραι του Ησιόδου 195.1

ΠΡΟΣ ΟΛΥΜΠΙΟΝ. Ἰόλυμπος, ὁ οὐρανός, καὶ ἡ τοῦ παντός κόσμου ὅλη περιοχή, παρὰ τὸ ὀλολαμπής εἶναι. Ψιλοῦται δὲ, ὅτι συνεκόπη Αἰολικῶς, ὀλόλαμπος. Καὶ Ἰόλυμπος· τρέπουσι γὰρ καὶ τὸ α εἰς υ, τὰς σάρκας σύρκας λέγοντες. Οὕτω τὸ Ἰόλυμπος ψιλοῦται. Τῶν γὰρ τοιούτων τὰ ἐντελῆ δασύνεται, τὰ δὲ συγκοπέντα ψιλοῦται. Ὡς τὸ ὀλόλαμπος, ἀρμοζόμενος, ἀλλόμενος, ἄρμενος, ἄλμενος. Ψιλοῦται οὖν τὸ Ἰόλυμπος. Εἰ δέ μοι δυσπιστεῖ τις ὡς εὐρεσιεπέι, ἀκουέτω καὶ χρήσεων· Ἦτε καθαλλομένη ἰοειδέα πόντον ὀρίνει· ἐπάλμενος ὄξε· δουρί.

Ἰόλυμπος οὕτω ψιλοῦται, καὶ οὕτω λέγεται οὐρανός. Ὁμοίως δὲ τῷ οὐρανῷ καὶ ἡ σφαιροειδὴς ἡμῶν κεφαλὴ, ἐν ἣ τὸ ὀλολαμπές λογιστικὸν ἴδρυται, Ἰόλυμπος λέγεται. Περί γὰρ ὄρους Ἰόλυμπος νῦν λέγειν, ψυχρολογία καὶ λῆρος ἐνταῦθα ἔμελλεν εἶναι. ΤΖΕΤΖΕΣ.

Scholía Vetera στον Οιδίπου Τύραννο του Σοφοκλή 867

Ἰόλυμπος ὁ οὐρανός.

Scholía Vetera στα Αλιευτικά του Οππιανού 2.38.2

οὐρανόν· ὀλυμπος ἐτυμολογεῖται παρὰ τὸ ὀλολαμπής εἶναι.

Αἴλιος Ηρωδιανός, Επιμερισμοί 99.8

Ἰόλυμπος] ὁ οὐρανός, καὶ ὄνομα ὄρους.

Σιμπλίκιος, Εἰς το Α των Αριστοτέλους Περί Ουρανού 7.85.12

οὕτως καὶ ὁ οὐρανός ἐκ τῶν ἀκροτήτων συνεστῶς τῶν τεσσάρων στοιχείων κατὰ τὸ κρεῖττον τῶν ἄκρων οὐσίωται φωτεινότητας καὶ ὀλολαμπής ἀποτελεσθεῖς, διὸ καὶ Ἰόλυμπος ἀνευφημεῖται.

Φιλόστρατος, Εἰκόνες 1.26.1.8

τίκτεται μὲν ἐν κορυφαῖς τοῦ Ὀλύμπου, κατ' αὐτὸ ἄνω τὸ ἔδος τῶν θεῶν. ἐκεῖ δὲ Ὀμηρος οὔτε ὄμβρω αἰσθάνεσθαι φησιν οὔτε ἀνέμων ἀκουεῖν, ἀλλ' οὐδὲ χιόνι βληθῆναί ποτε αὐτὸ δι' ὑπερβολήν, εἶναι δὲ θεῖον ἀτεχνῶς καὶ ἐλεύθερον ἀπάνταν παθῶν, ὧν μετέχει τὰ τῶν ἀνθρώπων ὄρη.

Φιλόλαος Κροτωνιάτης, Testimonia 16.2

Φ. πῦρ ἐν μέσῳ περὶ τὸ κέντρον ὅπερ ἐστὶν τοῦ παντός καλεῖ [B 7] καὶ Διὸς οἶκον καὶ μητέρα θεῶν βωμόν τε καὶ συνοχὴν καὶ μέτρον φύσεως. καὶ πάλιν πῦρ ἕτερον ἀνωτάτω τὸ περιέχον. πρῶτον δ' εἶναι φύσει τὸ μέσον, περὶ δὲ τοῦτο δέκα σώματα θεῖα χορεύειν, [οὐρανόν] μετὰ τὴν τῶν ἀπλανῶν σφαῖραν τοὺς ε πλανήτας, μεθ' οὗς ἥλιον, ὑφ' ᾧ σελήνην, ὑφ' ἣ τὴν γῆν, ὑφ' ἣ τὴν ἀντίχθονα, μεθ' ἧ σύμπαντα τὸ πῦρ ἐστίας περὶ τὰ κέντρα τάξιν ἐπέχον. τὸ μὲν οὖν ἀνωτάτω μέρος τοῦ περιέχοντος, ἐν ᾧ τὴν εἰλικρινεῖαν εἶναι τῶν στοιχείων, ὀλυμπος καλεῖ, τὰ δὲ ὑπὸ τὴν τοῦ ὀλύμπου φορᾶν, ἐν ᾧ τοὺς πέντε πλανήτας μεθ' ἡλίου καὶ σελήνης τετάχθαι, κόσμον, τὸ δ' ὑπὸ τούτοις ὑποσέληνόν τε καὶ περίγειον μέρος, ἐν ᾧ τὰ τῆς φιλομεταβόλου γενέσεως, οὐρανόν. καὶ περὶ μὲν τὰ τεταγμένα τῶν μετεώρων γίνεσθαι τὴν σοφίαν, περὶ δὲ τῶν γινομένων τὴν ἀταξίαν τὴν ἀρετὴν, τελείαν μὲν ἐκείνην ἀτελῆ δὲ ταύτην.

Δαμάσκιος, Εἰς τον Φαίδωνα ἀπό του περί των εναντίων λόγου (versio 2) 140.1

Ἦτι ὁ Τάρταρος τὸ ἐσχατόν ἐστι τοῦ παντός καὶ ἀντιθέτως ἔχων πρὸς τὸν Ἰόλυμπος· ἐστὶ δὲ καὶ θεὸς ὁ Τάρταρος τῆς ἐν ἐκάστῳ διακόσμῳ ἐσχατίας ἔφορος. διὸ καὶ Οὐράνιον ἔχομεν Τάρταρον, ἐν ᾧ τοὺς ἐαυτοῦ παῖδας ἔκρυσεν ὁ Οὐρανός, καὶ Κρόνιον, ἐν ᾧ καὶ οὗτος τοὺς ἐαυτοῦ παῖδας, καὶ Δίον, τουτονὶ τὸν δημιουργικόν.

Δαμάσκιος, Εἰς τον Φαίδωνα ἀπό του περί των εναντίων λόγου (versio 1) 536.1

Ἦτι κατὰ μίμησιν τοῦ κέντρον τῆς γῆς καὶ τὸ ἐν τῷ πρυτανεῖῳ πῦρ ἄσβεστον τῆ <Εστία καθιέρουν αἱ πόλεις. Ἦτι ὁ Τάρταρος θεὸς ἐστὶ τὰς ἐσχατίας τοῦ κόσμου ἐπισκοπῶν, ὡς ὁ Πόντος τὰς μεσότηας, ὡς ὁ Ἰόλυμπος τὰς ἀκρότητας. ἐστὶ γοῦν τοὺς τρεῖς εὐρεῖν οὐκ ἐν τῷ αἰσθητῷ μόνῳ τῷδε κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ δημιουργικῷ νῷ καὶ ἐν τῷ Κρονίῳ διακόσμῳ καὶ ἐν τῷ Οὐρανίῳ.

Ησύχιος, Λεξικόν ὀμικρον.654 και ὀμικρον.656

Ἰόλυμπιος· οὐράνιος γ. ASvg

Ἰόλυμπος· οὐρανός, θεοῦ οἰκητήριον. καὶ ὄρος ἐν Μακεδονίᾳ γ. Avg

Απολλώνιος Σοφιστής, Λεξικόν κατὰ στοιχείον της τε Ιλιάδος και Οδύσειας 120.9

Ἰόλυμπος τινὲς ὄρος Μακεδονίας.

Σουίδα, Λεξικόν ὀμικρον.222

Ἰόλυμπος· οὐρανός· θεοῦ οἰκητήριον.

Επική μετεωρολογία

Όμηρος, Ιλιάς 1.528

Ἦ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων· ἀμβρόσια δ' ἄρα χαίται ἐπερρώσαντο ἄνακτος κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο· μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον.

Όμηρος, Ιλιάς 8.199

σεΐσατο δ' εἰνὶ θρόνῳ, ἐλέλιξε δὲ μακρὸν Ὀλυμπον

Όμηρος, Οδύσσεια 20.103

αὐτίκα δ' ἐβρόντησεν ἀπ' αἰγλήεντος >Ολύμπου, ὑψόθεν ἐκ νεφέων· γήθησε δὲ δῖος >Οδυσσεύς, φήμην δ' ἐξ οἴκοιο γυνὴ προέηκεν ἄλετρις πλησίον, ἔνθ' ἄρα οἱ μύλαι εἶατο ποιμένι λαῶν. τῆσιν δώδεκα πᾶσαι ἐπερρώοντο γυναῖκες ἄλφιτα τεύχουσαι καὶ ἀλείατα, μυελὸν ἀνδρῶν· αἰ μὲν ἄρ' ἄλλαι εὐδον, ἐπεὶ κατὰ πυρὸν ἄλεσαν, ἡ δὲ μί' οὐ πω παύετ', ἀφαιροτάτη δὲ τέτυκτο· ἡ ῥα μύλην στήσασα ἔπος φάτο, σῆμα ἄνακτι·

Ζεῦ πάτερ, ὅς τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισιν ἀνάσσεις, ἡ μεγάλ' ἐβρόντησας ἀπ' οὐρανοῦ ἀστερόεντος, οὐδέ ποθι νέφος ἐστὶ τέρας νύ τεφ τόδε φαίνεται.

Όμηρος, Οδύσσεια 6.41

ἡ μὲν ἄρ' ὡς εἰποῦσ' ἀπέβη γλαυκῶπις >Αθήνη Οὐλύμπόνδ', ὅθι φασὶ θεῶν ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ ἔμμεναι· οὐτ' ἀνέμοισι τινάσσεται οὔτε ποτ' ὄμβρω δεύεται οὔτε χιῶν ἐπιπίλνεται, ἀλλὰ μάλ' αἶθρη πέπταται ἀννέφελος, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη· τῷ ἔνι τέρπονται μάκαρες θεοὶ ἤματα πάντα.

Ήσιόδος, Θεογονία 679

γῆ δὲ μέγ' ἐσμαράγησεν, ἐπέστενε δ' οὐρανὸς εὐρύς σειόμενος, πεδόθεν δὲ τινάσσετο μακρὸς Ὀλυμπος ῥίπῃ ὑπ' ἀθανάτων, ἔνοσις δ' ἴκανε βαρεῖα τάρταρον ἠερῶντα ποδῶν, αἰπεῖά τ' ἰωὴ ἀσπέτου ἰωχομοῖο βολάων τε κρατεράων.

ὡς ἄρ' ἐπ' ἀλλήλοισι ἴεσαν βέλεα στονόεντα· φωνὴ δ' ἀμφοτέρων ἴκετ' οὐρανὸν ἀστερόεντα κεκλωμένον· οἱ δὲ ξύνισαν μεγάλῳ ἀλαλητῷ. οὐδ' ἄρ' ἔτι Ζεὺς ἴσχεν ἐὼν μένος, ἀλλὰ νυ τοῦ γε εἶθαρ μὲν μένεος πλήντο φρένες, ἐκ δὲ τε πᾶσαν φαίνε βίην· ἀμυδις δ' ἄρ' ἀπ' οὐρανοῦ ἠδ' ἀπ' >Ολύμπου ἀστράπτων ἔστειχε συνωχιδόν, οἱ δὲ κεραυνοὶ ἴκταρ ἅμα βροντῆ τε καὶ ἀστεροπῆ ποτέοντο χειρὸς ἄπο στιβαρῆς, ἱερὴν φλόγα εἰλυφόωντες, ταρφέες· ἀμφὶ δὲ γαῖα φερέσβιος ἐσμαράγιζε καιομένη, λάκε δ' ἀμφὶ περὶ μεγάλ' ἀσπετος ὕλη· ἔξεε δὲ χθῶν πᾶσα καὶ >Ωκεανοῖο ῥέεθρα πόντος τ' ἀτρύγετος· τοὺς δ' ἄμφεπε θερμὸς ἀντμῆ Τιτῆνας χθονίους, φλόξ δ' αἰθέρα διὰν ἴκανε ἀσπετος, ὅσσε δ' ἄμερδε καὶ ἰφθίμων περ ἐόντων ἀγῆ μαρμαίρουσα κεραυνοῦ τε στεροπῆς τε. καὶ αἶμα δὲ θεσπέσιον κάτεχεν χάος· εἶσατο δ' ἄντα ὀφθαλμοῖσιν ἰδεῖν ἠδ' οὐασιν ὄσαν ἀκοῦσαι αὐτῶς, ὡς ὅτε γαῖα καὶ οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθε πίναντο· τοῖος γάρ κε μέγας ὑπὸ δούπος ὀράρει

Ήσιόδος, Θεογονία 838

εἰ μὴ ἄρ' ὄξυν ὥσπερ πατῆρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε· σκληρὸν δ' ἐβρόντησε καὶ ὄβριμον, ἀμφὶ δὲ γαῖα σμερδαλέον κονάβησε καὶ οὐρανὸς εὐρύς ὑπερθε πόντος τ' >Ωκεανοῦ τε ῥοαὶ καὶ τάρταρα γαίης. ποσὶ δ' ὑπ' ἀθανάτοισι μέγας πελεμίζετ' Ὀλυμπος ὄρνυμένοιο ἄνακτος· ἐπεστονάχιζε δὲ γαῖα. καὶ αἶμα δ' ὑπ' ἀμφοτέρων κάτεχεν ἰοειδέα πόντον βροντῆς τε στεροπῆς τε πυρός τ' ἀπὸ τοῦ πελώρου πρηστήρων ἀνέμων τε κεραυνοῦ τε φλεγέθοντος· ἔξεε δὲ χθῶν πᾶσα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα· θυῖε δ' ἄρ' ἀμφ' ἄκτας περὶ τ' ἀμφὶ τε κύματα μακρὰ ῥίπῃ ὑπ' ἀθανάτων, ἔνοσις δ' ἄσβεστος ὀράρει· τρέε δ' >Αἰδῆς ἐνέροισι καταφθιμένοισιν ἀνάστων Τιτῆνές θ' ὑποταρτάριοι Κρόνον ἀμφὶς ἐόντες ἀσβέστον κελάδοιο καὶ αἰνῆς δημοτῆτος. Ζεὺς δ' ἐπεὶ οὐδὲν κόρθυνεν ἐὼν μένος, εἶλετο δ' ὄπλα, βροντῆν τε στεροπῆν τε καὶ αἰθαλόεντα κεραυνόν, πλήξεν ἀπ' Οὐλύμπιοι ἐπάλλμενος· ἀμφὶ δὲ πᾶσας ἔπρεσε θεσπεσίας κεφαλὰς δεινοῖο πελώρου. αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ μιν δάμασε πληγῆσιν ἰμάσσας, ἦριπε γυιωθεῖς, στονάχιζε δὲ γαῖα πελώρη φλόξ δὲ κεραυνωθέντος ἀπέσσυτο τοῖο ἄνακτος οὐρεος ἐν βῆσσησιν· αἰδῆς παιπαλοέσσης πληγέντος, πολλῇ δὲ πελώρη καίετο γαῖα ἀντμῆ θεσπεσίῃ, καὶ ἐτήκετο κασσίτερος ὡς τέχνη ὑπ' αἰζήτων ἐν ἐντρήτοισι χοάνοισι θαλφθεῖς, ἠὲ σίδηρος, ὃ περ κρατερώτατός ἐστιν, οὐρεος ἐν βῆσσησι δαμαζόμενος πυρὶ κηλέῳ τήκεται ἐν χθονὶ δίῃ ὑφ' <Ηφαίστου παλάμησιν· ὡς ἄρα τήκετο γαῖα σέλαι πυρὸς αἰθομένοιο. ῥίψε δὲ μιν θυμῷ ἀκαχῶν ἐς τάρταρον εὐρύν.

Αριστοτέλης, Περί Κόσμου 400α.3

(βλ. πιο πάνω, Θεῶν Οικητήριον).

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.196.4

Ὅτι ἐν τῷ {Ὀλυμπον ἀγάννιφον} φανερώς Ὀλυμπον τὸ ὄρος λέγει. ὁ γὰρ Ὀλυμπος ὁ εἰς οὐρανὸν λαμβανόμενος οὐ νίφεται, ὅτι μὴδὲ νεφελοῦται, ὅπου γε κατὰ τοὺς παλαιούς καὶ αὐτοῦ τοῦ >Ολύμπου τοῦ ὄρους τὰ ἄκρα ὡς ὑπερνεφῆ οὔτε νίφεται οὔτε κατομβρεῖται, ὡς καὶ ἐν >Οδυσσεΐα φανερώς φησιν ὁ ποιητής.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.195.14

Ὅτι τὰς ὤρας φιλοσοφῶν ὁ ποιητής πυλωρούς αὐτὰς λέγει τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐπιτετράφθαι αὐταῖς φησι μέγαν οὐρανὸν Οὐλύμπόν τε, οὐ διὰ τὰ ἐκ τῶν <Ωρῶν ἀποτελέσματα, ὡς ἂν τις εἴποι ἀστεϊζόμενος, ἀλλὰ ὥστε ἡμὲν ἀνακλῖναι, φησί, πυκινὸν νέφος ἠδ' ἐπιθεῖναι, τουτέστι καὶ ἀνοῖζει νέφος, οἷά τινα πύλην, καὶ αὐθὶς ἐπιθεῖναι. τῷ ὄντι γὰρ ὥραί τινές εἰσιν ὡς ἐπὶ πολὺ καὶ καιροὶ τεταγμένοι τοῦ νεφελοῦσθαι τὸν οὐρανὸν εἴτε καὶ μὴ. Ὅτι δὲ πύλαι οἷον τῷ οὐρανῷ τὰ νέφη, δηλοῖ ὁ ποιητής εἰπὼν τὸ αὐτόματοι δὲ πύλαι μύκον οὐρανοῦ, ὃ ἐστὶν ἤχησαν καὶ ἠνοίχθησαν ἐξίουση τῇ Ἥρᾳ καὶ τῇ >Αθηνᾷ.

(v. 751) Καιριωτάτη δὲ λέξις ἐπὶ ἀνοίξεως πυλῶν τὸ ἀνακλίνειν, ὡς πολλαχοῦ φαίνεται, ἵνα ἢ κλίνειν μὲν τὸ κλείειν, ἀνακλίνειν δὲ τὸ ἀνάπαλιν. (v. 749)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.587.6

>Ιστέον δὲ καί, ὅτι <Ομήρου εἰπόντος τὰς γεράνους πέτεσθαι οὐρανῶν προ φασιν οἱ παλαιοὶ οὐρανὸν ἐνταῦθα λέγεσθαι τὸν ὑπὸ τὰ νέφη τόπον, ὥστε τῷ λόγῳ τούτῳ τὰς τοῦ ὄρους >Ολύμπου κορυφὰς καὶ ἄλλων τινῶν μὴ νεφελουμένας οὐ μόνον ἐπουρανίους εἶναι, ἀλλὰ καὶ ὑπερουρανίους, ὡς πρὸς τὸν τοιοῦτον οὐρανόν.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.607.21

Πρώτας οὖν πύλας λέγει τὰ προπύλαια καθ' ὁμοιότητα τοῦ πρώταις θύραις, ὅπερ ἐν τοῖς ἐξῆς πού λεχθήσεται. καὶ ἐκεῖ γὰρ πρῶται θύραι τὰ πρόθυρα. (v. 409-12) Τὸ δὲ βῆ δὲ κατ' >Ιδαίων ὁρέων ἐς Ἴδουπον οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὴν Ἴδου ὑψηλοτέραν τοῦ >Ολύμπου εἶναι δηλοῖ, ἀλλὰ λέγει ἄν, ὅτι κατέβη Ἴδου, ὡς τὸ ἐντεῦθεν ἀνελεῖν εἰς ὀπότερον ἂν εἴπῃ τις Ἴδουπον. Εἰ δὲ καὶ ἄλλως ἐγνωσται <Ομήρῳ ἐξ Ἴδου ὡς ὑψηλοτέρας καταβαίνειν εἰς τὸ ὄρος τὸν Ἴδουπον ταπεινότερον ἐκείνης ὄντα, οἶδεν αὐτός. (v. 411) Τὸ δὲ πολύπτυχος, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ φαίνεται, ὡς ἐπὶ ὄρους τοῦ >Ολύμπου εἰρησθαι δοκεῖ, ὅς πολλὰς πτύχας, ἢτοι φαραγγώδεις πτύξεις, ἤγουν περιοχάς, ἔχει. οὐρανῶ γὰρ οὐκ ἂν οικείως τὸ πολύπτυχον ἐπιλέγοιτο. Ἴδουπος δὲ ἐστίν, ὡς μετ' ὀλίγα ἐρεῖ, ἀθανάτων ἔδαφος. Φησὶ γὰρ ἐς Ἴδουπον, ἵν' ἀθανάτων ἔδος ἐστί. Παρηχητικῶς δὲ πως ἢ ἐτυμολογικῶς παράκεινται ἢ πύλη καὶ ὁ πολύπτυχος. Παρὰ τὸ πτύσσειν γὰρ καὶ ἄμφω, ἵνα ἢ πολύπτυχος ὁ πολύπυλος. πάντως δὲ ὁ πολυδεϊράς Ἴδουπος κατὰ γε τὰς ὀρεινὰς ἐξοχὰς εἶη ἂν καὶ πολύπτυχος διὰ τὰς μεταξὺ τῶν πολλῶν δειράδων πολλὰς πτύχας ἢ πτυχὰς. (v. 412)

Scholias Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.420γ.1

D | ex. (:) ἀγάννιφον τὸν λίαν νιφόμενον κατὰ τὰ ὑπὸ τοῖς νέφεσι ὄρη T τὰ γὰρ ἄκρα τοῦ Ἴδουπος ὡς ὑπερνεφῆ οὔτε νίφεται οὔτε κατομβρεῖται, κατ' αὐτὸν τὸν ποιητὴν λέγοντα {ὄλυμπόν θ'}, ὅθι φασὶ θεῶν ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ ἔμμεναι οὔτ' ἀνέμοισι τινασόμενον οὔτε ποτ' ὄμβρῳ ἔδεται, οὔτε χιῶν ἐπιπίλνεται, ἀλλὰ μάλ' αἶθρη πέπταται ἀννεφέλος, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη (z 42-5). ἀγάννιφον οὖν ἢ τὸν πάνυ κατανιφόμενον, ἢ τὸν ~οὔτε ὄλω, AT | εἴπερ ἀπόστροφος εἰς τὸ γ τεθῆ. T

Scholias Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 13.754β.1

ex. ὄρεϊ νιφόντι καὶ Ἴδουπος ἄρα ὄρος φησὶ γὰρ κατ' Ἴδουπος νιφόμενος" (S 616). πρὸς δὲ μέγεθος ἢ εἰκάν, ἐπεὶ ἀκίνητόν ἐστι τὸ ὄρος. b(BCE3E4)T ἅμα δὲ καὶ τὸ ἄγριον αὐτοῦ καὶ φοβερὸν ὄρει παρεικάζει χιῶνι κεκαλυμμένῳ τὸ γὰρ ἄνιφον πάντως καὶ ἡμερον. T

Μέγας, αγνός, αιπύς, μακρός, θυώδης, αιγλήεις

Ησίοδος, Θεογονία 842

ποσσί δ' ὑπ' ἀθανάτοισι μέγας πελεμίζετ' Ἴδουπος ὀρνυμένιοι ἀνακτος· ἐπεστονάχιζε δὲ γαῖα.

Ησίοδος, Ασπίς 203

χρυσείη φόρμιγγι θεῶν δ' ἔδος ἀγνός Ἴδουπος·

Ὀμηρος, Ιλιάς 5.367

αἶψα δ' ἔπειθ' ἴκοντο θεῶν ἔδος αἰπὺν Ἴδουπον·

Scholias Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 3.364.1

Ariston. εὐρύν· ὅτι Ζηνόδοτος γράφει αἰπὺν. αἰπὺ δὲ ὄρος ἂν λέγοιτο, ὁ δὲ οὐρανὸς εὐρύς· παρήκει γὰρ τῆ γῆ.

Ὀμηρος, Ιλιάς 5.398

αὐτὰρ ὁ βῆ πρὸς δῶμα Διὸς καὶ μακρὸν Ἴδουπον

Ὀμηρος, Ιλιάς 8.199

σεῖσατο δ' εἰνὶ θρόνῳ, ἐλέλιξε δὲ μακρὸν Ἴδουπον

Ησίοδος, Θεογονία 679

γῆ δὲ μέγ' ἐσμαράγησεν, ἐπέστενε δ' οὐρανὸς εὐρύς σειόμενος, πεδόθεν δὲ τινάσσετο μακρὸς Ἴδουπος

ρίπη ὑπ' ἀθανάτων, ἔνοσις δ' ἴκανε βαρεῖα

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.295.13

τὰ εἰς ὕψος κορυφούμενα· οὕτω γὰρ καὶ μακρὸς Ἴδουπος ὁ ὑψηλός. ἐστι δὲ ὅτε ἢ λέξις καὶ τὸ βαθὺ σημαίνει, ὡς ὅτε φρέατα μακρὰ λέγονται, ἤγουν βαθέα, καὶ οὐχ' ἀπλῶς, ἀλλὰ πάνυ βαθέα· οὐ γὰρ πᾶν βαθὺ ἤδη καὶ μακρὸν λέγεται. ἐνταῦθα γοῶν κύματα μὲν μακρὰ, λήιον δὲ βαθύ, οὐ μὴν μακρὸν. (v. 145)

Scholias Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 15.21γ.1

Ariston. <κατὰ μακρὸν Ἴδουπον > ὅτι μακρὸς ὁ Ἴδουπος ὡς ὄρος. Aint

ex. (Ariston.) | κατὰ μακρὸν Ἴδουπον μακρὸν, ὅτι ὄρος. τὸν δὲ ἐξ. (Did.) οὐρανὸν εὐρύν" (Γ 364. E 867 al.) φησίν. b(BCE3E4)T | τινὲς δὲ <προσ>γράφουσι πρὶν γ' ὅτε δή σ' ἀπέλυσσα πεδῶν, μύδρους δ' ἐνὶ Τροίῃ κάββαλον, ὄφρα πέλοιντο καὶ ἐσ<σ>ομένοισι πυθέσθαι (= O 21 a. b.). δείκνυνται γὰρ ὑπὸ τῶν περιγηγῶν οἱ μύδροι.⁹⁵ T

Ομηρικός Ύμνος Εις Δήμητραν 329

ἀλλ' οὐ τις πείσαι δύνατο φρένας οὐδὲ νόημα θυμῷ χωομένης, στερεῶς δ' ἠναίνεται μύθους, οὐ μὲν γάρ ποτ' ἔφασκε θυώδεος Οὐλύμπιο πρὶν γ' ἐπιβήσεσθαι, οὐ πρὶν γῆς καρπὸν ἀνήσειν

Όμηρος, Ιλιάς 1.532

εἰς ἄλλα ἄλτο βαθεῖαν ἀπ' αἰγλήεντος >Ολύμπου,

Όμηρος, Οδύσσεια 20.103

αὐτίκα δ' ἐβρόντησεν ἀπ' αἰγλήεντος >Ολύμπου

Νιφόεις και αγάννιφος

Όμηρος, Ιλιάς 18.616

ἦ δ' ἴρηξ ὡς ἄλτο κατ' Οὐλύμπου νιφόεντος

Όμηρος, Ιλιάς 18.186

ἀθανάτων, οἱ Ὀλυμπον ἀγάννιφον ἀμφινέμονται.

Όμηρος, Ιλιάς 13.520

ὁ δ' ἐν κονίησι πεσὼν ἔλε γαίαν ἀγοσῶ. οὐδ' ἄρα πῶ τι πέπυστο βριήπυος ὄβριμος Ἴαρος υἱὸς ἐοῖο πεσόντος ἐνὶ κρατερῇ ὑσμίνῃ, ἀλλ' ὁ γ' ἄρ' ἄκρω >Ολύμπω ὑπὸ χρυσεοῖσι νέφεσσιν ἦστο Διὸς βουλήσιν ἐελέμενος, ἐνθά περ ἄλλοι ἀθάνατοι θεοὶ ἦσαν ἐεργόμενοι πολέμοιο.

Ησίοδος, Θεογονία 42

ἠχεῖ δὲ κάρη νιφόεντος >Ολύμπου δώματά τ' ἀθανάτων

Ησίοδος, Θεογονία 118

ἀθανάτων οἱ ἔχουσι κάρη νιφόεντος >Ολύμπου,

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.153.30

ὁμοίως τῷ ἀγάννιφος Ὀλυμπος, ὅσον ἐκ τοῦ ἀγῶ ἀγάζω, ὅθεν ἀγαστός.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.196.4

Ὅτι ἐν τῷ Ὀλυμπον ἀγάννιφον φανερώς Ὀλυμπον τὸ ὄρος λέγει. ὁ γὰρ Ὀλυμπος ὁ εἰς οὐρανὸν λαμβανόμενος οὐ νίφεται, οὔτε μὴδὲ νεφελοῦται, ὅπου γε κατὰ τοὺς παλαιοὺς και αὐτοῦ τοῦ >Ολύμπου τοῦ ὄρους τὰ ἄκρα ὡς ὑπερνεφῆ οὔτε νίφεται οὔτε κατομβρεῖται, ὡς και ἐν >Οδυσσεΐα φανερώς φησιν ὁ ποιητής.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.195.14

(βλ. πιο πάνω, Επική Μετεωρολογία).

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.197.10

Ὀλυμπον μὲν νοητέον τὸ Μακεδονικὸν ὄρος, οὐρανὸν δὲ τὸν ὑπὲρ τὰ νέφη τόπον, ὃς ποτὲ μὲν κλείεται, ὅσα και πύλαις, τοῖς νέφεσι, ποτὲ δέ, ὡς οἶον ἀνοιγόμενος διεκφαίνεται. (v. 756)

Scholia Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.420β.1

Ariston. <πρὸς Ὀλυμπον> ὅτι ὄρος ὁ Ὀλυμπος. Aim

D | ex. (:) ἀγάννιφον· τὸν λίαν νιφόμενον κατὰ τὰ ὑπὸ τοῖς νέφεσι ὄρη· T τὰ γὰρ ἄκρα τοῦ Ὀλύμπου ὡς ὑπερνεφῆ οὔτε νίφεται οὔτε κατομβρεῖται, κατ' αὐτὸν τὸν ποιητὴν λέγοντα· [Ὀλυμπόν θ'], ὅθι φασὶ θεῶν ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ ἔμμεναι· οὔτ' ἀνέμοισι τινασσόμενον οὔτε ποτ' ὄμβρω δέυεται, οὔτε χιῶν ἐπιπίλναται, ἀλλὰ μάλ' αἰθρῆ πέπταται ἀννέφελος, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη (z 42-5). ἀγάννιφον οὖν ἢ τὸν πάνυ κατανιφόμενον, ἢ τὸν ~οὔτε ὄλω, AT | εἴπερ ἀπόστροφος εἰς τὸ γ τεθῆ· T

ex. | ex. ἀγάννιφον τινὲς ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ, τὸν ἄγαν νίφοντα, b(BCE3)T ὡς βριήπυον (cf. N 521) και γαιήοχον (cf. I 183 al.), T τὰ γὰρ ὄρη νιφόντα καλεῖ (X 227 al.), ὡς και Τήλεφος, b(BCE3)T | τὸ δὲ αἶ κε πίθηται διὰ τὸ ἄδικα μέλλειν αἰτεῖν. b(BCE3E4) Choer. O. (:) <ἀγάννιφον> τὸ νείφω σημαίνει τὸ βρέχω, ὅπερ γράφεται διὰ τῆς εἰ διφθόγγου, ἐξ οὗ νέφος και νεφρός. νίφω τὸ χιονίζω διὰ τοῦ ι, ἐξ οὗ τὸ ἀγάννιφον. νήφω τὸ σπένδω διὰ τοῦ η, ἐξ οὗ τὰ νηφάλια ξύλα. νήφω τὸ προσέχω και διὰ τοῦ η τοῦτο· ἐξ οὗ τὸ νήφον προσεύχου. A

Scholia Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 13.754α.1

Ariston. ἦρα και ἀρμήθη ὄρει νιφόντι· ὅτι νιφόντα τὰ ὄρη και Ὀλυμπος τοιγαροῦν ὄρος· νιφόεις γὰρ λέγεται (sc. S 616). A ex. ὄρει νιφόντι· και Ὀλυμπος ἄρα ὄρος· φησὶ γὰρ κατ' Οὐλύμπου νιφόεντος (S 616). πρὸς δὲ μέγεθος ἢ εἰκῶν, ἐπεὶ ἀκίνητόν ἐστι τὸ ὄρος. b(BCE3E4)T ἅμα δὲ και τὸ ἄγριον αὐτοῦ και φοβερόν ὄρει παρεικάζει χιόνι κεκαλυμμένω· τὸ γὰρ ἄνιφον πάντως και ἡμερον. T

Απολλώνιος Σοφιστής, Λεξικόν κατὰ στοιχεῖον της τε Ιλιάδος και Οδύσσειας 5.31

ἀγάννιφος ἄγαν χιονώδης. ὅταν δὲ Ὀλυμπος ἀγάννιφος, ἀπὸ τῶν κάτω μερῶν τροπικῶς κατὰ συνεκδοχὴν νοεῖται, ἐπεὶ τὰ ἐνουράνια μέρη τοῦ ὄρους οὐδαμῶς. διωρίζετο γοῦν περὶ αὐτῶν Ὀλυμπον δ' ὅθι φασὶ θεῶν ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ ἔμμεναι· οὔτ' ἀνέμοισι τινάσσεται, οὐδέ ποτ' ὄμβρω δέυεται, οὔτε χιῶν ἐπιπίλναται· ἀλλὰ μάλ' αἰεὶ αἰθρῆ πέπταται ἀννέφελος, λευκὴ δ' ἐπιδέδρομεν αἴγλη.

Πολυδειράς και πολύπτυχος, πτυχές και πύλες

Όμηρος, Ιλιάς 1.498

εὗρεν δ' εὐρύοπα Κρονίδην ἄτερ ἤμενον ἄλλων ἀκροτάτη κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμποιο· καὶ ῥα πάροιθ' αὐτοῖο καθέζετο, καὶ λάβε γούνων σκαιῆ, δεξιτερῆ δ' ἄρ' ὑπ' ἀνθεραῶνος ἐλοῦσα λισσομένη προσέειπε Δία Κρονίωνα ἄνακτα·

Όμηρος, Ιλιάς 8.409

Ἦς ἔφατ', ὦρτο δὲ Ἴρις ἀελλόπος ἀγγελέουσα, βῆ δ' ἐξ Ἰδαίων ὄρεων ἐς μακρὸν Ὀλυμπον. πρώτησιν δὲ πύλῃσι πολυπτύχου Οὐλύμποιο ἀντομένη κατέρυκε, Διὸς δὲ σφ' ἔννεπε μῦθον·

Όμηρος, Ιλιάς 20.19

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς· ἔγνωσ ἔννοσίγαιε ἐμὴν ἐν στήθεσι βουλὴν ὧν ἔνεκα ξυνάγειρα· μέλουσί μοι ὀλλύμενοί περ. ἀλλ' ἦτοι μὲν ἐγὼ μενέω πτυχι Οὐλύμποιο ἤμενος, ἐνθ' ὄροων φρένα τέρψομαι·

Όμηρος, Ιλιάς 11.75

οἱ δ' ἄλλοι οὐ σφιν πάρεσαν θεοί, ἀλλὰ ἔκηλοι σφοῖσιν ἐνὶ μεγάροισι καθήατο, ἦχι ἐκάστω δώματα καλὰ τέτυκτο κατὰ πτύχας Οὐλύμποιο.

Ησίοδος, Θεογονία 113

ἠδὲ καὶ ὡς τὰ πρῶτα πολύπτυχον ἔσχον Ὀλυμπον.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.218.10

πολυδειράδος >Ολύμπου. >Ιστέον δὲ ὅτι, ὡς περ κορυφῆ ὄρους μεταφορικῶς ἀπὸ τῆς τῶν ζώων κορυφῆς, οὕτω καὶ δειρῆ ἢ ἐξοχῆ ἢ λήγουσα εἰς στενὸν ἀπὸ τῆς τῶν ζώων δειρῆς. ὅθεν καὶ πολυδειράς Ὀλυμπος, τὸ ὄρος δηλαδὴ τὸ ἔχον πολλὰς ἐξοχάς. ὅτι δὲ καὶ πόδες ὄρους καὶ κνημοὶ καὶ ῥάχεις καὶ ἕτερα τοιαῦτα ἐκ τῶν ζωϊκῶν, ἀλλαχοῦ φανήσεται. <Ἡ δὲ κλίσις τοῦ πολυδειράδος ὡς >Αρκάδος. προσφυῶς δὲ παράκειται κορυφῇ καὶ πολυδειράς διὰ τὸ καὶ ἐν ζώοις συμπεφυκέναι τὰ τοιαῦτα. (v. 500)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.479.30

εὗρηται δὲ καὶ δειράδες ὄρους, ὅ ἐστι τράχηλοι.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.607.21

Πρώτας οὖν πύλας λέγει τὰ προπύλαια καθ' ὁμοιότητα τοῦ πρώταις θύραις, ὅπερ ἐν τοῖς ἐξῆς πού λεχθήσεται. καὶ ἐκεῖ γὰρ πρώται θύραι τὰ πρόθυρα. (v. 409-12) Τὸ δὲ βῆ δὲ κατ' >Ιδαίων ὄρεων ἐς Ὀλυμπον οὐκ ἐξ ἀνάγκης τὴν Ἰδὴν ὑψηλοτέραν τοῦ >Ολύμπου εἶναι δηλοῖ, ἀλλὰ λέγει ἄν, ὅτι κατέβη Ἰδῆς, ὡς τὸ ἐντεῦθεν ἀνελθεῖν εἰς ὀπότερον ἂν εἴπη τις Ὀλυμπον. Εἰ δὲ καὶ ἄλλως ἔγνωσται <Ομήρῳ ἐξ Ἰδῆς ὡς ὑψηλοτέρας καταβαίνειν εἰς τὸ ὄρος τὸν Ὀλυμπον ταπεινότερον ἐκείνης ὄντα, οἶδεν αὐτός. (v. 411) Τὸ δὲ πολύπτυχος, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ φαίνεται, ὡς ἐπὶ ὄρους τοῦ >Ολύμπου εἰρησθαι δοκεῖ, ὅς πολλὰς πτύχας, ἦτοι φαραγγώδεις πτόξεις, ἦγουν περιοχάς, ἔχει. οὐρανῷ γὰρ οὐκ ἂν οἰκείως τὸ πολύπτυχον ἐπιλέγοιτο. Ὀλυμπος δὲ ἐστίν, ὡς μετ' ὀλίγα ἐρεῖ, ἀθανάτων ἔδαφος. Φησὶ γὰρ ἐς Ὀλυμπον, ἵν' ἀθανάτων ἔδος ἐστί. Παρηχητικῶς δὲ πῶς ἢ ἐτυμολογικῶς παράκεινται ἡ πύλη καὶ ὁ πολύπτυχος. Παρὰ τὸ πτύσσειν γὰρ καὶ ἄμφω, ἵνα ἢ πολύπτυχος ὁ πολύπυλος. πάντως δὲ ὁ πολυδειράς Ὀλυμπος κατὰ γὰρ τὰς ὀρεινάς ἐξοχάς εἶη ἂν καὶ πολύπτυχος διὰ τὰς μεταξὺ τῶν πολλῶν δειράδων πολλὰς πτύχας ἢ πτυχάς. (v. 412)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.195.14

Ὅτι τὰς Ὠρας φιλοσοφῶν ὁ ποιητὴς πυλωροὺς αὐτὰς λέγει τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐπιτετράφθαι αὐταῖς φησὶ μέγαν οὐρανὸν Οὐλύμπόν τε, οὐ διὰ τὰ ἐκ τῶν <Ὠρῶν ἀποτελέσματα, ὡς ἂν τις εἴποι ἀστεϊζόμενος, ἀλλὰ ὥστε ἡμὲν ἀνακλίνειν, φησὶ, πικινὸν νέφος ἠδ' ἐπιθεῖναι, τουτέστι καὶ ἀνοίξειν νέφος, οἶα τινὰ πύλην, καὶ αὐθις ἐπιθεῖναι.

Τῷ ὄντι γὰρ ὦραί τινες εἰσιν ὡς ἐπὶ πολὺ καὶ καιροὶ τεταγμένοι τοῦ νεφελοῦσθαι τὸν οὐρανὸν εἶτε καὶ μῆ.

Ὅτι δὲ πύλαι οἶον τῷ οὐρανῷ τὰ νέφη, δηλοῖ ὁ ποιητὴς εἰπὼν τὸ αὐτόματοι δὲ πύλαι μύκον οὐρανοῦ, ὃ ἐστὶν ἤχησαν καὶ ἠνοίχθησαν ἐξιούση τῇ Ἦρᾳ καὶ τῇ >Αθηνᾷ. (v. 751) Καιριωτάτη δὲ λέξις ἐπὶ ἀνοίξεως πυλῶν τὸ ἀνακλίνειν, ὡς πολλαχοῦ φαίνεται, ἵνα ἢ κλίνειν μὲν τὸ κλείειν, ἀνακλίνειν δὲ τὸ ἀνάπαλιν. (v. 749) Ὅρα δὲ ὅπως τὸ ἔμυκον, ἐπὶ βοῶς κυρίως κείμενον, ἐπὶ πύλης εἶπε τῆς διὰ τὴν ἄγαν ἀρμογὴν ἠχητικῆς καὶ οἶον μυκητικῆς ὀνοματοποιῶν καὶ ἐκ τοῦ παρακολουθοῦντος ἤχου πυλῶν τε μέγεθος καὶ στερεότητα δηλῶν καὶ ἀνοίξιν αὐτῶν. καὶ ἐν >Ὀδυσσεΐα δὲ πού φησὶ τὰ δ' ἀνέβραχεν ἠῦτε ταῦρος, τὰ θύρετρα δηλαδὴ. Καὶ σημείωσαι ὅτι ὁ παραβολικῶς δεξάμενος ταύρου δίκην ἠχεῖν θύρας δέξαιτ' ἂν καὶ τὸ μυκάσθαι αὐτάς. Καὶ οὕτω τὸ ἀναιδὲς ταύτης τῆς λέξεως διὰ παραβολῆς ἐτέρωθι συνήθους τεθεράπεται, εἰ καὶ μὴ παράκεινται ἀλλήλαις ἢ τε λέξις καὶ ἡ ῥηθεῖσα παραβολῆ. Σημείωσαι δὲ καὶ ὅτι ἐντεῦθεν οἱ μεθ' Ὀμηρον λαβόντες μυκάσθαι φασὶ καὶ βροντάς, ἐπεὶ καὶ αἱ <Ὀμηρικαὶ αὐταὶ πύλαι νέφη εἰσὶ βροντώδη μυκηθμόν ποτε ἀφιέντα. >Ακόλουθον δὲ πάντως τὸν ἐν >Ὀλύμπῳ οἶκος πλασάμενον καὶ πύλας αὐτοῖς τολμήσαι εἰπεῖν. Ἔστι δὲ τὸ ἔμυκον δεύτερος ἀόριστος τοῦ μυκῶ ῥήματος κατὰ τὸ χραισμῷ ἔχραισμον, δουπῶ ἔδουπον, κτυπῶ ἔκτυπον, ληκῶ ἔλακον. Τὸ δὲ αὐτόματοι ἀντὶ τοῦ μόναι ἄφ' ἑαυτῶν δίχα πυλωρῶν, ὡς ἂν ἦσαν αἰσθητικά. εἴρηται δὲ καθ' ὁμοιότητα τοῦ αὐτόματος δὲ οἱ ἦλθεν βοῆν ἀγαθὸς Μενέλαος.

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 1.499α1.1

Ariston. <πολυδειράδος Οὐλύμποιο> ὅτι καὶ ἀρσενικῶς τὸ πολυδειράδος ὡς ἐνταῦθα. Aint ἀρσενικὸν τὸ πολυδειράδος. Til ex. (;) <πολυδειράδος Οὐλύμποιο> παροιμία· τρίς δὲ τριηκόσια κορυφαὶ νιφόντος Ὀλύμπου. Aint

Scholía Vetera στην Ομήρου Ιλιάδα 20.5β.1

ex. ἄλλως· κρατὸς ἀπ' Οὐλύμποιο <πολυπτύχου>· ἐκεῖσε γὰρ ὁ οἶκος τοῦ Διός. πολυπτύχου δὲ πολλὰς ἀνακλίσεις ἔχοντος·

ἢ ἰσχυροῦ, ἀπὸ τῶν πολυπτύχων ἀσπίδων. b(BCE'3E'4)Γ ἢ ὅτι ὀκτῶ σφαίρας ἔχει ὁ οὐρανός, μίαν τῶν ἀπλανῶν, ἑπτὰ τῶν πλανήτων. T

Απολλώνιος Σοφιστής, Λεξικόν κατὰ στοιχείον της τε Ιλιάδος και Οδύσειας 137.3

πτύχες αἱ τῶν ὀρῶν κατακλίσεις, καὶ πολυπτύχου Ὀλύμπιο τοῦ πολλὰ ἀποκλίματα ἔχοντος. λέγονται δὲ καὶ τῆς ἀσπίδος πτύχες τὰ διάφορα ἐπ' ἀλλήλοις ἐλάσματα.

Κορυφή - κορυφαί

Ομηρος, Ιλιάς 1.43

Ὡς ἔφατ' εὐχόμενος, τοῦ δ' ἔκλυε Φοῖβος >Απόλλων, βῆ δὲ κατ' Οὐλύμπιοι κάρηνων χωόμενος κῆρ, τόξ' ὄμοισιν ἔχων ἀμφορεφέα τε φαρέτρην·

Ομηρος, Ιλιάς 1.497

ἠερίη δ' ἀνέβη μέγαν οὐρανὸν Οὐλυμπόν τε. εὗρεν δ' εὐρύοπα Κρονίδην ἄτερ ἤμενον ἄλλων ἀκροτάτη κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμπιοι·

Ομηρος, Ιλιάς 8.2

Ζεὺς δὲ θεῶν ἀγορὴν ποιήσατο τερπικέρανος ἀκροτάτη κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμπιοι· αὐτὸς δὲ σφ' ἀγόρευε, θεοὶ δ' ὑπὸ πάντες ἄκουον·

Ομηρος, Ιλιάς 5.753

εὗρον δὲ Κρονίωνα θεῶν ἄτερ ἤμενον ἄλλων ἀκροτάτη κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμπιοι. ἔνθ' ἵππους στήσασα θεὰ λευκώλενος Ἥρη Ζῆν' ὑπατον Κρονίδην ἐξείρετο καὶ προσέειπε·

Ομηρος, Ιλιάς 2.166

Ὡς ἔφατ', οὐδ' ἀπίθησε θεὰ γλαυκῶπις >Αθήνη, βῆ δὲ κατ' Οὐλύμπιοι κάρηνων ἀΐξασα·

Ομηρος, Ιλιάς 8.25

σειρήν μὲν κεν ἔπειτα περὶ ρίον Οὐλύμπιοι

Ομηρος, Ιλιάς 13.520

ὁ δ' ἐν κονίησι πεσὼν ἔλε γαίαν ἀγοστῶ. οὐδ' ἄρα πῶ τι πέπυστο βριήπυος ὄβριμος Ἔρης υἱὸς ἐοῖο πεσόντος ἐνὶ κρατερῇ ὑσμίνῃ. ἀλλ' ὁ γ' ἄρ' ἄκρω >Ολύμπω ὑπὸ χρυσεόισι νέφεσσιν ἦστο Διὸς βουλήσιν ἐελέμενος, ἔνθα περ ἄλλοι ἀθάνατοι θεοὶ ἦσαν ἐεργόμενοι πολέμοιο.

Ομηρος, Ιλιάς 14.153

Ἥρη δ' εἰσεῖδε χρυσόθρονος ὀφθαλμοῖσι στᾶσ' ἐξ Οὐλύμπιο ἀπὸ ρίου· αὐτίκα δ' ἔγνω

Ομηρος, Ιλιάς 14.225

Ἥρη δ' αἶξασα λίπεν ρίον Οὐλύμπιοι, Πιερίην δ' ἐπιβάσασα καὶ Ἥμαθιν ἐρατεινὴν σεύατ' ἐφ' ἵπποπόλων Θρηκῶν ὄρεα νιφόνετα ἀκροτάτας κορυφάς· οὐδὲ χθόνα μάρπτε ποδοῖν·

Ησίοδος, Θεογονία 42

ἠχεῖ δὲ κάρη νιφόνετος >Ολύμπου δάματά τ' ἀθανάτων·

Ησίοδος, Θεογονία 62

τυτθὸν ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφόνετος >Ολύμπου·

Ησίοδος, Θεογονία 118

ἀθανάτων οἱ ἔχουσι κάρη νιφόνετος >Ολύμπου,

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.510.18

>Ιστέον δὲ καὶ ὅτι, ὥσπερ οὐκ ἤρκεσεν εἰπεῖν ὄρους κορυφὴν τὸ ἀνωτάτω, ἀλλὰ ἀκροτάτην κορυφὴν >Ολύμπου ἐνταῦθα ἔφη ὁ ποιητής, ὅποια τις τῶ αἰθέρι Διι ὑκείωται, οὕτως οὐ μόνον κορυφαίως τις ἀρκεῖ λέγεσθαι, ἀλλ' ἔχει χρήσεις παρά τισι καὶ ὁ κορυφαϊότατος. Προῖων δὲ πληθυντικῶς κορυφάς ἐρεῖ τὴν ἄρτι ῥηθεῖσαν κορυφὴν, ὑπεραύξαν καὶ οὕτω τὴν κορυφὴν. Περὶ δὲ πολυδειράδος >Ολύμπου ἐτέρωθι γέγραπται. Ἔτι ιστέον ὡς καθίζει μὲν καὶ ἐνταῦθα θεῶν ἀγορὰν ὁ ποιητής, καθίζει δὲ πού καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς. >Αλλ' ἐνταῦθα μὲν ὁ Ζεὺς βασιλικῶς ἑαυτὸν συνιστᾷ κατὰ ἐμβρίθειαν κρατερὰν, ὡς φανήσεται, ἵνα πάντες εἰζῶσιν οἷς αὐτὸς βούλεται, ἐκεῖ δὲ τί τε τὸ αἴτιον τῆς ἀγορᾶς καὶ ὅ τι ἄλλο παρὰ τὰ ἐνταῦθα, δηλωθήσεται, ὥσπερ καὶ τὰ πρὸ τούτων ἐν τε τῇ α καὶ τῇ δ, ἐνθα συμποσιακὸν ἦν τὸ ἄθροισμα. (v. 4-6)

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 2.645.21

Οὕτω καὶ >Ολύμπου κορυφαί καὶ κάρηνα λέγονται,

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.217.16

Θέτις γοῦν ὄρθρου τῶ Διι ἐντυγχάνει. φησὶ γὰρ ὁ ποιητής· ἠερίη δ' ἀνέβη μέγαν οὐρανὸν Οὐλυμπόν τε. τοῦτο δὲ τρόπος ὑστερολογίας ἐστὶ. πρῶτον γὰρ ὑπερναβῆναι δεῖ τὰς τοῦ >Ολύμπου κορυφάς, εἶτα τὸν ὑπὲρ τὰ νέφη τόπον καταλαβεῖν οὐρανὸν καὶ αὐτὸν λεγόμενον ὁμωνύμως τῶ στερεμίνω.

Ευστάθιος, Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα 1.218.10

πολυδειράδος >Ολύμπου. >Ιστέον δὲ ὅτι, ὥσπερ κορυφὴ ὄρους μεταφορικῶς ἀπὸ τῆς τῶν ζῶων κορυφῆς, οὕτω καὶ δειρὴ ἢ ἐξοχὴ ἢ λήγουσα εἰς στενὸν ἀπὸ τῆς τῶν ζῶων δειρῆς. ὅθεν καὶ πολυδειράς Ἵολυμπος, τὸ ὄρος δηλαδὴ τὸ ἔχον πολλὰς

έξοχάς. ὅτι δὲ καὶ πόδες ὄρους καὶ κνημοὶ καὶ ῥάχεις καὶ ἕτερα τοιαῦτα ἐκ τῶν ζωϊκῶν, ἀλλαχοῦ φανήσεται. <Ἡ δὲ κλίσσις τοῦ πολυδειράδος ὡς >Αρκάδος, προσφυῶς δὲ παράκειται κορυφή καὶ πολυδειράς διὰ τὸ καὶ ἐν ζῳαῖς συμπεφυκέναι τὰ τοιαῦτα. (v. 500)

Ευστάθιος, Σχόλια στὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα 1.62.15

Ἵτι τὸ εἰπεῖν >Ολύμπια κάρηνα οἰκειότερον ἐπὶ ὄρους νοεῖν ἤπερ ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ.
ἽΟλυμπος μὲν γὰρ τὸ ὄρος ἔχει κάρηνα ἥτοι ἐξοχάς... Τὸ δὲ κάρηνα ἐκ μεταφορᾶς εἴληπται τῆς τῶν ζῳῶν κεφαλῆς, οὕτω δὲ καὶ ἀπὸ ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος ἄλλα κατὰ μεταφορὰν μέρη τοῦ ὄρους λέγεται, ὡς προῖοῦσι φανήσεται, οἷον ὄφρυς ὄρους διὰ τὰς τῶν ζῳῶν ὄφρυς, καὶ πόδες διὰ τοὺς πόδας, καὶ ἄλλα δι' ἄλλα, [ὡς ἀκριβέστερον ἐν τῇ Βοιωτίᾳ φανεῖται... καὶ ὅτι τὸ κάρηνον καὶ ἑτεροῖως ὀνομάζεται κοινῶς τε καὶ ποιητικῶς, δηλωθῆσε-ται ἐν ἰδίῳ τόποις.] (v. 45)

Scholía Vetera στὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα 1.499β.1

ex. <πολυδειράδος Οὐλύμποιο> παροιμία: τρεῖς δὲ τριηκόσσιαι κορυφαὶ νιφέντος Ὀλύμπου. Aint

Πλούταρχος, Ἀμιλίος Παῦλος 15.8.1

>Ἐπεὶ δ' ἐδείπνησαν οἱ στρατιῶται καὶ σκότος ἐγένετο, τοῖς ἡγεμόσι φράσας τὸ ἀληθὲς ἦγε διὰ νυκτὸς τὴν ἐναντίαν ἀπὸ θαλάσσης, καὶ καταλύσας ἀνέπαυε τὴν στρατιάν ὑπὸ τὸ Πύθιον. ἐνταῦθα τοῦ >Ολύμπου τὸ ὕψος ἀνατείνει πλέον ἢ δέκα σταδίων·

σημαίνειτα δ' ἐπιγράμματι τοῦ μετρήσαντος οὕτως ('98 Preger).

Οὐλύμπου κορυφῆς ἐπὶ Πυθίου >Απόλλωνος ἱεροῦ ὕψος ἔχει (πρὸς τὴν κάθετον δ' ἐμετρήθη) πλήρη μὲν δεκάδα σταδίων μίαν, αὐτὰρ ἐπ' αὐτῇ πλεθρον τετραπέδω λειπόμενον μεγέθει. Εὐμήλου δὲ μιν υἱὸς ἐθήκατο μέτρα κελεύθου Ξειναγόρης· σὺ δ' ἄναξ χαιρε καὶ ἐσθλὰ δίδου.

Ἄλλες θεότητες⁹⁶

Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας 2.19.1.1

Εἰ θέλεις δ' ἐποπτεῦσαι καὶ Κορυβάντων ὄργια, τὸν τρίτον ἀδελφὸν ἀποκτείναντες οὗτοι τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ φοινικίδι ἐπεκαλυψάτην καὶ καταστέψαντε ἐθαψάτην, φέρον-τες ἐπὶ χαλκῆς ἀσπίδος ὑπὸ τὰς ὑπαρείας τοῦ >Ολύμπου (καὶ ταῦτ' ἔστι τὰ μυστήρια, συνελόντι φάναι, φόνοι καὶ τάφοι).

Scholía Vetera στὸν Θεόκριτο 5.21/22δ.1

Ἵρακλῆς ἐλθὼν εἰς Δίον πόλιν τῆς Μακεδονίας ΚΓΕΑΠΤ εἶδεν ἕκ τινος ἱεροῦ πολλοὺς ἐξιόντας. θέλων δὲ προσκυνῆσαι ἀνέκρινε, τίνος εἴη μαθὼν δὲ Ἀδώνιδος εἶναι ἔφη οὐδὲν ἱερὸν ἀντὶ τοῦ οὐδενὸς ἄξιον, οἷον οὐδεὶς θεῶν ὑπάρχει.

Ὀρφεὺς, Ὕμνοι 45.1

>Ἐλθέ, μάκαρ Διόνυσε, πυρίσπορε, ταυρομέτωπε, Βάσσαρε καὶ Βακχεῦ, πολυώνυμε, παντοδυνάστα, ὃς ξίφεσιν χαίρεις ἠδ' αἵματι Μαινάσι θ' ἀγναῖς, εὐάζων κατ' Ὀλυμπον, ἐρίβρομε, μανικὲ Βάκχε, θυρσεγγῆς, βαρύμηνη, τετιμένε πᾶσι θεοῖσι καὶ θνητοῖσι βροτοῖσιν, ὅσοι χθόνα ναιετάουσιν· ἐλθέ, μάκαρ, σκιρτητά, φέρων πολὺ γῆθος ἄπασι.

Στράβων, Γεωγραφικά 10.3.14.1

Καὶ Σειληνὸν καὶ Μαρσύαν καὶ Ὀλυμπον συνάγοντες εἰς ἓν καὶ εὐρετὰς αὐλῶν ἱστοροῦντες πάλιν καὶ οὕτως τὰ Διονυσιακὰ καὶ Φρύγια εἰς ἓν συμφέρουσι, τὴν τε Ἴδην καὶ τὸν Ὀλυμπον συγκεχυμένως πολλάκις ὡς τὸ αὐτὸ ὄρος κτυποῦσιν. εἰσὶ μὲν οὖν λῶφοι τέτταρες Ὀλυμποὶ καλούμενοι τῆς Ἰδῆς κατὰ τὴν Ἀντανδρίαν, ἔστι δὲ καὶ ὁ Μυσὸς Ὀλυμπος, ὁμορος μὲν οὐχ ὁ αὐτὸς δὲ τῇ Ἰδῇ ὁ δ' οὖν Σοφοκλῆς ποιήσας τὸν Μενέλαον ἐκ τῆς Τροίας ἀπαίρειν σπεύδοντα ἐν τῇ Πολυξένη, τὸν δ' Ἀγαμέμνονα μικρὸν ὑπολειφθῆναι βουλόμενον τοῦ ἐξιλάσασθαι τὴν Ἀθηνᾶν χάριν, εἰσάγει λέγοντα τὸν Μενέλαον σὺ δ' αὐθι μίμων που κατ' Ἰδαίαν χθόνα ποιμένας Ὀλύμπου συναγαγῶν θυηπόλει.

Τῷ δ' αὐλῷ καὶ κτύπῳ κροτάλων τε καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ταῖς ἐπιβόησεσι καὶ εὐασμοῖς καὶ ποδοκρουστίαις οἰκεῖα ἐξεύροντο καὶ τινα τῶν ὀνομάτων, ἃ τοὺς προπόλους καὶ χορευτὰς καὶ θεραπευτὰς τῶν ἱερῶν ἐκάλουν, Καβείρους καὶ Κορυβαντας καὶ Πᾶνας καὶ Σατύρους καὶ Τιτύρους καὶ τὸν θεὸν Βάκχον καὶ τὴν Ῥεᾶν Κυβέλην καὶ Κυβήβην καὶ Δινδυμήνην κατὰ τοὺς τόπους αὐτούς. καὶ ὁ Σαβάζιος δὲ τῶν Φρυγιακῶν ἔστι καὶ τὸν τρόπον τινὰ τῆς μητρὸς τὸ παιδίον παραδοὺς τὰ τοῦ Διονύσου καὶ αὐτός.

Τούτοις δ' ἔοικε καὶ τὰ παρὰ τοῖς Θραξὶ τὰ τε Κοτύττια καὶ τὰ Βενδιδεῖα, παρ' οἷς καὶ τὰ Ὀρφικὰ τὴν καταρχὴν ἔσχε. τῆς μὲν οὖν Κότυτος τῆς ἐν τοῖς Ἰδωνοῖς Αἰσχύλος μέμνηται καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ὀργάνων. εἰπὼν γὰρ σεμνὰ Κότυς ἐν τοῖς Ἰδωνοῖς ὄρεα δ' ὄργαν' ἔχοντες, τὸς περὶ τὸν Διόνυσον εὐθέως ἐπιφέρει ὁ μὲν ἐν χερσὶν βόμβυκας ἔχων, τόνου κάματον, δακτυλόδικτον πίμπλησι μέλος, μανίας ἐπαγωγὸν ὀμοκλάν· ὁ δὲ χαλκοδέτοις κοτύλαις ὀτοβεῖ. καὶ πάλιν ψαλμὸς δ' ἀλαλάζει ταυρόφοθογγοὶ δ' ὑπομυκῶνται ποθὲν ἐξ ἀφανοῦς φοβεροὶ μῖμοι, τυπάνου δ' εἰκῶν ὡσθ' ὑπογαίου βροντῆς φέρεται βαρυταρβῆς. ταῦτα γὰρ ἔοικε τοῖς Φρυγίοις· καὶ οὐκ ἀπεικός γε, ὡσπερ αὐτοὶ οἱ Φρύγες Θρακῶν ἄποικοὶ εἰσιν, οὕτω καὶ τὰ ἱερά ἐκείθεν μετενηνέχθη. καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καὶ τὸν Ἰδωνὸν Λυκοῦργον συνάγοντες εἰς ἓν τὴν ὁμοιοτροπίαν τῶν ἱερῶν αἰνίττονται.

Ἵπὸ δὲ τοῦ μέλους καὶ τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῶν ὀργάνων καὶ ἡ μουσικὴ πᾶσα Θρακία καὶ Ἀσιᾶτις νενόμισται. δῆλον δ' ἕκ τε τῶν τόπων ἐν οἷς αἱ Μοῦσαι τετιμῆνται· Πιερία γὰρ καὶ Ὀλυμπος καὶ Πίμπλα καὶ Λειβηθρον τὸ παλαιὸν ἢν Θράκια χωρία καὶ ὄρη, νῦν δὲ ἔχουσι Μακεδόνες· τὸν τε Ἐλικῶνα καθιέρωσαν ταῖς Μούσαις Θράκες οἱ τὴν Βοιωτίαν ἐποικήσαντες, οἵπερ καὶ τὸ τῶν Λειβηθριάδων νυμφῶν ἄντρον καθιέρωσαν. οἱ τ' ἐπιμεληθέντες τῆς ἀρχαίας μουσικῆς Θράκες λέγονται, Ὀρφεὺς τε καὶ Μουσαῖος καὶ Θάμυρις, καὶ τῷ Εὐμόλῳ δὲ τούνομα ἐνθένδε, καὶ οἱ τῷ Διονύσῳ τὴν Ἀσίαν ὄλην καθιέρωσαντες

μέχρι τῆς Ἰνδικῆς ἐκεῖθεν καὶ τὴν πολλὴν μουσικὴν μεταφέρουσι· καὶ ὁ μὲν τίς φησιν κιθάραν Ἀσιᾶτιν ῥάσσων, ὁ δὲ τοὺς ἀύλους Βερεκυντίους καλεῖ καὶ Φρυγίους· καὶ τῶν ὀργάνων ἓνια βαρβάρως ὠνόμασται νάβλας καὶ σαμβύκη καὶ βάρβιτος καὶ μαγάδις καὶ ἄλλα πλείω.

Ἀθηναῖοι δ' ὡσπερ περὶ τὰ ἄλλα φιλοξενούντες διατελοῦσιν, οὕτω καὶ περὶ τοὺς θεοὺς. πολλὰ γὰρ τῶν ξενικῶν ἱερῶν παρεδέξαντο ὥστε καὶ ἐκωμώδηθησαν· καὶ δὴ καὶ τὰ Θράκια καὶ τὰ Φρύγια. τῶν μὲν γὰρ Βενδιδείων Πλάτων μέμνηται, τῶν δὲ Φρυγίων Δημοσθένης διαβάλλων τὴν Αἰσχίνου μητέρα καὶ αὐτὸν ὡς τελοῦση τῇ μητρὶ συνόντα καὶ συνθιασεύοντα καὶ ἐπιφθεγγόμενον εὐοῖ σαβοῖ πολλάκις καὶ ὕψις ἄττης [ἄττης] ὕψις. ταῦτα γὰρ ἐστὶ σαβάζια καὶ μητρῶα.

Ἔτι δ' ἂν τίς καὶ ταῦτα [εὐροῖ] περὶ τῶν δαιμόνων τούτων καὶ τῆς τῶν ὀνομάτων ποικιλίας, καὶ ὅτι οὐ πρόπολοι θεῶν μόνον ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ θεοὶ προσηγορεύθησαν. Ἡσίοδος μὲν γὰρ Ἐκατέρω καὶ τῆς Φορωνέως θυγατρὸς πέντε γενέσθαι θυγατέρας φησὶν ἐξ ὧν οὐρεῖαι Νύμφαι θεαὶ [ἐξεγένοντο, καὶ γένος οὐτιδανῶν Σατύρων καὶ ἀμηχανοεργῶν, Κουρήτες τε θεοὶ φιλοπαίγμονες ὀρχηστῆρες. ὁ δὲ τὴν Φορωνίδα γράψας ἀύλητάς καὶ Φρύγας τοὺς Κουρήτας λέγει, ἄλλοι δὲ γηγενεῖς καὶ χαλκάσπιδας· οἱ δ' οὐ τοὺς Κουρήτας, ἀλλὰ τοὺς Κορύβαντας Φρύγας, ἐκείνους δὲ Κρήτας, περιθέσθαι δ' ὄπλα χαλκᾶ πρώτους ἐν Εὐβοίᾳ· διὸ καὶ Χαλκιδέας αὐτοὺς κληθῆναι· οἱ δ' ὑπὸ Τιτάνων Ῥέα δοθῆναι πρόπολους ἐνόπλους τοὺς Κορύβαντας ἐκ τῆς Βακτριανῆς ἀφιγμένους, οἱ δ' ἐκ Κόλχων φασίν. ἐν δὲ τοῖς Κρητικοῖς λόγοις οἱ Κουρήτες Διὸς τροφεῖς λέγονται καὶ φύλακες, εἰς Κρήτην ἐκ Φρυγίας μεταπεμφθέντες ὑπὸ τῆς Ῥέας· οἱ δὲ Τελχίνων ἐν Ῥόδῳ ἑννέα ὄντων τοὺς Ῥέα συνακολουθήσαντας εἰς Κρήτην καὶ τὸν Δία κουροτροφῆσαντας Κουρήτας ὀνομασθῆναι· Κύρβαντα δὲ τούτων ἑταῖρον Ἰεραπύτης ὄντα κτίστην παρὰ τοῖς Ῥοδίοις παρασχεῖν πρόφασιν τοῖς Πρασίοις ὥστε λέγειν, ὡς εἶεν Κορύβαντες δαίμονες τινες Ἀθηνᾶς καὶ Ἥλιου παῖδες. ἔτι δὲ Κρόνου τινές, ἄλλοι δὲ Διὸς καὶ Καλλιόπης φασὶ τοὺς Κορύβαντας τοὺς αὐτοὺς τοῖς Καβείροις ὄντας, ἀπελθεῖν δὲ τούτους εἰς Σαμοθράκην καλουμένην πρότερον Μελίτην, τὰς δὲ πράξεις αὐτῶν μυστικὰς εἶναι.

Σημειώσεις Κεφαλαίων Δ-Ε & Παραρτήματος

¹ Βλ. Pritchett 1961, 369-375.

² Εντυπωσιακές πληροφορίες για σεισμικά φαινόμενα και τσουνάμι Παλαιοχριστιανικής Εποχής, σε ευρύτατη έκταση, δίνονται στο έργο του Γεωργίου Μοναχού, *Χρονική Ιστορία* (ζ' Περί Γρατιανού) 560.9: {Κατ' εκείνους δὲ τοὺς καιροὺς σεισμός μέγας καὶ φοβερώτατος γέγονεν, ὡς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑποχωρήσαι μὲν τὴν θάλασσαν ἐπὶ πολὺ, τὰ δὲ πλοῖα ὡς ἐπὶ ξηρᾷ εὐρεθῆναι κείμενα. πλῆθος δὲ λαοῦ συνδραμόντος εἰς θεῖον τοῦ παραδόξου θαύματος, καὶ τοῦ ὕδατος πάλιν ὑποστρέψαντος καὶ ἐκβεβηκότος μακρότερον τοῦ συνήθους τόπου, κατεποντίσθησαν ἀνθρώπων μυριάδες ε, καὶ τὰς μὲν ἐκεῖσε προσορμιζούσας ναῦς τὸ ὕδωρ κατεκάλυψεν, τὰς δὲ ἐν τῷ ποταμῷ Νείλῳ εὐρεθείσας ἀπέρριψεν ὁ ποταμὸς εἰς τὴν ξηρὰν μετὰ πολλῆς τῆς ρύμης μέχρι σταδίων ρπ. ἀλλὰ μὴν καὶ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀχαΐας καὶ Βοιωτίας καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ Σικελίας τὰ πλεῖστα μέρη συνέβη τότε ἀπολέσθαι, τῆς θαλάσσης ἀνελθούσης, καὶ πολλὰ πλοῖα ὑψωθέντος τοῦ ὕδατος ἐπὶ τῶν ὁρέων ἐρρίφησαν ἄχρι σταδίων ρ, τὰς τε Βρετανικὰς νήσους καὶ τῆς Ἀφρικῆς τὰ αὐτὰ καὶ χεῖρονα ὑποστῆναι, καὶ σχεδὸν πάσης τῆς οἰκουμένης τὰ πρὸς τῇ θαλάσσει τὰ μὲν ὑπὸ τῶν σεισμῶν, τὰ δὲ ὑπὸ τῆς θαλάσσης κατεποντίσθησαν. καὶ μέντοι καὶ ἐν τοῖς βυθοῖς καὶ τοῖς μεγάλοις πελάγεσι τὰ ἀμφὶ τὸν Ἀδρίαν καὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ ἄλλα πλεῖστα ὑπεχώρησαν καὶ διέστησαν ὡσεὶ τεῖχος ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὰ ὕδατα, καὶ ἐφάνη ἡ ξηρὰ καὶ πολλὰ τότε πλοῖα εὐρέθησαν πλέοντα καὶ εἰς τὸν πυθμένα καθίσαντα πάλιν ἀνήχθησαν τῇ τοῦ ὕδατος ἀποκαταστάσει. συνεχῶν δὲ καὶ ἐπαλλήλων τῶν σεισμῶν γινομένων, ἡ μὲν μία τῆς Βιθυνίας πόλις πᾶσα συνέπεσε καὶ τὰ κύκλω τῶν προαστείων, ἀγροὶ καὶ ἔργα πλεῖστα. ἡ δὲ Γερμὴ καλουμένη πόλις τοῦ Ἑλλησπόντου πᾶσα ἐκ θεμελίων κατεπτώθη. καὶ πρὸς τοῦτοις χάσματα πολλὰ κατὰ διαφόρους τόπους ἐγένοντο, ὡς ἐκ τῶν φόβων ἐν τοῖς ὄρεσι μένειν τοὺς ἀνθρώπους, ἐκ δὲ τῆς ἀβροχίας πολλὰ ζῶα τε καὶ ἄνθρωποι διεφθάρησαν.}

³ Το παλαιότερα αναφερόμενο Δίον είναι της Εύβοιας. Το επίθετο δίος-δία-δίον χαρακτηρίζει συνήθως -όχι όμως αποκλειστικά- πρόσωπα. Η λέξη αναφέρεται και στις μυκηναϊκές πινακίδες. Βλ. Ventris & Chadwick 1973, 540: di-u-ji-o, di-wi-jo, di-wi-ji-jo.

⁴ Για μία συνοπτική αναφορά στο ιστορικό της έρευνας και στη σχετική βιβλιογραφία για το αρχαίο Δίον, βλ. ενδεικτικά: Μπακαλάκης 1977, Σωτηριάδης 1929, Σωτηριάδης 1932, Παντερμαλής 1989, Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 17-23, Πινγκιάτογλου & Στεφανίδου-Τιβεριού 2011, 17-18. Βλ. επίσης σειρά δημοσιευμάτων, σχετικών με το αρχαίο Δίον, στη βιβλιογραφία της παρούσας έκδοσης.

⁵ Beaujour 1829.

⁶ Leake 1835, 1, 408.

⁷ Heuzey 1860, 129.

⁸ Clarke 1813-1814. Αργότερα ταυτίστηκε και από τον L. Heuzey (Heuzey 1860). Βλ. και Βακαλόπουλος 1972, 22-23.

⁹ Heuzey 1860 και Heuzey & Daumet 1876.

¹⁰ Ο όρος από τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 8.3.23.5). Για τον όρο «πλαταμώννα», βλ. αναλυτικότερα στο Παράρτημα. Ο συσχετισμός του Πλαταμώννα με τον αρχαίο «πλαταμώννα» είχε ήδη γίνει από τον L. Heuzey (1860, 89).

¹¹ Tafel 1839, 88.

¹² Μία παρόμοια, της ίδιας εποχής, εντοπίστηκε στη θέση Βάλτος Λεπτοκαρυάς (ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ).

¹³ Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (lib. 1-20) 12.58.2.5 έως 12.59.4.1: {ἐπιζητούσης δὲ τῆς ἱστορίας τὴν τῆς περὶ τὴν νόσον δεινότητος αἰτίαν, ἀναγκαῖόν ἐστιν ἐκθέσθαι ταῦτα. προγεγενημένων ἐν τῷ χειμῶνι μεγάλων ὄμβρων συνέβη τὴν γῆν ἐνυδρον γενέσθαι, πολλοὺς δὲ καὶ τῶν κοίλων τόπων δεξαμένους πλῆθος ὕδατος λιμνάσαι καὶ σχεῖν στατὸν ὕδωρ παραπλησίως τοῖς ἐλώδεσι τῶν τόπων, θερμαινομένων δ' ἐν τῷ θέρει τούτων καὶ σηπομένων συνίστασθαι παχείας καὶ δυσάδεις ἀτμίδας, ταύτας δ' ἀναθυμιωμένας διαφθεῖρειν τὸν πλησίον ἀέρα ὅπερ δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἐλῶν τῶν νοσῶδη διάθεσιν ἐχόντων ὁράται γινόμενον. συνεβάλετο δὲ πρὸς τὴν νόσον καὶ ἡ τῆς προσφερομένης τροφῆς κακία ἐγένοντο γὰρ οἱ καρποὶ κατὰ τοῦτον τὸν ἐνιαυτὸν ἔνυγροι παντελῶς καὶ διεφθαρμένην ἔχοντες τὴν φύσιν. τρίτην δὲ αἰτίαν συνέβη γενέσθαι τῆς νόσου τὸ μὴ πνεῦσαι τοὺς ἐτήσιος,

δι' ὧν ἀεὶ κατὰ τὸ θέρος ψύχεται τὸ πολὺ τοῦ καύματος· τῆς δὲ θερμασίας ἐπίτασιν λαβούσης καὶ τοῦ ἀέρος ἐμπύρου γενομένου, τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων μηδεμιᾶς ψύξεως γενομένης λυμαίνεσθαι συνέβαινε. διὸ καὶ τὰ νοσήματα τότε πάντα καυματώδη συνέβαινε εἶναι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς θερμασίας. διὰ δὲ ταύτην τὴν αἰτίαν οἱ πλείστοι τῶν νοσοῦντων ἔρριπτον ἑαυτοὺς εἰς τὰ φρέατα καὶ τὰς κρήνας, ἐπιθυμοῦντες αὐτῶν καταψύξαι τὰ σώματα. οἱ δ' Ἀθηναῖοι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς νόσου τὰς αἰτίαις τῆς συμφορᾶς ἐπὶ τὸ θεῖον ἀνέπεμπον. διὸ καὶ κατὰ τινὰ χρησμὸν ἐκάθηραν τὴν νῆσον Δῆλον, Ἀπόλλωνος μὲν οὖσαν ἱεράν, δοκοῦσαν δὲ μεμιάνθαι διὰ τὸ τοὺς τετελευτηκότας ἐν αὐτῇ τεθάφθαι. ἀνασκάψαντες οὖν ἀπάσας τὰς ἐν τῇ Δήλῳ θήκας μετήνεγκαν εἰς τὴν Ῥήνειαν καλουμένην νῆσον, πλησίον ὑπάρχουσαν τῆς Δήλου. ἔταξαν δὲ καὶ νόμον μήτε τίκτειν ἐν τῇ Δήλῳ μήτε θάπτειν. ἐποίησαν δὲ καὶ πανήγυριν τὴν τῶν Δηλίων, γεγεννημένην μὲν πρότερον, διαλιποῦσαν δὲ πολὺν χρόνον.

Τῶν δ' Ἀθηναίων περὶ ταῦτ' ἀσχολουμένων Λακεδαιμόνιοι τοὺς Πελοποννησίους παραλαβόντες κατεστρατοπέδευσαν περὶ τὸν ἰσθμὸν, διανοοῦμενοι πάλιν εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσβαλεῖν· σεισμῶν δὲ μεγάλων γινομένων δεισιδαιμονήσαντες ἀνέκαμψαν εἰς τὰς πατρίδας. τηλικούτους δὲ τοὺς σεισμοὺς συνέβη γενέσθαι κατὰ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὥστε καὶ πόλεις τινὰς ἐπιθαλαττίους ἐπικλύσασαν τὴν θάλατταν διαφθεῖραι, καὶ κατὰ τὴν Λοκρίδα χερρονήσου καθεστῶσης ῥῆξαι μὲν τὸν ἰσθμὸν, ποιῆσαι δὲ νῆσον τὴν ὀνομαζομένην Ἀταλάντην. ἅμα δὲ τούτοις πραττομένοις Λακεδαιμόνιοι τὴν Τραχίνα καλουμένην ᾤκισαν καὶ μετωνόμασαν Ἡράκλειαν διὰ τοιαύτας τινὰς αἰτίας.)

Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη* (lib. 1-20) 12.67.1.1 ἕως 12.67.2.2: {Βρασίδης δὲ δύναμιν ἰκανὴν ἀναλαβὼν ἐκ τε Λακεδαιμόνος καὶ παρὰ τῶν ἄλλων Πελοποννησίων ἀνέζευξεν ἐπὶ Μέγαρα. καταπληξάμενος δὲ τοὺς Ἀθηναίους, τούτους μὲν ἐξέβαλεν ἐκ τῆς Νισαίας, τὴν δὲ πόλιν τῶν Μεγαρέων ἐλευθερώσας ἀποκατέστησεν εἰς τὴν τῶν Λακεδαιμονίων συμμαχίαν· αὐτὸς δὲ μετὰ τῆς δυνάμεως διὰ Θετταλίας τὴν πορείαν ποιησάμενος ἦκεν εἰς Δίον τῆς Μακεδονίας. ἐκεῖθεν δὲ παρελθὼν εἰς Ἀκανθὸν συνεμάχησε τοῖς Χαλκιδεῦσι.}

¹⁴ Τα κεραμικά περιγραφήρια αντιγράφουν ἴσως μεταλλικά ἢ μαρμάρινα καὶ ἔχει υποτεθεῖ ὅτι ξεκίνησαν ὡς μόδα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τῆς Χίο. Βλ. Simantoni-Bournia 1992.

¹⁵ Ὅπως μία ἀποδὴ λεκανίδα τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Robinson 1950, pl. 203, 616) καὶ ἓνα πιθοειδὲς ἀποθηκευτικὸ ἀγγεῖο με ευρὺ ὦμο καὶ σχεδὸν κάθετο χεῖλος γιὰ τὴν υποδοχὴν πώματος, τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν Ὀλυνθο ὁ D. M. Robinson υποστηρίζει πῶς πρόκειται γιὰ ντόπια κεραμική με τὴν χαρακτηριστικὴ ὀλυνθιακὴ μίκα (Robinson 1933, pl. 36, 37).

¹⁶ Γιὰ παράδειγμα: Μόνωτοι σκύφοι με ἐναλλάξ ἐρυθρὲς καὶ μελανὲς ὁμόκεντρος ταινίες, τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, fig. 8, pl. 30, 726-776). Σκύφος αττικοῦ τύπου τοῦ γ' τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, pl. 16, 343). Κύλικα-σκύφος τοῦ β' τέταρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, pl. 25, 575-577). Μόνωτο κύπελλο τοῦ λεγόμενου τύπου Φειδία τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ (Sparkes & Talcott 1970, fig. 3, pl. 11, 203-214). Αττικὴ μελαμβαφὴς κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ ἀ' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Σκύφοι αττικοῦ τύπου τοῦ β' τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, fig. 4, pl. 16, 349). Σκύφοι τύπου "bolsal" με ἐμπέστη διακόσμηση τῶν ἀρχῶν 4ου αἰ. π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, fig. 6, pl. 24, 539, 551, 557, fig. 8, 759).

¹⁷ Βλ. Garland 2006, 141-148. Βλ. καὶ Αθήναιο, *Δειπνοσοφισταί* 11.28.11: {Λύσιππον τὸν ἀνδριαντοποιὸν φασὶ Κασάνδρῳ χαρίζομενον, ὅτε συνώκισε τὴν Κασάνδρειαν, φιλοδοξοῦντι καὶ βουλομένῳ ἰδίῳ τινὰ εὐρέσθαι κέραμον διὰ τὸ πολὺν ἐξάγεσθαι τὸν Μενδαῖον οἶνον ἐκ τῆς πόλεως, φιλοτιμηθῆναι καὶ πολλὰ καὶ παντοδαπὰ γένη παραθέμενον κεραμίων ἐξ ἐκάστου ἀποπλάσασθαι ἴδιον ποιῆσαι πλάσμα.}

¹⁸ Βλ. Peutinger 1824: Pella, Beroea, Ascordus, Arulos, Bada, Anamo, Hatera, Bium (Dium), Sabatium, Stenas (Tempe), Olympum.

¹⁹ Ὁ συσχετισμὸς ἐγένετο πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν L. Heuzey (1860, 100). Γιὰ τὸν Σαβάζιο βλ. π.χ. Ησύχιος, *Λεξικόν* (σίγμα.5): {Σαβάζιος· ἐπώνυμον Διονύσου. οἱ δὲ υἱὸν Διονύσου· καὶ Σάβον ἐνίοτε καλοῦσιν αὐτόν. Φρυγὴ δὲ ὁ Σαβάζιος. Σουίδα, *Λεξικόν* (ἔψιλον. 3787)· Εὐοῖ, σαβοῖ, Δημοσθένης ὑπὲρ Κτησιφῶντος. Βακχικόν τι ἐπιφθέγμα ἐστίν. Εὐοῖ, σαβοῖ, μυστικὰ μὲν ἐστίν ἐπιφθέγματα. φασὶ δὲ τῇ Φρυγῶν φωνῇ τοὺς μύστας δηλοῦν· ἀφ' οὗ καὶ ὁ Σαβάζιος Διόνυσος.}

²⁰ Βλ. ἐνδεικτικά: Ευριπίδης, *Βάκχαι* 560, Πλούταρχος, *Αλέξανδρος* 14.8, Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* 9.30, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7α.1.17 καὶ Titus Livius, *Ab Urbe Condita* 44.

²¹ Plassart 1923, 172. Βλ. επίσης Heuzey 1860, 96 και Κοτζιάς 1951, 25-40.

²² {...έδω κᾶν δὲ καὶ γῆν ἐν Λιμνῇ αὐτῶι τὴν ἐπέκεινα τοῦ ποταμοῦ τοῦ παραρρέοντος ἀπὸ τῆς χαράδρας μέχρι τῶν ὄρων τῶν Λειβηθρίων.} Βλ. Helly 1973, II 2, 2.

²³ Ο συσχετισμός των Καναλιών με τα αρχαία «λείβηθρα» είχε ήδη γίνει από τον L. Heuzey (1860, 94).

²⁴ Θύμα της το φθινόπωρο του 1998, η γέφυρα της Εθνικής Οδού Θεσσαλονίκης-Αθηνών που παρασύρθηκε. Το ίδιο συνέβη παλιότερα και με τη γέφυρα των σιδηροδρόμων.

²⁵ Pritchett 1961, 369-375.

²⁶ Αναγνωρίζεται σε μήκος 26μ. με μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,30μ. και μέσο πλάτος 2μ.

²⁷ Αναγνωρίζεται σε συνολικό μήκος 94μ. με πλάτος 1,80μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2μ.

²⁸ Πουλάκη-Παντερμαλή & Μπαχλάς 2006, 383-388.

²⁹ Τον 6ο αι., ο Όλυμπος περιλαμβάνεται στο έργο του κοσμογράφου Isidor Hispalensis, τον 12ο στο χάρτη του Castorius και στους πίνακες Peutinger των οδοιπορικών της Ιερουσαλήμ (Peutinger 1824) και έκτοτε σε όλους σχεδόν τους χάρτες που έχουν διασωθεί, οι οποίοι όμως, μέχρι τα μέσα του 19ου αι. ήταν απλά σκαριφήματα και φανταστικές εικόνες. Σε κάποια από αυτά, ο Όλυμπος αναφέρεται με το περιέργο όνομα Lacha, Semavatevi (ουράνια κατοικία) κ.ά.

Τον 7ο ή 8ο αι. ίσως χτίστηκε ο πρώτος ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα, που ανακαινίστηκε τον 10ο ή λίγο αργότερα. Τον 10ο αι. κτίστηκε ο κατεστραμμένος πρόσφατα ναός των Αγίων Αναργύρων στο Λόφο, και περίπου έναν αιώνα αργότερα, ιδρύθηκαν η Μονή της Πέτρας και ο Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (1151), καθώς και οι ναοί του Αγίου Δημητρίου, στο Πεδίο Βολής Λιτοχώρου και το Δίον, περιοχές τότε μάλλον της επισκοπής Πέτρας. Το 1083, αποφεύγοντας τα Τέμπη που φυλάσσονταν από Νορμανδούς, πέρασε από την περιοχή ο Αλέξιος Α' Κομνηνός για να υπερασπιστεί με επιτυχία τη Λάρισα, πολιορκούμενη από τον Βοημούνδο. Την ίδια χρονιά αναφέρεται από την Άννα Κομνηνή πρώτη φορά ένα βλάχικο χωριό, ανάμεσα στον Όλυμπο και την Όσσα. Πριν από το 1600 πιθανότατα ιδρύθηκε η Μονή Αγίας Τριάδος του Σπαρμού στο Θεσσαλικό Όλυμπο, της οποίας το καθολικό ανακαινίστηκε πρώτη φορά και αγιογραφήθηκε το 1633.

³⁰ Plassart 1923, 163-189. Θεωρεί ότι είχε μεταφερθεί από αλλού.

³¹ Βλ. <http://www.musesnet.gr/~gkremos/itamos/itamos.pdf>, σελίδες 7-9 (πρόσβαση στις 20/3/2013).

³² Μέρτζιος 1947, 200.

³³ Μέρτζιος 1947, 163.

³⁴ Browne 1673, 52.

³⁵ Heuzey 1860, 130-131. Για τη Μονή βλ. Heuzey 1860, 128 κ.εξ.

³⁶ Τον 17ο αι. επισκευάστηκε η Μονή της Πέτρας (1608, 1627), εμφανίστηκαν στην ιστορία η Σκοτίνα με τους ναούς του Χριστού (1618) και του Αγίου Αθανασίου (1656), και η Βροντού με τον ναό της Αγίας Τριάδος, ενώ ανακαινίστηκε η Μονή Κανάλων (1683) και ιδρύθηκε το Μετόχι της Αγίας Παρασκευής μέσα στο Πεδίο Βολής Λιτοχώρου (1660), με διάσπαρτες σήμερα στον χώρο οβίδες από τις βολές.

³⁷ Dreux 1925.

³⁸ Βλ. Παρθένιος 1986.

³⁹ Μελέτιος 1807.

⁴⁰ Lucas 1712.

⁴¹ Λιούφης 1924, 24-26.

⁴² Παρόλα τα ταραγμένα χρόνια, νέοι ναοί κτίζονταν και παλιοί ανακαινίζονταν: ο Άγιος Δημήτριος στη Μαλαθριά (Δίον), οι Άγιοι Απόστολοι, Άγιος Γεώργιος, και Κοίμηση της Θεοτόκου στους Πόρρους, ενώ παράλληλα γίνονταν δημόσια έργα, όπως το γεφύρι της Πέτρας.

⁴³ Βλ. Fauriel 1824-1825, I, 33.

⁴⁴ Μέρτζιος 1947.

⁴⁵ Beaujour 1829, 188-190.

⁴⁶ Clarke 1813-1814. Αργότερα ταυτίστηκε και από τον L. Heuzey (Heuzey 1860). Βλ. και Βακαλόπουλος 1972, 22-23.

- ⁴⁷ Sonnini 1801.
- ⁴⁸ Βλ. Pouqueville 1820 και Pouqueville 1826-1827.
- ⁴⁹ Βλ. Leake 1835.
- ⁵⁰ Βλ. Παρθένιος 1986.
- ⁵¹ Βλ. Παρθένιος 1986.
- ⁵² Καζταρίδης 2000, 688.
- ⁵³ Μέσα σε αυτά τα ταραγμένα χρόνια, το 1826, το όνομα Σταδιά για το Δίον εμφανίστηκε και στο χάρτη του P. M. Lapie (Lapie 1829).
- ⁵⁴ Urquhart 1839.
- ⁵⁵ Kurz 2003, 54.
- ⁵⁶ Grisebach 1841.
- ⁵⁷ v. Eckenbrecher 1848, 185-189.
- ⁵⁸ Πληροφορία E. Richter, στον Kurz 1923.
- ⁵⁹ Βλ. Heuzey 1860.
- ⁶⁰ Το τραγούδι του L. Heuzey ανεβαίνουντας στον Όλυμπο (Heuzey 1860, 129).
- ⁶¹ Heuzey 1860, 131.
- ⁶² Kurz 2003, 100.
- ⁶³ Heuzey 1860, 129-130.
- ⁶⁴ Ο Dousa επίσης ανέφερε ότι στην περιοχή υπήρχε μία πόλη με το όνομα "Paurisi" ή "Paurisium". "Pataurisi", σύμφωνα με τον L. Heuzey (Heuzey 1860), λεγόταν από τους ντόπιους η μεγάλη πηγή στο Δίον, προφανώς η Βούλη, η μεγάλη δηλαδή πηγή-λιμνούλα στην καρδιά του αρχαιολογικού χώρου που θα μπορούσε να έχει δώσει το όνομά της στον χώρο.
- ⁶⁵ Του πίνακα Peutinger.
- ⁶⁶ Ussing 1857.
- ⁶⁷ Πληροφορία E. Richter, στον Kurz 1923.
- ⁶⁸ Barth 1864.
- ⁶⁹ Desdevises-du-Dezert 1863.
- ⁷⁰ Tozer 1869.
- ⁷¹ Kurz 2003, 66.
- ⁷² Neumayr 1880.
- ⁷³ Heuzey & Daumet 1876.
- ⁷⁴ Βλ. <http://www.musesnet.gr/~gkremos/itamos/itamos.pdf>, σελίδες 11-12 (πρόσβαση στις 20/3/2013).
- ⁷⁵ Cvijić 1908, 1-391.
- ⁷⁶ Το 1907, δολοφονήθηκε έξω από τα Τέμπη (Πυργετό) ο Μαρίνος Αντύπας, και το 1910 έγινε η εξέγερση στο Κιλερέρ έξω από τη Λάρισα της ελεύθερης πια Θεσσαλίας.
- ⁷⁷ Βλ. Richter 1911.
- ⁷⁸ Βλ. <http://www.musesnet.gr/~gkremos/itamos/itamos.pdf>, σελίδες 11-12 (πρόσβαση στις 20/3/2013).
- ⁷⁹ Βλ. Cyprien 1844.
- ⁸⁰ Bérard 1911, 184.
- ⁸¹ Σήμερα, ύστερα από υπόθεση του N. Hammond (1972) και τις ανασκαφές του M. Ανδρόνικου, οι Αιγές τοποθετούνται στη Βεργίνα.
- ⁸² Βλ. Boissonnas & Baud-Bovy 1921 και Boissonnas & Baud-Bovy 1996.
- ⁸³ Πλούταρχος, Ρωμύλος 18.1: {Τῆς μέντοι Ταρπηίας ἐκεῖ ταφείσης, ὁ λόφος ὠνομάζετο Ταρπήιος, ἄχρι οὗ Ταρκυνίου βασιλέως Διὶ τὸν τόπον καθιεροῦντος ἅμα τὰ τε λείψανα μετηνέχθη, καὶ τοῦνομα τῆς Ταρπηίας ἐξέλιπε· πλὴν πέτραν ἔτι νῦν ἐν τῷ Καπιτωλίῳ Ταρπηίαν καλοῦσιν, ἀφ' ἧς ἐρρίπτουν τοὺς κακούργους.} Η ομώνυμη (από τον Daniel Baud-Bovy) στον Όλυμπο είναι η πρώτη προκορυφή του Μύτικα.

⁸⁴ Βλ. Κουρουζίδης 2001, 192 κ.εξ.

⁸⁵ Boissonnas 1928.

⁸⁶ Περιηγήθηκε επίσης το *Δίον*, τον *Πλαταμώνα*, κ.α. Βλ. Plassart 1923, 163-189.

⁸⁷ Βλ. Meade 1919, 326-328.

⁸⁸ Βλ. Kurz 1923, Carte du mont Olympe.

⁸⁹ <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1790> (πρόσβαση Ιούνιος 2012.)

⁹⁰ Κουρουζίδης 2001, 224 κ.εξ. Το 1989, τα οστά του Ιθακήσιου μεταφέρθηκαν στη Σπηλιά του.

⁹¹ Τσακούμης 1994, 148 κ.εξ.

⁹² Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω.

⁹³ Για τις παραπομπές των αρχαίων πηγών χρησιμοποιήθηκε το TLG (*Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας -Thesaurus Linguae Graecae*).

⁹⁴ Ο Όμηρος τοποθετεί τους Λαπίθες στη νοτιοδυτική περιοχή του Ολύμπου και, συγκεκριμένα, στις πόλεις Ελασσόνα, Ηλώνη, Ορθη, Γυρτώνη και Αργισσα (*Ιλιάς* 2.738 κ.εξ.). Σχολιάζοντας τον Όμηρο, ο Στράβων μάς πληροφορεί ότι σε εκείνη την περιοχή κατοικούσαν παλιότερα οι Περραιβοί, τους οποίους οι Λαπίθες απώθησαν εν μέρει δυτικά του Ολύμπου, κοντά στους Μακεδόνες, όπου εξάλλου παρέμειναν μέχρι τα ιστορικά χρόνια. Τα γεγονότα τοποθετούνται πριν από τον κατάλογο των νεών, αφού η αρχαιότατη αυτή ραψωδία της *Ιλιάδος* αναφέρεται στην εποχή που οι Λαπίθες είχαν ήδη επικρατήσει στη βορειοανατολική Θεσσαλία. Στο ίδιο χωρίο, συζητώντας για τους Μάγνητες της *Ιλιάδος*, ο Στράβων αναφέρει ότι ήταν γείτονες με τους Μακεδόνες κατοίκους της Πιερίας, που τους ονομάζει Πιεριώτες, διαφοροποιώντας τους έτσι από εκείνους που ονομάζει Πίερες Θράκες.

⁹⁵ Μέχρι τουλάχιστον και τη δεκαετία του 1980, στους ορεινούς πρόποδες υπήρχαν τεράστιοι ολισθόλιθοι τους οποίους οι εντόπιοι υπεδείκνυαν στους περιηγητές (ως η υποφαινομένη) ως μύδρους του Δία.

⁹⁶ Για τον Ορφέα και τις Μούσες βλ. την παράλληλη έκδοση του Αρχαιολογικού Πάρκου των *Λειβήθρων Μούσες Ολυμπιάδες Πιερίδες, οι σημαντικότερες των ομαδικών θεοτήτων της αρχαιότητας*, της ίδιας.

Βιβλιογραφία

Για τις συντομογραφίες της βιβλιογραφίας ακολουθείται το σύστημα του American Journal of Archaeology (βλ. AJA 11:1, 2007, 3-24 και στο διαδίκτυο http://www.ajaonline.org/pdfs/111.1/AJA1111_Editorial_Policy.pdf).

Επιπλέον, χρησιμοποιούνται οι εξής συντομογραφίες:

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.
 ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.
 ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη.
 ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Για τις παραπομπές των αρχαίων πηγών χρησιμοποιήθηκε το TLG (*Thesaurus Linguae Graecae*).

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Andriomenou 1986** : A. Andriomenou, "Vases protogéométriques et Sub-protogéométriques I-II de l'atelier de Chalcis", *BCH* 110, 89-120.
- Bacheville 1822** : B. Bacheville, *Voyages des frères Bacheville: en Europe et en Asie après leur condamnation par la cour préçdiale du Rhône, en 1816*, Paris.
- Barth 1864** : H. Barth, *Reise durch das Innere der europäischen Türkei von Rustchuk über Philippopol, Rilo (Monastir), Bitolia und den Thessalischen Olymp nach Saloniki im Herbst 1862*, Berlin.
- Bartholdy 1807** : J. L. S. Bartholdy, *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804*, Paris.
- Baud-Bovy 1921** : D. Baud-Bovy, "The Mountain-Group of Olympus: An Essay in Nomenclature", *The Geographical Journal* 57, No. 3 (Mar. 1921), 204-213.
- Beaujour 1829** : Félix baron de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Othoman*, 2 vols., Paris.
- Benson 1989** : J. L. Benson, *Earlier Corinthian Workshops: a Study of Corinthian Geometric and Protocorinthian Stylistic Groups*, Amsterdam.
- Benton 1927/1928** : S. Benton, "Antiquities from Thiaki", *BSA* 29, 113-116.
- Bérard 1970** : C. Bérard, *Eretria III, L' Hérôon à la porte de l' Ouest*, Berne.
- Bérard 1911** : V. Bérard, *La Turquie et l' Hellénisme contemporain*, Paris.
- Blackburn 1970** : E. T. Blackburn, *Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid*, PhD thesis, University of Cincinnati.
- Boardman 1967** : J. Boardman, *Excavations in Chios, 1952-1955: Greek Emporio (BSA Supplement 6)*, London.
- Boissonnas 1928** : F. Boissonnas, *Le Tourisme en Grèce*, Geneva.
- Boissonnas & Baud-Bovy 1921** : F. Boissonnas & D. Baud-Bovy, *L'Image de la Grèce, La Macédoine Occidentale. Photographies de F. Boissonnas, Introduction de D. Baud-Bovy*, Geneva.
- Browne 1673** : E. Browne, *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carnolia and Friuli*, London.
- Cambitoglou et al. 1988** : A. Cambitoglou, A. Birchall, J. Coulton & J. Green, *Zagora 2: Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros; Excavation Season 1969; Study Season 1969-1970*, 2 vols., Athens.
- Canby 1969** : J. V. Canby, "Some Hittite Figurines in the Aegean", *Hesperia* 38, 141-149.
- Capelle 1916** : W. Capelle, *Berges- und Wolkenhöhen bei griechischen Physikern (Stoicheia V)*, Leipzig-Berlin.
- Catling 1968** : H. W. Catling, "Late Minoan Vases and Bronzes in Oxford", *BSA* 63, 89-131.
- Catling & Lemos 1990** : R. W. V. Catling & I. S. Lemos, *Lefkandi II, The Protogeometric Building at Toumba. Part I, The Pottery*, London.
- Clarke 1813-1814** : E. D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa: Greece, Egypt and the Holy Land*, London.
- Coldstream 1968** : J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery: a Survey of Ten Local Styles and their Chronology*, London.
- Coldstream 1979** : J. N. Coldstream, *Geometric Greece: 900-700 B.C.*, London.
- Coldstream 2003** : J. N. Coldstream, *Geometric Greece: 900-700 B.C.*, 2nd ed., London.

- Cook 1914** : A. B. Cook, *Zeus; a Study in Ancient Religion*, vol. 1, Cambridge.
- Cvijić 1908** : J. Cvijić, "Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Alt-serbien", *Petermanns Geographische Mitteilungen* 162, 1-391.
- Cyprien 1844** : R. Cyprien, *Les Slaves de Turquie*, Paris.
- Das Mykenische Hellas 1988** : *Das Mykenische Hellas. Heimat der Helden Homers*, Κατάλογος Έκθεσης, Sonderausstellungshalle der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz, Berlin 1. Juni -19. August 1988, Athen.
- Desborough 1952** : V. R. d'A. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford.
- Desborough 1972** : V. R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London.
- Desdevises-du-Dezert 1863** : Th. Desdevises-du-Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris.
- Deshayes 1966** : J. Deshayes, *Argos, les fouilles de la Deiras (Études Péloponésiennes IV)*, Paris.
- Diels 1923/24** : H. Diels, "Zeus", *ArchRW* XXII, 1-16.
- Dietz 1980** : S. Dietz, *Asine II: Results of the Excavations East of the Acropolis, 1970-1974, directed by Carl-Gustaf Styrenius and Søren Dietz for the Swedish Institute of Classical Studies in Athens. Fasc. 2, The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Stockholm.
- Dietz 1991** : S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age: Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.
- Dragendorff 1903**: H. Dragendorff (ed.), *Theraeische Graeber* (Band II), Berlin.
- Dreux 1925** : R. de Dreux, *Voyage en Turquie et en Grèce, 1665-1669*, Paris.
- Driessen & MacDonald 1984** : J. Driessen & C. MacDonald, "Some Military Aspects of the Aegean in the Late Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C.", *BSA* 79, 49-74.
- v. Eckenbrecher 1848** : G. v. Eckenbrecher, "Über das Thal Tempe und den Olymp, nach eigenen Anschauungen und Untersuchungen", *Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, Band N.F.5.1848, 185-189.
- Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger 1975** : I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (eds), *History of the Middle East and the Aegean Region, c.1380-1000 BC*, στο: *The Cambridge Ancient History*, Vol. 2, Part 2 (3rd edition), Cambridge.
- Effinger 1996** : M. Effinger, *Minoischer Schmuck (BAR-IS 646)*, Oxford.
- Eilmann 1933** : R. Eilmann, "Frühe griechische Keramik im samischen Heraion", *AM* 58, 47-145.
- Evans 1901** : A. J. Evans, "Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations; with Illustrations from Recent Cretan Finds", *JHS* 21, 99-204.
- Fagerström 1988** : K. Fagerström, *Greek Iron Age Architecture: Developments through Changing Times*, Göteborg.
- Fauriel 1824-1825** : C. C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne/recueillis et publiés, avec une traduction française, des éclaircissements et des notes*, 2 vols., Paris.
- Feuer 1983** : B. Feuer, *The Northern Mycenaean Border in Thessaly (BAR-IS 176)*, Oxford.
- Freshfield 1916**: D. W. Freshfield, "The Summits of Olympus", *The Geographical Journal* 47, No. 4 (Apr. 1916), 293-297.
- Furumark 1972** : A. Furumark, *Mycenaean Pottery II: Chronology*, Athens.
- Goldman 1931** : H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge.
- Grisebach 1841** : A. H. Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Göttingen.
- Gruppe 1906** : O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, München.
- Hammond 1972** : N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, vol. I, Oxford.
- Hanschmann 1981** : E. Hanschmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV: die Mittlere Bronzezeit*, 2 vols., Bonn.
- Helly 1973** : B. Helly, *Gonnoi I: la cité et son histoire, Gonnoi II: les inscriptions*, Amsterdam.
- Heurtley 1926** : W. A. Heurtley, "A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion", *BSA* 28 (1926/1927), 158-194.
- Heurtley 1939** : W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge.
- Heurtley & Hutchinson 1925** : W. A. Heurtley & R. W. Hutchinson, "Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia, 1925, 1926: Part I. The Toumba", *BSA* 27 (1925/1926), 1-66.
- Heurtley & Skeat 1930** : W. A. Heurtley & T. C. Skeat, "The Tholos Tombs of Marmariane", *BSA* 31 (1930/1931), 1-55.

- Heuzey 1860** : L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie: exploration des ces deux régions, avec l'étude de leurs antiquités, de leurs populations anciennes et modernes, de leur géographie et de leur histoire*, Paris.
- Heuzey & Daumet 1876** : L. Heuzey & H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris.
- Hochstetter 1984** : A. Hochstetter, *Kastanas. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3)*, Berlin.
- Holland 1815** : H. M.D.F.R.S. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c., during the Years 1812 & 1813*, London.
- Homolle et al. 1919** : T. Homolle, G. Deschamps, Ch. Diehl, Alf. Croiset, A. Andréadès, L. Bertrand & D. Baud-Bovy, *La Grèce immortelle*, Genève.
- Hood 1980** : S. Hood, "Shaft Grave Swords, Mycenaean or Minoan?", στο: *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. Α', Αθήνα, 233-242.
- Hood 1981** : S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Vol. 1 (BSA Supplement 15), Oxford.
- Horvat, Glavač & Ellenberg 1974** : I. Horvat, V. Glavač & H. Ellenberg, *Vegetation Südosteuropas*, Stuttgart.
- Jacoby 1954-1964** : F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, 3 vols., Leiden.
- Kearsley 1989** : R. A. Kearsley, *The Pendent Semi-Circle Skyphos: A Study of its Development and Chronology and an Examination of it as Evidence for Euboean Activity at Al Mina (BICS Supplement 44)*, London.
- Kern 1912** : O. Kern, *Nord-griechische Skizzen*, Berlin.
- Kilian-Dirlmeier 1990** : I. Kilian-Dirlmeier, "Remarks on the Non-military Functions of Swords in the Mycenaean Argolid", στο: R. Hägg & G. C. Nordquist (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988, Stockholm & Göteborg, 157-161.
- Kilian-Dirlmeier 1993** : I. Kilian-Dirlmeier, *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien (Prähistorische Bronzefunde IV)*, Stuttgart.
- Kurz 1923** : M. Kurz, *Le Mont Olympe (Thessalie): Monographie*, Paris et Neuchatel.
- Lapie 1829** : P. M. Lapie, *Atlas Universel de Géographie Ancienne et Moderne, precede d'un Abrege de Géographie, Physique et Historique*, Paris.
- Leake 1835** : W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, vol. III, London.
- Lemos 2002** : I. S. Lemos, *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries B.C.*, Oxford.
- Lewis 2001** : M. J. T. Lewis, *Surveying Instruments of Greece and Rome*, Cambridge.
- Liddell & Scott 1940** : H. G. Liddell & R. Scott, *A Greek-English Lexicon. Revised and Augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the Assistance of Roderick McKenzie*, Oxford.
- Lucas 1712** : P. Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*, Paris.
- Mackrodt 1882** : R. Mackrodt, *Der Olympe in Ilias und Odyssee*, Altenburg.
- Maran 1992** : J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien, III: Die Mittlere Bronzezeit*, 2 vols., Bonn.
- Mazarakis-Ainian 1989** : A. Mazarakis-Ainian, "Late Bronze Age Apsidal and Oval Buildings in Greece and Adjacent Areas", *BSA* 84, 269-288.
- Mazarakis-Ainian 1997** : A. Mazarakis-Ainian, *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.) (SIMA 121)*, Jonsered.
- McGeehan-Liritzis 1996** : V. McGeehan-Liritzis, *The Role and Development of Metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Greece (SIMA-PB 122)*, Jonsered.
- Meade 1919** : C. F. Meade, "Mount Olympus", *The Alpine Journal* XXXII, 326-328.
- Mooray 1984** : P. R. S. Mooray, "Problems in the Study of the Anthropomorphic Metal Statuary from Syro-Palestine before 330 B.C.", *Levant* XVI, 67-90.
- Mountjoy 1983** : P. A. Mountjoy, *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and Other Boeotian Sites*, München.
- Mountjoy 1986** : P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, SIMA LXXIII, Göteborg.
- Mountjoy 1993** : P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery: an Introduction*, Oxford.
- Mountjoy 1999** : P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, 2 vols., Rahden.
- Mylonas 1957** : G. E. Mylonas, *Ancient Mycenae*, London.

- Nestle 1930** : W. Nestle, *Griechische Religiosität von Homer bis Pindar und Äschylos: Die griechische Religiosität in ihren Grundzügen und Hauptvertretern von Homer bis Proklos I*, Berlin.
- Neumayr 1880** : M. Neumayr, *Geologische Beobachtungen im Gebiete des Thessalischen Olymp*, Wien.
- Nilsson 1927** : M. P. Nilsson, "Das homerische Königtum", *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 23-40.
- Nilsson 1932** : M. P. Nilsson, *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, Berkeley.
- Nordquist 1979** : G. S. Nordquist, *Dead Society. A Study of the Intramural Cemetery at Lerna*, M.A. Dissertation, University of Southampton, Southampton.
- Nordquist 1987** : G. S. Nordquist, *A Middle Helladic Village: Asine in the Argolid*, *Boreas* 16, Uppsala.
- Nordquist 1990** : G. S. Nordquist, "Middle Helladic Burial Rites: Some Speculations", στο: R. Hägg & G. C. Nordquist (eds), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988, Stockholm & Göteborg, 35-41.
- Nordquist 2002** : G. S. Nordquist, "Intra- and Extramural, Single and Collective, Burials in the Middle and Late Helladic Periods", στο: B. Wells (ed.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati: In Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens*, Stockholm, 23-29.
- Otto 1929** : W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands: das Bild des göttlichen im Spiegel des griechische Geistes*, Bonn.
- Papadopoulos 1994** : J. K. Papadopoulos, "Early Iron Age Potters' Marks in the Aegean", *Hesperia* 63, No. 4, 437-507.
- Papadopoulos 2005** : J. K. Papadopoulos, *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, 2 vols., Los Angeles.
- Papadopoulos 1978-1979** : Th. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea (SIMA 55)*, 2 vols., Göteborg.
- Papadopoulos 1987** : Th. Papadopoulos, "Tombs and Burial Customs in Late Bronze Age Epirus", στο: R. Laffineur (ed.), *Thanatos: les coutumes funéraires en Égée à l'âge du bronze*. Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986, *Aegaeum* 1, Liège, 137-143.
- Papadopoulos 1999** : Th. Papadopoulos, "Warrior-Graves in Achaean Mycenaean Cemeteries", στο: R. Laffineur (ed.), *Polemos: le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze*. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998, *Aegaeum* 19, Liège and Austin, 267-274.
- Peatfield 1999** : A. D. Peatfield, "The Paradox of Violence: Weaponry and Martial Art in Minoan Crete", στο: R. Laffineur (ed.), *Polemos: le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze*. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998, *Aegaeum* 19, Liège and Austin, 67-74.
- Pelon 1976** : O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires: recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Athènes.
- Peutingger 1824** : C. Peutingger, *Tabula Itineraria Peutingeriana*, Lipsiae.
- Phoutrides & Farquhar 1915** : A. E. Phoutrides & F. P. Farquhar, "With the Gods on Mount Olympus", *Scribner's Magazine* 58, No. 5, 558-577.
- Pini 1992** : I. Pini (ed.), *Kleinere griechische Sammlungen, Ägina – Korinth*, CMS V, Supplementum 1A, Berlin.
- Plassart 1923** : A. Plassart, "Inscriptions de Piérie, d'Emathie et de Bottiée", *BCH* 47, 163-189.
- Popham & Lemos 1996** : M. R. Popham & I. S. Lemos, *Lefkandi III, The Toumba Cemetery: The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-94 (BSA Supplement 29)*, Athens.
- Popham, Sackett & Themelis 1980** : M. R. Popham, L. H. Sackett & P. G. Themelis (eds), *Lefkandi I, The Iron Age (BSA Supplement 11)*, London.
- Pouqueville 1820** : F. C. H. L. Pouqueville, *Travels in Epirus, Albania, Macedonia and Thessaly*, London.
- Pouqueville 1826-1827** : F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris.
- Pritchett 1961** : K. W. Pritchett, "Xerxes' Route over Mount Olympos", *AJA* 65, 369-375.
- Pritchett 1969** : K. W. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, Part II, Berkeley.
- Pritchett 1992** : K. W. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, Part VII, Amsterdam.
- Renfrew 1985** : C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi (BSA Supplement 18)*, London.
- Renfrew 1987** : C. Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of the Indo-European Origins*, London.
- Richter 1911** : E. Richter, *Meine Erlebnisse in der Gefangenschaft am Olymp*, Leipzig.
- Rizakis 1986** : A. Rizakis, "Une forteresse macédonienne dans l'Olympe", *BCH* 110 (1), 331-346.

- Robinson 1933** : D. M. Robinson, *Olynthos*, Part V, Baltimore.
- Robinson 1950** : D. M. Robinson, *Olynthos*, Part XIII, London.
- Roscher 1884-1937** : W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 6 vols., Leipzig.
- Sandars 1955** : N. K. Sandars, "The Antiquity of the One-edged Bronze Knife in the Aegean", *PPS* 21, 174-197.
- Sandars 1961** : N. K. Sandars, "The First Aegean Swords and their Ancestry", *AJA* 65, 17-29.
- Sandars 1963** : N. K. Sandars, "Later Aegean Bronze Swords", *AJA* 67, 117-153.
- Scheffel 1922** : H. Scheffel, "Eine antike Opferstätte auf dem Olympus", *AM* XLVII, 129-130.
- Simantoni-Bournia 1992** : E. Simantoni-Bournia, *La Céramique à reliefs au Musée de Chios*, Αθήνα.
- Smith 1962** : R. H. Smith, "Near Eastern Forerunners of the Striding Zeus", *Archaeology* 15, 176-183.
- Sonnini 1801** : C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour ottomane*, 2 vols., Paris.
- Sparkes & Talcott 1970** : B. A. Sparkes & L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Agora XII, New Jersey.
- Stählin 1924** : F. Stählin, *Das hellenische Thessalien: landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Stuttgart.
- Stern & Schlick-Nolte 1994** : E. M. Stern & B. Schlick-Nolte, *Early Glass of the Ancient World: 1600 B.C.-A.D. 50*, Ostfildern.
- Tafel 1839** : G. L. F. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro: dissertatio geographica*, Berlin.
- Tozer 1869** : H. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey; Including Visits to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and Other Remote Tribes. With Notes on the Ballads, Tales, and Classical Superstitions of the Modern Greeks*. 2 vols., London.
- Tzavella-Evjen 1993** : H. Tzavella-Evjen, "A Mycenaean Tomb near Selinia at Salamis", *AE* 131 (1992), 67-93.
- Tzedakis 1971** : Y. Tzedakis, "Minoan Globular Flasks", *BSA* 66, 363-368.
- Urquhart 1839** : D. Urquhart, *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli during an Eventful Period*, 2 vols., Philadelphia.
- Ussing 1857** : J. L. Ussing, *Greichische Reisen und Studien*, Kopenhagen.
- Ventris & Chadwick 1973** : M. Ventris & J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed., Cambridge.
- Wace 1932** : A. J. B. Wace, *Chamber Tombs at Mycenae*, Oxford.
- Wace 1949** : A. J. B. Wace, *Mycenae. An Archaeological History and Guide*, Princeton.
- Wace & Thompson 1912** : A. J. B. Wace & M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Walter 1968** : H. Walter, *Frühe samische Gefässe: Chronologie und Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe*, Bonn.
- Walter & Vierneisel 1959** : H. Walter & K. Vierneisel, "Die Funde der Kampagne 1958/1959 im Heraion von Samos", *AM* 74, 10-34.
- Wells 1976** : B. Wells, *Asine II: Results of the Excavations East of the Acropolis, 1970-1974. Fasc. 4, The Protogeometric Period*, Stockholm.
- Whitley 2001** : J. Whitley, *The Archaeology of Ancient Greece*, Cambridge.
- Wide 1896** : S. Wide, "Aphidna in Nordattica", *AM* XXI, 385-409.
- Wilamowitz-Möllendorff 1923/24** : U. von Wilamowitz-Möllendorff, "Zeus", *Vorträge der Bibliothek Warburg* IV, 1-16.
- Wilamowitz-Möllendorff 1931/32** : U. von Wilamowitz-Möllendorff, *Der Glaube der Hellenen*, vols. I-II, Berlin.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης 1989** : Αλ. Αγγελίδης, *Αναδρομή στην ιστορία της Μακεδονίας*, Κατερίνη.
- Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003** : Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Πουλάκη & Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροτικές σε σύγχρονους δρόμους, Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα.
- Αδρύμη-Σισμάνη 2000** : Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού 1977-1997: 20 χρόνια ανασκαφών*, 2τ., Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Αναγνωστόπουλος 1971** : Π. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Η αρχαία Ολυμπική Περία*, Θεσσαλονίκη.
- Ανδρεαδάκης 1996** : Π. Ανδρεαδάκης, *Αναθεώρηση Γενικού Διαχειριστικού Σχεδίου Εθνικού Δρυμού Ολύμπου*, Υπουργείο Γεωργίας, Γ. Γ. Δασών & Φυσικού Περιβάλλοντος, Γ. Δ/ση Ανάπτυξης & Προστασίας Δασών & Φ. Π. – Περιφερειακή Δ/ση Περίας - Περιφερειακή Δ/ση Λάρισας - Δ/ση Δασών Περίας - Δ/ση Δασών Λάρισας.
- Ανδρειομένου 1981** : Α. Ανδρειομένου, «Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και 7ου αιώνα π. Χ. εν Ερετρία», *ASAtene* 59, 187-236.
- Ανδρόνικος 1954** : Μ. Ανδρόνικος, «Η δωρική εισβολή και τα αρχαιολογικά ευρήματα», *Ελληνικά* 13, 221-240.
- Ανδρόνικος 1969** : Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 62, Αθήνα.
- Αρβανίτου-Μεταλληνού 1998** : Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, *Η ηπειρωτική Θεσσαλία κατά τους Πρωτοϊστορικούς χρόνους. Η μαρτυρία της κεραμικής*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα.
- Αρχαία Μακεδονία 1988** : *Αρχαία Μακεδονία*, Κατάλογος έκθεσης, Museum of Victoria, Melbourne, 25 November 1988 - 19 February 1989 & Queensland Museum, Brisbane, 11 March - 30 April 1989, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος 1972** : Απ. Βακαλόπουλος, *Τα Κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη.
- Βερδελής 1958** : Ν. Βερδελής, *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Γαλλής 2002** : Κ. Ι. Γαλλής, *Ατλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.
- Γιαννάκης 2006** : Γ. Γιαννάκης, «Αντιστήριξη πρανών της Ακρόπολης αρχαίων Λειβήθρων Πιερίας», *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 389-396.
- Δάκαρης 1956** : Σ. Δάκαρης, «Προϊστορικοί τάφοι παρὰ το Καλμπάκι Ιωαννίνων», *ΑΕ* 95, 114-153.
- Δακορώνια 1990** : Φ. Δακορώνια, «ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, 153-180.
- Δήμιτσας 1988α** : Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας: συνταχθείσα κατά τας αρχαίας πηγὰς και τα νεότερα βοηθήματα. Μέρος δεύτερον Τοπογραφία, ου προτέτακται εν είδει προλόγου και εισαγωγής, πραγματεία ιστορική τε και φιλολογική*, Θεσσαλονίκη.
- Δήμιτσας 1988β** : Μ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις: ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιότερων καλλιτεχνικών μνημείων*, Θεσσαλονίκη.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη & Ρεθεμιωτάκης 1978** : Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη & Γ. Ρεθεμιωτάκης, «Υστερομινωικό νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου», *ΑΔ* 33, Μελέται, 40-109.
- Διαμαντόπουλος κ.ά. 2003** : Σ. Διαμαντόπουλος, Α. Τσιάντου, Θ. Καρολίδης, Γ. Σούρλας, Δ. Αγγέλου, Θ. Λαζαρίδου, Σ. Ξανθούλη, Ν. Καραπέτσας, Η. Πίστικος και Γ. Παρασεκιάς, *Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη Εθνικού Δρυμού Ολύμπου. Μελέτη διαχείρισης – διακίνησης επισκεπτών και ανάπτυξης οικοτουρισμού στο Εθνικό Πάρκο Ολύμπου*.
- Δίον 1970-2009. Ο τόπος & οι άνθρωποι 2009**: Τιμητικό λεύκωμα για τον καθηγητή Δημήτρη Παντερμαλή, Διευθυντή των ανασκαφών, Δίον.
- Ελληνικός Πολιτισμός 1993** : Ι. Βοκοτοπούλου (υπεύθ. έκδοσης), *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία, το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Κατάλογος Έκθεσης, Marché Bonsecours, Μόντρεαλ 7 Μαΐου - 19 Σεπτεμβρίου 1993, Αθήνα.

- Ευαγγελίδης 2004 :** Τρ. Ευαγγελίδης, *Νέα Ελλάς: ήτοι ιστορική, γεωγραφική, τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή των νέων Ελληνικών χωρών: Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, νήσων και οδηγός σαφής και ακριβής των ταξιδιωτών και περιηγητών, κατά το γερμανικόν του Καρόλου Μπαϊδεκερ και Meyer και το γαλλικόν του Guide Joanne-Isambert*, Κατερίνη.
- Ευγενίδου 1997 :** Δ. Ευγενίδου, *Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης: βυζαντινή καστροκτισία*, Αθήνα.
- Ζαφειρόπουλος 1952 :** Ν. Σ. Ζαφειρόπουλος, «Ανασκαφικά έρευνα εις περιφέρεια Φαρών Αχαΐας», ΠΑΕ 1952, 396-412.
- Ζώτος Μολοσσός 1887 :** Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, *Ηπειρωτικά Μακεδονικά Μελέται*, τόμ. Δ', Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου: Αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν, τεύχ. Γ', Μακεδονία και Σερβία, Αθήνα.
- Η ανάδειξη του Ολύμπου ως φυσικού, πολιτιστικού και τουριστικού πόλου της χώρας:** Πρακτικά διήμερου συνεδρίου για τον Όλυμπο, Λάρισα 13-14 Μαρτίου 1993, Λάρισα 1993.
- Η Μακεδονία από τα Μυκηναϊκά χρόνια ως το Μέγα Αλέξανδρο 1988 :** Η Μακεδονία από τα Μυκηναϊκά χρόνια ως το Μέγα Αλέξανδρο, Κατάλογος Έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης Ιούλιος - Αύγουστος 1988 & Museo Civico της Μπολόνια 29 Απριλίου - 17 Ιουνίου 1988, Θεσσαλονίκη.
- Η Πιερία στα Βυζαντινά και Νεότερα Χρόνια:** Επισημονικό Συνέδριο 25-28 Νοεμβρίου 1993, Κατερίνη. Θεσσαλονίκη 1993.
- Η Πιερία στα Βυζαντινά και Νεότερα Χρόνια:** 3^ο Επισημονικό Συνέδριο, Κατερίνη 2008.
- Η προστασία, ανάδειξη και ανάπτυξη του Ολύμπου:** Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου, Λιτόχωρο 20-22 Ιουλίου 1995, Δήμος Λιτοχώρου 1997.
- Θεοχάρης 1973 :** Δ. Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Θεσσαλία, Ιστορία και Πολιτισμός,** Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Θεσσαλίας 2000-2006, 2009.
- Ιακωβίδης 1970 :** Σ. Ιακωβίδης, *Περατή: Το νεκροταφείον, Β': Γενικά παρατηρήσεις*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 67, Αθήνα.
- Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω. 1943-2003, Εξήντα χρόνια μετά την καταστροφή,** Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πιερίας, Λιτόχωρο 2004.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους :** Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Α τόμος (Προϊστορία και Πρωτοϊστορία), Αθήνα 1970.
- Καζταρίδης 2000 :** Ι. Φ. Καζταρίδης, *Η Πιερία κατά την Τουρκοκρατία. Αντιστασιακά κινήματα και απελευθερωτικές προσπάθειες*, Κατερίνη.
- Καζταρίδης 2002 :** Ι. Φ. Καζταρίδης, *Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία: Η Πιερία των περιηγητών και των γεωγράφων*, Κατερίνη.
- Καλιαμπός 1993 :** Ε. Καλιαμπός, «Η χλωρίδα, η πανίδα και τα αισθητικά δάση του Ολύμπου», στο: *Η ανάδειξη του Ολύμπου ως φυσικού, πολιτιστικού και τουριστικού πόλου της χώρας*, 97-101.
- Καραδέδος 2012α :** Γ. Καραδέδος, «Το στάδιο του αρχαίου Δίου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα, 63-72.
- Καραδέδος 2012β :** Γ. Καραδέδος, «Το ελληνιστικό θέατρο του Δίου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα, 73-89.
- Καραδέδος 2012γ :** Γ. Καραδέδος, «Το ρωμαϊκό ωδείο του Δίου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα, 101-118.
- Καραδέδος & Τσολάκης 1998 :** Γ. Καραδέδος & Π. Τσολάκης, «Πρέσπες», στο: Γ. Λάββας & Δ. Φιλίππιδης (επιμ.), *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική 7, Μακεδονία Α'*, Αθήνα, 160-198.
- Κοτζιάς 1951 :** Ν. Κοτζιάς, «Λείβηθρα, Πίμπλεια, Πιερίς, η Πατρίς του Ορφέως», *ΑΕ* 87-88 (1948-1949) Χρονικά, 25-40.
- Κοτταρίδη 2002 :** Α. Κοτταρίδη, «Από την νεκρόπολη των Αιγών στον νεολιθικό οικισμό των Πιερίων», *ΑΕΜΘ* 14 (2000), 527-535.
- Κουκούδης 2001 :** Αστ. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Θεσσαλονίκη.
- Κουλίδου υ.έ. :** Σ. Κουλίδου, «Μυκηναϊκή παρουσία στη νότια Πιερία. Η περίπτωση της Πηγής Αρτέμιδος» *ΑΕΜΘ* 24 (2010), υπό έκδοση.
- Κουρουζίδης 2001 :** Σ. Κουρουζίδης (επιμ.), *Όλυμπος: Κείμενα και εικόνες δύο αιώνων*, Κατερίνη.

- Κυριαζόπουλος & Λιβαδάς 1967** : Β. Κυριαζόπουλος & Γ. Λιβαδάς, «Αρχαιολογικά ευρήματα επί της κορυφής του Ολύμπου Άγιος Αντώνιος», *ΑΔ* 22, Μέρος Α' - Μελέται, 6-14.
- Κυρίτης 2002** : Γ. Κυρίτης, *Ο Όλυμπος του Boissonas*, Δήμος Λιτοχώρου, Θεσσαλονίκη.
- Κωτούλας 1993** : Δ. Κωτούλας, «Ο Όλυμπος και τα υδατορεύματα του», στο: *Η ανάδειξη του Ολύμπου ως φυσικού, πολιτιστικού και τουριστικού πόλου της χώρας*, 90-95.
- Λιούφης 1924** : Π. Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα.
- Λοβέροδου-Τσιγαρίδα 2008** : Κ. Λοβέροδου-Τσιγαρίδα, «Αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο Κάστρο του Πλαταμώνα και την περιοχή του κατά τη διάρκεια των εργασιών της εκεί διάνοιξης της σήραγγας του τρένου από την ΕΡΓΟΣΕ», στο: *Αρχαιολογικές τροchioδρομήσεις. Από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμώνα*, Αθήνα, 159-177.
- Μαλαकाσιώτη & Μουσιώνη 2004** : Ζ. Μαλακασιώτη & Α. Μουσιώνη, «Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλω», στο: Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή Α. (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος 2002*, Αθήνα, 356-359.
- Μαλακού 1985** : Μ. Μαλακού, *Μελέτη της πανίδας του Εθνικού Δρυμού Ολύμπου*, Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, Αθήνα.
- Μαλαμίδης κ.ά. 1988** : Γ. Μαλαμίδης, Π. Ανδρεδάκης, Μ. Μαλακού, Ε. Πιτσώκας & Λ. Ρωμανάς, *Γενικό διαχειριστικό σχέδιο Εθνικού Δρυμού Ολύμπου*, Νομαρχία Πιερίας - Διεύθυνση Δασών Πιερίας.
- Μαλαμίδης κ.ά. 1992** : Γ. Μαλαμίδης, Ν. Ελευθεριάδης & Ε. Αϊδονίδης, *Εθνικός Δρυμός Ολύμπου: Έρευνα της κοινωνικής του διάστασης*, ΤΕΙ Καβάλας, ΕΘΙΑΓΕ, Νο. 3.
- Μαρκή 2006** : Ε. Μαρκή, «Πιερία 2004», *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 407-416.
- Μελετζής 1987** : Σ. Μελετζής, *Όλυμπος*, Αθήνα.
- Μελέτιος 1807** : Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, Βενετία.
- Μέρτζιος 1947** : Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.
- Μπακαλάκης 1977** : Γ. Μπακαλάκης, «Ανασκαφή Δίου, 1964-1971», στο: *Αρχαία Μακεδονία II, ανακνώσεις κατά το δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 19-24 Αυγούστου 1973*, Θεσσαλονίκη, 251-256.
- Μπαχλάς & Σύρος κ.ά.** : Β. Μπαχλάς & Α. Σύρος, «Ελληνιστική κεραμική από δύο πηγάδια - αποθέτες του Πιερικού Ηρακλείου», στο: *Πρακτικά της Η' Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 5-9/5/09*, υπό έκδοση.
- Μπεϊνιάς 1999** : Ι. Μπεϊνιάς, *Όλυμπος. Ο γνωστός άγνωστος*, Κατερίνη.
- Μπέσιος 1985** : Μ. Μπέσιος, «Η αρχαία Πύδνα», στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία: 28-29 Ιουλίου και 4-5 Αυγούστου 1984*, ΝΕΛΕ Πιερίας, Θεσσαλονίκη, 51-54.
- Μπέσιος 2010** : Μ. Μπέσιος, *Πιερίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*, Κατερίνη.
- Μπέσιος & Παππά 1995** : Μ. Μπέσιος & Μ. Παππά, *Πύδνα*, Θεσσαλονίκη.
- Μπίτος 2009** : Ι. Τ. Μπίτος, «Ο Εθνικός Δρυμός του Ολύμπου μέσα στο διεθνές καθεστώς των προστατευόμενων περιοχών, προβλήματα διαχείρισής του», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία Σχολής Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος ΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη. <http://dolihinews.files.wordpress.com/2010/03/olympos-mpitos.pdf> (πρόσβαση Δεκέμβριος 2011).
- Μυλωνάς 1975** : Γ. Μυλωνάς, *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος*, Αθήνα.
- Νέζης 1986** : Ν. Νέζης, *Όλυμπος*, Αθήνα.
- Νέζης 2003** : Ν. Νέζης, *Όλυμπος : Γεωγραφία - Φύση - Πολιτισμός - Περιήγηση - Ορειβασία - Αναρρίχηση - Τοπωνύμια - Βιβλιογραφία*, Αθήνα.
- Νέζης 2010** : Ν. Νέζης, *Τα ελληνικά βουνά. Γεωγραφική εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 1-3, Αθήνα.
- Ντάφης 1989** : Σ. Ντάφης, *Βλάστηση και οικολογικές ιδιαιτερότητες του Ολύμπου*, Επιστ. Επιμ. Τμήματος Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος, Τόμος ΛΒ/1, Αριθ. 24, Θεσσαλονίκη.
- Ντάφης κ.ά. 1997** : Σ. Ντάφης, Ε. Παπαστεργιάδου, Κ. Γεωργίου, Δ. Μπαμπαλώνας, Θ. Γεωργιάδης, Μ. Παπαγεωργίου, Θ. Λαζαρίδου & Β. Τσιαούση, *Οδηγία 92/43/ΕΟΚ. Το Έργο Οικοτόπων στην Ελλάδα: Δίκτυο ΦΥΣΗ 2000*. Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας - Ελληνικό Κέντρο Βιοτόπων / Υγροτόπων.

- Ξενάκη-Σακελλαρίου 1985** : Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών ανασκαφής Χρ. Τσούντα (1887-1898)*, Παρίσι.
- Οικονόμου 2009** : Κ. Α. Οικονόμου, *Η Λάρισα και η Θεσσαλική Ιστορία, Δ' τόμος. Από την οριστική οθωμανική κατάκτηση (1423) και τη ζοφερή Τουρκοκρατία έως την απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας (1881)*, Λάρισα.
- Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία:** 28-29 Ιουλίου και 4-5 Αυγούστου 1984, ΝΕΛΕ Πιερίας, Θεσσαλονίκη 1985.
- Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία:** Καλοκαίρι 1985, ΝΕΛΕ Πιερίας, Θεσσαλονίκη 1986.
- Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία:** Καλοκαίρι 1986, ΝΕΛΕ Πιερίας, Πιερία 1990.
- Ο μυκηναϊκός κόσμος 1988** : Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο μυκηναϊκός κόσμος - Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.*, Κατάλογος Έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Δεκεμβρίου 1988 - 31 Μάρτιος 1989, Αθήνα.
- Παλαιοκρασσά 2012** : Α. Παλαιοκρασσά, «Το ρωμαϊκό θέατρο του Δίου», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα, 91-100.
- Παντερμαλής 1983** : Δ. Παντερμαλής, «Ανασκαφή Δίου», ΠΑΕ 1981, 62-66.
- Παντερμαλής 1987** : Δ. Παντερμαλής, *Δίον: η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου*, Αθήνα.
- Παντερμαλής 1989** : «Δίον», *Αρχαιολογία*, τ. 33, 6-53.
- Παντερμαλής 1997** : Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Αρχαιολογικός χώρος και μουσείο*, Αθήνα.
- Παντερμαλής 1999** : Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η ανακάλυψη*, Αθήνα.
- Παντερμαλής 2009** : Δ. Παντερμαλής, «Δίον - Ιστορικά και λατρευτικά», στο: 20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη, Επετειακός Τόμος, Θεσσαλονίκη, 261-271.
- Παντερμαλής 2012** : Δ. Παντερμαλής, «Το Δίον της Μακεδονίας, τα θέατρα και το στάδιό του», στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Μακεδονίας*, Αθήνα, 57-61.
- Παπουτσή-Κωστοπούλου 1993** : Ε. Παπουτσή-Κωστοπούλου, «Ο Όλυμπος θησαυροφυλάκιο ανεκτίμητου γενετικού υλικού», στο: *Η ανάδειξη του Ολύμπου ως φυσικού, πολιτιστικού και τουριστικού πόλου της χώρας*, 107-114.
- Παρθένιος 1986** : Παρθένιος, Επίσκοπος Κίτρους, *Περιγραφή Επισκοπικής Περιφέρειας Κίτρους επί Τουρκοκρατίας, Φωτοτυπημένη έκδοση (1918)* 1986.
- Παυλίδης 1998** : Θ. Παυλίδης, *Τεχνική έκθεση-μελέτη του υδατικού ισοζυγίου, της υδρολογικής και υδρογεωλογικής λειτουργίας του χειμάρρου Ενιπέα-Ολύμπου*.
- Παυλίδης & συνεργάτες 1995** : Θ. Παυλίδης & συνεργάτες, Ερευνητικό πρόγραμμα: *Η ανάδειξη της χαράδρας του Ενιπέα Ολύμπου και η αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού της - Α' φάση: Μελέτη για την αξιοποίηση του υδάτινου δυναμικού του Ενιπέα - διερεύνηση δυνατοτήτων βέλτιστης ενεργειακής διαχείρισής του. Β' φάση: Ανάδειξη της φυσιογνωμίας της χαράδρας του Ενιπέα, Τμήμα Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος ΑΠΘ, Δήμος Λιτοχώρου*.
- Πιερίδου 1973** : Α. Πιερίδου, *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός εν Κύπρω*, Αθήνα.
- Πινγιάτογλου 2005** : Σ. Πινγιάτογλου, *Δίον. Το Ιερό της Δήμητρος, οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη.
- Πινγιάτογλου 2009** : Σ. Πινγιάτογλου, «Δίον: τα ιερά της Δήμητρος και του Ασκληπιού. Οι ανασκαφές των τελευταίων είκοσι χρόνων», στο: 20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη, Επετειακός Τόμος, Θεσσαλονίκη, 285-294.
- Πινγιάτογλου & Στεφανίδου-Τιβεριού 2011** : Σ. Πινγιάτογλου & Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (επιμ.), *Νάματα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη.
- Πουκεβίλ 1985** : Φ. Κ. Ο. Λ. Πουκεβίλ (Rouqueville), *Ταξίδι στη δυτική Μακεδονία (Ανοιξη του 1806)*, Θεσσαλονίκη.
- Πουκεβίλ 1995** : Φ. Κ. Ο. Λ. Πουκεβίλ (Rouqueville), *Ταξίδι στην Ελλάδα: Μακεδονία - Θεσσαλία (μετάφραση Ν. Μολφέτα)*, Αθήνα.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1987** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Όλυμπος-2. Μακεδονικόν Όρος, Μετεωρότατον (κ21)», στο: *Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, 697-717.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1988** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Ανασκαφή Αγίου Δημητρίου Ολύμπου», *ΑΕΜΘ 1* (1987), 201-208.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1991** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Οι ανασκαφές του Ολύμπου», *ΑΕΜΘ 2* (1988), 173-180.

- Πουλάκη-Παντερμαλή 1992** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Τα περιβόλια των Θεών [εκ των ιδίων μνήμης χάριν]», *ΑΕΜΘ* 3 (1989), 149-154.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1997α** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Θρηκτική παραά προμολήσιν Ολύμπου», στο: Δ. Τριαντάφυλλος & Δ. Τερζοπούλου (επιμ.), *Αρχαία Θράκη, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, τόμ. ΙΙ, Κομοτηνή, 569-577.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1997β** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Μακεδονίς Γη», στο: *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Παράρτημα Μακεδονικών Αρ. 7, Θεσσαλονίκη, 365 κ. εξ.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1997γ** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Λείβηθρα: ανάπλαση – ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 64, 75-78.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 1998** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Λειβήθρων ες χώρον, εμίν πατρίδα γαίαν», *ΑΑΑ* 23-28 (1990-1995), 56-62.
- Πουλάκη 2001** : Ε. Φ. Πουλάκη, *Χία και Ανθεμούσια (ιστορία-αρχαιολογία)*, Κατερίνη.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2003α** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «1997-2001: Έργα εθνικά και άλλα στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 331-346.
- Πουλάκη 2003β** : Ε. Πουλάκη, «Ο Ολυμπος και η περιοχή του», στο: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 17-34.
- Πουλάκη 2003γ** : Ε. Πουλάκη, «Αγροικίες της περιοχής Φίλας-Ηρακλείου και Λειβήθρων του Μακεδονικού Ολύμπου», στο: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 53-70.
- Πουλάκη 2003δ** : Ε. Πουλάκη, «Αμπελουργία – Οινοπoiία», στο: Αδάμ-Βελένη κ.ά. 2003, 150-152.
- Πουλάκη 2004** : Ε. Πουλάκη, «Κομπολόι: Πιθεών και αγρέπαυλις σε αμπελώνα της χώρας των Λειβήθρων», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον Ιστορώ ΙΙΙ, Γ' αμπελανθίσματα*. Επιστημονικό συμπόσιο, Κτήμα Γεροβασιλείου, Επανομή Θεσσαλονίκης, 15/5/2004, Αθήνα, 45-56.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2005** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Η Πηγή Αθηνάς στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου», *ΑΕΜΘ* 17 (2003), 459-463.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2007** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Πλαταμιών Ολύμπου (Ηρακλείου) και η Εποχή του Σιδήρου», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 14-18 Οκτωβρίου 2002, 625-643.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2008α** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, *Λείβηθρα*, Κατερίνη.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Ο Μακεδονικός Όλυμπος από την προϊστορική εποχή ως το 700 π.Χ.», στο: *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9-11 Νοεμβρίου 2006*, τόμ. Ι, Λάρισα, 114-129.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2008γ** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Κρανία - Ηράκλειο. Τρία Πλατάνια, Κομπολόι, Βάλτος», στο: *Αρχαιολογικές τροχοδρομήσεις. Από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμώνα*, Αθήνα, 117-157.
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2009** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Προμελέτη αξιοποίησης αρχαιολογικού χώρου στον Όλυμπο», Ημερίδα για το περιβάλλον στον Δήμο Δίου το 2009. http://www.kz-erka.gr/mambo/index.php?option=com_content&task=view&id=148&Itemid=180, 25 Μαΐου 2009 (πρόσβαση στις 4 Φεβρουαρίου 2011).
- Πουλάκη-Παντερμαλή 2011** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, «Δεκαοκτώ σκύφοι με χαμηλή βάση και κρεμάμενα ημικύκλια. Από τα νεκροταφεία τύμβων του Μακεδονικού Ολύμπου», στο: Πινγκιάτογλου & Στεφανίδου-Τιβεριού 2011, 257-276.
- Πουλάκη-Παντερμαλή & Μπαχλάς 2006** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή & Α. Μπαχλάς, «Λείβηθρα 2003-2004», *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 383-388.
- Πουλάκη-Παντερμαλή κ.ά. 2006** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Σ. Κουλίδου & Ε. Παπαδοπούλου, «Λεπτοκαρυά – Βάλτος», *ΑΕΜΘ* 18 (2004), 397-406.
- Πουλάκη-Παντερμαλή & Κλινάκη 2010** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή & Ε. Κλινάκη, «Λείβηθρα», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), 161-169.
- Πουλάκη-Παντερμαλή κ.ά. 2010α** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. Κλινάκη, Σ. Κουλίδου, Ε. Παπαδοπούλου & Α. Σύρος, «Η Μέση και η αρχή της Ύστερης Εποχής Χαλκού στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου», στο: Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki & J. Wright (eds.), *MESOHELLADIKA, The Greek Mainland in the Aegean Bronze Age (BCH Supplément 52)*, Αθήνα, 987-993.
- Πουλάκη-Παντερμαλή κ.ά. 2010β** : Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Σ. Κουλίδου, Ε. Παπαδοπούλου & Ε. Κλινάκη, «Βάλτος Λεπτοκαρυάς: εγκατάσταση και νεκροταφείο της Εποχής του Χαλκού», *ΑΕΜΘ* 21 (2007), 185-190.
- Σπυρόπουλος 1972** : Θ. Σπυρόπουλος, *Ύστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί*, Αθήνα.

- Στεφανίδου-Τιβεριίου 1998** : Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, *Ανασκαφή Δίου. Τόμος 1 : Η Οχύρωση*, ΑΠΘ, Αρχαιολογικά εργαστήρια Δίου, Θεσσαλονίκη.
- Σχινάς 1886-1887** : Ν. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Σωτηριάδης 1929** : Γ. Σωτηριάδης, *Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας, εν Αθήναις* (Τυπογραφείον "Εστία").
- Σωτηριάδης 1932** : Γ. Σωτηριάδης, *Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας, εν Αθήναις* (Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία).
- Τιβέριος 1994** : Μ. Τιβέριος, «Ανασκαφή στη διπλή τράπεζα περιοχής Αγκιάλου-Σίνδου», *Εγνατία 3* (1991-1992), 209-234.
- Τιβέριος 2001** : Μ. Τιβέριος, «Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, 1994-1999», *Εγνατία 5* (1995-2000), 297-321.
- Τριτσαρόλη 2010** : Π. Τριτσαρόλη, «Τα νεκροταφεία Μέσης & Υστερης Εποχής Χαλκού από τις θέσεις Βάλτος Λεπτοκαρυάς και Πηγή Αθηνάς στην Πιερία. Προκαταρκτικά αποτελέσματα της βιοαρχαιολογικής μελέτης», *ΑΕΜΘ 21* (2007), 191-196.
- Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός 1990** : Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Τροία, Μυκήνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*, Κατάλογος Έκθεσης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών 15 Ιουνίου – 2 Σεπτεμβρίου 1990 και Altes Museum Βερολίνου 4 Οκτωβρίου 1990 - 15 Ιανουαρίου 1991, Αθήνα.
- Τσακούμης 1994** : Α. Γ. Τσακούμης, *Βασίλειος Ιθακήσιος: ο ζωγράφος του Ολύμπου*, Λιτόχωρο.
- Τσιποπούλου 2005** : Μ. Τσιποπούλου, *Η Ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών, Ηράκλειο.
- Τσοπανάκης 1970** : Α. Τσοπανάκης, «Γλωσσικά της Μακεδονίας», στο: *Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το πρώτον Διεθνές Συμπόσιον εν Θεσσαλονίκη, 26-29 Αυγούστου 1968*, Θεσσαλονίκη, 334-352.
- Τσούντας 1891** : Χ. Τσούντας, «Εκ Μυκηνών», *ΑΕ 30*, 1-43.
- Τσούντας 1893** : Χ. Τσούντας, *Μυκήναι και μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα.
- Τσούντας 1908** : Χ. Τσούντας, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε 2001α** : Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε, Αναπτυξιακή Λιτοχώρου Ολύμπου Α.Ε., *Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη φαραγγιού Ενιπέα Ολύμπου*.
- Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. 2001β** : Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., *Αναγνώριση και περιγραφή των τύπων οικοτόπων σε περιοχές ενδιαφέροντος για τη διατήρηση της φύσης*, ΕΠΠΕΡ-Υποπρόγραμμα 3-Μέτρο 3.3.
- Φαρμακίδου 2004** : Ε. Φαρμακίδου, «Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Ιαλυσσού : δύο γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου», στο: Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Ρόδος 2002*, Αθήνα, 171-174.
- Χρυσοστόμου 1996** : Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία», *ΑΔ 44-46* (1989-1991), 21-72.
- Ψιλοβίκος 1981** : Α. Ψιλοβίκος, *Γεωμορφολογικές, μορφογενετικές, τεκτονικές, ιζηματολογικές και κλιματολογικές διεργασίες που οδήγησαν στο σχηματισμό και στην εξέλιξη σύνθετων αλλουβιακών ριπιδίων στον Ολυμπο*, Θεσσαλονίκη.
- Boissonnas & Baud-Bovy 1996** : F. Boissonnas & D. Baud-Bovy, *Η εικόνα της Ελλάδας: Η δυτική Μακεδονία* (μετάφραση Λ. Καρουζάκη), Κατερίνη.
- Camp 1981** : J. McK. Camp II, «Μία μεγάλη ξηρασία στα τέλη του 8ου π. Χ. αιώνα και οι συνέπειές της για τον αποικισμό», *ASAtene 59*, 55-61.
- Carington-Smith & Βοκοτοπούλου 1992** : J. Carington-Smith & I. Βοκοτοπούλου, «Ανασκαφή στον Κούκο Συκιάς», *ΑΕΜΘ 3* (1989), 425-438.
- Garlan 2006** : Y. Garlan, «Η προέλευση της 'ομάδας Παρμενίσκου' από τη Μένδη», *ΑΕΜΘ 18* (2004), 141-148.
- Heuzey 1991** : L. Heuzey, *Οδοιπορικό στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858* (μετάφραση Χρ. Ι. Δημητρουλόπουλος), Θεσσαλονίκη.
- Kurz 2003** : M. Kurz, *Ολυμπος* (μετάφραση Ουρ. Κατσαμάκα), Κατερίνη.
- Tozer 2001** : H. Tozer, «Περιήγηση στη Θεσσαλία το 1869» (μετάφραση Αλ. Γαλανούλης), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο 40*, 3-28.
- Urquhart 1992** : D. Urquhart, «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1830» (μετάφραση Ν. Ντεσλή), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο 21*, Λάρισα, 182-190.
- Uspenskij 1999** : Prof. Uspenskij, «Περιήγηση στις μονές της Όσσας και του Ολύμπου το 1859» (μετάφραση Τ. Λεβέντη) *Θεσσαλικό Ημερολόγιο 36*, Λάρισα, 3-38.

